

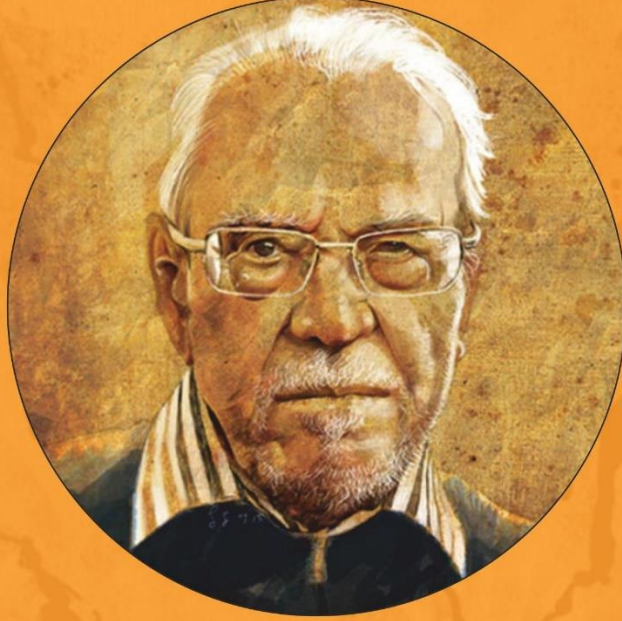
ISSN 2651 - 2904

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 4, SAYI 5 (2018)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ GENÇ TARİHÇİLER TOPLULUĞU YAYINIDIR
2018

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 4, SAYI 5 (2018)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ GENÇ TARİHÇİLER TOPLULUĞU YAYINIDIR
2018

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ

YIL 4, SAYI 5 (2018)
Yıllık Yerel Süreli Yayın

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Necmettin AYGÜN

YAZI İŞLERİ SORUMLUSU
Fatih TUĞLUOĞLU

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Remzi KUZUOĞLU

DANIŞMA KURULU
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU
Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU
Doç. Dr. Taner ASLAN
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM
Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE
Doç. Dr. Turan AÇIK
Dr. Öğr. Üyesi Selahattin SATILMIŞ
Dr. Öğr. Üyesi Eyyub ŞİMŞEK
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN
Dr. Öğr. Üyesi Selahattin ÖZKAN
Öğr. Gör. Şerife ŞİMŞEK
Öğr. Gör. Aliye KUZUOĞLU
Öğr. Gör. Osman OKUMUŞ
Arş. Gör. Adem KELEŞ
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ

KAPAK TASARIMI
Abdullah SİNGİN

DİZGİ VE SAYFA TASARIMI
Necmettin AYGÜN - Osman DURMAZ

İLETİŞİM
gktarih@gmail.com

BASKI
Salamat Basım - 0312 3411024

Merhaba...

Beşinci sayı ile karşınızdayız. Dört yıl önce, “Başlarken... Bugünün Cevabı Geçmişte Saklıdır... Yazmaktan, okumaktan ziyade konuşmaya meyilli bir toplum olduğumuz gerçektir. Bu olgu bir ölçüde tüm Asya toplumlarının özelliğidir. Geçmiş zamanların, doğal ve anlamlı bir gerçeği olan bu özelliğin modern zamanlarda yazma ve okuma merkezli olarak yeniden kurgulanması gerekirdi. Bu bağlamda üniversite tahsili gören öğrenci arkadaşlarımızı yazmaya, araştırmaya sevk etmek amacıyla bir öğrenci dergisi çıkarmak hususunda uzun zamandır çalışmaktaydık. Nihayet bu sayı ile karşınızdayız. Hayırlı olsun...” diyerek başlayan dergi çıkarma sevdamız dört yılı doldurdu. Geçen süreçte, Genç Kalemler’in sadece lisans öğrencilerine değil, Yüksek Lisans ve Doktora yapmakta olan muhtelif zümreleri ihata eden geniş bir okuyucu kitlesine hitap ettiği ve önemli bir boşluğu doldurduğu görüldü. Dolayısıyla, bıkmadan, usanmadan yola devam etmenin gerekli olduğu sonucuna varıldı.

Tarih, bir milletin şuurudur ve “zor zamanda millet olmanın” kaynaklarından. Tarihi Bakış veya Tarih Bilinci, hocam Mehmet Öz’ün belirttiği gibi, “bize olaylara geniş ve değişik açılardan bakabilmeyi sağlarken, tarihte olanların çeşitliliğinden hareketle geleceğin de değişik ihtimallere açık olduğunu hatırlatır.” Kısacası tarih bilgisi, sadece geçmişi değil, günümüzü anlamlandırmada da önem taşımaktadır. Bu münasebetle E. Yılıkoğlu’nun kaleme aldığı, Rahmetli Özal devri ile ilgili olan ve gençlere tarih bilinci kazandırmak amacını taşıyan bir yaşanmışlığı hatıra getirmekte fayda görüyoruz.

Şöyle ki: [1984 yılında dönemin başbakanı Turgut Özal, ülkesinin geleceği adına çözüm yolları arar ve eğitim konusunda Japon pedagoglarına bir araştırma yaptırmak ister. Eğitim konusunda uzman heyet, gençler üzerine araştırma yapmak için Türkiye’ye davet edilir. Türkiye’de muhtelif görüşmeler ve incelemelerde bulunan heyet son olarak Turgut Özal’ın yanına çıkar. Bu görüşmeye Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler de refakat etmektedir. Heyetin vardığı netice acıklıdır: “Sizin gençlerinizde tarih şuuru az.” Oradaki yöneticilerimiz, bu acıklı neticeye bir hayli üzülür, hiç ummadıkları bu durum karşısında adeta sarsılırlar ve Japon heyetine sorarlar:

-Peki, Japonya olarak kendi gençlerinizde milli bir şuur oluşturma adına neler yapıyorsunuz?

Heyette yer alan Japon eğitimci: “Okula başlayacak olan çocuklarımıza bir program uygularız. Önce onları en gelişmiş fabrikalarımıza götürür, robotların yaptığı makineleri gösteririz. Makine yapan makineler karşısında hayret ve hayranlık içinde kahr masum yürekleri. Anlayacakları bir dille, orada yapılanları açıklarız. Bu fabrikaların sadece Japonya’da yapılabildiğini, başka milletlerin bunu başaramadıklarını, okul öncesi çocuklarımıza anlatırız. O küçük çocuklar, duyduklarına hem şaşırırlar hem de çok mutlu olurlar. Bu geziler tamamlanır. Çocuklar, saatte 250-300 km. sürat yapan trenlere

bindirilir. Bu araçların da sadece Japonlar tarafından yapılabildiği vurgulanır. Eğer kendileri de iyi ve düzenli çalışır ve Japon olduklarını unutmazlarsa bunların daha lüks ve daha süratli olanlarını yapabilecekleri kendilerine söylenir. Bu geziler zinciri, onlara Japon olmanın ne kadar önemli bir şans olduğunu kabul ettirir. Sonunda yolları, Nagazaki ve Hiroşima’ya düşürülür. Orada, öğrencilere Japonların II. Dünya Savaşı sırasında başlarına gelen felaket anlatılır ve şunlar söylenir: “Bu çalışkan milletin düşmanları da vardır. Eğer daha çok ve daha dikkatli çalışmazlar ve iyi Japon olmazlarsa kendilerinin de başına, bu bombaların daha beteri atılabilir. Çünkü eski düşmanlıklar bütünüyle bitmiş değildir.” Çocuklar, atom bombası atılmış şehirlerde yaşanan acı hatıralarla sarsılırlar. Zira atom bombasından geriye, sadece on binlerce ölü, yaralı ve ot bile bitmeyen topraklar kalmıştır. Bu dehşetli gerçek, onları derinden etkiler. Okul hayatında da bu bilgi ve bilinç çerçevesi etkili bir biçimde genişletilir. Dolayısıyla bu gençlerin Japon olmaktan başka çareleri kalmaz.” Japon eğitmen bizim yöneticilerimize bu tespitlerini anlatırken arkalarından gelen bir ses işitilir. Bu sesin sahibi Japon eğitmene yönelik: “İyi de bizim sizin gibi Hiroşima ve Nagazaki’miz yoktur.” diye seslenir. Bu sesi duyan ve kendisine ne söylenildiğini anlayan Japon eğitmen hiç düşünmeden şu cevabı verir: -Sizin Hiroşima ve Nagazaki gibi yerleriniz bizimkilerden çok daha etkilidir, der ve şu örnekleri sayar: “Bir metre kareye bin merminin düştüğü Çanakkale Zaferi’nin kazanıldığı tarihi savaş alanları sizde. Çocuklarınızın ve gençlerinizin etkilenmesi için yeter de artar bile Çanakkale. Dünyanın en gelişmiş ve güçlü ordularına karşı Türkler olmazları öldürüyor ve bütün dünyayı hayretler içerisinde bırakan bir zafer kazanıyorlar. İmanın, azmin, birlik ve beraberliğin neleri yendiğini ispatlıyorlar burada. İşte sadece bu olay, bu bölge ve bu zafer dahi gençlerimizin milli şuur kazanmalarına yetecek örneklerle doludur. Bu sebeple gençlerinizi gruplar halinde Çanakkale’ye götürüp gezdirmelisiniz. Her Türk genci Çanakkale savaşlarının yapıldığı bölgeyi bilerek gezmeli, atalarının ne olmazları başardığını gururla görmeli, iftiharla öğrenmelidir. Daha sonra onlara demelisiniz ki: Sizlerde birlik beraberlik içinde çalışmazsanız düşmanlarınız yine gelir, Çanakkale’yi işgal etmeye kalkışsınlar: yurdunuzda özgür yaşamayı size layık görmez, tutsaklar durumuna düşürmek isterler... Ama çalışır, teknolojiyi yakalarsanız ülkenizi kalkındırır, gelişen bir ülke haline getirirsiniz. Başınız dimdik durursunuz yabancıların karşısında!”].

Velhasıl-ı Kelam, N. Topçu’nun da belirttiği gibi, “Biz ne için ve kim için çalıştığımızı bilen insan istiyoruz”.

İÇİNDEKİLER

Anadolu'daki Obsidiyen Kaynakları ve Obsidiyenin Arkeolojik Alanlarda Kullanımı Ramazan KÖSE.....	7
Pleistosen Dönemde Doğu Akdeniz Bölgesi Jeomorfolojisinin İnsan Yaşamı ve Beslenme Üzerine Etkisi Mehmet ÖZERENLER - Umutcan DOĞAN	12
Afyonkarahisar İli Frig Kaya Kabartmaları Dudu ÇOTAK	17
Sümerlerde İnanç Sistemi Şerife KOÇYİĞİT	21
Anadolu'nun İlk Yazılı Belgelerine Göre Kaçakçılık Seda ÖZHAN.....	24
Theological Aspects of Christianity in Late Antiquity Declared by Arius of Alexandria in A Historical Manner Murat KAYA.....	27
Halep Zengileri ile Türkiye Selçukluları Arasındaki Münasebetler Çağatay GENÇTÜRK.....	31
İkinci Haçlı Seferi ve Kral III. Conrad'ın İki Mektubu Abdurrahman Onur ÇALIŞIR	34
Ortaçağ İslam Dünyasında Bir Korcu Müzesi Hızânetü'r-Ru'ûs Cengiz GÜLER	40
VII-X. Yüzyıllarda Toharistan Bölgesinde Halaçlar Hasan BAYBURTLUOĞLU	43
İslamiyet Öncesi Geleneksel Türk İnancının Tabiatla İlişkisi Onur KÖSE	46
Türkler Hakkında Bilgi Veren X.yy'a Kadarki Çin Kaynakları ve Bu Kaynakların Değerlendirilmesi Halil Can AKGÜN	50
İtil-Yayık Bölgesindeki Türk Şehirciliği (VIII. yy.'dan XIII. yy.'a Kadar) Ayberk Sinan ÖZEL	54
1071 Öncesinde Türkler'i Malazgirt'e Getiren Süreç Hakan BOZDEMİR.....	61
Tarihçilerin Kutbu Halil İnalçık'ın Ardından Necmettin AYGÜN	65
Mühimme Defterlerine Göre: 1575-1600 Yılları Arasında Mevacib Problemi Çağrı ONAR	78
Osmanlı Devleti'nde Adâletin Üstünlüğü (Kuruluştan Tanzimat'a) Ayşenur TAŞDEMİR.....	82
XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karahisar-ı Sâhib Sancağında Kazalar, Mahallât ve Kurâlar Gülay PORGALI.....	85
Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme Hatice ŞENTÜRK	88
Tarihte Yer Edinmiş Aksaraylılar: Seyyid Hasan Rızayî Necmettin AYGÜN	92
Türkler Viyana Kapılarında Beyza ERDOĞDU	98

Osmanlı'da Tömbeki Tütünü ve Nargile Kültürü Eda TÜRKELİ	104
Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu ve Kuşçubaşı Eşref Sinan KURT	107
XVIII. Yüzyıl İstanbul Mahallelerinde Mükellefiyet-i Ahlâkiyye ve Mahalleden İhraç Beyza TOPUZ.....	111
Ceride-i Askeriyye Örneğinde Askerî Süreli Bir Yayının Değerlendirilmesi Ali Emre YERDOĞAN	116
Zurnazen Mustafa Paşa Rabia YURDAKÖK	120
Osmanlı Devleti'nde Kartpostalların Yasaklanma ve Kısıtlanma Sebepleri Emrul YEŞİLDAĞLI	124
Ermeni Meselesinin Uluslararası Bir Mesele Haline Gelmesi ve Ermeni İsyancıları (1700-1900) Hülya ÇAĞLAR.....	128
Osmanlı Devleti'nde Kartpostalların Kullanım Amaçları Merve ÖĞREDEN.....	132
19. Yüzyılda Osmanlı Tarımında Kurumsal Gelişmeler ve Zirai Faaliyetlere Etkisi Fatma UZ	135
Osmanlı Devleti'nin Halvetiyye Tarikatı ile Olan Teması (15-17. yy) Ali Rıza ÖZER.....	140
Osmanlı Devleti'nde Kara Taşımacılığı Halil İbrahim KUŞDOĞAN	143
I. Petro'nun Batı Türkistan'a Karşı İzlediği Altın Madeni Politikası Mehmet Akif ÜNAL.....	145
Rusya'nın Türkistan Coğrafyası Üzerindeki Sömürge Politikaları ve Nikolay İlminski Halil İbrahim CAMTOZ.....	149
Kırım Üzerindeki Rus Baskısı Karşısında İsmail Bey Gaspıralı'nın Eğitim Mücadelesi Tuğçe ÖNER	153
Benliğini Kaybetmemiş Bir Türk Topluluğu: Gagauzlar Semanur OĞUZ	158
Orta Asya Direnişi: Basmacılık Hareketi Merve İÇEN	163
Türk'ün Güçlü Sesi Yusuf Akçura Dilara KIRDAĞ	166
Macaristan'da Fin-Ugor Dil Teorisi ve Dil Tartışmaları Nergiz YAMAN	172
Sille Seymenleri Birgül DÜNDAR	176
Birinci Dünya Savaşında Muhnik (Zehirli) Gaz Kullanımı: Çanakkale Savaşı Örneği Süleyman BÜBERKÖKÜ	180
İstiklâl Mahkemelerinin Bir Osmanlı Aydını ile İmtihanı: Tahirü'l-Mevlevî Necmettin AYGÜN	183
Vefatının 80. Yılında Atatürk'ün Hastalığı ve Son Günleri Fatih TUĞLUOĞLU.....	190

ANADOLU'DAKİ OBSİDİYEN KAYNAKLARI VE OBSİDİYENİN ARKEOLOJİK ALANLARDA KULLANIMI

Ramazan KÖSE*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Ülkemiz, jeolojik evrim süreci içinde çok sayıda volkanik faaliyete sahne olmuştur. Bu faaliyetlerin izleri, günümüze kadar ulaşmıştır. Söz konusu volkanizmanın ürünleri, farklı türlerde kayaçlar oluşturmuştur. Bu kayaçların en önemli türlerinden biri de obsidiyendir. Obsidiyen, Prehistorik dönemlerden itibaren alet yapımında kullanılan bir kayadır. Kırıldığı zaman keskin kenarlar vermesi, parlak ve dayanıklı olması gibi özellikleri nedeniyle insanlar tarafından uzun zamanlar boyunca kullanılmıştır.

Obsidiyenin Tanımı: Obsidiyen, çoğunlukla siyah bazen gri, kahverengi, kırmızı ve yeşil renklere sahip camsı parlaklıkta olan volkanik bir kayadır. Hızlı bir soğuma sonucunda oluşan bir mikro kristaldir¹. Tüm lavlar obsidiyen oluşturmaz, bazı yerlerde lavlar zengin siliste sahip olmadıkları için oluşum gerçekleşmez.²

Obsidiyenin Oluşumu: Volkanik kayaç oluşumu sırasında magmanın yeryüzünde aniden soğuması nedeniyle oluşabilecek kristalleşme miktarı çok sınırlı, oluşan kristaller ise çok küçüktür. Bu kristaller genelde camsı bir hamur içerisinde serpilmiş bir durumda yer alır. Volkanik magma, zemin yüzünde lâvın çok hızlı soğuması durumunda hemen katılaştır ve kristalleşemez (camsı doku) ve volkan camı oluşur³. Volkanik camın etkin bir biçimde oluşabilmesi için sıvı magmanın kristalleşmesinin engellenmesi gerekir. Bu da hızlı soğuma ile gerçekleşir. Böylece asit magmada diğer likit magmalara oranla daha yüksek oranda bulunan silis ve alüminyum atomları, oksijenle birleşerek uzun, dallara ayrılmış ve düzensiz silikat alüminyum tetraeder zincirleri oluştururlar. Böylece normal kristalleşme engellenmiş olur. Silikat ve alüminyum bakımından daha az zengin olan bazik likit magmalarda volkanik camlar daha güç oluşurlar. Asidik magmada kristalleşme normal koşullarda etkin olduğu takdirde; riyolitik lavlar, tüfler ve sünger taşları meydana gelir. Dolayısıyla magma

daha yavaş soğursa, kısmen ya da tamamen kristalize olur ve camsı niteliğini kaybettiği için obsidiyen oluşmaz. Magma bir yanardağın tabanındaki magma odasında uzun bir süre kalırsa kristalleşme başlar ve çok sayıda iri kuvars ve feldispat kristalleri oluşur⁴. Obsidiyen kristal yapıda olmadığı için, keskin kenarları moleküler inceliğe ulaşır. Bu özelliğinden dolayı, erken çağlardan itibaren ok ve mızrak ucu olarak kullanılmıştır.⁵

Anadolu'daki Obsidiyen Kaynakları: Anadolu coğrafyası üzerinde yer alan (şimdiye kadar bulunmuş olan) obsidiyen kaynakları dört ana bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar; Batı Anadolu Bölgesi, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Kapadokya Bölgesi'dir. Ancak burada obsidiyen kaynakları bölge olarak değil, kaynağın kalitesine göre incelenecektir.

Göllü Dağ: Melendiz masiflerinin⁶ kuzeyinde bulunan Göllü Dağ Kuvaterner'e tarihlenen farklı püskürtmelerin oluştuğu 12 km çapında ve 2143 m yüksekliğinde bir strato volkan'dır⁷. Göllü Dağ bölgesinde altı obsidiyen kaynağı saplanmıştır ve söz konusu kaynaklar kimyasal olarak iki ana grupta incelenmektedir. Doğu Göllü Dağ obsidiyen kaynakları: Kömürücü, Kayırlı ve Sırca Deresi; Batı Göllü Dağ obsidiyen kaynakları: Bozköy, Gösterli ve Kayırlı olarak tanımlanmıştır⁸. Göllü Dağ tüm obsidiyen oluşukları için erken orta Pleistosen yaşının, G.Ö. 1.5 milyon yıl ile 900 bin arasında olduğu belirtilmiştir.⁹

Göllü Dağ Doğu Oluşuğu: Göllü Dağ doğu oluşuğu, günümüze kadar tespit edilmiş en iyi kalitede olan ve en homojen obsidiyendir. G.Ö. 10.500 yıl öncesinde (M.Ö. 8500) Mureybet'de (Orta Fırat) yaşayan tarihöncesi toplulukların Göllüdağ obsidiyenlerini kullandıkları anlaşılmıştır (Göllüdağ-Mureybet: 400 km). Bu zaman diliminde de Kapadokya obsidiyen yatakları yakınında hiçbir yerleşik kültür yoktur ya da en azından

* Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Lisans Öğrencisi, e-mail: rkose3568@gmail.com.

¹ Baugh, T.G., vd., New Mexico Obsidian Sources and Exchange on the Southern Plains, JFA IVX, 1987, s. 313-329.

² Cann, J. R. vd., The Characterization of Obsidian and its Application to the Mediterranean Region Proceedings of Prehistoric Society, S.30, 1964, s. 112.

³ Yıldırım, M., vd., Mühendisler İçin Jeoloji Bilgileri, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2013, s. 57.

⁴ Ercan T., vd., a.g.e., s. 19.

⁵ Yıldırım M. vd., a.g.e. 2013, s. 57.

⁶ Masif: Eski kıvrımlarla oluşmuş arazi parçası. Eski kütle de denir.

⁷ Balkan, N., "Kapadokya Obsidiyen Araştırmaları ve Kömürücü/ Kaletpe Obsidiyen Atölyesi." Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999) Ankara, 2000 s. 32-38.

⁸ Balkan, N., a.g.e. s. 36.

⁹ C. Chataigner vd. 1998 Turkish Occurrences of Obsidian Anduse by Prehistoric Peoples in the Near-East 1400 to 600 bp, Çev. Dursun Bayrak, Mavi Gezen 2000, s. 37.

belgelenememiştir.¹⁰ G.Ö. 10.300-9.600 yıl önceleri arasında Göllü Dağı obsidiyeninin; kuzeyde Fırat Vadisi'nden (Cheikh Hassan, Jerf El Ahmar) güneybatıda Şam Yöresi (Aswad) ve Ürdün Vadisi boyunca Ölü Deniz'e (Jericho) değin uzanan alanda dolaşımında olduğu belirlenmiştir¹¹. M.Ö. 9.600-8.000 yıl önce ise, Kapadokya yerleşkesi (Aşıklı-Aksaray), M.Ö. 8.000-7.000 yılları arası Konya Ovasında (Çatalhöyük) ve Kilikya (Mersin) kıyılarına kadar yayılmıştır. M.Ö. 7.000 yıl dolaylarında, Marmara kıyıları (Fikirtepe, Pendik, Ilıpınar), Ege kıyıları (Sivritepe), Yukarı Mezopotamya (Mashnaqa) ve Güney Zagros (Tepe Sabz) bölgelerinde de izlenmektedir.¹²

Göllü Dağ Batı Oluşuğu: Günümüze kadar yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, Aşıklıhöyük'te batı kaynaklı yalnızca bir adet yontmataş alet tespit edilmiştir. Bu da olasılıkla obsidiyen kalitesinin düşük olmasından kaynaklanmaktadır.

Acıgöl: Acıgöl obsidiyenleri, "Kuvaterner karmaşığı obsidiyenleri" olarak anılmaktadır. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi; Kuvaterner dönemde üç evreye ayrılması ve her evresinde lav püskürtmesidir. İlk evresi: Boğazköy, Tuluçe-Kartal Kayası ve Taşkesik'teki en yaşlı obsidiyen akıntılarını oluşturur. Bu evre, "Acıgöl doğu kaldera¹³ öncesi" birimler olarak tanımlanır. Yaklaşık olarak günümüzden 190-150 bin yıl önce oluşmuştur. İkinci evre, günümüzden 70 bin yıl önce riyolit ve obsidiyen özellikli Hotamis Dağı (Kocadağ) domunu meydana getirmiştir. Bu evreye "Acıgöl kaldera sonrası volkanikleri" denir. Üçüncü ve son evre, günümüzden 20 bin yıl önce gelişen genç domları¹⁴ ve maarları¹⁵ oluşturan volkanik faaliyetlerdir. Bunlarda Acıgöl batı volkaniklerini oluşturmuştur¹⁶. Acıgöl grubu olarak tanımlanan obsidiyenlerin özellikleri Galatya, Kapadokya, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'a kadar uzanan bölgelerde yer alan oluşuk özellikleri ile oldukça benzerdir. Dolayısıyla bu adlandırma, obsidiyen kaynağı açısından özel bir anlam taşımamaktadır¹⁷. Bu bölgede yer alan obsidiyenler, en yaşlı aktiflik döneminde oluşmuş ve diğer bölgelere yayılmıştır. İyi nitelikte olan kayalar dışında, işlemeye pek elverişli değildir. Günümüze kadar yapılan arkeolojik çalışmalarda; Acıgöl kaynaklarından üretilmiş buluntular, Aşıklıhöyük (Aksaray) ve El-Kown (Palmyra, Suriye) yerleşimlerinde saptanmıştır.¹⁸

Nenezi Dağı: Nenezi Dağı, Aksaray'da yer alan diğer volkanlara göre daha izole bir konumda bulunan volkan konisidir. Burada tespit edilen obsidiyenler, genellikle siyah, yeşil, gri mat bir renge sahiptir. Fizyon izi ve ⁴⁰Ar/³⁹Ar yöntemleriyle yapılan tarihlendirmeler, Nenezi Dağı obsidiyenlerinin, G.Ö.

1.2-1 milyon yıl önceki püskürtmenin ürünü olduklarını göstermiştir. Bu obsidiyen oluşuğunun özellikleri: Anadolu, Kıbrıs, Suriye ve İsrail'de yer alan tarihöncesi dönemlere ait yontmataş aletlerin, Nenezi Dağı kaynaklı olabileceğini doğrular. Ayrıca, bu kaynağın tarihöncesi dönemlerde işletilmiş olduğu, batı yamaçta bulunan kırma (işletme) alanlarının varlığı ile kanıtlanmıştır.¹⁹

Bingöl Kalkalkalin Oluşuğu: Alatepe akıntısı, Çatak ve Çavuşlar olarak isimlendirilen ikinci oluşuklarından alınan örnekler üzerinde yapılan incelemeler sonucu bu bölge, G.Ö. 4.6±0.1 milyon yıl ile tarihlendirilmiştir. Bu alandaki obsidiyen kaynağı çok geniş bir alana yayılmış ve G.Ö. 10.600 yıl önce Yukarı Dicle Havzası (Hallan Çemi) toplulukları tarafından işletilmiştir. G.Ö. 10.300 yıl önce ise, mimari ve yontmataş aletlerdeki teknolojik benzerlikler sayesinde kültürel ilişkilerin de kurulmuş olduğunu öğrendiğimiz Orta Fırat Vadisi (Cheikh Hassan, Mureybet) ve Şam (Aswad) toplulukları tarafından da kullanılmıştır. G.Ö. 9.600 yıl öncesinde ve sonraki dönemlerde Zagros Bölgesi'ne kadar (Shimshara, Jarmo, Ali Kosh), daha geç dönemlerde ise Uruk Bölgesi'ne kadar yayılım gösterdiği belirtilmiştir.²⁰

Bingöl Peralkalin Oluşuğu: Bingöl Peralkalin obsidiyeni, Orta Düz Akıntısı'nda ve Çavuşlar Bölgesi kırıntılarında ikincil olarak saptanan oluşuklardır. Fizyon izi yöntemiyle yapılan tarihlendirmelere göre, G.Ö. 8-4 milyon yıl arasına yerleştirilmiştir. Bileşimi, 80 km uzaklıkta yer alan ve 100 bin yıldan genç olan Nemrut obsidiyen oluşuğu ile aynı özellikleri gösterir. Bu iki kaynağı ayırt etmede tarihlendirme çok önemli bir etmendir. Günümüzden 9.600 yıl önce Çayönü (Yukarı Dicle-Diyarbakır) ve Cafer (Aşağı Fırat) havzalarına yayılmış ve kalkalkalin oluşuğunun Mureybet yönündeki dağılımını izlemiştir. M.Ö. 8.600 yıl öncesinde Magzalia (Kuzeybatı Irak) çevresindeki topluluklar bu kaynaktan hammadde temin etmiştir. Bu durum, Halula (Orta Fırat) bölgesi için geçerlidir. Kaynağın güneydeki yayılımı, El Kown Vahası'nın ötesine geçmemiştir.²¹

Nemrut Dağı: Bu kaynak, volkanın tüm yapılanma evrelerinde izlenmektedir. Kaldera öncesi obsidiyen akıntıları güney ve doğu kanatlarda yoğun olmasına karşın, kuzeydoğu bölümünde oldukça az görülmektedir. Kaldera doğu bölümünün, obsidiyen ve riyolit bileşimli domlar ve akıntılar ile kaplandığı anlaşılmıştır. Yakınoğru'da yapılan kazı çalışmalarında tespit edilen yontmataş aletlerin önemli bir bölümü, (750 buluntudan 250'si) Nemrut Dağı ve/veya Bingöl obsidi-

¹⁰ A.g.e. s.37.

¹¹ A.g.e. s.37.

¹² A.g.e. s.37.

¹³ Kaldera: Volkanik patlama sonucu toprağın çökmesiyle oluşmuş volkanik yer şeklidir. Bazen volkanik kraterlerle karıştırılmaktadır.

¹⁴ Dom: Tabakaların daire veya elipse benzer şekilde münferit kabartılar meydana getirmek suretiyle şekil değiştirdiği yapılarıdır.

¹⁵ Maar: Püskürme veya patlamayla birlikte lav ve magmanın oluşturduğu, geniş, hafif kabarmış bir kraterdir.

¹⁶ Chataigner vd., a.g.e. s. 37.

¹⁷ A.g.e. s. 37.

¹⁸ A.g.e. s. 37.

¹⁹ A.g.e. s. 37.

²⁰ A.g.e. s. 40.

²¹ A.g.e. s. 40.

yenleri grubundandır. Nemrut Dağı obsidiyeni, çağlar ve bölgeler boyunca geniş yayılımlıdır. Bitlis-Dicle Havzası/Çayönü/Nemrik/Jezirah (Kashkashok) Geçidi, olasılıkla Tunç Çağları'na kadar, konar-göçerlerin göç dönemlerinde izlenmiş olduğu güzergâhlardan biridir. Aswad (Şam) dolaylarında, G.Ö. 10.300 yıldan daha erken döneme tarihlenen aletler tespit edilmiştir.²² Nemrut obsidiyeninin Shanidar'a (Kuzey Zagros) yayılımı, Paleolitik Çağ sonunda başlamış ve yakın dönemlere kadar devam etmiştir. Shanidar yerleşimi, Van Gölü'nden 300 km uzaktadır ancak Yüksekova geçidi sayesinde ulaşımı oldukça kolaydır. Bu geçit olasılıkla erken dönemlerden itibaren kullanılmış ve Neolitik Çağ süresince Güneydoğu Anadolu bölgesine olan yayılımı hızlandırmıştır. Hallan Çemi'de (G.Ö.10.600-10.000, Yukarı Dicle Havzası) kullanılan yontmataş aletlerin %60'ı, Cafer'de (G.Ö.9.600-8.600, Yukarı Fırat Havzası) kullanılan yontmataş aletlerin %90'ı ve Shimshara'da (G.Ö.8.000-7.000, Kuzey Zagros) kullanılan yontmataş aletlerin %80'inin hammaddesini Nemrut Dağı ve Bingöl kaynağı oluşturmaktadır. M.Ö. 6.500 tarihlerinde, Ürdün Vadisi, Levant kıyıları (Munhata, Abu Zureiq), Aşağı Mezopotamya ve İran Körfezi'nin batı kıyılarına kadar yayılım gösterdiği bildirilmektedir.²³

Meydan Dağı: Meydan Dağı obsidiyen oluşuğu, Ziyaret Dağı kalderası içinde ya da çevresinde yer alır. K/Ar ve fizyon izi yöntemleriyle yapılan tarihlendirmeler tutarlı olmasa da, bu volkanik faaliyetlerin tarihleri, orta Pleistosen dönemi işaret etmektedir. Anadolu ile çok bağdaşmayan ve "3a" olarak adlandırılmış bir gruptan elde edilmiş yontmataş aletlerde görülen bileşime oldukça benzerdir. Bu özellikleri taşıyan aletler, M.Ö. 7.000 yıllarında "Altın Üçgen" olarak tanımlanan, coğrafyanın kuzeydoğusunda ve Van Gölü-Urmiye Gölü-Yukarı Mezopotamya arasında yer alan bölgelerde görülmüştür. Söz konusu coğrafyalara, ilerleyen dönemlerde obsidiyeni işlemeyi iyi bilen topluluklardan biri olan Halaf Kültürü egemen olmuştur. Byblos (Levant kıyıları), Tepe Yahya (İran) ve İran Körfezi kıyılarındaki alanlarda bu kaynağın varlığı belirlenmiştir²⁴.

Süphan Dağı: Nemrut Dağının doğu sınırında yer alan Süphan Dağı kaynağının lavları, diğer volkaniklerden tüm özellikleriyle ayrılmıştır. Zirvesinde, asidik domlar ve dolu küçük bir kaldera yer alır. Güneybatı ve güneydoğu yamaçlarında koniler vardır. Kuzey ve güneydoğusunda obsidiyen az sayıdadır. Tarihlendirme sonuçları, Süphan Dağı'nın Günümüzden 0.7-0.1 milyon yıl önce aktifleşmiş olduğunu düşündür-

mektedir. Tarihlendirme sonucu bulunan kuzey obsidiyenleri, yapılanma sürecinin sonunda meydana gelmiştir. Bileşim açısından Acıgöl-doğu oluşuğu ile aynı özellikleri gösterir.²⁵

Kars Bölgesi: Kars bölgesi, Doğu Anadolu volkanik arazisi içinde yer aldığından, volkanik faaliyetler birden fazla alanda gerçekleşmiştir. Bu volkanik faaliyetler sonucu üç ana alanda obsidiyen oluşumu görülmektedir.

Sarıkamuş: Sarıkamuş'ın 30 km kadar yakınında altı tane obsidiyen düzlüğüne rastlanmıştır. İki farklı magmatik faaliyet sonucunda oluşan bu obsidiyen düzlüklerinin fizyon izi tarihlendirmeleri sırasıyla G.Ö. 4.7-4.4 ve 3.8-3.5 milyon yıl olarak saptanmıştır.²⁶ Sarıkamuş civarında obsidiyenlerin varlığı uzun yıllardan beri bilinmektedir. Ancak doğrudan obsidiyenlere yönelik bir çalışma yapılmamıştır. Çalışma alanındaki en kapsamlı araştırmalar Kamanlı (1977) tarafından yapılmıştır. Kamanlı (1977), Sarıkamuş güneyindeki perlitlerin detay etüdüne yönelik yaptığı araştırmasında, perlitlerle birlikte bulunan obsidiyenlerden de bahsetmiştir.²⁷ Siyah obsidiyenler camsı, midye kabuğu kırılma yüzeylidir. Çoğunlukla ince, kırıldıklarında ışığı geçirirler. Seyrek olarak gözle görülmürler ve koşut akma dokusu gösterirler. Seyrek olarak kabaca birbirine paralel gelişmiş kahverengi-siyah ardalımalı obsidiyenler de gözlenmektedir.²⁸ Kahverengi obsidiyenler her zaman alacalıdır ve siyah lekeler içerir. Bu tür obsidiyenler "Mahogany (maun, kızıl kahverengi) obsidiyen" olarak bilinmektedir. Salt kahverengi obsidiyen gözlenmez. Siyah lekelelerin yoğunluğu ve boyutları değişkendir; bir milimetreden birkaç santimetreye kadar değişen boyutları mevcuttur. Çoğunlukla siyah benekler düzensiz geometrilidir.²⁹

Kars Kağızman: Büyük Yağlıca Dağı, Aladağ, Akbaba Dağı ve Topuz Tepe'den (Çıldır Gölü yakınları) alınan obsidiyen örnekleri, en alt birim olan volkano-sedimanter (G.Ö. 6.9±0.9 milyon yıl arasında) ve en üst birim olan cüruf-konileri ve sualtı tüfleri (G.Ö. 4.1 - 1.9 milyon yıl) içinde bulunur³⁰.

Dumanlıdağ: Dumanlıdağ gri, boz, kül, siyah, kırmızı ve sarı, yer yer belirgin tabakalanmalı, eklemli, pulumsu-toprağımsı-cubuğumsu-yongamsı ayrışmalı tüf, pomza, perlit, obsidiyen gibi genellikle asidik türde volkanitlerden oluşmaktadır³¹. Birim, K/Ar yöntemiyle yapılan yaş tayinlerine göre G.Ö. 2.7 ile 1.9 milyon yıl arasında oluşmuştur³². Birimin kalınlığı 50 ile 500 m arasında değişmektedir³³.

²² A.g.e. s. 40.

²³ A.g.e. s. 40-41.

²⁴ A.g.e. s. 41.

²⁵ A.g.e. s. 41.

²⁶ A.g.e. s. 39.

²⁷ Çolak, A. vd., Sarıkamuş (Kars) Civarı Obsidiyenleri Bilgi Notu, Maden Etüt ve Arama Dairesi Başkanlığı 2011, s. 9.

²⁸ A.g.e., s. 15.

²⁹ A.g.e., s. 15.

³⁰ Chataigner vd., a.g.e., s. 39.

³¹ Aktimur, H.vd., Kars, Arpaçay Ve Çıldır Dolayının Jeolojisi, Mta Rapor No: 9257, 1991.

³² Innocenti, F., vd. Tertiary and Quaternary Volcanism of the Erzurum-Kars Area (Eastern Turkey). Geochronological Data and Geodynamic Evolution. Journal of Volcanology and Geothermal Research, 1982, s. 223-240.

³³ Aktimur, H.vd., Kars, Arpaçay ve Çıldır Dolayının Jeolojisi, Mta Rapor No: 9257, 1991.

Çiftlik: Çiftlik obsidiyenleri, Nevşehir yolu üzerinde ve Niğde'nin 40 km kuzeybatısında Çiftlik bölgesinde tespit edilmiştir. Obsidiyenler siyah, gri daima akma yapısına sahip, kimi zaman da renk farklılığı gösteren bantlı bir yapıya sahiptir³⁴. Çiftlik bölgesinin Kömürcü köyü çevresinden alınan örneklerin fizyon izi yöntemiyle yapılan tarihlendirme sonucu, G.Ö. 860.000±100.000 ve 900.000±200.000 yıl olarak kaydedilmiştir.³⁵

Erzurum Havzası: Pasinler, Tabya Dağı-Kıbla Tepe, Ömer Tepe yakınları, Ilıca köyü çevresi volkano-sedimanter havza Miosen'de aktifleşmiştir. K/Ar yöntemiyle alınan sonuçlar, tüm volkaniklerin G.Ö. 8.3±0.1 ve 6.0±0.3 milyon yıl arasında püskürmüş olduğunu göstermektedir. Erzurum dolaylarında üç obsidiyen oluşuğu bulunmaktadır. Bunlardan kentin güneydoğusunda, Tabya Dağı-Kıbla Tepe'de Tambura köyü yakınlarındaki örnekler, G.Ö. 6.90±0.32 milyon yıl, kentin kuzeybatısında yer alan Ilıca Köyü çevresindeki örnekler, G.Ö. 6.83±0.36 milyon yıl ve son olarak Erzurum batısında yer alan Ömertepesi köyü çevresinde saptanan örneklerin, G.Ö. 8.4±0.2 milyon yıl arasında olduğu saptanmıştır. Pasinler dolaylarında yer alan Tizgi köyü kuzeyindeki obsidiyen, riyolitik domlarda, kırıntılar içinde ve akarsu çökellerinde yüzeylenir ve ⁴⁰Ar/³⁹Ar yöntemi ile G.Ö. 6.0-5.5 ve 5.5±0.1 milyon arasına tarihlenir.³⁶

Rize İkizdere: İkizdere yakınlarında, Karatepe Dağı'nda yer alan obsidiyen akıntısı, K/Ar ve fizyon-izi yöntemleri ile G.Ö. 2.1-2.0 milyon yıl arasına tarihlenmiştir. Bileşimin çok değişken olması nedeniyle, tarihöncesi topluluklarının söz konusu materyalleri kullanma derecesini kestirmek olanaksızdır. Ancak, ana yollardan uzaklığı ve erişim güçlüğü gibi nedenlerden ötürü çok fazla kullanılmadığı ve yayılmadığı düşünülmektedir.³⁷

Muş Bölgesi: Muş kuzeyinde, Bingöl kaynağı ile Nemrut Dağı'na eşit uzaklıkta iki obsidiyen oluşuğu tespit edilmiştir. Mercimekkale oluşuğu, Pliyosen yaşlıdır ve fizyon-izi yöntemleriyle G.Ö. 1.96±0.16 milyon yıl arasına tarihlendirilmiştir. Ziyaret Tepe oluşuğu ise, yine aynı yöntemle G.Ö. 2.67±0.37 milyon yıl arasına yerleştirilmiştir.³⁸

Galatya Masifi'nde Yağlar, Galatya X (Güdül), Sakaeli-Orta: Galatya Masifi'nde: Yağlar, Galatya X, Sakaeli-Orta obsidiyen alanları yer almaktadır. Bu oluşuklar, G.Ö. 25-21 milyon yıl arasına tarihlendirilmiştir ve Anadolu'daki en yaşlı obsidiyen oluşukları olduğu düşünülmektedir. Söz konusu oluşuk özelliklerini taşıyan arkeolojik bulgular, Marmara Denizi kıyılarında (Fikirtepe, Pendik, Ilıpınar) saptanmıştır. Arkeolojik bulgular yerel kültürün ürünleridir ve G.Ö. 7000 yıl öncesine

tarihlendirilmiştir. Dolayısıyla, Galatya Masifi kökenli obsidiyenlerin tarihöncesi topluluklarca kullanılmış olduğu belirlenmiştir. Güdül çevresinde tespit edilen Galatya X arkeolojik obsidiyen buluntusunun kökeni ise, belirsizdir ve değişik bir kimyasal bileşim göstermektedir.³⁹

Hasan Dağı: Kapadokya'nın ikinci büyük volkanı olan ve Konya ovasında yükselen Hasan Dağı'nda obsidiyen sadece son volkanik çevrimde ve imbrigit içinde gözlenmektedir. K/Ar ve fizyon izi yöntemleriyle, G.Ö. 170 bin ve 390 bin yıl arasında olduğu saptanmıştır. Kafkaslar bölgesinden bazı oluşuklar (Kojun Dağı-Gürcistan ve Tsakhkunjats-Ermenistan kaynakları) ile yakın bileşimli olan söz konusu obsidiyenin, el aleti yapımına uygun olmadığı ve bu nedenle bulunan örneklerin hiçbirinin bu kaynağa bağlanmasının mümkün olmadığı bildirilmiştir⁴⁰. Buna karşın, Dr. Öğr. Üyesi İrfan Deniz Yaman başkanlığında, Aksaray ili ve çevresinde yürütülen Paleolitik Çağ yüzey araştırmalarında tespit edilen Hasan Dağı obsidiyenlerinin bir kısmının alet yapımına uygun olduğu belirtilmiştir⁴¹.

Kalabak Vadisi ve Foça: Kalabak Vadisi (Eskişehir-Kütahya) ve Foça bölgeleri oluşukları ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen, alet yapımı için elverişli olmadıkları saptanabilmiştir.⁴²

Erzincan Havzası: Erzincan havzasında, Boz Tepe ve Değirmen Tepe domlarında yer alan obsidiyenlerin, Ar/Ar yöntemiyle G.Ö. 400 bin yıldan daha erken döneme ait olduğu ifade edilmektedir.⁴³

Ağrı Dağı ve Tendürek Dağı: Ağrı Dağı, stratovolkan dağ dizisinin kuzeydoğu ucunda yer alan Türkiye'nin en yüksek dağdır (5165 m). Krateri aşınmış, kısmen lav ve küllerle dolu olduğu için çok belirgin değildir. Gövde üzerindeki radial yarıklardan çıkan lavlar yer yer parazit konileri oluşturmuştur. Genelde andezit, kısmen de aglomera ve son erüpsiyon mahsulü bazaltlardan meydana gelmiştir.⁴⁴ Tendürek Dağı 3452 metre yüksekliğe sahip bir volkan dağdır. Volkan yapısına egemen olan eleman, andezittir. Burada tespit edilen bazaltlar son erüpsiyon ürünüdür. Krateri, oval şekildedir aynı zamanda buhar ve kükürtlü hidrojen içeren gazlar çıkartmaktadır. Bu durumu ile solfatar safhasında yer alan bir volkandır. Dağın çevresinde bulunan sıcak su kaynakları, Diyardin'de olduğu gibi volkanizmayla ilgilidir⁴⁵.

Obsidiyenin Arkeolojik Dönemlerde Kullanımı

Kaletepe Deresi 3: Kaletepe Deresi 3, Niğde'ye bağlı Kömürcü köyü yakınlarında, kalko-alkalin tülünden bir yanardağ olan Göllü Dağ'ın doğu eteklerinde yer almaktadır. Göllü Dağ, Alt

³⁴ Ercan T., vd., a.g.e., s. 22.

³⁵ A.g.e., s. 23.

³⁶ Chataigner vd., a.g.e., s. 38-39.

³⁷ A.g.e., s. 39.

³⁸ A.g.e., s. 40.

³⁹ Chataigner vd., a.g.e., s. 36.

⁴⁰ A.g.e., s. 38.

⁴¹ Dr. Öğr. Üyesi İrfan Deniz Yaman ile kişisel görüşme.

⁴² Chataigner vd., a.g.e., s. 36-37.

⁴³ A.g.e., s. 38.

⁴⁴ Sür, Ö., Türkiye'de Volkanizma ve Volkanik Yerçekilleri, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1994, s. 50-51.

⁴⁵ Sür, Ö., 1994, a.g.e., s. 50-51.

Pleistosen'den (G.Ö. 1.48 milyon yıl) orta Pleistosen'e kadar aktiftir ve tarihhöncesi çağlar boyunca birçok obsidiyen akıntısı oluşturmuştur.⁴⁶ Kaletepe Deresi 3 yerleşiminde, yaklaşık sekiz metreyi bulan arkeolojik dolgular, 19 arkeolojik tabakaya ayrılmıştır. Bu tabakalar, I'den XII'ye kadar rakamlarla ve bu rakamlara yapılan çeşitli eklemelerle adlandırılmışlardır. En üstte yer alan dört tabaka, Orta Paleolitik döneme ait obsidiyen buluntularla temsil edilir, Kaletepe'nin en erken tabakaları ise, riyolit, bazalt ve andezitten üretilen, kaba bir işleyim ve iki yüzeyli alet yapımına yönelik obsidiyen ürünleri içermektedir. II. tabakada, bazı paleontolojik bulgular (*Equid* alt çenesi ve azı dişleri) ortaya çıkarılmıştır. Sözü edilen bu tabakaların en önemli özelliği, arkeolojik tabakaların volkanik tefra katmanlarıyla kilitlenerek sağlamlaşmış olmalarıdır. Tefra katmanları, yerleşim alanının en geç tabakalarının hemen üzerinde yer alır ve tarihlendirmeleri bulunmaktadır. Dolayısıyla arkeolojik tabakalar da söz konusu tefra katmanlarının tarihlendirme sonuçlarına dayanarak belirli bir zaman aralığına yerleştirilebilmektedir. Riyolit tefralar, Acıgöl syn-calderası etkinlikleri sonucunda oluşmuştur ve G.Ö. 160 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir.⁴⁷

Aşıklı Höyük: Aşıklı Höyük, Aksaray ilinin yaklaşık 25 km güneydoğusunda, Melendiz suyunun kenarında, volkanik ve tüflü bir arazide yer alır. Yerleşim, Hasan Dağ, Melendiz Dağları ve Göllü Dağ ile çevrelenmiştir. Bunlardan Melendiz ve Göllüdağ'da çok sayıda obsidiyen yatağı bulunmaktadır. Dolayısıyla Aşıklı Höyük yontmataş endüstrisinde obsidiyen kullanımının yüksek oranlarda oluşu son derece doğaldır.⁴⁸

Yapılan ilk analizler, Aşıklı Höyük obsidiyenlerinin, Göllü Dağ güneyi ve Kayırlı kaynaklı olduğunu göstermiştir. Obsidiyenlerin yerleşime blok ya da parça halinde getirildikleri, ocakta herhangi bir işleme tabii tutulmadıkları anlaşılmıştır. Yerleşimde hammadde bloklarının çekirdek haline sokulma safhaları, ilk çıkarım yonga ve dilgilere rastlanmaktadır.⁴⁹ Hasan Dağ'ın patlamaları ile ortaya çıkan obsidiyen (volkanik cam) maddesi Aşıklı Höyük çevresinde fazlaca bulunmaktadır. Bu nedenle yerleşimde, çeşitli yontma teknikleri ile üretilmiş obsidiyen yontmataş endüstrisi (düzelteli yontmataş aletler arasında: kazıyıcılar, çeşitli düzelteli aletler, çentikli parçalar, uçlu dilgiler, ok uçları, deliciler, taş kalemler ve ara parçalar) oldukça zengindir. Yukarıda bahsedilen trepanasyon işleminin yapımında obsidiyen bir aracı aletin kullanılma ihtimalinin yüksek olduğu belirtilmektedir.⁵⁰

Çatalhöyük: Çatalhöyük, Orta Anadolu'nun Konya ovasında yer almaktadır (Şek. 1), Çarşamba nehrinin doğusu ve batısı

olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Doğuda yer alan höyükte, 1960'larda James Mellaart tarafından kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 1995 yılında başlatılan II. dönem kazıları ise, Ian Hodder başkanlığındaki uluslararası bir ekip tarafından hâlen sürdürülmektedir. Çatalhöyük'te yaşayan insan toplulukları, obsidiyen kaynaklarına yaklaşık olarak 190 km (lineer mesafe) uzak olmalarına rağmen, Kapadokya kaynaklarından getirilen hammaddeleri, alet üretiminde kullanmışlardır.⁵¹ Çatalhöyük obsidiyen kaynağı analiz sonuçları, Göllü Dağ ve Nenezi Dağı'nın güney Kapadokya kaynaklarının, Çatalhöyük obsidiyenlerinin büyük bir kısmını oluşturduğu görülmektedir.⁵² Çatalhöyük'te bir gömütün içerisinde bulunan iskeletlerin üzerinde, üç bireyin birbirinden ayrı kemikleri ile iki bireyin kafatasları tespit edilmiştir. Bu gömüt içerisinde ayrıca iki adet obsidiyen ayna⁵³ ve obsidiyen gözlü sıvalı antrozoomorfik bir parça tespit edilmiştir⁵⁴.

Acem Höyük: Acem Höyük, Aksaray merkez ilçesinin 18 km. kuzeybatısında, Tuz Gölü'nün güneyindeki Yeşilova Kasabası'nda, Ulurmak'ın (Melendiz Çayı) suladığı ovada yer alır. Batıda, Obruk platosu'nun ovalık düz alanı, güneyde 3268 m. rakımıyla Hasan Dağı ve onun gövdesini oluşturan Melendiz Dağı bulunmaktadır. Kuzeydoğuda ise, Ekecik Dağı uzanmaktadır. Son olarak kuzeyde Tuz Gölü'ne uzanan kıraç alan görülmektedir.

Sonuç: Obsidiyenin kırıldığı zaman çok keskin kenarlar vermesi, Prehistorik dönemlerde yaşayan insanlar tarafından gözden kaçmamış ve çok çeşitli delici ve kesici alet üretiminde kullanılmıştır. Prehistorik topluluklar, obsidiyenden ürettikleri aletleri hayvan avlamada, avlanan hayvanı parçalamada ya da bir bitki kökünü çıkarmak için kullanmışlardır. Hammadde kaynağına yakınlık, insanların yerleşim yerini belirlemede, en önemli kriterlerin başında gelmektedir. Kapadokya obsidiyen kaynaklarından üretilen materyallerin, Levant Bölgesi'nde tespit edilmiş olması, obsidiyenin ilk ticaret metallerinden biri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu ticaret ağı sayesinde Anadolu ve Levant Bölgesi arasında kültürel etkileşim yaşanmıştır. Buna örnek olarak; kökeni Suriye olan Halaf kültürünün Doğu Anadolu bölgesindeki yayılımını vermek mümkündür. Dolayısıyla obsidiyen, Prehistorik toplulukların gündelik, sosyal, ekonomik ve siyasi yaşamını etkileyen en önemli unsurlardan biridir.

⁴⁶ Bigazzi, G., Provenance Studies of Obsidian Artefacts in Anatolia Using the Fission-track Dating Method, Oxford 1998, s. 69-89.

⁴⁷ Slimak L., VD., Kaletepe Deresi 3. Orta Anadolu'da Tabakalanma Veren Bir İlk Paleolitik Çağ Yerleşmesi, TUBA-AR X 2007 s. 34-35.

⁴⁸ Atlı N. B., Aşıklı Höyük (Aksaray) Yontma Taş Endüstrisinin Teknolojik ve Tipolojik Açından İncelenmesi VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı Ankara 1992 s. 213-218.

⁴⁹ Atlı N. B., a.g.e., s. 213-218.

⁵⁰ Tuğcu, B., Anadolu'da Canlıda Yapılan İlk Trepanasyon Örneği: Aşıklı Höyük İnsanı, Türk Nöroşirürji Dergisi, 2010, C.20, S.2, s. 70-75.

⁵¹ Carter, T., vd., The Consumption of Obsidian at Neolithic Çatalhöyük: A Long-Term Perspective, Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East., Barcelona, 2013, s. 495-497.

⁵² Carter, t., vd., a.g.e., 2013, s. 495-497.

⁵³ Tung, B.kuzey alanı kazıları Çatalhöyük 2012 Kazı Raporu, 2012 s. 4-6.

⁵⁴ Ian hodder, 2015 Sezonuna Genel Bakış Çatalhöyük 2015 Arşiv Raporu, 2015, s. 9.

PLEİSTOSEN DÖNEMDE DOĞU AKDENİZ BÖLGESİ JEOMORFOLOJİSİNİN İNSAN YAŞAMI VE BESLENME ÜZERİNE ETKİSİ

Mehmet ÖZERENLER* Umutcan DOĞAN**

Gazi Üniversitesi

Giriş: G.Ö. 2.58 my (milyon yıl) önce Pliosen-Pleistosen sınırında, yerkürede iklim soğumaya başlamıştır. İnsan olarak tanımladığımız “Homo” cinsinin ortaya çıktığı bu dönemde yerküre küresel bir buzullaşmaya girmiştir. G.Ö. 2.58 my-11.7 by (bin yıl) zaman aralığında etkisini sürdüren buzul dönemi, IV. Zaman olarak bilinen “Kuaterner” içerisindeki Pleistosen dönemde gerçekleşmiştir. Pleistosen dönem, genel anlamda soğuk ve değişken iklim şartlarına sahip olmasının yanında, içerisinde 21 adet tekrarlanan buzul dönemi (Glacial) yaşamıştır. Burada sözünü ettiğimiz durum, Kuaterner içerisindeki buzulların belirli zaman aralıkları ile tekrarlanması ve bu tekrarlanmalar sırasında buzul arası (Inter-glacial) dönemlerinin yaşanmasıdır. G.Ö. 41 by, daha sonra G.Ö. 100 by olarak döngüler halinde dünyamız buzul dönemlerine girmiştir. Pleistosen içerisindeki iklimin değişken olmasının temel sebebi, işte söz konusu bu döngüler içerisinde iklimin soğuyup ısınmasıdır (Çiner ve Sarıkaya, 2013: 28; Papagianni ve Morse, 2017: 38-40).¹

Çalışmamızın jeolojik dönem olarak sınırlarını belirleyen Pleistosen dönem, dünyanın birçok bölgesini etkisi altına alan küresel bir buzullaşmanın yaşandığı bir periyottur. Bu bağlamda yukarıda bahsi geçen küresel buzullaşma nedenleri Pleistosen için de geçerlidir. Ancak yerkürenin bir buzul dönemine girmesi için sözü edilen sebeplerin hepsini yaşaması gerekmez. Pleistosen içerisinde yaşanan Buzul döneminin meydana gelmesini tetikleyen unsurlarda kendine özgü olarak şu şekildedir; 1) Güneş parlamaları ve solar radyasyon değişimi, 2) Atmosferdeki karbondioksit ve metan gibi gazların değişimi, 3) Milankovitch döngüleri, 4) Volkanik faaliyetler, 5) Lokal tektonik hareketler, 6) Okyanus akıntısının değişimi (Turoğlu, 2011: 247).

Buzul ve buzul arası dönemler, Pleistosen içerisinde çeşitli dönemlerde kendini göstermiştir. Özellikle kuzey yarım kürede buzul etkisinin en yoğun olduğu bölgelerde, soğuk ve sıcak dönemler kendilerini buzul ve buzul arası evreler olarak göstermiştir. Ancak Afrika ve çevresindeki alanlar gibi buzul

takkesinden nispeten uzak bölgelerde, soğuk ve sıcak dönemler kendilerini pluvial (yağış) ve inter-pluvial evreler olarak göstermişlerdir. Durum böyle olunca, söz konusu iki bölge arasındaki iklimsel farklılık, dolaylı olarak bölgeler arası farklı ekolojik ortamlar ve jeomorfolojik yapılanmalar ortaya çıkarmıştır. Prehistorik insanların yaşamı da, bu alanlarda görülen etkilere paralel olarak çeşitli farklılıklar göstermiştir. Pleistosen Dönemde Doğu Akdeniz ve Levant’ın Jeomorfolojik ve İklimsel Durumu: Paleolitik Çağlar boyunca “Doğu Akdeniz” olarak adlandırılan bölgenin, insanların yaşam ortamına elverişli bir arazi olduğu bilinmektedir. Doğu Akdeniz Bölgesi: merkeze Kıbrıs Adasını alarak, Türkiye’nin kısmen Mersin, Adana ve Hatay illeri, Suriye’nin güney sahilleri, Lübnan, Ürdün, Filistin ve İsrail’i içerisine alan bölge olarak tanımlanabilir. “Levant Koridoru” olarak isimlendirilen diğer önemli coğrafi alan ise, Paleolitik Çağ arkeolojisi için oldukça kilit bir rotada yer almaktadır. Bu koridor, güney Mozambik’ten başlayarak Lübnan’a kadar uzanan dünyanın en büyük çöküntü alanının bir uzantısı niteliğindedir. Daha doğrusu, insanın Afrika’dan çıkıp, dünyanın diğer bölgelerine yayılmasında, önemli bir geçit niteliğindedir. Sina Yarımadası, İsrail, Filistin, Ürdün, Lübnan ve Hatay’ı içine alan coğrafi bölge “Doğu Akdeniz Sahil Şeridi” ya da “Levant Koridoru” olarak tanımlanmaktadır (Erek, 2014: 235). Pleistosen dönemin, değişken iklim şartları ve buzul koşullarının, deniz seviyelerini de etkilediği anlaşılmaktadır. Aktif bir tektonizmaya sahip olan Doğu Akdeniz coğrafyası, bu durumdan en fazla etkilenen bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıyı çizgilerinin sürekli değiştiği ve buzulların tektonizmaya diğer yeryüzü şekillerinden daha çok zarar verdiğini düşünürsek, tarihcisi toplulukların, değişen ekolojiye adaptasyonu oldukça zor olmuştur. Buna karşın, elbette Pleistosen dönemde yaşanan tek jeomorfolojik değişim, deniz seviyesi özelinde olmamıştır. Su kaynakları ve göl alanları da günümüzdeki manzara ile aynı değildir. Sonuçta insanların yaşam alanı seçiminde, farklı zaman dilimlerinde vadi içleri ya da göl kenarları gibi

* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: mehmetozerenler.28@hotmail.com.

** Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: umutcdgn@yandex.com.

çeşitli tercihler yapması içinde buldukları coğrafya ve ekoloji ile alakalı olmalıdır.

Buzul dönemlerinde iklimin soğuması, deniz seviyelerinde alçalmaya sebep olurken, karaların iç kısımlarında yer alan göl alanı seviyelerinin artmasına yol açmaktadır. Günümüzde geniş ovalar olarak karşımıza çıkan çoğu alan, Pleistosen dönemde geniş göl alanlarını oluşturmaktadır. Örneğin, Konya ovasının Pleistosen dönemde, geniş bir göl alanı olduğu bilinmektedir. Konya ovasının en genç göl sekilerini, Würm plüvialine tarihleyen Karbon 14 testleri mevcuttur (Erol, 1968: 6; Meester, 1971; Roberts ve diğ., 1979). Ayrıca bu alanda görülen çok sayıda bataklık alanı da, söz konusu tarihlendirme sonuçlarını doğrular niteliktedir (Atalay, 1989: 9). Dolayısıyla bu alanlarda Paleolitik Çağ'a ait herhangi bir veri ele geçmemektedir. Elde edilen materyallerin birçoğu da, bu araziye taşınarak gelmiş olan malzemelerdir. İskâna ilişkin veriler, daha çok eski göl alanlarının kenarları boyunca karşımıza çıkar (Erol, 1968: 12). Hatay'da bulunan Amik Ovası ya da Elbistan'da yer alan Elbistan Ovası örnek olarak gösterilebilir.

Pleistosen dönemde topografyayı şekillendiren süreçler ve toprak oluşum süreçleri, Anadolu'yu ve insan yaşamını doğrudan etkilemiştir. Buna karşın, çevre koşullarını iyileştiren ve insanlara yaşam ortamı sağlayan yegâne etkenlerden biri, makroklimatik alanlardır. Yamaçlara yağış getiren rüzgârlar ve bölgenin güneşe dönüklüğü bu alanlarda belirleyici özelliklerdir. Özellikle kurak dönemlerde insanlar, vadilere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Younger Dryas gibi soğuk ve kurak bir iklimin içinde gelişen Epi-paleolitik dönemi ve kültürlerini bu duruma örnek olarak gösterebiliriz. Vadilerin daha çok yer altı ve yer üstü sularına sahip olması, ve yağış getiren rüzgârlar, bu tercihlerde görülen ana faktörü oluşturmuştur (Erol, 1968: 5). Buzullar, Würm döneminde, Anadolu'nun yüksek dağlık arazilerinde görülmektedir. Avrupa-Sibiryâ kökenli bitki örtüsü Anadolu'nun güneyine kadar ilerlemiş ve bu alanları step bölgelere çevirmiştir (Atalay, 1989: 7). Bu dönemde Anadolu'nun büyük bölümü soğuk ve kurak iklim şartları altındayken, Toros dağlarının güneye bakan etekleri daha ılıman bir iklime ve daha verimli bir bitki örtüsüne sahipti. Bu elverişli iklim şartları, G.Ö. 18.000-16.000 yıl önce Suriye, Lübnan ve Filistin'e kadar görülmektedir (Atalay, 1989: 10; Zeist ve Bottema, 1988). Doğu Akdeniz Bölgesi'ne kadar ulaşan elverişli yaşam koşulları, ekolojik ortamı çok iyi gözlemleyen tarihöncesi topluluklar tarafından farkedilmiştir. Rift Vadisi çöküntü alanının devamı, diğer bölgelere geçişte doğal bir köprü niteliğinde olan Doğu Akdeniz Bölgesi *Homo Erectus* tarafından kullanılmıştır (Erek, 2014, 236).

Anadolu platosunun, Arap levhasına bindirmesi sonucu Anadolu coğrafyası batıdan doğuya doğru yükselmiştir. Bunun sonucunda, güneydoğu ve doğu bölgelerde vadiler, yüksek platolar meydana gelmiştir. Levant Bölgesi de G.Ö. 24 my

önce söz konusu tektonizmanın benzeri olan Afrika ve Aristan platolarının çarpışıp sıkışması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu esnada, Tethys Boğazı levha tektonikleri ile kapanmış ve Akdeniz meydana gelmiştir. Bu jeolojik değişimler sonrasında Akdeniz, günümüzdeki görünümüne yaklaşmıştır. Ancak bu hareketlilik ve bir takım jeomorfolojik değişiklikler devam etmiştir. Tarihöncesi toplulukların yaşamını idame ettirebilmesi için gereken hammadde kaynaklarından biri olan çakmaktaşı, Akdeniz ve Levant Bölgesi'nde eski deniz yataklarını oluşturan, günümüzün kireçtaşı alanlarından temin edilmekteydi. Sonuç olarak tektonizma ve jeomorfolojik ortam, insan yaşamına direkt etki etmektedir. Hammadde kaynaklarının zenginliği ve kireçtaşı bölgelerin mağara oluşumu için uygun alanlar yaratması (kireçtaşı yapısı gereği eriyebilen ve mağaraların oluşacağı oyuklar için oldukça uygundur), Prehistorik insanların bu bölgeyi tercih etmesinin başlıca nedenlerindedir (Shea, 2013: 6; Shea, 2003: 315).

Levant Bölgesi'nde yağışlı ve nemli bölgelerin bulunması, örneğin Lübnan ve Anti-Lübnan dağları gibi alanlardan akan sular kıyılar boyunca görülen ormanlık alanları beslemiştir ve bir bakıma, bu bölgeleri insan yaşamı açısından oldukça elverişli bir konuma getirmiştir. Bunun yanı sıra, Rift Vadisi çöküntü alanı ve Ürdün Nehri gibi sulak bölgeler, vadi tabanlarında gölleri meydana getirmiştir. Bu da, Levant Bölgesi coğrafyasında farklı alanlarda da canlı yaşamına olanak vermiştir. Huleh ve Kinneret gibi yüksek alanların tatlı su açısından zengin olması, özellikle hayvan ve bitkiler için oldukça önemli ekolojik ortamlar oluşturmuştur (Shea, 2013: 7). Levant Bölgesi, Pleistosen dönemde kışları kısa yağışlara ve yazları kurak bir iklime sahiptir. Ormanlık, bozkır ve çöl alanları gibi çok çeşitli bir coğrafyaya sahiptir. Buzul ve buzul-arası dönemlerde, iklimin değişip farklılaşması bu alanları da etkilemiştir. İç içe geçmiş çeşitli ekolojik ortamlar, bölgeler arası geçişlere olanak vermiştir. Dolayısıyla, insanlar için oldukça önemli ve çeşitli doğal kaynaklara ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır (Shea, 2013: 8). Levant Bölgesi arkeolojisi ile ilgili oldukça önemli çalışmalara imza atan bilim insanı, J. John Shea (2013) Levant Bölgesi'nin kuzeybatı ve güney alanlarının, insan yaşamı açısından aynı özellikleri yansıtmadığını belirtmektedir. Lübnan, Türkiye kıyıları, batı Türkiye ve kuzey İsrail Bölgeleri ile sınırladığı kuzeybatı Levant Bölgesi'nin nemli ve sulak araziler bakımından daha zengin olması nedeni ile kalıcı ve uzun süreli insan yaşamına daha elverişli olduğunu belirtmiştir. Ancak Negev, Sina ve güney Ürdün ile sınırladığı güney kısmın daha yüksek olması ve bozkır-çöl alanlarına sahip olması nedeniyle, insan yaşamı için kalıcı ve uzun süreli bir yaşam öngörmemektedir (Shea, 2003: 315; Zohary, 1973; Shea, 2013, 8).

Değerlendirme: Pleistosen'in değişken, soğuk ve ılıman iklim salınımları; tektonizmayı, jeomorfolojiyi ve ekolojik ortamı etkilemiştir. Kuşkusuz günümüzden çok farklı bir ortamda yaşayan dönem insanları, söz konusu iklim olaylarını dikkate

olarak yaşam stratejilerini şekillendirmiştir. İnsanlar aynı zaman diliminde yaşamalarına rağmen, farklı bölge ve coğrafik ortamlar, çeşitli yaşam modelleri ve kültürel materyallerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hammadde ve doğal kaynakların durumuna göre yaşam alanı belirleyen ve kültürler inşa eden insan, farklı bir coğrafya olan Levant Bölgesi'ne adaptasyon sağlamış ve Avrupa Paleolitik Çağ kültürlerinden ayrı bir şekilde değerlendirilmiştir. Alt, Orta, Üst Paleolitik Çağ ve Epi-paleolitik dönemlerde Levant'ın kendine özgü bir yontmataş endüstriye sahip olması, yukarıda sözü edilen farklılıkların bir sonucudur. Alt Paleolitik dönemde Levant Bölgesi, 20 farklı "LTC" olarak adlandırılan el baltası ve bir düzine kadar çay taşı çekirdek teknolojisi ile tanımlanır. Klasik Avrupa Kronolojisi içerisinde Alt Paleolitik kültürler şu şekilde verilmiştir; *Abbevillien*, *Acheuléen*, *Clactonien*, *Micoquien* ve *Tayacien*. Ancak Levant Bölgesi'nde Alt Paleolitik kültürler, dört başlık altında incelenmektedir. Bunlar; Çay Taşı Çekirdek Toplulukları, *Acheuléen*, *Tayacien* ve *Acheulo-Yabrudian* şeklindedir (Shea, 2013: 70).

Orta Paleolitik dönemde de buna benzer bir durum söz konusudur. Levant Orta Paleolitik dönem kültürünün önceleri "*Levalloiso-Moustérien*" olarak tanımlarken, ilerleyen zamanlarda, *Levant Moustérien*'i olarak kabul görmüştür (Shea, 2013: 105). Günümüzde Levant'ın Orta Paleolitik dönemine ait kronoloji, Tabun Mağarası'ndan stratigrafisine göre düzenlenmiştir. Temel olarak üç aşamaya ayrılan Levant Orta Paleolitik dönem kültürleri şu şekildedir: Erken Levant *Moustérieni*, Buzularası Levant *Moustérieni* ve Geç Levant *Moustérieni*. Avrupa, batı Asya ve kuzey Afrika'ya göre, *Moustérien* endüstrinin Levant Bölgesi'nde daha baskın olduğu bilinmektedir (Shea, 2013: 105). Diğer bir önemli farklılık; Levant Bölgesi'nde, Orta-Üst Paleolitik dönem geçiş aşamasında kendini göstermektedir. Söz konusu farklılığın Levant'ın, Afrika ve Asya arasında bir geçit gibi kullanılıyor olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Levant Bölgesi'nde geçiş döneminin en ayırt edici özelliği, Üst Paleolitik dönem endüstrisi olan dilgi teknolojisinin Boker Tachtit ve Qafzeh Mağaralarında görüldüğü gibi *Moustérien* kültür içinde de görülmesidir (Erek, 2008: 79-80; Marks, 1977; Copeland, 1976).

Üst Paleolitik dönemde de çeşitli farklılıkların mevcut olduğu Levant Bölgesi'nde, Üst Paleolitik dönem bitmiş ve neredeyse Epi-paleolitik dönem yaşanırken, Avrupa Geç Üst Paleolitik kültürel safhası içindedir (Shea, 2013: 117). "Son Buzul Doruğu" denilen ve soğuk hava şartlarının en yoğun olduğu iklimsel döneme tarihlenen bu süreçte, Avrupa ve Levant Bölgesi'nin sahip olduğu ekolojik koşullar farklıdır. Bu farklılık kendini kültürlerde de göstermiştir. Levant Bölgesi'nde, Paleolitik ve Neolitik Çağlar arasında geçiş evresini yansıtan ve "Epi-paleolitik" dönem olarak adlandırılan dönem, kurak ve soğuk iklimsel şartlar altında gelişmiştir. Doğu Akdeniz Böl-

gesi, insana zorlu şartlar altında sunduğu imkânlarla Epi-paleolitik dönem kültürlerinin de gelişimine katkıda bulunmuştur. Vadi içlerinde, su kaynaklarının bol olduğu bölgelerde yaşayan insanların ürettiği Epi-paleolitik kültürler, Doğu Akdeniz sahil şeridi boyunca uzanan pek çok sitte ön plana çıkar. Ancak, Levant Bölgesi'nin Epi-paleolitik kültürleri kendi içinde de bölgelere göre farklılık göstermektedir. Örneğin, "Zarzian" olarak isimlendirilen Epi-paleolitik kültürler, farklı yontmataş endüstri özelliklerine sahiptir. Zarzian kültürlerinde, dönemin tanımlayıcı aleti olan geometrik ve geometrik olmayan mikrolitlerde trapezlerin ve üçgenlerin baskınlığı söz konusu iken, Doğu Akdeniz Bölgesi'ne yaklaştıkça mikrolitlerin yarım ay şeklindeki tipolojiler gösterdiği bilinmektedir (Shea, 2013, 209-210). Bu geçiş evresi, Avrupa'da çok daha geç bir tarihte gerçekleşmiştir. Levant'ta Epi-paleolitik dönem, Younger Dryas evresinde yani, M.Ö. 10,000 yıllarında sona ermiştir. Oysa, aynı zaman dilimi içinde Avrupa'da "Mezolitik" yani "Orta Taş Çağı" olarak bilinen evre henüz yeni başlamaktadır. Avrupa'da Mezolitik kültürler, Würm buzulunun sona ermesiyle, buzulların kuzeye doğru çekilirken geride bıraktıkları stepik ve tundra alanların zengin ormanlar ile çevrenmesi ile insanların bu bölgelere yerleşmesine olanak verir. Avrupa'da insanların faunal ve floral değişimleri takip ederek buzullardan arta kalan bölgelere yerleşmesi ile, insan-çevre bağlantısının ne denli önemli olduğunu bir kez daha anlıyoruz. Mezolitik Çağ kültürleri temel olarak 6 adet "Tekno-kompleks" grubuna ayrılmaktadır. Bu farklılık, yontmataş alet endüstrisi içindeki alet gruplarının baskınlığı ile tanımlanır. Bunun yanı sıra, Mezolitik Çağ yaşam/ekonomik modelini yansıtan balıkçılık faaliyetleri ile ilişkili olan harponlar, bu insan gruplarının daha çok göl kenarlarında yaşayan ve balıkçılık yaparak geçimini sağlayan gruplar olduğunu doğrular niteliktedir (Peterkins, 2008: 1250, 1251). Bölgearası çeşitlilik ve farklılık insanların yaşam alanı, yontmataş alet endüstrisi ve beslenme ekonomisine de etki etmiştir. Ekolojik ortamın değişimine bağlı olarak gelişen fauna ve flora beslenme ekonomisine de yansımıştır. Bu noktada yine, coğrafi bölgelerin durumu ve iklimsel şartlar belirleyici temel unsurlardır.

Beslenme Ekonomisi: Paleolitik Çağ insanların beslenme stratejisi, avcılık-ve toplayıcılık üzerinedir. Dolayısıyla ilk olarak, avcı-toplayıcı bir ekonominin kısa bir değerlendirilmesinin yapılması, genel geçer görüşleri ortaya koymak adına oldukça önemlidir. Öncelikle Paleolitik Çağ insanı hakkında pek çok yorum ve çıkarımda bulunurken, günümüz şartları altında bilinçaltımıza işleyen genel geçer kurallar ve yıkılmaz tabular bizleri yanlış yönlendirir. İçinde bulunduğumuz dünyada modernleşme ve medeni olma algıları, özellikle artık doğadan kopmuş insanın zihninde kendi gibi yaşamayan ya da farklı hayat tarzları benimseyen topluluklar hakkında "ilkel" ya da "yabani" tanımlamalarını yapmasına olanak verir. Bu düşünme tarzı ile Prehistorik insanların yaşam biçimleri ve

ekonomilerini değerlendirmek doğrudan, *Ortodoks İktisadi* analizi ile konuya yaklaşmak demektir. Bu bağlamda, *Ortodoks İktisadi* konusunda Adam Smith'in görüşlerinden yararlanmak gerekecektir. "*Homo Economicus*" olarak da adlandırılan insan modelini ortaya atan Smith, insanın kendi çıkarlarını en yüksek düzeyde tutmak için uğraşırken toplum adına da en iyi sonuçların alınacağını öngörür düşüncesindedir. Bunun yanı sıra, tarih ve toplumu dışarıda bırakan soyutlama düzeyindeki "*Düşsel İktisadi İnsan*" kavramını da kullanmaktadır. Düşsel iktisadi insan, kendi çıkarları peşinden koşar ve bu doğrultuda hareket eder. Ayrıca bu birey sonsuz ihtiyaçlar ile alternatif kullanımlı sınırlı kaynaklar arasındaki tercih sorunu üzerine yoğunlaşır (İşgüden ve Köne, 2002: 98; Holler, 2006: 469-479). Kendi hayal dünyamız da yarattığımız, olmasını istediğimiz insan modeli, bizi özellikle Paleolitik Çağ'da benimsenen yaşam modelini yorumlarken yanlış ve önyargılı sonuçlar elde etmeye zorlamaktadır. Bulunduğu dönemin iklimsel, ekolojik ve coğrafi durumuna göre hayatını şekillendiren tarihöncesi topluluklar, kuşkusuz günümüzden farklı bir yaşam şekline sahipti. Ancak bunun iyi ya da kötü olduğunu yorumlamak bugünün zihniyeti ile zor olacaktır. Söz konusu dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak, insanın sahip olduğu teknoloji ve bilgiye göre değerlendirmeler yapmak daha sağlam ve doğru görünmektedir. Sonuçta, Paleolitik Çağ'da yaşayan insan, bizim sahip olduğumuz imkânlardan, bilgilerden, bizim için iyi ya da kötü olan şeylerden habersizdi. Bu doğrultuda, avcı-toplayıcı ekonominin geçimlilik ekonomisi mi yoksa orijinal bir bolluk ekonomisi mi olduğu eldeki verilere dayanılarak yorumlanabilir.

Paleolitik Çağ'da insanın zor bir hayat sürdüğü, avcı-toplayıcıların hayatta kalabilmek için, tüm gün çalışmak zorunda olduğu ve buna rağmen çok az besin, enerji elde ettiği çoğu araştırmacı tarafından desteklenen bir görüş olarak belirtilmektedir (Sahlins, 2016: 13). Kısacası genel anlamda avcı-toplayıcı bir ekonominin "geçimlilik ekonomisi" olduğu bu tanımlamalar ile belirtilmektedir. Ancak kişisel olarak bu tanımlama ya da değerlendirme üzerine düşünüldüğü zaman, birkaç soru akla gelmektedir. Bunlardan ilki, hayatını idame ettirmek için gün boyu çalışmak ve avlanıp, toplanmak zorunda kalan Prehistorik insan nasıl olur da bu kadar fazla önemli kültürel öge (yontmataş endüstrileri, sanat, yaşam alanı düzenlemeleri) ortaya koyabilmiştir? Günümüzde hâlen daha az da olsa, avcı-toplayıcı olarak yaşayan kabileler üzerinde yapılan etnoarkeolojik çalışmalar ve kazılardan elde edilen bilgiler doğrultusunda, esasında sanıldığı gibi Paleolitik insanın kötü, yabani, ilkel ve sürekli çalışmak zorunda olan boş vakti olmayan insan toplulukları olmadığı bir bakıma ortaya konulmuştur. Çünkü araç ve amaç arasındaki bağlantının sonucu olan "Kıtlık" kavramı Paleolitik Çağ için hiç geçerli bir kavram olmayacaktır. İnsanlık tarihinin %99'luk bir zaman diliminde, bu yaşam tarzına benimseyen insanların arzuları, beklentileri ve isteklerini eldeki araçlar ile

karşılayabilmektedir. Sanılanın aksine, bugün modern dünyadaki standart haftalık çalışma saatinden bile daha az çalışmak zorunda oldukları bilinmektedir. Ayrıca, besin zincirine bakıldığı zaman özellikle geç dönemlere nazaran, daha çeşitli ve zengin bir diyete sahiptilerdi. Dahası avcı-toplayıcı bir toplulukta eldeki mevcut tüm yiyecek o an tüketilir. Depolama zihniyeti bulunmamaktadır. Bu da, insanların aslında maddiyete önem vermediğini ve aç kalma korkusu yaşamadığını göstermektedir. Doğada mevcut olan tüm doğal kaynaklara sahip olan insan, kendine yetecek kadarını kullanıp fazlasını istememektedir. Sürekli hareket halinde olan ve hangi dönemde nerede zengin besin kaynaklarının olduğunu iyi bilen tarihöncesi topluluklar, yerleşik yaşamdaki gibi bir tehlike unsuru arz eden mevcut besinlere zarar gelmesi durumunda herhangi bir zorluk çekme ile karşı karşıya değildir (Sahlins, 2016).

Faunal ve floral kaynaklar, insanın beslenme zincirini oluşturmada ana etmendir. Doğu Akdeniz Bölgesi, denizsel kaynaklar ile olan yakınlığı ve içerisinde barındırdığı çok çeşitli ekolojik ortamlar nedeniyle beslenme açısından oldukça zengindir. Özellikle Pleistosen dönemde, bölgenin direkt olarak buzul etkisinden nispeten uzak olması, o dönemde oldukça elverişli bir bölge haline gelmesine sebep olmuştur. Yeryüzünde buzul takkesinden uzak bölgelerin zengin bitki kuşakları ve türleriyle çevrelenmiş olduğu bir gerçektir. Toplayıcı insanlar bu zengin bitki türlerinden elbette ki faydalanmaktaydı. Örneğin; fındık, sarı su nilüferi tohumu ve yabani armutlar bu bitkisel gıdalardan bazılarıdır. Kuzukulağı, çoban değneği, ısırgan otu gibi toplanan diğer bitkiler, olasılıkla beslenme amacıyla kamp alanına taşınmaktaydı (Soylu, 1982: 93). Prof. Dr. Metin Özbek'e göre, insanların beslenme stratejisi 5 aşamaya ayrılmaktadır. Bunlar: 1-Toplayıcılık, 2-Toplayıcılık ve leş yiyicilik, 3-Toplayıcılık ve küçük çapta avcılık, 4-Toplayıcılık ve örgütlü geniş çapta avcılık, 5-Tarım ve hayvancılık (Özbek, 2013: 81). Bir diğer araştırmacı Boratav (1963) avcılık ve toplayıcılık için şunları söylemiştir: "*Bildiğimiz kadarıyla avcılık ve toplayıcılık dünyanın her yerindeki topluluklar için ilk ve en ilkel bir besin elde etme faaliyeti olmuştur. Toplayıcılık ve avcılık safhasından sonra insanlar tarımı öğrenmiştir. Toplayıcılık, avcılığa göre biraz daha basittir. Toplayıcılığın en ilkel şekilleri elden başka bir alet gerektirmez. Fazla fiziki enerji istemeyen toplayıcılık genellikle kadın bireylerin görevi olmuştur. Avcılık ise daha ileri bir teknik gerektirir. Avcıların başlıca silah ve aletleri vardır. Hayvanların yakalanması, kovalanması ya da tuzak kurulması için çeşitli teknikleri vardır*".

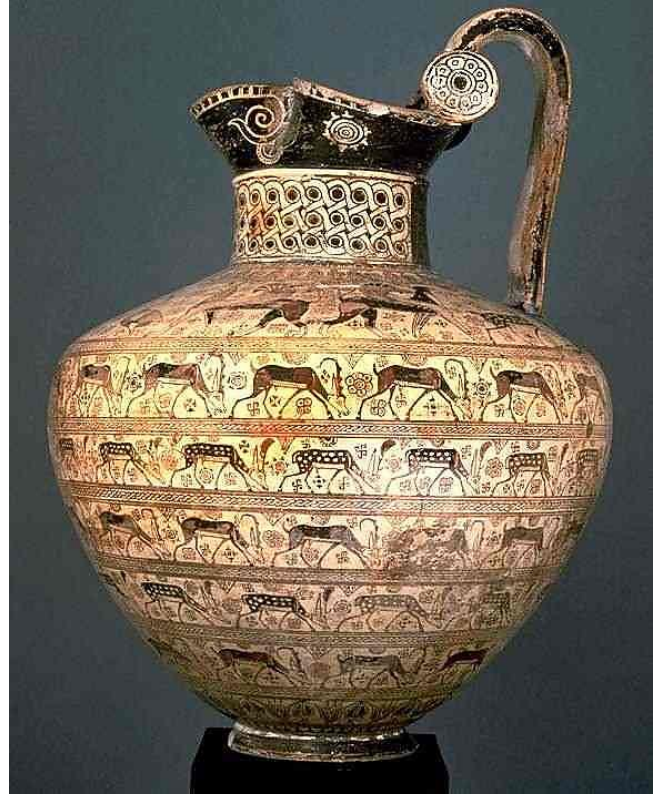
Prehistorik dönemlerin temel ekonomik yapısı tümüyle avcılık-toplayıcılık, hayvan evcilleştirmesi ve ilkel tarım faaliyetlerine dayalıdır. Bu temel ekonomik faaliyetlerden avcılık-toplayıcılık aşaması hiç kuşkusuz beslenme modelleri ve beslenme teknolojileri tarihi içinde en önemli yeri almaktadır (Soylu, 1985: 437). Alt Paleolitik dönemde, insanlık tarihinin

dönüm noktası olan 2 büyük keşif yaşanmıştır. Bunlardan ilki taş alet üretimi, ikincisi ise ateşin kontrol altına alınmasıdır. Ateş tek bir merkezde mi yoksa farklı bölgelerde farklı atalarımız tarafından mı kontrol altına alındı tam olarak bilinmemektedir. İsrail’de yapılan arkeolojik kazı çalışmaları, ateşin kullanımı ile ilgili izleri, G.Ö. 800 bin yıl öncesine götürmektedir. Hula Vadisi’nde Gesher Benot Ya’aqov adlı mağaradan ele geçen arkeolojik buluntunun içindeki yanmış çakmaktaşıları, kemikler ve tohumlar mağarada yaşayan *Homo Erectus*’ların ateşi bilinçli olarak kullandığını düşündürmektedir (Özbek, 2013: 112). Alt Paleolitik dönem süresince avlanan küçük hayvan türleri yerlerini büyük memeli hayvanlara bırakmıştır. Çeşitli Alt Paleolitik dönem yerleşim alanlarından tespit edilen hayvan iskeletleri bu durumu kanıtlar niteliktedir. Avlanan bu büyük memeliler arasında: fil, at, hançer dişli kedi, alageyik ve dönemin sonlarına doğru mamut ve tüylü gergedan ön plana çıkmaktadır (Soylu, 1985: 439).

Orta Paleolitik dönem insanları besinlerini, soğuk iklime uyum sağlayabilmiş, büyük memeli hayvanlardan (mamut, tüylü gergedan, geyik vb.) sağlamaktadır (Soylu, 1985: 440). Bu iri ve büyük cüsseli hayvanların avlanabilmesi için tuzakların kullanıldığı söylenebilir. Bu bağlamda Orta Paleolitik dönemde insanlar, besinlerini geniş ölçüde hayvansal gıdalardan elde etmekteydi. Dönemin sonunda başlayan Würm buzullaşması hayvan ve bitki türlerini geniş ölçüde değişikliğe uğratmıştır. Soğuk iklime dayanıklı olmayan kuzey faunası daha güneye göç etmiş ya da yok olmuşlardır. Tüm bunların sonucunda, Üst Paleolitik Dönem başlamıştır.

Üst Paleolitik dönem insanların av tekniği önceki dönemlere benzemektedir. Mızrak, kargı, harpon, ok gibi av silahları, kapanlar ve tuzaklar av için kullanılmaktadır. Avrupa Üst Paleolitik dönemi için en önemli avcılık belirtisi, yoğun olarak avlanan Ren Geyikleridir. Ancak Üst Paleolitik dönemde dikkati çeken diğer bir nokta ise, küçük canlıların -bunlar kuş, kaplumbağa, tavşan gibi örneklendirilebilir- ve balıkların avlanmasıdır. Besin ekonomisi içine deniz, nehir ve göllerden toplanan kabuklu canlılar da girdiği için, bu dönemde bir çeşitlenme söz konusudur. Ülkemiz, Üst Paleolitik dönemlerde, soğuk ve yağışlı (pluvial) bir iklime sahiptir. Üst Pleistosen dolgularının toprak yapılarından insanların bu dönemlerde mağaralarda yaşadıklarını öğrenmiş bulunuyoruz. Bunun yanı sıra, bu dönemde avcılıkta kullanılan yontmataş aletlerde diğer dönemlere göre bir küçülme söz konusudur. Bu küçülmenin nedenini, av hayvanlarının boy ve cüsselerinde aramak gerekecektir. Bu dönemde artık fil, gergedan ve su aygırı gibi iri cüsseli hayvanlar avlanmamaktadır. Bu hayvanların soyca tükenmesi ya da uygun iklim kuşaklarına göç etmesi hissedilir ölçüde besin kıtlığına yol açmış, insanlar alternatif besinlere yönelmiştir (Soylu, 1978: 36). Doğu Akdeniz Bölgesi’nde özellikle Üst ve Orta Paleolitik dönemlerde, deniz kabuklularının beslenmede kullanılması ile ilgili olarak elde edilen verilere gözden geçirmek yararlı olacaktır. Avcı-

toplayıcı ekonomilerde deniz kabuklularının rolü, arkeologlar tarafından tartışılan bir konudur. Özellikle tarihöncesi dönem için Akdeniz’de denizsel kaynakların önemi çok fazla dikkate alınmamıştır (Colonse ve diğ., 2011: 86). Üst Paleolitik dönemde, kabukluların kullanımında farklılıklar görmekteyiz. Özellikle Uçağızlı ve Ksar Akil mağaralarından elde edilen veriler, büyük boyutlu kabukluların yiyecek olarak, küçük boyutlarda olanların ise, süs eşyası olarak kullanıldığını göstermektedir. Özellikle *Patella* ve *O. Turbina* türleri besin ekonomisi içerisinde yer almaktadır (Colonse ve diğ., 2011: 92; Güleç ve Baykara, 2014: 155).

Değerlendirme: Pleistosen dönem içinde gelişen Paleolitik kültürlerin her dönemde değişen çevrenin yanı sıra, fauna ve floranın da değişmesi, insanı bu dönemlerde farklı besin zincirine sahip olmaya itmiştir. Doğu Akdeniz’in zengin ekolojik ortamı içinde, Orta Paleolitik döneme kadar daha çok karasal protein kaynaklı beslenen insan, Üst Paleolitik dönemden itibaren zihinsel ve teknolojik olarak gelişmesinin sonucunda, denizsel kaynaklardan daha fazla yararlanmaya başlamıştır. Özellikle Levant’ın kuzeybatı ve güney kısımlarının farklı coğrafik durumları insanların beslenmesine doğrudan etki etmiştir. Daha çok karasal kısımlarda ve güneyde yer alan yüksek platoların tatlı su açısından zengin olması bu alanda yaşayan insana, denizsel ya da sahil bölgelerinde yaşayanlara göre, farklı bir besin ekonomisi sunmaktadır.

AFYONKARAHİSAR İLİ FRİG KAYA KABARTMALARI

Dudu ÇOTAK*

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Giriş: Anadolu, coğrafyası ve jeopolitik konumuyla, insanlığın ve uygarlığın başlangıcından bu yana, Asya ile Avrupa arasında ilgi odağı olmuş; göçler hareketine, toplumların buluşmasına, savaşmasına, kaynaşmasına, devletlerin kurulmasına ve uygarlıkların doğuşuna ve başka yerlere taşınmasına hem köprü, hem yurt, hem de pota görevi yapmıştır. Daha öncelikler, sonradan gelenlerin üzerinde etkilerini sürdürerek, Anadolu'da kökleri çok derinlere inen, çok eskilere dayanan gelenekçi bir kültürün, etkileyici bir uygarlığın doğmasına sebep olmuşlardır.¹ Ege göçleri bütün dünyanın görünüşünü bütünüyle değiştiren siyasal bir dönüm noktasıdır. İşte bu göçlerden birisi olan ve Avrupa da yaşadıkları dönemde Brygler veya Brigler adını taşıyan Frigler, Makedonya ve Trakya'dan Boğazlar yolu ile Anadolu'ya göç eden Trak boylarından biridir. M.Ö. 1200'lerde göç dalgası başlamakta birlikte Friglerin tarih sahnesine çıkışı M.Ö. 750 tarihini bulmuştur. Bununla birlikte, Eskiçağ yazarlarının verdikleri bilgilerden onların, başlangıçta Troia ve çevresini ele geçirdikleri zaman içinde Askania gölü (İznik gölü) kıyıları ile Sangarios (Sakarya) Nehri vadisine doğru yayıldıkları anlaşılmaktadır.²

Frigyalılar Halys'in (Kızılırmak doğusunda) Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güney batıda Burdur ve Elmalı ovası; batıda Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya; kuzey batıda Bandırma yörelerine kadar etki alanlarını genişletmişlerdir. Hitit devletinin çöküş sürecinde Anadolu'ya gelen Frigler bu dönemden sonra Anadolu'daki siyasi olaylarda aktif rol oynamaya başlamışlardır.(M.Ö. 13. yy'ın ikinci yarısı.) Antik batı kaynaklarında verilen bilgilere göre, Frig Devleti'nin ilk kralı, başkent Gordion'a adını vermiş olan Gordios (Gordias)'dur. Gordios'tan sonra Frig tahtına oğlu Midas geçmiştir. Antik batı kaynaklarında daha çok efsanevi kişiliğinden söz edilen kral Midas,

Assur kaynaklarında "Muşkili Mita" adı ile tarihi bir kimliğe sahiptir.³

Frigyalılar, Assurlulara karşı Urartularla iş birliğine girmiştir. Fakat bu ilişki Frig Kralı Midas'ın intihar etmesiyle bitecek ve Doğu Anadolu Bölgesinden toprak kayıplarına neden olan Kimmer saldırılarıyla son bulacaktır.⁴ Friglerin Assurlulara karşı ittifak yaptığı diğer bir ülke ise Tabal krallığıdır. Frigler, Kimmer saldırılarının ardından varlıklarını Lydia hâkimiyeti altında sürdürdüklerine dair düşünceler vardır. Gordion başta olmak üzere Orta Anadolu bölgelerinde beylikler halinde yaşamaya devam ederler. Çorum'un kuzeyindeki Pazarcık, eski Hiti başkenti Boğazköy ve Yukarı Sakarya vadisi bu merkezlerden bir kaçıdır.⁵ Yani M.Ö 690'lı yıllarda Kimmerler Frig devletine son vermişlerdir.

Friglerin ekonomisinin temeli tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Tarıma verdikleri önemi taptıkları Kybele'den de (Toprak Ana) bellidir. Ayrıca tarım faaliyetlerini koruyan kanunlar yapmışlardır. Örneğin saban kırmanın ve öküz kesmenin ölümle cezalandırılması gibi. Çok tanrılı dine inanan Friglerde ana tanrıça Kybele'dir. Kybele'ye "Matar" da demekteler. Matar Kybele Dağların Anası anlamında kullanılmıştır. Friglerin diline baktığımızda ise Hint Avrupa kökenli bir dil kullanmışlardır. Bu yazı Finike'den alınmış bir harf yazısıydı. Okunabilmekte birlikte, henüz anlaşılamayan Frig diline ilişkin yazıtlar, daha çok kaya anıtları üzerine kazanmıştır.⁶ Friglerin yaşadığı coğrafyanın kereste bakımından zengin olması ve köklerinde yatan göçebelik karakterleri onları marangozlukta ustalaştırmıştır. Frigler keresteyi mobilyacılıkta ve mezar odası yapımında kullanmıştır. Frigya tekstil ve kilimleriyle de ünlüdür. Gordion kazılarında parçalar halinde de olsa Frig tekstil örneklerine rastlanmıştır. Türk kilimlerinin atası olan ve Tapates adını taşıyan Frig kilimlerinin antik dünyanın en sevilen malları arasında olduğu bilinmektedir.⁷ Görüldüğü

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, duducotak@gmail.com.

¹ Hasan Tahsin Uçankuş, Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 5.

² Taciser Tüfekçi Sivas ve H. Sivas, Friglerin Gizemli Uygarlığı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s. 9.

³ Taciser Tüfekçi Sivas ve H. Sivas, a.g.e., s. 10.

⁴ Fatih Mehmet Berk, Antik Kaynaklara Göre İç Batı Anadolu'nun (PHRYGIA) Jeolojisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011, s. 68.

⁵ Berk, a.g.e., s. 69.

⁶ Uçankuş, a.g.e., s. 18.

⁷ Tülin Kaya, Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Frigler, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 20.

üzere Frig uygarlığı kısa sürede Anadolu coğrafyasına ve kültürüne damgasını vurmuştur. Dağlık Frigya bölgesinde Frigler bize çok sayıda mimari eser bırakmıştır. Kale tipi yerleşmeleri ve bu yerleşmelerin çevresinde yer alan kaya anıtları Friglerin yüksek düzeydeki taş ve kaya işçiliğinin somut belgelerini oluşturmaktadır.

Afyonkarahisar İli Frig Kaya Kabartmaları

Birinci Bölüm: Fasadlar: Kelime anlamı ön yüz, cephe olan Fasad Frigya kaya mimarlığı grubunu oluşturmaktadır. Friglerin en özgün ve en etkileyici anıtları arasındadır. Bu anıtlar, Frigya sitadellerinden tanıdığımız duvar ve çatı konstrüksiyonlarında ahşabın bol miktarda ve ustaca kullanıldığı beşik çatılı Frigya megaronlarının kayalara oyulmuş ön cephesini temsil etmektedir.⁸ Yani duvar ve çatı yapımında ahşap kullanılması diyebiliriz. Bakıldığında Fasadlar'ın hepsinin mimari detayları ve süslemeleri aynıdır. Sadece ayrıntılarda küçük değişiklikler vardır. Anıtsal Fasadlar, büyük ve yüksek kaya kütlelerinin dik yüzünde, kaya boyunca yükselir ve hemen hemen tüm kaya yüzeyini kaplarlar. Bu anıtlar devasa ölçüleri ve özenle seçilmiş coğrafi konumlarıyla çok uzak mesafelerden dahi tüm görkemleriyle görülebilmektedir.⁹ Cephelelerde daha çok bitki, geometrik desenler ya da hayvan figürleri kullanılmıştır. İlkçağ tarihçilerine göre bu figürlerin amacı: Yazın bunaltıcı sıcağında insanları biraz olsun ferahlatmaktır. Bir diğer özelliği ki en önemlisi; Güneşin vurmalarıyla yansıyan ihtişamlı aslan silüetiyle dosta güven, düşmana gözdağı vermesidir¹⁰. Fasadlar, Afyonkarahisar ilinin kuzeybatısında İhsaniye ilçesinin sınırları içerisinde bulunmaktadır.

Burmeç Anıtı: İhsaniye ilçesine bağlı Bayramaliler köyündeki Çiçeklikonak Kayalıkları olarak adlandırılan bölgededir. Anıt tuf kütlesi üzerine işlenmiştir. 15 m. yüksekliğindedir. Beşik çatısı tamamlandıktan sonra yapımı bırakılmıştır. Yani bitmemiş bir anıt örneğidir.¹¹ Anıt 1884 yılında W.M. Ramsay tarafından bulunmuş olup verdiği bilgiler çok kısa ve resimsizdir. Döğer yolu üzerinde bulunan Burmeç Çesmesi'ne yakınlığı nedeniyle anıtta bu isim verilmiştir. Yöre halkı arasında ise anıtın ismi Muskalı Kaya olarak geçmektedir.¹² Bitmemiş anıt örneği olması sebebiyle aslında bize Fasadlar'ın yapımı hakkında bilgi vermesi yönüyle de ayrı bir önemi vardır. Buradan hareketle Fasad aslını koruya bilseydi bizlere daha çok bilgi verebilirdi ama define avcıları tarafından hazine var gerekçesiyle dinamitle patlatılmıştır.

Aslan Kaya Anıtı: Yüksek bir kayanın güney yüzü, dikey kesilerek oluşturulmuş üçgen çatılı tapınak anıttır. Frigya devrinin ilk yapılan kürsü ve mihraplarından olan Aslan Kaya,

açıkta duran ve vadiden yüksekte geniş bir alandan görünür.¹³ Döğer beldesinin 4 km. güney doğusunda, Döğer-Üçlerkayası köy yolunun hemen batısındaki kaya kütlelerinin biri üzerindedir.

Anıtın yüksekliği: 7.15m.; genişliği 6.60m.; yerden yüksekliği ise 2.75m. Ölçüleriyle Döğer Ovasına hâkim konumdadır.¹⁴ Üzerindeki büyük Aslan kabartmaları sebebiyle bu isim verilmiştir. Aslan Kaya'nın çatısı orta derece eğimli beşik çatılıdır. Akroteri, karşılıklı iki daire parçasından oluşmaktadır. Kavislerin üst taraflarında birer kabartma yuvarlak bulunur. Bugün sağ kavisin dış konturları, ancak uygun ışıkta güçlükle seçilebilmektedir. Anıtın alınlığının üst pervazları etlidir. İnce alınlık pervazlarının üzeri meander motifleriyle süslenmiştir. Çatı orta dikmesi kalındır. Üst ve alt kısımda bulunan dış taşkın silindirik çıkıntılar, Bahşayış ve Maltaş anıtlarında olduğu gibi, mahya ve asma kirişlerinin uçlarını simgeler¹⁵

Yüksek kabartma olarak işlenen tanrıça, cepheden betimlenmiştir. Başında, yüksek, silindirik bir polos vardır. Başlık, tavana değer. Yüzü, tamamen tahrip olmuştur. Uzun elbisesinin sadece dış konturları bellidir. Omuzlarından aşağı doğru uzun bir örtü sarkar. Kolları, her iki yanda vücuda yapışık olarak dirsekten bükülmüştür. Ancak aşırı aşınma nedeniyle ellerin duruşu ve ne tuttıkları hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Aslanlar, tanrıçaya göre daha küçük işlenmiş olup, arka ayakları üzerinde duran aslanlar tanrıçaya yönelmiştir. Ayrıca aslanlar ön pençeleriyle tanrıçanın başına dokunurlar. İkisinin de yüzleri bozulmuştur.¹⁶ Maalesef Aslan Kaya anıtının alt bölümleri seller ve hava etkisiyle bozulmuş olup tapınak izleri tümünden silinmiştir. İşçilik bakımından Aslantaş anıtı ile yaşıt görünen Aslan Kaya'nın M.Ö. 900-850 yıllarında yapılmış olduğu düşünülmektedir.¹⁷ Sital yönünden Arslan kayaya en yakını Maltaş, Arslanların yapımı bakımından da en yakını Arslantaş'tır.¹⁸

Maltaş/Malkaya Anıtı: Matlaş, Köhnüş Vadisi'nin güney batı köşesinde, vadiyi batıdan sınırlayan, Akkuş Yuvası Kayalıkları'ndan birinin üzerinde bulunmaktadır. Vadi içinden Kayıhan Beldesine bağlanan toprak yolu 1 km. yürüyerek yanına varılır. Bu anıtı 1881 yılında bölgedeki ilk incelemeleri sırasında V.M. Ramsay hemen hemen bütünü toprakla örtülü olarak bulur. Birkaç işçi ile dolgu toprağı belli bir seviyeye kadar kaldırır. Açığa çıkan kısmın ilk canlandırmasını (eskizlerini) yapar. Yöre halkı tarafından içinde hazine olduğuna inanıldığından "Maltaş" ya da "malkaya" olarak adlandırılmıştır. Bu inanışın doğal sonucu olarak da defineciler tarafından etrafı kazılmıştır. Güneydoğuya bakan Maltaş'ın ölçüleri, yüksekliği: 9.60 m., Genişliği ise: 10.30 metredir.¹⁹ Görünüş

⁸ Sivas, a.g.e., s. 40.

⁹ A.g.e., s. 42.

¹⁰ A.g.e., s. 42.

¹¹ A.g.e., s. 98.

¹² A.g.e., s. 99.

¹³ M. Saffet Devrim, Şu Bizim Belde, Nüve Matbaası, Ankara 1975, s. 145.

¹⁴ Sivas, a.g.e., s. 100.

¹⁵ Işıklar, a.g.e., s. 19.

¹⁶ A.g.e., s. 107.

¹⁷ Süleyman Gönçer, Afyon İli Tarihi, karınca Matbaacılık ve Ticaret Kolektif Şirketi, İzmir 1971, s. 109.

¹⁸ Devrim, a.g.e., s. 147.

¹⁹ Sivas, a.g.e., s. 86.

itibarıyla devasa olan bu anıtın sadece yukarı kısmı tanınabilmektedir. Bu kalın toprak tabakasını kaldırmak için farklı zamanlarda anıtın önünde temizlik kazıları yapılmıştır. İlk çalışma hemen hemen her anıtta olduğu gibi ve yukarıda bahsettiğimiz üzere Ramsay tarafından yapılmıştır. İkinci çalışmayı ise İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü adına Gabriel, Devambaz, Jestin ve Hasbels tarafından anıtın arkasından ve önünden kuyu açarak yapmışlardır. Kazı sırasında taban suyunun çıkması üzerine kazı çalışmaları sadece niş'in önünde yapılmış ve niş'in tabanına ulaşılmıştır. Ramsay kazı ile ilgili yayınında anıtın son durumunu gösteren bir fotoğrafa rastlanmamıştır.²⁰ Çalışmalar bitince kazı çukuru Afyon Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü tarafından doldurulmuştur. Amaç suyun cephe bezemesini tahrip etmesini engellemektir. Daha sonra bölgeye gelen araştırmacılar anıtı toprakla örtülü bulur. Tekrar kazı çalışması yapılır taban suyu ayrıntılı çalışmaya gene izin vermez. Ama bu sefer Fasad'ın son durumu fotoğraflarla belirlenir ve suyun tahribatı engellenmesi için tekrar kapatılır. Bugün anıt hakkında çizimler dışında elimizdeki bu fotoğraflar sayesinde fikir yürütebilmekteyiz.²¹ Matlaş anıtını cephe duvarı 6.70 m. x 9.35 m. boyutlarındadır. Duvar yüzeyi geometrik motiflerle süslüdür. Bu süsler, her iki yanda, bir bordür gibi, düz bir silme ve tek sıra kabartma baklava motifi dizisiyle süslü, ince bir çerçeve içine alınmıştır. Ana şablon, köşeleri kesişen ve iç içe geçen karelerin uyumlu düzenlemesinden oluşur. Bu şablonu meydana getiren kabartma bant sistemi, ortadaki haç motifinin tekrarı olan kesik haçlar oluşturarak kesintisiz bir biçimde bütün yüzeyi kaplar.²²Niş üzerindeki çalışmalar daha öncede bahsettiğimiz gibi kazı çalışmaları sırasında elde edilmiştir. Gabriel'in çizimlerine göre niş, 2.00 m. X 2.00-2.25 m. X 1.80 m. boyutlarındadır. İki kademeli bir çerçeve ile çevrilidir. İkinci çerçeve birinci çerçeveye göre daha içerdedir. Buna karşın Haspels'in çizimlerinde nişin yüksekliği 2.40 m. dir. Birinci çerçeve ise, duvar yüzeyi aynı düzlemde gözükmiştir. Her iki araştırmacı da ikinci çerçevenin üst kısmında tek satırlık yazıt bulunduğunu ifade eder.²³ Gabriel'in verdiği ayrıntılı bilgi ve çizimlerden öğrenildiğine göre, nişin tabanında (0.75 x 0.50 x 0.30 m.) boyutlarında dikdörtgen bir oyuk vardır. Bu oyuk her iki yanında yan duvarlara doğru iki kanal uzanır. Yan duvarlarda da, bu kanallarla bağlantılı, tavandan başlayan çapraz iki oluk vardır. Gabriel, Midas anıtında olduğu gibi, buraya da Kybele'nin madeni bir kabartmasının konduğunu düşünmektedir. Dinsel törenlerde tanrıçanın üzerine dökülen libasyon sıvıları, aşağı doğru süzülüp nişin tabanındaki oyuk ve oluklarda toplanıyordu.²⁴

Yılanlı Taş Anıtı: Yılan taş anıtı, Göynüş yöresinde Aslantaş'ın batısında, aynı kayalığın dönemindedir. Bu eserin niteliğini anlatmak güçtür. Çünkü şiddetli bir deprem sarsıntısı sonucunda parçalanıp çökmüştür. Bundan dolayı anıtın iç kirişleri görülmektedir. Anıt mezar odasıdır. Odanın kapı karşısına gelen yönü ana kayada üçgen çatı kirişleriyle örülüdür. Bu duvar boyunca yüksekçe bir sedir veya sunak sekisi uzanmaktadır. Bunun bir parçası yaprak motifli ve başlıklı kısa bir sütunla bölünmüştür.²⁵ Bu kayanın da dış cephesinde Aslantaş'takilere benzer aslan kabartmaların bulunduğu anlaşılıyor. Ancak bu aslanlardan birinin büyük başı ile bir pençesi kalmıştır. Kaya cephesinin yere kapaklanan ve ancak altına girerek görülebilen, öteki parçasında yılanlarla savaşçıların kabartmaları vardır. Bu anıtın M.Ö. 700 yılında yapıldığı sanılmaktadır.²⁶ Kaya üzerindeki tasvire göre başında palosu, belinde kısa palası, açık ayakları, gergin vücuduyla iyice seçilen savaşçı (belki Tanrı) kabartması Frig sanatının şaheserlerinden biridir. Bu da bir ünlü kişinin mezarıydı.²⁷

Aslantaş Anıtı: Afyon İhsaniye ilçesine bağlı Hayranveli köyünün Köynüş mevkiinde, derenin sol yamacındaki kuzeye bakan yüksek kayalıklardadır.²⁸ Kaya kitlesi ön yönde ve iki yanda öyle bir tarzda işlenmiştir ki, hemen hemen büyük bir tavla zarına benzemektedir. Bu zarın ortasına bir mezar odası yapılmıştır, bunun dıştan girilen yeri bir kapı ile gösterilmiştir ki bu bir nevi ahşap kapılardaki kapının benzeridir. Bu kapının sağında ve solunda iki küçük aslan yatmaktadır.²⁹ Aslantaş'ın bulunduğu mıntıkayı tarihçi gözüyle incelediğimizde bizi yıllar öncesine değil asırlar öncesine götürür. Eski bir ırmak yatağının kayalıklı olan bu mıntıkasında büyük bir devlet merkezinin kurulmuş olduğu sonucunu anlatır. Bakıldığında anıtın üzerindeki aslanlar hala insanları gözetliyor mu hissi uyandırır.³⁰ Aslantaş kabartması Frig büyük heykeltıraşçılığının en olgun, en güzel ve etkili eserlerinden biridir. Görülmeye değer bir eserdir. M.Ö. 6. Yüzyılda yapıldığı sanılıyor.³¹

İkinci Bölüm: Altarlar: Altarlar, Frig kaya mimarlığının Fasadlar'dan sonra en özgün anıt grubunu oluştururlar. Kurban kesilen kutsal mekânlardır. Kısaca Tanrıya dua edilen yer anlamındaki Kült işlevini de görürler. Ve sunak olarak da adlandırılırlar.³² İlk kez 19. Yüzyılın sonlarında W. M. Ramsay tarafından incelenerek Altar olarak adlandırılan bu yapılar, arkeoloji literatüründe yaygın şekliyle Kaya Tahtları ya da basamaklı Altarlar olarak tanınırlar.³³ Din, ilkçağlardan bu yana insanları ve toplumları motive eden bir rehber olmuştur. İnsanlar din ile maneviyatlarını yükseltmiştir. İlkçağda gerek

²⁰ Sivas, a.g.e., s. 87.

²¹ A.g.e., s. 87.

²² A.g.e., s. 10-11.

²³ Sivas, a.g.e., s. 91-92.

²⁴ Işıklar, a.g.e., s. 11.

²⁵ Göçer, a.g.e., s. 101.

²⁶ Işıklar, a.g.e., s. 14.

²⁷ A.g.e., s. 14.

²⁸ Işıklar, a.g.e., s. 12.

²⁹ Devrim, a.g.e., s. 143.

³⁰ A.g.e., s. 145.

³¹ Işıklar, a.g.e., s. 14.

³² Taciser Tüfekçi Sivas ve Hakan Sivas, Frig Vadileri (Frigler'den Türk Dönemine Uzanan Kültürel Miras), Eskişehir Valiliği, Eskişehir 2009, s. 39.

³³ Sivas, a.g.e., s. 154.

Mezopotamya'da gerek Anadolu'da çok tanrılı bir din anlayışı vardır. Dağlık Frigya bölgesinde de çok sayıda dua edilen, adak adanan mekân bulunmaktadır.

Altarların en büyüğünden en küçüğüne kadar bakıldığında, ilk bakışta 'bu bir Frig altarıdır' denilebilecek bir mimari kimliğe sahiptirler. Yani, boyut ve işçilik bakımından farklı olsalar dahi, ayrıntıların dışında hepsinin mimari tasarımları temelde aynıdır. Tek, ikiz, çift, ya da çoklu gruplar halinde alçak kabartma olarak işlenen idoller, bazı Altarlarda stilize edilerek sadece kavis şeklinde gösterilmiştir.³⁴ 1992-1996 yıllarında, Eskişehir Anadolu Üniversitesinden Taciser Tüfekçi Sivas tarafından bölgede araştırmalar yapılmıştır. Afyon-Eskişehir-Kütahya sınırları içerisinde Frigya ya ait 29 altar bulunup incelenmiştir. Daha sonra Anadolu Üniversitesinde bir ekip araştırmalar sonucunda 14 yeni atlar daha saptanarak hepsinin görünüş, plan ve kesit çizimleri yapılmıştır.³⁵

Köhnüş 1 Numaralı Altar: Altar, Köhnüş Vadisindeki Boncuk İleri kayalığında yer alır. Güneydoğuya bakar. Ölçülerine baktığımızda ise İdol: 0.70 m. X 0.80 m. X 0.20 m., Basamak: 1.42m. X 0.15 m. X 0.15/ 0.30 m..³⁶ Altar tek idollüdür ve üç basamaklıdır. İlk basamak anıtın kaidesini oluşturur. İdol, üçüncü basamağın gerisinde kavis şeklinde gösterilmiştir. İki yanında hayvan gövdesini andıran silindirik kabartmalar yer alır. Bu durumuyla köhnüş 2 numaralı Altarının çok yakın benzeridir.³⁷ Bu benzeşim yukarıda da ifade edilen altarların ayrıntılarında çok yakın benzerlikler vardır, cümlesini doğru bir niteliktedir.

Köhnüş 2 Numaralı Altar: Aslanlı altar olarak da bilinir. Köhnüş vadisinde Maltaş anıtının 350 m. kuzeyinde, tek başına duran 3.50 m. yüksekliğinde bir kaya kütlesi üzerindedir. Yönü güneydoğuya bakmaktadır. Ölçülerine baktığımızda ise İdol: 5.58 m. X 1.00 m. X 0.42 m; Basamak: 2.75 m. X 0.80 m. X 0.10 m..³⁸ Altar'ın bulunduğu kaya kütlesinin sağ köşesinde, mevcut zeminden 2.00 m. yukarıda ikinci bir idol daha bulunmaktadır: Yuvarlak başlı, dörtgen gövdelidir.(0.45 m. X 0.55 m. X 0.14 m). Bununla önünde 0.15 m. genişliğinde küçük bir platform vardır. Bu altar, dağlık Frigya bölgesinde, Aslan kaya anıtından sonra ana tanrıçanın Aslanlarla birlikte gösterildiği tek örnektir.³⁹

Menekşe Kayalığı Altarı: Altar Afyonkarahisar'ın İhsaniye ilçesine bağlı Demirli köyünün yaklaşık 500 m. güneyindeki Menekşe kayalığının doğu yamacındadır. Yönü güneye bakmaktadır. Ölçüleri: İdol: 0.40 m. X 0.50 m. X 0.20 m.. Basamak: 1.30 m. X 0.25 / 0.30 m. X 0.20 / 0.25 m.. tek idollüdür. Dört basamaklıdır. İdol kavislidir. Atların hemen sağında 0.70 m. çapında, 0.68 m. derinliğinde bir libasyon çukuru bulunmaktadır.⁴⁰ Dağlık Frigya bölgesinde çok fazla altar bu-

lanmaktadır. Kayalıklar üzerinde boşluğa ya da diğer bir ifadeyle bir yere çıkmak amacı olmadan yapılan basamakların dini nitelikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu amaçla yapılan çok sayıda merdivene basamağa rastlamak mümkündür.

Sonuç: Anadolu, coğrafyası ve jeopolitik konumuyla insanlığın ve uygarlığın başlangıcından bu yana Asya ile Avrupa arasında ilgi odağı olmuştur. Savaşlara, göç hareketlerine, toplumların kaynaşmalarına ev sahipliği yapmıştır. Göçler vasıtasıyla Avrupa'dan Anadolu'ya gelen Friglerin Anadolu kültürüne her yönden katkıları olmuştur. Geride bıraktıkları maddi kültür kalıntılarıyla bizlere dönemin sosyal-kültürel yapısı hakkında bilgi sunmuşlardır. Frigler özellikle, Dağlık Frigya bölgesinde, kayalardan ihtişamlı anıtlar yapmışlar ve oda mezarları oymuşlardır. Sanat ve mimaride oldukça gelişen bu toplum, çok sayıda sanat eseri bırakmıştır. Bunlar Fasadlar, Altarlar olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. Kelime anlamı ön yüz, cephe olan Fasadlar, Frigya kaya mimarlığının en kalabalık kısmını oluşturmaktadır. Fasadların belirgin özelliği çatı ve duvar yapımında ahşabın bolca kullanılmasıdır. Bu Fasadlar Friglere tamamen kendi yaratıcı güçlerinin ürünü olan Akroter ve Beşik çatılı mimari yapısını ölümsüzleştirme imkânı vermiştir. Fasadlarda ana eleman olarak Niş bolca kullanılmıştır. Niş'in içinde de ana tanrıça idolüne rastlandığı gibi içi boş olanlarda vardır. Diğer bir mimari yapı olan altarların ise sözlük anlamı tanrıya dua edilen yer, adak ve kurban sunulan yerdir. Altar ismini ilk olarak Ramsey vermekle birlikte bazı araştırmacılar kendilerine göre isimlendirmiştir. Örneğin: K. Galling basamaklı altar derken, E. Akurgal kaya tahtları demiştir.⁴¹ Baktığımızda Friglerde çok işlenen ana tanrıça tahtta hep oturur biçimde betimlenmiştir. Altarların idol ve basamak olmak üzere iki ana elemanı vardır. Sonuç olarak Frig sanatı kendine özgü sanat eserleriyle Anadolu'ya zenginlik katmış ve hayranlık uyandırmıştır. Frig'ler, Anadolu topraklarına girişlerinden yıkılışlarına kadar olan süreçte, beraberlerinde getirdikleri sanatlarını Anadolu'ya taşımışlardır.

&

Kıssadan Hisse

Değil mi cephemizin sinesinde iman bir,
Sevinme bir, acı bir, gaye aynı, vicdan bir,
Değil mi ki birdir vuran yürek... Yılmaz,
Cihan yıkılsa emin ol, bu cephe sarsılmaz!

M. Akif ERSOY

³⁴ Sivas, a.g.e., s. 154.

³⁵ Işıklar, a.g.e., s. 25.

³⁶ Sivas, a.g.e., s. 169.

³⁷ A.g.e., s. 169.

³⁸ A.g.e., s. 170.

³⁹ A.g.e., s. 170.

⁴⁰ A.g.e., s. 171.

⁴¹ Sivas, a.g.e., s. 188.

SÜMERLERDE İNANÇ SİSTEMİ

Şerife KOÇYİĞİT*

Erciyes Üniversitesi

Giriş: İnsanlar tarih boyunca evreni, varlığı, ölümü araştırmış bu merakın giderilmesi içinde kendilerince cevap bulmaya çalışmışlardır. Kimi insanlar bunu dini kitaplar ve peygamberler vasıtası sonucunda öğrenmenin yanı sıra kimi insanlarda gelişen günümüz teknolojisi yoluyla araştırmaya koyulmuştur. “Din” kavramı ele alıp incelendiği zaman TDK’deki karşılığının “İnanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ülkü, kült” olduğu görülmektedir. Din kavramını etimolojik biçimde ele aldığımızda ise Arapça “usul, adet, tutulan yol ve huy” anlamlarını içerdiğini, Yunancadaki anlamının ise “korkuyla duyulan sevgi ve saygı” anlamlarına geldiği görülmüştür. Evrende meydana gelen birçok dinin ortak özelliği ise inanç ve ibadet kavramlarından oluşmuştur. Dinler tarihinde genel olarak Sümerlerinde ön planda yer aldığı kaynaklar vasıtası ile açıklık kazanmıştır. M.Ö. 3500’lü yıllarda Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıkan Sümerlerin inançlarına göre evren oluşumu üzerinde pek çok yorum yapılmıştır. Mezopotamya halkına göre yerin tanımı sınırı belli olmayan bir düzlemden ve etrafı gök kubbe ile daraltılmış bir ortamdan oluşmaktadır. Yer-Gök anlamına gelen AN-Kİ ise evrenin tanımını oluşturmuştur. Yer ile Gök’ün çevresini kaplayan maddenin ise Sümer inanınca göre su olduğu anlaşılmaktadır Sümerlerde yaratılış inancının kaynağını su meydana getirmiştir.¹ Samuel Noah Kramer’e göre Sümerlerde evren yaratılışının anlatıldığı ana kaynağın bölümü Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı destanlarında geçmektedir.² Sümerlerdeki inanç sistemi ele alıp incelenecek olursa temellerinde çok tanrılı inanç sistemi yatmaktadır. Sümerlerin inançlarına göre evrende meydana gelen her varoluşun temelinde farklı tanrılar yer almıştır Sümerlerin başında yer alan kralların yanı sıra, onların inanç sistemlerine göre tanrılarının evrenin yaradılışındaki rolleri itibari ile Sümer destan ve mitlerinde de sık sık ön plana çıkmıştır. Gılgamış Destanında Gılgamış’ın ölümsüzlüğü araması, Tufan hadisesinin dini boyut noktasında önem taşıması, Sümer inanç sistemi çevresinde gelişen edebi yapıtlar olarak karşımıza çıkmıştır.

Sümer Panteonu: Dini figürler incelendiği zaman akla ilk gelen unsurlardan biriside Tanrılardır. Tanrılar her millette olduğu gibi Sümerler için de inanç kaynaklarının başında yer almaktadır. Ancak Sümerlerde daha önce belirtildiği gibi çok

tanrılı bir sistem olması evrende meydana gelen birçok oluşumun tanrısı olduğunu göstermektedir. Bakıldığı zaman Sümer Tanrıları destan ve mitolojilerde başrole sahiplerdir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında Aşağı Mezopotamya coğrafyasında yaşayan Sümerler kendi tanrıları ile diğer Ön Asya coğrafyasında yaşayan halkların tanrılarından ayrı özellikler göstermişlerdir. Bunun nedeni ise tanrılarını insan şeklinde tasavvur etmeleri ve hayvanları tanrılarının sembolleri olarak kullanıp, tanrılar ile hayvanları eşit tutmamalarından kaynaklanmaktadır. Sümerler tanrıları insan şekline benzettiklerinden dolayı tanrılarında insani davranış ve hissiyatta hareket ettiklerini düşünmüşlerdir.³ Sümer tanrıları hiyerarşik bir düzene sahiptiler. Onlara göre evrende dört tane yüce tanrı bulunuyordu. Sümer inanç sisteminde daha fazla tanrı olmasına rağmen öne şu tanrılar çıkmıştır; Gök Tanrısı: AN(Anu), Hava ve Yel Tanrısı: EN-LiL, Yer Tanrısı (Yer ile Su):EN-Kİ ve Yer’in Ulu Tanrısı NINHURSAG.⁴ AN/ANU: Genel anlamda Mezopotamya coğrafyasının tanrısı olarak geçmektedir. Göğü simgelediği için gök tanrısı olarak geçer. Tanrı An’ın, göğü simgelemesiyle tabiatta verim sağlamaktadır. Evrenin dört tanrısı olarak geçen en yüce tanrılar arasında yer almaktadır. Bazı kaynaklarda Mezopotamya panteonun baş tanrısı olarak görülmektedir. Uruk ve Ur bölgelerinde An/Anu adına tapınak mevcuttur.⁵ Mezopotamya tanrıları içerisinde baş tanrı olarak nitelendirilen An, “Göğün özelliklerini aktaran tanrılarının kralı, Göğün kralı, ülkelerin kralı” unvanlarına sahiptir. ENLİL: Mezopotamya coğrafyasında Sümer Panteonunda ortaya çıkan Enlil, Akadça ismi ile Ellil diye hitap edilen Yer’in ve Göğün tanrısı aynı zamanda Sümerlerin baş tanrısı olarak bilinmektedir. Kaynaklarda Enlil, Anumun oğlu olarak ortaya çıkar ve Anu’dan sonra başa Tanrı Enlil geçmektedir. Arkeolojik buluntulardan elde edilen verilere göre Sümer krallarının gösterdikleri başarıların arkasında Tanrı Enlil’in varlığı işaret edilmektedir. Enlil’e duyulan dini hissiyatın tapınak merkezi ise Sümer şehri Nippur’dur. Enlil aynı zamanda Sümerler ile yakından ilişkisi olan Samilerde de inanılmış, dini duygular hissedilmiş bir

* Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail:serifekocyi-git04@gmail.com.

¹ Begmyrad Gerey, 5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004, s. 22.

² Samuel Noah Kramer, Sümer Mitolojisi, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 66.

³ Hasan Ali Şahin, “Sümer Mitolojisi”, Duran, Remzi (Dü.) içinde, Mitoloji ve Din, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, (2017), s. 61.

⁴ Gerey, a.g.e., s. 22.

⁵ Leick, G. Historical Dictionary of Mesopotamia, Lanham, Maryland, and Oxford: The Scarecrow Press, Inc, 2003, s. 10.

tanrı olarak ortaya çıkmaktadır.⁶ ENKİ/EA: Sümer medeniyetinin önemli bir tanrısı'da Enki/Ea'dır. Enki'nin Akad metinlerinde Ea olarak isimlendirildiği fonksiyon bakımından Enki/Ea'nın eşit olduğu görülmektedir. Enki'nin Sümerlerde deniz ve okyanus tanrısı olduğu öğrenilmektedir. Sümerlerde her şeyin yaratılışında suyun öne çıkması, yaratılışın temelini suya dayandırılmasında Enki'nin önemi vurgulanmıştır. Enki'nin aynı zamanda dünya düzeni mitinden onun yaratıcı özellikleri ile ön plana çıktığı kaynaklarda yer almıştır.⁷ NİN-HURSAG: Tanrıça Ninhursag Sümer panteonunda Tanrıların anası olarak nitelendirilir. Elde edilen tabletlerde Ninhursag'ın bol ve örgülü saçları bulunmaktadır. Oppis'de Ninhursag adına tapınak inşa edilmiştir.⁸ Bu dört tanrı dünyanın en üst mevkisinde bulunuyordu. Diğer önemli bir tanrı grubu olarak ise ortaya Anunnalar çıkmaktadır. Anunnalar bir tanrılar topluluğu olup, Eridu kentinin 50 tanrısı olarak geçmektedir. III. Ur devrinde koruyucu tanrı özelliğine sahip olduğu kaynaklardan öğrenilmektedir.⁹ İnsanlar tarafından inanılışa göre tanrıların gücü tartışılmazdır. Tanrılar evrendeki bütün sistemi oluşturabilecek bir yapıya sahiplerdi. Her tanrının kendine has bir görevi bulunuyordu. Tanrılar kendi görevleri dâhilinde evrende bulunan halkın yaşamından ve düzeninden sorumlu idi. İnsanlar tanrılara karşı saygı ve minnet duyuyor, tanrıların kendilerinin koruyucusu olduğunu düşünüyordular. Bundan dolayı çeşitli bölgelerde saygı ve inançlarını göstermek amaçlı tapınaklar inşa etmişlerdir. Mezopotamya tanrıları sadece Sümerlere özgü kalmayıp Anadolu medeniyetleri içerisinde yer alan Hititleri etkileyerek Hitit panteonunda yer almış ve Mezopotamya'nın önemli tanrıları arasında bulunan An/Anu-Enlil-Ea üçlüsü gök-yer ve okyanusu temsil etmişlerdir.¹⁰ Tanrılar ve Tanrıçaların Sümer destan ve mitlerinde de geçtiği görülmektedir. Onların destan ve mitlerde geçmesi tanrı ve tanrıçaların sadece ilahi ulaşılmaz bir varlık olarak kalmayıp aynı zamanda kral-kraliçe ve halkında içinde yer aldığı dini idari ve sosyal boyutun güçlerinin bağlılığını göstermektedir.

Tapınaklar: Tapınağın Türk Dil Kurumundaki karşılığı "içinde ibadet edilen, tapınılan yapı, mabet, ibadethane, ibadetler" anlamlarını içermektedir. Mezopotamya coğrafyası tapınaklar vasıtası ile içerisinde birçok önemli fonksiyonu bir bütün haline getirmiştir. Tapınaklar tanrıların evleri olarak gözükmüş ve süreklilik sağlamıştır. Tapınaklar genellikle ovaların yüksek kesimlerine inşa edilmiştir. Tapınak içerisinde halk inanç gösterdikleri tanrılarına karşı minnet duymuşlar, yardım dilemişler ve ibadetlerini gerçekleştirmişlerdir. Tapınaklar içerisinde aynı zamanda rahip rahibe gibi görevli kişiler yer almışlar ve tapınağın günlük kontrol ve düzenini sağlamışlardır. Tapınaklar ile tarım alanları arasında bir

bağlantı vardır. Tarım alanlarındaki elde edilen ürünlerin bir kısmı tanrılara bağışlanmış olup tanrıların mutluluğu önemsenmiştir. Mezopotamya tapınakları Ortaçağ Avrupa'sındaki manastırlara benzetilmektedir. Sümerlerin sembollerinden olan Zigguratlar ilim-bilim çalışmalarının yanı sıra en üst katının tapınak olarak kullanıldığı kaynaklardan öğrenilmektedir. Zigguratın en üst katında tapınağın bulunma sebebi ise tanrıların evrende en üst mevkide yer almasından dolayı, insanlar kendilerini tanrılara daha yakın hissedebilmek için inşa ettiği düşünülmektedir. Zigguratlarda bulunan rasathanelerde astronomi eğitimi noktasında da çalışmalar yapıldığı görülmüştür. Tapınaklar içerisinde ele geçirilen buluntularda çivi yazılı tabletler ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu tabletler sayesinde devlet ile tapınaklar arasında bir bağlantı mevcut olduğu görülmüştür. Krallar kendilerini tanrıların vekili olarak görmüşlerdir. Bu durum bir nevi İslamiyet öncesi Türk devletlerindeki Kut anlayışına benzemektedir. Tapınaklar aynı zamanda siyasi olarak ülkenin zor zamanlar geçirdiği dönemler de istikrarın kaynağını oluşturmuştur. Tapınaklar mimari anlamda farklı yansımalar meydana getirmiştir. Zigguratlar tapınak mimarisinin farklı bir mevcudiyetini oluşturmuştur. Tapınak çevreleri aslan ve kartal başlı hayvansal motifli vücudu insan şekline benzeyen heykellerden oluşmuş, tapınağın korunmasında etkili olduğu düşünülmüş, tapınağın çevresinde sağlam duvarlar ile örülmüştür. Farklı krallıklar döneminde tapınağın yapı ve çevresinde değişiklikler görülebilmektedir. Tanrılar adına Mezopotamya coğrafyasındaki şehirlerde farklı tapınaklar inşa edilmiştir.¹¹ Tam olarak Ziggurat olarak adlandırabilen mimari yapılar III. Ur hanedanının ilk kralı olan Ur-Nammu (M.Ö. 2112-2095) tarafından Ur, Eridu, Uruk ve Nippur'da yaptırılmıştır. Sümer tapınaklarında arasında öne çıkmış birkaç tapınak bulunmaktadır. İlk inşa edilen tapınaklardan birisi Eridu'da ortaya çıkarılmıştır ve koruyucu tanrısı Enkidir. İlerleyen zamanlarda üzerinde onarımlar ve düzeltmeler yapılmıştır. Uruk'ta, İ.Ö.3000 civarlarında muhtemelen Tanrı An adına yaptırılmış olan ve bir tapınak vardır. Urukta inşa edilen tapınağa benzer bir diğer tapınak ise Ukagir'de çıkarılmıştır. Sümer coğrafyasında inşa edilen ve Üçüncü Ur Hanedanı zamanına tarihlenen, Tanrı Nanna için adanan Egişnugal Tapınağı ise Sümerlerin gündelik sosyal zeminlerini içerisinde bulundurulmuş bir yapıdan meydana gelmiştir. Tapınağın içerisinde kutsal mekân, dükkân, ardiye, avlu ve tapınak görevlileri için konut alanlarını oluşturan bir mekân görünümü kazanmıştır.¹²

⁶ Şahin, "Sumer Mitolojisi", s. 62.

⁷ A.g.e., s. 62.

⁸ Özden Gül Ötker, Sümerlerin Dini İnanç ve Adetleri, Yüksek Lisans Tezi Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 33-51.

⁹ Şahin, a.g.e., s.62.

¹⁰ Ekrem Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ekin Yayınevi, Bursa 2013, s. 268.

¹¹ Leick, G., a.g.e., 2003, s. 116.

¹² Ötker, a.g.e., s. 49.

Mezar Kültürü ve Ölü Gömme Adetleri: Leonard Woolley'in 1920'li yıllarda Mezopotamya'nın ünlü şehri Ur'da gerçekleştirdiği kazılarda Erken Hanedan dönemine ait Kraliyet Mezarlığı olarak bilinen görkemli ve zengin mezar kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Mezarlığın büyük kısmı Erken Hanedanlık III. dönemine ait olup yaklaşık 2.600 B.C.E tarihlerine kadar uzandığını belirtilen Donald P. Hansen, Ur'un ilk ölümü (Erken Hanedanlık III. B)'nün kraliyet isimleri ile beraber yazılmış nesne kalıntılarının bulunduğunu açıklamıştır. Leonard Woolley'in hem mezarlar hem de kraliyet mezarlığı bölgesinde gerçekleştirdiği kazılar sonucu Sümerlere ait erken hanedan dönemi hakkında önemli bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca dönemin idari ve sosyal yapısı hakkındaki bilgiler gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır.¹³ Leonard Woolley'in yönettiği 1922-1934 yılları arasında Ur kentinde gerçekleştirilen kazılarda 12 m yüksekliğindeki höyük tespit edilmiş ve çalışmalar yoğunlaşmıştır. En belirgin buluntular ise mezar kalıntılarında gelmiştir. Ur'un kraliyet mezarları olarak bilinen 1600 belirlenmiş mezar ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan bu mezarlar kerpiç ve taştan yapılmış oda mezarları şeklinde olmuştur.¹⁴ Sümerlere göre mezar, ölüler diyarına açılan bir kapı olarak görülmektedir. Mezar kültürü ile alakalı bilgileri Sümer mit ve destanlarında geçen söylenimler vasıtası ile de öğreniyoruz. "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi", "Dumuzi ve Geştinanna", "Dumuzi'nin Ölümü", "Udug-hul" ve "Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı" isimli metinler ölüler diyarının geçtiği metinler arasında yer almaktadır. Sümerler Ölüler Diyarı olarak adlandırılan bölgeye ölülerini gönderirken mezarları bir başlangıç yeri olarak görüyorlardı ve defin merasimine çok önem veriyorlardı. Ölülerin defin ederken ellerine maden bir kap veriliyordu. Olcas Süleyman'a göre A zi ya adlı eserinde verdiği bilgiler dâhilinde "Ölü makam sahibi birisi ise başında kıymetli bir kabın olduğu ve elindeki kâsenin altında yapıldığını" aktarmıştır.

Ölünün yüzükoyun şekilde mezara yatırıldığı ve ellerinde maden kaplar olduğu baş tarafında ise yine kâseler dizili olduğu öğrenilmektedir. Ölülerin ellerindeki kapların üzerinde kimisinde yazılar yazılırken kimisinde yazmıyordu. Bu kaplar Türklerdeki balballar ile benzer özellikler yansıtıyordu. Ölünün başucuna konulan kâselerde kırılma gözükmüşse her kırılan kâse için ömründen geçen bir yılı temsil ediyordu. Kırılmayan kâse ise dirilmeyi temsil ederdi. Sümer kral ve kraliçelerinin mezarlarında cesetlerin üzerine baştanbaşa boncuklar ile kaplıdır. Tanrılara göre de kabirlerin temel alameti olarak gözükmektedir. Arkeologların fikirlerine göre ise bu boncukları kraliçeler yaşamları boyunca yanlarında taşırlardı öldükleri zaman da diğer dünyaya götüreceklarine inanırlardı. Bundan dolayı defin esnasında boncuklar cesedin üzerine serpilirdi. Ölünün elbiselerinin ise altın ile işlenmediği kaynaklar vasıtası ile öğrenilmiştir.¹⁵

Sonuç: Eskiçağ Tarihine damgasını vurmuş Sümerler iki nehir arası olarak adlandırılan Mezopotamya coğrafyasında, gerek yaşadıkları ve hâkimiyetlerini sürdürdükleri dönemlerde gerekse kendilerinden sonra meydana gelmiş medeniyetler için örnek yapı taşlarını meydana getirmiş muazzam bir medeniyet olarak ortaya çıktıkları tarihi belgeler vasıtası ile öğrenilmiştir. Sümerlerin yaşam tarzları ile ilgili arkeolojik veriler, dönem adına tarihlenen yazılı buluntular günümüze kadar ulaşmıştır. Bu buluntular arasında Sümer inanç sistemi hakkında bizlere bilgiler sunan Sümer destanları ise temel noktaları meydana getirmiştir. Sümerlerin inandıkları inanç çerçevesindeki özellikleri günlük hayatlarına da yansıdığı ve temel dayanaklarının din olduğu tespit edilmiştir. Sümer medeniyetinde çok tanrılı bir inanç sistemi olmasından dolayı evrende meydana gelmiş her tanrının bir özelliği simgelediği ve inanılan tanrıların Sümer halkı için büyük önem taşıdığı, tanrılar için ayinler düzenlendiği, adaklar adandığı görülmüştür. Bu ayinlerin düzenlendiği tapınaklar inşa eden Sümerler, mimari anlamda büyük yol kat etmişlerdir. Aynı zamanda tapınak mimarisine inanılan tanrılar çerçevesinde sanatsal bir boyut kazandırmayı da ihmal etmemişlerdir. İnanç sistemlerinde ölüme inanan ve ölüm ritüellerine önem veren Sümerler için mezarlar onların deyimi ile ölüler diyarına açılan bir kapı olmuştur. Ölümünden sonraki yaşama inanan Sümerler için defin merasimi önem kazanmış ve kültürel boyut noktasında da kazanımlar elde etmişlerdir. Sümerlerin dinlerine, inançlarına verdikleri bu önem diğer medeniyetleri de etkilemiş olup ticari ilişkiler, göçler, savaşlar vasıtası ile Anadolu'ya ulaştığı, Anadolu'nun halkları tarafından da benimsenerek inanç sistemi noktasında önemli bir zemini meydana getirdiği tespit edilmiştir.

¹³ Donald P. Hansen, Royal Building Activity At Sumerian Lagash in the Early Dynastic Period. The American Schools of Oriental Research, 2017, s. 206.

¹⁴ Elizabeth, Tombs Bollen, Tells & Temples: Excavating the Near East. Sydney University Museums, 2015, s. 17-18.

¹⁵ Süleyman Olcas, Az i Ya, (Çev. N. Seferoğlu) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 261-265.

ANADOLU'NUN İLK YAZILI BELGELERİNE GÖRE KAÇAKÇILIK

Seda ÖZHAN*

Aksaray Üniversitesi

M.Ö. 2. Binyıl'ın ilk çeyreğine tarihlenen ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan dönemin temelleri; Kuzey Irak'ta Musul'un yaklaşık 90 km güneyinde, Dicle'nin batı kıyısında¹ bulunan Asur'da atılmıştır. Eski Asur Hanedanının tanınmış kralı İlişuma'nın bölgenin bu stratejik önemini kullanarak ekonomik kalkınmaya yönelik vergi indirimleri ve imar faaliyetleri gibi politikalarla zengin tüccarları kendi topraklarına çekmeyi başardığı bilinmektedir. Bu durum kısa zamanda bölgenin bir ticaret merkezi olmasına olanak sağlamıştır. Zamanla uluslararası bir hal alan Asur'un bu ticaret politikası; kaliteli bir hammadde kaynağı ve getirisi yüksek bir pazar potansiyeli olan Anadolu'nun bu anlamda keşfedilmesiyle de yaklaşık 250 yıl sürecek olan kapsamlı bir ticaret ağının başlangıcı olmuştur. Asurlu tüccarlar ve Anadolu kralıkları arasında belirli anlaşmalar yapılmış böylece hem iki tarafın ticari çıkarları korunmuş hem de başka bir ülkede ticaret yapmaya çalışan Asurlu tüccarların can ve mal güvenliği sağlanarak bu ilişkiye resmi bir boyut kazandırılmıştır. Yapılan anlaşmalarda her iki tarafın da birbirine karşı görev ve sorumlulukları vardı. Genel olarak öncesinde de belirttiğimiz gibi Anadolu kraları tüccarların güvenli bir ticaret yapmalarına olanak sağlarken; Asurlu tüccarların ise getirdikleri malların vergilerini ödemek ve yasaklı ürünlerin ticaretlerini yapmamak gibi sorumlulukları vardı. Ancak birçok Kültepe metninden açık bir şekilde anlaşıldığına göre Asurlu tüccarlar karlarını arttırma düşüncesi ile bazı kanun dışı yollara başvurarak, yerli idareciler tarafından çeşitli isimler altında alınan vergi, harç ve benzeri ödemelerden kurtulmaya çalışmışlar ya da yasaklanmış bazı ürünlerin ticaretini yapmışlardır.² Tüccarların söz konusu vergileri ödememek için teşebbüs ettikleri başlıca yollar: gümrüğe girmemek veya mahalli idarelerden gümrük izni almadan malı şehre sokmak ve hârran sūqinnim olarak adlandırılan, muhtemelen güçlükle aşılabilir tali yolları takip etmek şeklinde kendini göstermektedir. Bu çalışmada ise; Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yukarıda

bahsi geçen kaçakçılık meselesine dair tüccarların niçin bu yola başvurdukları, hangi ürünlerin kaçakçılığının yapıldığı ve bu dönemde hangi şehirlerde bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği gibi sorulara yanıt aranmaya çalışılacaktır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan ve M.Ö ± 1974-1719 yıllarını içine alan bu dönem; Anadolu ve Asur arasında büyük bir ticaret ağının kurulduğu iki bölge arasında iktisadi, sosyal ve ekonomik anlamda etkileşimlerin yaşandığı bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkar. Devrin en önemli aktörleri olan Asurlu tüccarların Anadolu'ya yönelttiğinde etkili olan sebepler gerek bölgenin zengin doğal kaynakları ve gerekse o tarihlerdeki siyasi gelişmelere ve ekonomik ihtiyaçlara bağlı olarak yabancı tüccarlara sağlanan kolaylıklar olmuştur.³ Asurlu tüccarlar yerel yöneticilerin izniyle Anadolu şehirlerinde kârum ve wabartum adı verilen önemli ticaret merkezleri kurmuşlardır. Sayıları kırka yaklaşan bu yerler vasıtasıyla gerçekleştirilen uluslararası ticaretin Anadolu'daki en önemli merkezi Kayseri yakınlarında yer alan eski Kaniş şehridir. Günümüzde Fikri Kulakoğlu başkanlığında sürdürülen Kaniş kazılarında Eski Asur dönemine ışık tutan son derece önemli pek çok arkeolojik eser gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu eski ören yerinde ele geçen seçkin arkeolojik malzeme içinde şüphesiz en önemli grubu çivi yazılı belgeler oluşturmaktadır. Bugün sayıları 23 bine yaklaşmış olan bu kayıtlar günümüzden yaklaşık 4 bin yıl önceki Anadolu ve kısmen Asur hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan son derece mühim kaynaklardır.⁴ Yapılan kazılarda ele geçirilen tabletlerin büyük çoğunluğunu iş mektupları ve borç senetleri oluşturmaktadır. Aynı zamanda mahkeme tutanakları, çeşitli kayıt ve listeler sık rastlanan belgeler arasındadır. Bunlara nazaran daha az sayıda olmak üzere evlenme, boşanma, evlatlık alma, miras gibi aile hukukunu ilgilendiren belgelerle; köle, ev ve tarla satış senetleri bulunmaktadır.⁵

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-5 Mayıs 2018'de Aksaray'da düzenlenen V. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Cahit Günbattı, Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler, Kültür Yayınları, Kayseri, 2012.

² Sebahattin Bayram, "Kültepe'de Kaçakçılık ile İlgili Yeni Metinler" XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 285.

³ Günbattı, a.g.e., s. 6.

⁴ Remzi Kuzuoğlu, "Eski Asurca Metinlerde Tablet Kapları Ve Kültepe'den Arkeolojik Örnekler", AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, C.53, S. 2, 2013, s. 13-42.

⁵ Günbattı, a.g.e., s. 17.

Anadolu ve Asur arasında gerçekleşen bu koloni hareketinin en önemli amacı olan kâr etme isteği; yerel krallar ve Asurlu tüccarlar arasında belirli kuralların konulmasına ve sözleşmelerin yapılmasına neden olmuştur. Asurlu tüccarların pazarladıkları ürünlerin başında başta tunç yapımı için gerekli olan kalay ve tekstil ürünleri⁶, süs eşyaları, bazı mamul eşya ve baharatlar⁷ geliyordu. Eşek kervanları ile farklı güzergâhları kullanarak Anadolu'ya gelen tüccarlar bu malları söz konusu ticaret merkezlerine altın, gümüş, bakır gibi kıymetli madenler ve kısmen değerli taşlar karşılığında pazarlıyordu. Böylece Anadolu'nun muhtelif yerlerinde gerçekleşen ticarete Asurlu tüccarlar önemli ölçüde kâr elde ediyorlardı. Bunun karşılığında da yerel beyler Asurlu tüccarlardan çeşitli isimler altında vergi veya ödemeler almaktaydı. Bu vergiler başta mahalli saraylara ve krallıklara verilmekteydi ve yerli krallıklar hangi mallara ne nispette vergi uygulayacakları konusunda kendileri karar vermekteydiler.⁸ Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi birçok Kültepe metninden de anlaşılacağı üzere Asurlu tüccarların kârlarını arttırma düşüncesi ile bazı kanun dışı yollara sık sık başvurarak yerli idareciler tarafından çeşitli isimler altında alınan vergi, harç ve benzeri ödemelerden kurtulmaya çalışmışlar ya da yasaklanmış bazı malların ticaretini yapmışlardır.⁹ Tüccarların söz konusu vergileri ödememek için teşebbüs ettikleri başlıca yollar: gümrüğe girmemek veya mahalli idarelerden gümrük izni almadan malı şehre sokmak ve hârran sūqinnim olarak adlandırılan muhtemelen güçlükle aşılabilir tali yolları takip etmek şeklinde kendini göstermektedir.¹⁰ Kaçakçılık yapılırken ise zaman zaman yerli halktan yardım alındığı bu kimselerin para karşılığında kaçakçılara rehberlik ettiği, kaçak malın şehre sokulmasında rol oynadığı ve bazı şehirlerin bu gayr-i hukuki durum gerçekleştirilirken bir üs bölgesi olarak kullanıldığı da

belgelerden çıkarılacak sonuçlar arasındadır. Bu duruma bir belgeyle örnek verecek olursak aşağıda verilen metinde Asurlu kimseler arasındaki bir yazışmada mal sahibinin sözleri şu şekilde aktarılmaktadır;

“Eğer hârran sūqinnim (sapa yol) uygun değilse kalayı Hurama'ya taşınsınlar ve ister Huramalı yerliler kalayın hepsini birer talent'e ayırarak (şehre) soksunlar veya onar veya on beşer minalık parçalara ayırarak in-

sanlar elbiselerinin altına (saklayarak şehre) soksunlar” diye talimat verilmektedir.¹¹

Ele geçen metinlerde kaçakçılık ile ilgili aynı kişilerin isimlerinin geçmesi bu işin bazı Asurlular tarafından profesyonelce yapıldığının da kanıtıdır. Bu kişiler genellikle malları taşımakla görevli kimselerdir.¹² Bir mektupta; “Bur-Suen tarafından taşınmış onun kaçak kumaşları için 2/3 mina gümüş ödedim”¹³ denilmektedir. Bir diğerinde; “kaçakçılık için Ulama'dan Puruşhattum'a kadar 30 mina (15 kg) bakır harcadım”¹⁴ denilerek iki şehir arasında kaçakçılık için yapılan harcamalar belirtilmektedir. Ayrıca buradan da görevli kimselere rüşvet verilerek malların şehirlere sokulduğu bilgisine ulaşabiliriz. Buna karşın tüccarlardan alınan vergiler ile ciddi bir gelir sağlayan yerli kralların kaçakçılığı önleyici tedbirler aldıklarını biliyoruz. Bu hususu açıkça ortaya koyan “maşşaratum danna” ifadesi gözetleme, kontrol sıkı veya nöbetçiler kuvvetli diye tercüme edilmektedir.¹⁵ Ayrıca konumuzla ilgili, n/k 32 metninden öğrendiğimize göre, tüccarlardan kaçakçılık yapmayacaklarına dair kutsal bir yer olan hamrum'da yemin alınmakta idi.¹⁶ Alınan önlemler karşısında kaçakçılığa engel olunamayan durumlarda ise bazı tüccarların hapse atıldığına dair bilgiler mevcuttur. Burada verebileceğimiz örnek ATHE 62 nolu metindir. Bir Asurlunun üç vatandaşına hitaben yazdığı mektupta kraliçenin kaçakçılık yapan Puşuken adlı Asurlu tüccarı tutuklattığı bilgisi verilmektedir ve şöyle denmektedir:

“İrra'nın oğlu onun kaçak malını Pūşu-kēn'e gönderdi. Fakat onun kaçak malı yakalandı. Bunun üzerine saray Puşuken'i yakaladı ve hapse attı. Nöbetçiler dikkatlidirler. Kaçak mal sebebiyle kraliçe Luhuzattiya, Hurama ve Şalahşuwa'ya ve kendi ülkesindeki (bütün şehirlere) mektup gönderdi. Şimdi çok dikkatli. Lütfen hiçbir şeyin kaçakçılığını yapmayın!”¹⁷

⁶ Gürkan L. Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, Akademik Bakış Dergisi, C.2, S.4, 2009, s. 147-155.

⁷ Sebahattin Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri” AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, Sayı 369'dan ayrı Basım, 1993, s. 5.

⁸ Gökçek, a.g.m., s. 149.

⁹ Bayram, “Kültepe'de Kaçakçılık İle İlgili Yeni Metinler” s. 285.

¹⁰ Bayram, “Kültepe'de Kaçakçılık İle İlgili Yeni Metinler” s. 285.

¹¹ Günbattı, a.g.e, s. 162.

¹² Günbattı, a.g.e, s. 162.

¹³ Günbattı, a.g.e, s. 162.

¹⁴ Günbattı, a.g.e, s. 162.

¹⁵ Bayram, a.g.m, s. 285.

¹⁶ Bayram, a.g.m, s. 285.

¹⁷ ATHE 62: ²⁸ pà-zu-ur-tù-su DUMU İr-ra-a a-şé-er ²⁹ Pu-su-ke-en₆ ú-sé-ri-am-ma³⁰ pá-zu-ur-tù-su i-şi-bi-it-ma ³¹ Pu-su-ke-en₆ É.GAL-lúm iş-ba-at-ma ³² a-na ki-sé-er-si-im i-di ma-şa-re-tum ³³ da-na a-na Lu-hu-za-ti-a Hurama ³⁴ Sa-lá-ah-su-a ù a-na ma-ti-su a-di sa ³⁵ pá-zu-ur-tim ru-ba-tum ta-ás-pur-ma ³⁶ e-na-tum na-ad-a a-pu-tum mi-ma ³⁷ lá tù-pá-za-ar.

Kaçakçılık konusunda Anadolu krallıklarının çok hassas olduklarının farkında olan Kaniş Karum'u bir kervanın sorumlusu olan Aşşur-emuqi'yi "Hiç kimse kalay ve kumaş kaçakçılığı yapmayacak. Her kim yaparsa kārūm'un kararı gereğince yakalanacak" diye uarmaktadır.¹⁸ Kaçakçılık yapılırken Asurlu tüccarların Asur'dan Anadolu'ya gelirken kullandıkları güzergâhlar hakkındaki bilgileri değerlendirdiğimizde ise tabletlerden bu konuda harran suqinnim olarak adlandırılan tali yollar hakkında bilgilere ulaşıyoruz. Burada ilk olarak temas edeceğimiz şehir adı Hurama'dır. Kuzey Suriye üzerinden gelen yolun Fırat'tan sonra Hurama'da ikiye ayrıldığı, yollardan birinin Şalahşuwa üzerinden Kaneş'e ulaştığı, diğerinin ise Kaneş'e hiç uğramadan İç Anadolu'ya direkt bağlandığı belirtilmektedir. Bu ikinci yolun harrān sūqinnim denilen tâli bir yol olduğu düşünülmekte ve Kt 92/k 3 No.lu metnin Hurama'dan başlayıp Kuburnat'a giden böyle bir yol hakkında bilgi verdiği de kabul edilmektedir. Söz konusu metne göre güzergâh şu şekilde sıralanmaktadır: Hurama – Luhuzattiya – [...] – köprü geçişi – Şamuha – Hatika'itra – Kutuya – Karahna – Kuburnat.¹⁹

Bunun yanında yine Luhuzattiya da kaçakçılık konusunda adı geçen şehirlerarasındadır. İç Anadolu'ya, Kaneş'in çevresine ve doğusuna kaçak malların Luhuzattiya yoluyla gönderilmiş

olabileceği belirtilmektedir²⁰ Burada temel dayanak noktamız ATHE 62 nolu metindir. Yukarı da da ayrıntısını ele aldığımız bu metinde kraliçenin Hurama, Luhuzattiya, Şalahşuwa gibi şehirler özellikle belirtilerek buralarda kaçakçılığın önlenmesine dair tedbirler alınması hususunda istekleri belirtilmiştir. Özellikle Hurama ve Luhuzattiya gibi lokalizasyonu dağlık engebeli yerlerin bu bölgelerin harran sūqinnim olarak değerlendirilmesi konusunda tezleri güçlendirmektedir. Çünkü bu iki şehrin konumları hakkında Malatya ve Elbistan çevresinde, Kaniş'in güneydoğusundaki dağlık vadide olduğuna dair görüşler mevcuttur²¹. Bu sebeple de kaçakçılık hususunda uygun bir konuma sahip olmaları su götürmez bir gerçektir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki: ticaret günümüzde olduğu gibi 4 bin yıl önce de uluslararası mahiyette sahip kazancı oldukça yüksek bir faaliyettir. Burada kaçakçılık yapmak tüccarlar için büyük bir risk taşısa dahi karlarını arttırmak için bazı durumları göze almışlar ve bunun sonucunda bazen hapis cezalarıyla karşılaşmışlar bazen de bu durumdan büyük karlar elde ederek çıkmışlardır. Yerli krallıkların bu gayri resmi durumları engellemeye yönelik çalışmaları günümüzde de olduğu gibi her zaman yeterli olamamıştır.

¹⁸ Günbattı, a.g.e., s. 163.

¹⁹ Sabahattin Bayram, Remzi Kuzuoğlu, Çivi Yazılı Belgelere Göre M.Ö. II. Binyıl'da Kahramanmaraş ve Çevresi, Uluslararası Sempozyum: Antik Çağ'da Maraş, 17-18 Kasım 2017, Kahramanmaraş, Basımda.

²⁰ Sabahattin Bayram, Remzi Kuzuoğlu, a.g.m.

²¹ Sabahattin Bayram, Remzi Kuzuoğlu, a.g.m.

THEOLOGICAL ASPECTS OF CHRISTIANITY IN LATE ANTIQUITY DECLARED BY ARIUS OF ALEXANDRIA IN A HISTORICAL MANNER

Murat KAYA*

Middle East Technical University

Introduction: Crucifixion of Christ had played determinative role on the shaping Christianity and its theology. In other words, all critical concepts like last supper, Eucharist were emerged and interpreted by inspiration of Jesus last days and his crucifixion. After that each individual start to get different interpretation from the Jesus's teachings and practices, theological, Christological, doctrinal and practical breaking within Christian communities and groups has appeared. Most controversial concept that belongs to Jesus is about his nature, which have been misunderstood and interpreted in wrong way. Controversies not only have affected, the time when they emerged, but also have become inspirations for next generations who had some rights or causes to building Orthodoxy. The path-dependency of great Schism in 1054 which lasted with the Eastern Orthodox Church derived from early controversies.

Arianism which was formulated by Arius- presbyter of Alexandria- was the main affect for the breaking of Christian community when Arius claimed that Jesus has two separate natures. This was against the approved approach about the nature of Christ which was the absolute reality until fourth century. We will touch Arius and his Arianism later on. It will be better to give a short review about the history of concepts which are related to nature of Jesus of Nazareth to understand clearly theology of Arius with its backgrounds presents and futures. For example: The Ebionites, they stated that Christ was not divine but purely human until he was baptized and Holy Spirit rested on him.¹They were effective until the end of the Second Century. Then we can see effect of Decetism and for this belief, Christ could not have had a real body at all, but merely the appearance of a body. It flourished in the latter part of John's life, and he seems to be combating it in his first epistle, 4:1-4. In the light of these cases, it is clear that, Jesus has two different natures but problem is whether these two natures unified or divided, or like David Coffee (Theological Studies 1999) describes Theandric character as divine-human which was emerged critical study of Karl Rahner.

Emergence of Arius Heresy: The thing, which has made Arius heresy visible, was a letter which was sent by Arius to Alexander bishop of Alexandria. In the years A.D 324 Alexander of Alexandria who had complains about Arius's stand over Christology, have written a letter to bishop of Constantinople and in that he blamed Arius and his followers by saying that they are forgetful. You can witness that lines below:

*"[Arians] remember all passages concerning the Saviour's passion, both the humiliation and the emptying ... and what is called his impoverishment and what acquired things [that is, opposite of essential or natural things] the savior took to himself for our sakes, as a demurrer of his sublime and eternal divinity; but of those sayings [in the scriptures] which are indicative of his nature and glory and nobility and union with Father, they are forgetful."*²

Was the approach which was taken by Alexander of Alexandria against Arius and his followers true or ethical behavior? I think without knowing that what Arius have claimed, thought, and opposed, it was not fair to judge. For the Athanasius who worked on Arius' Thalia (Festivity), have complained that by looking at the human characteristic of Savior, they (Arians) considered him to be creature. This was the reason for breaking in the Christianity or Christian theology and also it was a kind of fork in path which goes Orthodoxy and resulted in foundation of Orthodox Christian Church.

Controversial Ideas of Arius Heresy Human Nature of Christ for Arius: They (Arians) have intensified on human characteristic of Christ sometimes by giving examples from Gospel or sometimes have taken interpretations which were done just several decades ago. For Arius, Christ was changeable and variable also he came into existence by will of the Father for our creation. Meanwhile, this was also problem for opponents, because for many others, Christ does not have a beginning but for Arius he had. The fear which Arians had was destructing the singularity, monarchy of God. Because of this, they did not accept Christ as true God. Not being true God for Arians, Christ was called God's Word and Wisdom by a verbal convenience. This son was in fact a "work of God ". Arius and his

* Middle East Technical University, Department of History, Master Student. This Article is A Part of an Undergraduate Thesis Submitted to The Department of History of the Middle East Technical University.

¹ E.C Bragg, Systematic Theology Christology. p.14 n.d.

² Gregg R.C. and Groh D. E. (1981). Early Arianism- a view of salvation. Fortress Press. Philadelphia. p. 2

supporters have believed that God has and will have many sons, who might be called his words. He had a beginning of his existence as others. He is called as "power" as others. He knows the Father as we also do. He is changeable as we can. This kind of affective cases have scandalized Alexander of Alexandria, Athanasius and many others who would become against Arius. In fact, it was not the first time when these kind of sophisticated touch to the nature of Christ were claimed. If we take a look into the past for a while, we can see that almost five decades earlier than Arius, Paul of Samosata, who was admired and followed by Arius, had indicated similar approaches with Arius's standings. Paul of Samosata during the time of his bishop of Antioch also confirmed or described the Christ as a man who was a born of Mary.³ There was a pity but at the same time huge differences between Paul of Samosata and Arius which was about substance of Christ whether using the word of homousios which means same substance implying that Father and Son shares same substance or homoiosios which means similar substance with father which was preferred by Arians even former one which was not possible to accept for Arians, was approved by other bishops during the Council of Nicaea. As Richard Paul highlights the situation which was taken by Council about substance.

"...no one was to say:

*That there was ever a time when the Son was not in existence, That the Son was not in existence before he was begotten, That he came into existence out of nothing or from some other substance or essence."*⁴

In fact, not only Father and "Son" are not one or same but also Christ had a beginning in Arius's perspective in addition to these he was like an intermediate holy man providing connection between Father and his creatures as Johannes Question says in his Patrologia: "... *Ne deriva che il Figlio di Dio, il logos, no puo essere veramente Dio..II logos occupa uno posto intermedio tra il mondo e Dio che l'ha creato per farne lo strumento della creazione.*"⁵

These opinions were belonging to the Arius however Alexander of Alexandria was opposite of Arius's theology and he criticizes about Arians; "*Dio, dicono, no fu sempre il Padre, ma vi fu un tempo in cui non era il Padre.II verbo di Dio non e sempre esistito, ma e arrivato all'essere aa partire dal nulla. Dio, che esisteva, ha fatto colui che non esisteva a partire dal non esistente; ci fu quindi un tempo in cui il Verbo non esistette. II Figlio e la creatura l'opera del Padre, non e simile al Padre sostanza, ne il suo vero Verbo secondo la natura, ne la sua vera Sapienza, ma e una delle cose fatte e divenute.*"⁶

All these kind of humanistic characters which was related to the Christ by Arians, somehow were to protect the structure of monad of God. Like Robert C. Gregg maintains that Arius would have rejected the idea of that son was always dwelling with Father, he shared Origen's desire to mark sovereign position and status of God.⁷ This concept is similar with the Ebonite's behavior who are Jewish origin Christians and defined themselves real Christian. Ebonites were most radical and conservative group or society and they always have tried to avoid damaging the absolute monarch (in religious meaning)/ authority of (single) God. When anyone claims that Christ was begotten of God, born of God and shares same substance with his Father, all these mean that authority of one monarch/God would go down. Arius and Origen were on same lines; it is true that Arius also was affected by his theology but not totally.

Like Arius, in the second century, Origen even had also claimed like his opponents that son was emanation of his father but he underlined the hierarchy between Father and Son by seeing the Son as a mediator. He also differs from the Arian theology because of that even if he accepts that we worship the father of truth and son who is truth and they are distinct existences, son of the God must be eternal like

Father. His another opinion which was visible with its aspects in Arius, is position of son is like midway between uncreated nature and all created things. Meanwhile having discussion about position of Christ with one of Origen's follower, called as Dionysius of Alexandria, Paul of Samosata, known as Bishop of Antioch had more influences on Arius's theology, claimed Christ was only a man. Paul insisted that Father and Son are numerically identical and God is solitary monad. It seems that Paul was right to certain extent but additionally I want to stress on that being a man when he was born, Christ gained his divinity with Wisdom/Word/ Logos of God as Frances M. Young maintains that:

*The logos was greater than Christ; for Christ became great through wisdom. Logos is above from above; Jesus Christ is a man from here. Mary... bore a man like us, but greater in all respects since he was from Holy Spirit. It would appear, then that Jesus was a man inspired wisdom or logos of God; and logos of God is none other than the one God, solitary Monad.So Paul probably evidenced some characteristics of both monarchical doctrines.*⁸

Paul's stand resulted in that bishops gathered twice or three times. They came from Asia, Syria and Palestine even it is said that Dionysius of Alexandria was too old and ill to attend to

³ Kaçar T. (2003) Ebonitler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları. AÜİFD Cilt XLIV. Vol. 2. p. 202.

⁴ Vaggione P. R. (2000). Eunomius of Cyzicus and Nicene Revolution. Oxford University Press. New York. p. 52.

⁵ Quasten J. (1969). Patrologia II. Dal Concilio di Nicea a quello di Calcedonia. Spectrum Publishers Utrecht. p. 11.

⁶ Ibid, p. 19.

⁷ Gregg R.C.and Groh D. E. (1981). Early Arianism- a view of salvation. Fortress Press. Philadelphia. p. 106.

⁸ Mitchell M. M. and Young M. F. (2006) The Cambridge History of Christianity. Volume 1. Origins to Constantine Cambridge University Press. p. 468.

this council which was called Council of Antioch. This is important because bishops had discussion on nature of Christ in third century. As we realized that it was not only during the time of Arius however we can see councils which were gathered to make clear the problem which related to identity of Christ before and after Arius. Fifth century theologian who known as Pseudo-Dionysius the Aeropagito also put a title which later on confirmed during the Third Council of Constantinople in Constantinople in 681, *theandric character* for nature of Christ. He says that:

*“For, if I may put the matter briefly he (Christ) was neither human nor nonhuman: although humanly born he was far superior to man and being above men him yet truly did become man. Furthermore, it was not by virtue of being God that he did what was human, but rather, by virtue of being God-made-man he accomplished something new in our midst- the activity of God man [literally, the “theandric” activity].”*⁹

At first, this text imply divine and human nature of Christ was within each other and this what John of Damascus claimed by noting that his human nature was not excluded divine nature and his divine nature was not excluded from human nature so each one is found in the other however the significant thing which he also want to insist on that his human nature operated his divine nature and made him divined man also his divine nature enabled him to be superior human being which was emphasized by Arius too. This concept (superior man) is true because no one could and can reach that stage, it is maybe because of Jesus salvation which also made and makes Jesus different from all creatures for. Like Robert C. already said: *“Salvation for orthodoxy is affected by son’s essential identity with the Father- that which links God and Christ to creation is the divine nature’s assumption of flesh. Salvation for Arianism is effected by Son’s identity with the creatures- that links Christ and creatures to God is conformity of will.”*¹⁰ This text shows that Son had a mission which was put by Father so Son was like mediator whose duty was to link between creature and God.

Controversy of pre-existence of Christ: As I mentioned before shortly the most recognizable difference which separates Arians from others is their opinion about pre-existence of Christ which was not confirmed by them because for Arians Jesus was superior-mediator man between God and his creatures-human beings so Christ had an existence like his mission had also beginning. In his Thalia, Arius wrote these important phrases: *“The Father is alien in being to the Son and he has*

*no origin. Know that monad was, but dyad was not, before it came into being.”*¹¹

For Arians the Son is “*θεός*” in analogous sense like Aloys Grillmeier claimed and he is not the true god. He is therefore alien to the Father and dissimilar from him...The father himself cannot be truly known by son.¹² He was a mediator instrument who had beginning since God wanted to create human beings. Therefore, this situation come up with that Christ had limited knowledge like he had limited life. The knowledge which Christ had was as much as the Father God has given and allow to know for Christ, not more than this. Even for us, as a human being, what we know about the God is and knowledge about him which we have is as much as God gives us. Robert Gregg shares in his book: *“For neither perfectly nor accurately does the Logos know Father, nor is he able to see him fully. And indeed the Son as he is does not even know his own essence.”*¹³

All of these does not mean that man cannot see the God, in fact they can do so by his attitudes. Arius maintains a little bit Irenaeus’s approach which claims God is invisible but someone like prophets can see. Robert Gregg enlightens us about this issue: *“...that but as regard his greatness and his ineffable glory ‘no one will see God and live for the father is incompressible; but as to his love and kindness and ability to do all things, he gives even this to man who loved him that is, seeing God on the other hand man is not able to see God by himself; on the other hand; God when he wishes is seen by men, by whom he will and when he wills and to degree that he wills.”*¹⁴

These statements emphasize and imply the absolute relationship between dependence on divine will and whatever direct experience of god creatures can have. Holy Trinity for Arians and Nicene Creed: Another issue which differs Arius and Arians from others is position of Arius on the concept of Holy Trinity. Arius confirmed the concept and structure of the trinity as Catholics argued but on the condition that he put some differences within it. For him Trinity has its own hierarchy in itself. Father sent his son as a superior of man who had beginning but Father does not have beginning and ending. Father is unique and no one existed like Father but Christ just incarnated by will of the Father. The approved opinion and belief for Trinity, indicates that Father, Son and Holy Ghost are one and son shares same substances with Father. This is not only gives the Christ divinity but also gives eternity into Christ which Arius disagree. Saint Augustine

⁹ Coffey D. (1999) Theandric Nature of Christ. Logos Christology. Theological Studies. P. 407.

¹⁰ Gregg R. C. and Groh D. E. (1981). Early Arianism- a view of salvation. Fortress Press. Philadelphia p.8.

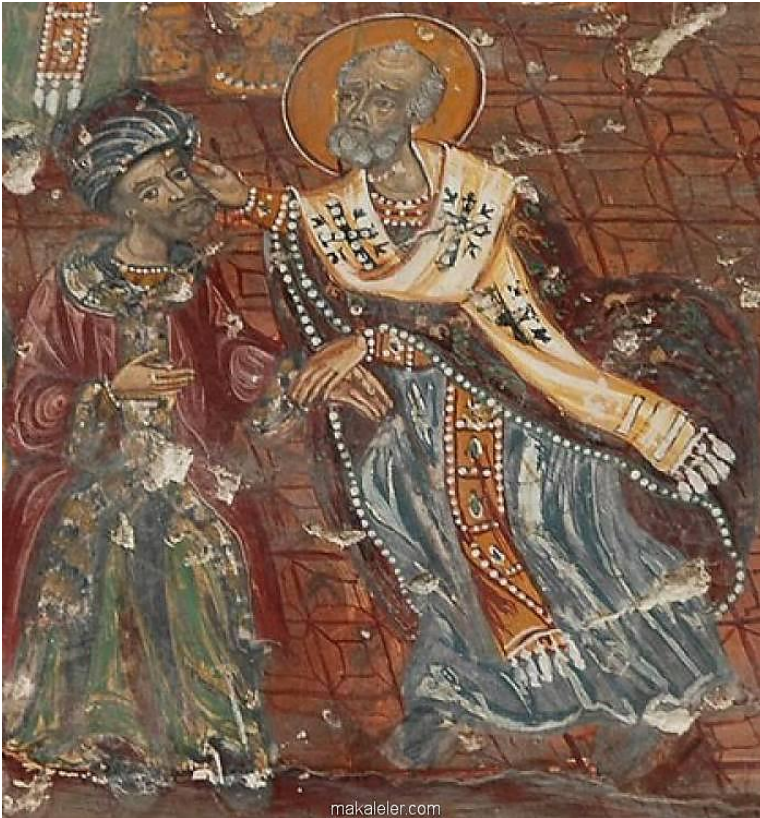
¹¹ Grillmeier A. (1975). Christ in Tradition. From Apostolic Age to Chalcedon. Volume One. Second Edition. John Knox Press. Atalanta. p. 224.

¹² Ibid, p. 228.

¹³ Gregg R.C. and Groh D. E. (1981). Early Arianism- a view of salvation. Fortress Press. Philadelphia, p. 7.

¹⁴ Ibid, p. 10.

also emphasized the eternity for the Father which son does not have by saying that Father is not the Son nor the Son the Father, one is unbegotten, the other begotten.¹⁵ As we understood that while Father is unbegotten and the Son is begotten so this means that Father and the Son cannot share same substance (homoousios) and essence so as a result of being begotten, the Son must not be eternal like Father which Arius claimed. The Council of Nicaea issued its creedal formulation of Trinitarian belief and Creed states that *“We believe in one God, the Father all governing, and Creator of all things visible and invisible. And in one Lord Jesus Christ, the son of the God, begotten of the Father as only begotten, that is from*

*the essence of Father, God from God, Light from Light, true God from true God, begotten not created, of same essences as the Father through whom all things came into being both in heaven and in the earth... And we believe in Holy Spirit.”*¹⁶

This was how Nicaea Creed formulated the Trinity however when we take a look the Athanasian Creed we realized that instrument of Trinity gained distinct divine beings. There is exactly one god, Father is not the Son, the Son is not the Spirit and Father is not the spirit; Father is god, Son is god, and Spirit is god. In other words:

“There is one god

*Father, Son and Holy Spirit are not identical to one another. Father, Son and Holy Spirit are consubstantial.”*¹⁷

By saying that Christ is a different hypostasis or ousia (substance) from Father Arians occasioned great confusion in the church which resulted in that Arians excommunicated. However, Arius did not confirm the opinion which says that Father and Son are from same substances, he accepts Trinity but he emphasized that there was a hierarchy within it and Father was monad, no any other mechanism existed in trinity as much as Father. Otherwise, it would damage the monadic and absolute position of on true God. This is also what Christ says in Giovanni 14:28 *il Padre è più grande di me*. Even Christ accept that they are not same with Father. Also Arius highlights that: *“There is a triad not equal glories; their substances are not mixed with each other, one infinitely more estimable in glories than the other. The essence of Father and the Son and Holy Spirit are separate in nature and are estranged, unconnected, alien and without participation in each other ... They are utterly dissimilar from each other with respect to the both essences and glories to infinity.”*¹⁸

The things which Arius insist on declaring his follower was associated with the situation of being created and not for Father God and Son. As a creature who was born from Mary, Christ had limited knowledge and ability to know Father, limited wisdom, logos which gave him divinity but also give the monad/absolute god a title of “Father” because before Son was born and took the term “god”, there was only one God. In other words for Arius as he maintains in his Thalia that how the Father God took the title of “Father” and he says “God was not always father but there was when god was alone and was not yet father; later he went on become Father.”¹⁹ It is understood that at the beginning god was alone and like Arius said that there was a time when Son and Word were not existed whenever he wanted to fabricate us as Arius claimed God made a certain one and named him word and wisdom and son. In order to fabricate us through him. It seems a necessity to give a right to certain extent and pay regard to that the creatures (Son, Logos/Wisdom) which were created later, must be different from their creator and take a place in Trinity in unequal and different stage. This is why Arius stands on hierarchy in Trinity.

¹⁵ Rea M. (2009). Oxford Readings in Philosophical Theology. Trinity, Incarnation, Atonement. Volume 1 Oxford University Press. New York. p. 116.

¹⁶ Ibid, p. 28.

¹⁷ Ibid, p. 3.

¹⁸ Gregg R. C. and Groh D. E. (1981). Early Arianism- a view of salvation. Fortress Press. Philadelphia p. 98.

¹⁹ Gregg R.C. (1983). Arianism. Historical and Theological Reassessments. Papers from the Ninth International Conference on Patristic Studies. Oxford, England. p. 47.

HALEP ZENGİLERİ İLE TÜRKİYE SELÇUKLULARI ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

Çağatay GENÇTÜRK*

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Halep Zengileri ile Türkiye Selçuklular Arasındaki İlk Münasebetler: Halep Zengileriyle Türkiye Selçuklular arasındaki ilk ilişkiler gergin başlamıştır. 1127 yılında Musul valisi olan İmâdeddin Zengî el-Cezire ve Kuzey Suriye'ye hâkim olduktan sonra sınırlarını Güney Anadolu'ya doğru genişletmek için harekete geçti. Hısn-ı Keyfa Artuklu Emîri Davud'un 1144 yılındaki ölümünü fırsat görerek bölgeye müdahil oldu. Bu sırada Davud'un iki oğlu Fahreddin Kara Arslan ve Arslan Doğmuş arasında taht mücadeleleri yaşanıyordu. Mücadeleler sırasında Arslan Doğmuş'u destekleyen Zengî, Hısn-ı Keyfa Artuklularına bağlı Hani, Cebelcür, Sivan, Zülkarneyn, Erganî, Çermük, Bahmard, Tanza, Batasa ve Siirt'i ele geçirdi.¹ Gelişmeler üzerine çaresiz kalan Fahreddin Kara Arslan, Türkiye Selçuklularına tabi olmayı kabul ederek yardım istedi. Bunu sınırlarını Güneydoğu Anadolu'ya doğru genişletmek için bir fırsat olarak gören Sultan Mesud, 20.000 kişilik süvari birliğini Fahreddin Kara Arslan'a yardıma gönderdi. Bu beklenmedik gelişme üzerine Zengî, Artuklu-Selçuklu birlikleri karşısında mücadele etmekten çekinerek bölgeden ayrıldı.²

Nureddin Mahmud ile Sultan Mesud Arasındaki Münasebetler: İmâdeddin Zengî'nin Caber Kalesi önünde 1146 yılında şehit olmasından sonra oğlu Nureddin Mahmud Atabeyliğin Halep kolunu kurarak, Türkiye Selçuklularına karşı babasından farklı bir siyaset izlemeye başladı. Bu kapsamda Sultan Mesud ile iyi ilişkiler kuran Nureddin, onun isteği üzerine

Selçuklu kuvvetlerinin Maraş'a düzenlediği saldırı sırasında Antakya arazine saldırdı. Bu sefer sırasında mağlup olmasına karşın ertesi yıl İnab Savaşı'nda Haçlı-Haşişi ittifak ordusunu tamamen bozguna uğrattı. Antakya Prinkepsi Raymond, Maraş Senyörü Renaud ile Haşişi Reisi Ali b. Vefa da öldürüldü.³ Bu savaştan faydalanan Sultan Mesud ise 1149 yılında yanında oğlu II. Kılıç Arslan olduğu halde saldırıya geçerek Maraş'ı ele geçirdi. Ayrıca bu dostluk Nureddin Mahmud'un Sultan Mesud'un kızıyla evlenmesiyle taçlandı. Nureddin Mahmud, kazandığı zaferden sonra kuzey Haçlıları arasında en güçlü lider konumuna gelen Urfa Kontu Joscelin üzerine yürüdü. Türkmen emîrlere haber göndererek Joscelin'i ölü veya diri yakalanması karşılığında çok miktarda mal ve para vaat etti. Neticede 5 Mayıs 1150 yılında Urfa Kontunun 200 atıyla Antakya Prinkepsliği'ne doğru yola çıktığı sırada Türkmenler tarafından esir edildi. Sonunda Halep'e getirilen Joscelin'in gözlerine mil çekildikten sonra 9 yıl boyunca hapis hayatı yaşayacağı zindana atıldı.⁴ Kuzey Haçlılarını tamamen bozguna uğratan Nureddin Tell Başır'ı kuşatmasına karşın Joscelin'in eşi Kontes Beatrice'in sıkı savunması karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada İmparator Manuel'in Urfa Kontluğu'nda kalan tüm araziye satın alma teklifiyle karşılaman Kontes Beatrice, Tell Başır, Samsat, Birecik, Ayntâb, Dülûk ve Ravendân kalelerini Bizans'a teslim etti.⁵ Ancak Bi-

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi, gencturkcağatay615@gmail.com.

¹ İbnü'l-Ezrak Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992, s. 74; Hillenbrand, Carole. A Muslim Principality in Crusader Times, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1990, s. 107-108.

² Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, s. 377; Usta, Aydın, "İmâdeddin Zengi ve Artuklular" Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, IX/2 (2007), s. 130.

³ İbn Kalânisi, Şam Tarihine Zeyl-I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-, çev. Onur Özatağ, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 170-172; Ioannes Kinnamos, Historia (1118-1176), yay. haz. Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001, s. 94; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi-t-târih, çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 130; Süryani Mikhael, Süryani Patrik Mikhael Vekayinamesi, II, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Kütüphanesi, s. 153-155; Ayan, Ergin. Willermus Tyrensis' Historia Rerum in Patribus Tranmarinis Gestarum (Deniz aşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI. XVII. Ve XVIII. Kitaplarının Çevirisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1994, s. 76-79; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 386; Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayinamesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s.

300; Anonim Süryani Vekayinamesi, ing. çev. A.S. Tritton ve H.A.R. Gibb, "The First and Second Crusade from an Anonymous Syriac Chronicle", JRAS, 1933, s. 300-301; Stevenson, W.B., The Crusaders In The East, Slimm Press, Beyrut 1968, s. 165; Elisseff, Nikita, Nur Ad-Din Un Grand Prince Musulman De Syrie Au Temps Des Croisades, I, Institut Français de Damas, Dimaşk 1967, s. 430-431; Runciman, Steven. Haçlı Seferleri Tarihi, II, çev. Fikret İşıltan, Ankara 2008², s. 272-273; Gibb, H.A.R. "The Career of Nur-ad-din", A History of the Crusades, First Hundred Years, ed. Kenneth M. Setton, The University of Wisconsin, Madison 1969, s. 515; Usta, Aydın "Müslüman Haçlı Mücadelelerinde Haşhaşiler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 44 (2006), s. 14.

⁴ İbn Kalânisi, Şam Tarihine Zeyl, s. 177; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi-t-târih, XI, s. 137-138; Urfalı Mateos, Vekayinamesi, s. 302; Ayan, Willermus Tyrensis' Historia Rerum in Patribus Tranmarinis Gestarum, s. 81-83; Süryani Mikhael, Vekayinamesi, II, s. 160; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 387; Anonim Süryani Vekayinamesi, s. 301; Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, II, s. 274; Kesik, Muharrem, Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi, TTK, Ankara 2003, s. 103.

⁵ Bu satış sırasında Runkale, Ermeni Katolikosuna bırakılmıştır. bk. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, II, s. 275.

zans'ın bölgedeki hâkimiyeti Selçuklu-Artuklu-Zengî ordularının 1151 yılında düzenlediği toplu saldırı sonucunda tamamen ortadan kaldırıldı.

Nureddin Mahmud ile II. Kılıç Arslan Arasındaki Münasebetler: Nureddin Mahmud ile Sultan Mesud döneminde olumlu seyreden ilişkiler Sultan Mesud'un 1155 yılındaki ani ölümüyle birlikte tekrar bozuldu. Sultan Mesud ölmeden önce elindeki toprakları paylaşmıştı.⁶ Neticede veliaht ilan ettiği büyük oğlu Kılıç Arslan, Konya'ya gelerek Türkiye Selçuklu sultanı ilan edildi. Ancak kısa sürede kendisine karşı isyanlar patlak vermeye başladı. Öte yandan 1154 yılında Dımaşk'ı da alarak tüm Suriye'yi birleştiren Nureddin, Türkiye Selçuklu arazisindeki karışıklıklardan yararlanmak adına harekete geçerek hiçbir güçlükle karşılaşmaksızın Ayıntâb, Ra'ban ve Merzubân'ı ele geçirmeyi başardı.⁷ Ancak Sultan Kılıç Arslan

Kilikya Ermenileri ve Haçlılarla ittifak yaptıktan sonra Nureddin'e karşı saldırıya geçince ele geçirdiği tüm yerleri Türkiye Selçuklularına iade etmek zorunda kaldı.⁸ Türkiye Selçukluları ve Halep Zengîleri arasındaki ilişkiler 1159 yılında Bizans İmparatoru Manuel'in Kilikya ve Kuzey Suriye'ye müdahalesiyle yeni bir boyut kazandı. Manuel, seferi sırasında Nureddin Mahmud ile iyi ilişkiler kurmanın yanında Kılıç Arslan'a karşı ortak hareket etme konusunda da anlaşta. İttifaka bir süre sonra Danişmendli Emîri Yağbasan da dahil oldu. Kurulan ittifakın ardından Yağbasan, Selçuklu arazisine girerek Elbistan'ı ele geçirdi.⁹ Bu sırada ittifakın bir diğer üyesi Nureddin Mahmud da Anadolu'ya girmiş, Behisni, Rab'an ve Maraş gibi Selçuklu şehirlerini ele geçirmişti. Öte yandan başkentinden çıkarak güneye doğru yürüyüşe geçen Manuel, Kilikya'nın Bizans Valisi Kontostephanos'u Toros Dağlarını aşarak Selçuklu arazisine girmekle görevlendirmişti. Neticede tamamen kuşatılan Kılıç Arslan, bu ittifaka son vermek amacıyla Bizans'a barış teklifinde bulundu. Teklifi kabul gördükten

sonra yanında Nureddin Mahmud'un kardeşi Nusretüddin olduğu halde 1162 yılında İstanbul'a ulaştı.¹⁰ Sultan Kılıç Arslan, Manuel'in katında yaptığı görüşmeler sonucunda bir ateşkes anlaşmasına varmayı başardıktan sonra¹¹ batı cephesini kapatarak bölgedeki diğer rakipleriyle mücadele etme olanağına sahip oldu. İstanbul seyahatini bitirdikten kısa bir süre sonra Artuklu beyleri ile ittifak yaparak Danişmendli arazisine giren Kılıç Arslan'a direnemeyen Yağbasan, Ankara ve Çankırı Meliki Şâhinşah'ın yanına gitti. Şâhinşah ile birleşerek Kılıç Arslan'a karşı harekete geçmeyi amaçlamasına karşın ömrü vefa etmedi. Bunun üzerine abisine

karşı koyamayacağını anlayan Şâhinşah ise Nureddin Mahmud'un yanına sığındı. Bundan sonra Danişmendli arazisine yönelen Kılıç Arslan, Elbistan, Darende ile Gedük bölgeleri ve Tohma Çayı vadisini topraklarına kattı(1165). Daha sonra yönünü Halep Zengîleri tarafından ele geçirilen yerlere çevirerek Maraş, Göksun ve Behisni'yi de ele geçirdi.(1166-1167). İlerleyişine devam eden Sultan Kılıç Arslan, Kayseri ve Zamanlı'yı da alarak Danişmendlilerin Kayseri koluna son verdi(1169). Bunun üzerine Kayseri Meliki Zunnûn da Nureddin Mahmud'un yanına sığınmak zorunda kaldı.¹²

Nureddin Mahmud, 1169'da fethe edilmesi ve Musul Atabeyliği'nin 1171 yılında itaat altına alınmasından sonra Anadolu'ya yönelme imkânı buldu. Bu sırada Kılıç Arslan Danişmendlilerin Malatya kolu üzerine yürüyüşe geçmişti. Yeğeni Musul Atabeyi Seyfeddin Gazi'yi de yanına alan Nureddin, Malatya'yı kurtarmak üzere harekete geçerek kısa sürede Anadolu'ya girdi. Neticede kuşatmayı kaldırmak zorunda kalan Kılıç Arslan, geri çekilişi esnasında Malatya ve civarından topladığı 12.000 kişiyi de yanına alarak Kayseri'ye götürdü.¹³ Selçuklu ordusunun ayrılmasından kısa bir süre sonra bölgeye ulaşan Nureddin, bazı düzen-

SALJUQ (TURCOMAN)
thirteenth century

⁶ Bu paylaşım için bk. İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye (Selçuk Name), I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 13; Kesik, Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi, s. 115.

⁷ İbn Kalânisi, Şam Tarihine Zeyl, s. 193; Süryani Mikhael, Vekayinamesi, II, s. 176; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 339.

⁸ İbn Kalânisi, Şam Tarihine Zeyl, s. 193.

⁹ Niketas Khoniates, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1995, s. 81.

¹⁰ Urfalı Mateos, Vekayinamesi, s. 334; Süryani Mikhael, Vekayinamesi, II, s. 190-191; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 399; Kesik, Muharrem "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul Ziyareti ve Türkler'in Tarihteki İlk Uçuş Denemesi", Belleten, LXVI/247 (2002), s. 839-840.

¹¹ Anlaşmanın detayları için bk. Kesik, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul Ziyareti", s. 843.

¹² Süryani Mikhael, Vekayinamesi, II, s. 199, 206,209; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 402, 406.

¹³ Süryani Mikhael, Vekayinamesi, II, s. 223; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 410; Kesik, Muharrem, Danişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fâtihleri, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 143.

lemeler yaptıktan sonra geri dönünce Kılıç Arslan tekrar harekete geçerek Danişmendlilerin Sivas kolu üzerine saldırdı. Bunun üzerine Nureddin, Kılıç Arslan'ın kardeşi Şâhinşah, Mardin ve Harput (Hısn-ı Ziyâd) Artuklu emirleri, Kilikya Ermenileri ve Danişmendlilerin Sivas kolunun katıldığı güçlü bir ordu kurduktan sonra başına Sivas Meliki İsmail'i getirdi. Ancak bu ordu önemli bir başarı elde edemeyince¹⁴ Nureddin Mahmud, 1173 yılında tekrar Selçuklu arazisine girerek Merzubân, Maraş, Göksun ve Behisni'yi ele geçirdi.

Öte yandan karşı saldırıya geçmek isteyen Kılıç Arslan kışın çok sert geçmesi nedeniyle Kayseri'den dışarı çıkmadı. Bu sırada Sivas'ta sert geçen kış nedeniyle aç kalan ahali, şehrin tahıl depoları dolu olmasına rağmen kendilerine yardım etmeyen Melik İsmail'i öldürdükten sonra Nureddin Mahmud'un yanında bulunan bir diğer Danişmendli Emiri Zunnûn'u şehre davet etti. Bölgenin Orta Anadolu için önemini farkında olan Nureddin, Zunnûn'u Abdullah¹⁵ komutasında 3.000 kişilik bir kuvvetle Sivas'a gönderdi. Neticede Zunnûn, Nureddin Mahmud'un desteği sayesinde Danişmendlilerin Sivas koluna hâkim oldu.¹⁶

Anadolu'daki son gelişmelerle güç dengesinin Nureddin Mahmud'un lehine kaydığını gören Kılıç Arslan sert kışa rağmen yürüyüşe geçti. Bunun üzerine Nureddin Mahmud da ordusuyla birlikte onu karşıladı. Sert kışın etkisi hem Kılıç Arslan'ı hem de Nureddin Mahmud'u uzun süreli bir mücadeleden alı koyuyordu. Ayrıca Haçlıların Suriye'deki faaliyetleri de artmıştı. Neticede din ve devlet adamlarının da araya girmesiyle olası bir savaş önlendi. İki Türk hükümdarı karşılıklı tavizler vermek suretiyle barış anlaşması imzaladılar. Buna göre Nureddin, ele geçirdiği yerleri geri verirken Kılıç Arslan'da Zunnûn'un Sivas hâkimiyetini onaylıyordu.¹⁷ Anlaşmaya rağmen Abdullah komutasındaki 3.000 kişilik Zengî ordusu Sivas'taki ikametini sürdürdü.¹⁸ Kılıç Arslan, Nureddin Mahmud'un müdahaleleriyle Orta Anadolu'daki faaliyetlerine bir süre ara vermek zorunda kalmıştı. Ancak

1174 yılında Nureddin'in ani ölümüyle birlikte Anadolu'daki tüm dengeler değişti. Halep Zengileri arasında çıkan karışıklıklardan faydalanan Kılıç Arslan süratle harekete geçerek 1175 yılında Tokat, Niksar, Komana ve Sivas'ı 1178 yılındaysa Malatya'yı ele geçirmek suretiyle Danişmendlileri tarih sahnesinden sildi.¹⁹ Ayrıca Nureddin Mahmud'un ölümüyle doğu cephesinde rahatlayan Kılıç Arslan, Miryakefalon'da Bizans İmparatoru Manuel'i de büyük bir bozguna uğrattı.²⁰

Sonuç: Halep Zengileri ve Türkiye Selçukluları arasında gergin başlayan ilişkilerin kısa sürede düzelmesi sonucunda iki Türk hanedanlığı Haçlılara karşı yekvücut olmuştur. Bunun sonucunda Halep Zengileri Antakya Haçlılarını İnad'da büyük bir bozguna uğrattırırken, Türkiye Selçukluları da Maraş'ı ele geçirmiştir. Ayrıca ilerleyen ilişkiler neticesinde Urfa Haçlı Kontluğu da tamamen tarih sahnesinden silinmiştir. Ancak İslâm dünyasında cihadın en önemli savunucuları olan iki Türk hanedanlığının arası Sultan Mesud'un vefatıyla tekrar bozulmuştur. Gerek Anadolu beyliklerinin kıskırtmaları gerek Bizans'ın tahrikleri sonucunda çıkarları üzerine hareket eden Kılıç Arslan ve Nureddin Mahmud'un mücadelesi bölgedeki cihadın yaşamasına sebebiyet vermiştir. Bu durumdan memnuniyet duyan Kilikya Ermenileri ve Bizans, iki Türk hükümdarı arasında sık sık saf değiştirerek mücadeleyi diri tutmaya çalışmıştır. Ayrıca iki Türk hanedanlığı arasındaki mücadeleler Artukluların, Danişmendlilerin, Antakya Haçlılarının, Kilikya Ermenilerinin ve Bizans'ın ömrünün uzamasına da sebebiyet vermiştir. Tüm hayatlarını cihada adayın bu iki Türk hükümdarının belki de en büyük hataları da bu olmuştur. Neticede ikili arasında yaklaşık 20 yıl süren mücadele Nureddin Mahmud'un ani ölümüyle birlikte Kılıç Arslan lehine sonuçlanmıştır.

¹⁴ Süryani Mikhael, Vekaynamesi, II, s. 224; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 410; Kesik, Danişmendliler, s. 143-144.

¹⁵ Asıl adı Fahrreddin Abdulmesih'dir. Ancak daha sonra Nureddin'in Musul seferinden dönüşü sırasında ismi Abdullah olarak değiştirilmiştir. bk. İbnü'l-Esir el-Kâmil fi-t-târîh, XI, s. 294.

¹⁶ Süryani Mikhael, Vekaynamesi, II, s. 226-227; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 413-414.

¹⁷ Süryani Mikhael, Vekaynamesi, II, s. 227; Ahmed bin Mahmud, Selçukname, II, Haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 148.

¹⁸ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsameretü'l-Ahbar, TTK, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 23.

¹⁹ Süryani Mikhael, Vekaynamesi, s. 252; s. 423-424; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, II, s. 423-424; Muharrem Kesik, Danişmendliler, s. 146.

²⁰ Savaş hakkında detaylı bilgi için bk. Niketas Khoniates, Historia, s. 121-138; Ayönü, Yusuf, Selçuklular ve Bizans, TTK, Ankara 2014, s. 162-174.

İKİNCİ HAÇLI SEFERİ VE KRAL III. CONRAD'IN İKİ MEKTUBU

Abdurrahman Onur ÇALIŞIR*

Marmara Üniversitesi

Giriş: Birinci Haçlı Seferi sonrasında Yakınoğu'da dört Haçlı Devleti –Urfa, Antakya ve Trablus Kontluğu ile Kudüs Krallığı– kurulmuştu. 1127 yılına gelindiğinde ise bölgedeki siyasi dengeleri değiştirecek bir adım atıldı: Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Basra Valisi İmadeddin Zengi'yi Musul'daki oğlu Alp Arslan'ın atabeyliğine getirdi. Zengi ertesi sene Halep'teki siyasi kargaşadan faydalanarak orayı da hâkimiyeti altına aldı.¹ Böylece Halep-Musul hattının yönetimini şahsında birleştirmiş oldu. İmadeddin kısa süre sonra bölgedeki rakipleri olan Haçlı Devletleri, Dımaşk Emirliği ve Artuklular ile mücadeleye girişti. Daha çok Haçlılar ile olan mücadelesi ile tanınan İmadeddin Zengi'nin faaliyetlerinin ayrıntısına girmeyeceğiz.² Konumuz açısından onun en çok ses getiren başarısı 24 Aralık 1144'te Urfa'yı alarak kurulan ilk Haçlı devletine şeklen son vermiş olmasıdır.³ Urfa'nın kaybı gerek Doğu'daki Haçlılar gerekse Avrupa'daki Katolik Hıristiyanlar arasında Kutsal Topraklar'ın kaybı endişesine neden oldu.⁴ Nitekim bu durumu 1140'ların ikinci yarısında eğitimi için Avrupa'da bulunan ve daha sonra Sur Başpiskoposu olacak olan William yıllar sonra yazdığı kroniğinde "(...) *Bati'da Türkler'in Tanrı'ya inanmayan halkının sadece Urfa'yı zaptetmekle kalmayıp, bütünü Doğu ülkelerini boydan boya serbestçe katederek bizimkilere ait köyleri ve şehirleri de yakıp yıktıkları ve halka şimdikiye kadar olduğundan daha çok saldırıp onların mallarını yağmaladıkları duyuldu.*" cümlesiyle ifade etmiştir.⁵ Bunun üzerine Papa III. Eugenius'un çağırısı ve dönemin ünlü hatibi Clairvaux Manastırı Başrahibi Bernard'ın vaazlarıyla İkinci Haçlı Seferi başlayacaktır.

Çalışmamızda ilk olarak İkinci Haçlı Seferi'nin genel seyri ve Kral III. Conrad'ın bu gidişat içerisindeki genel faaliyetleri verilecektir. Akabinde tek tek mektupların metinleri verilecek ve sonrasında da mektupların içerisindeki olaylar ve bilgiler derinlemesine incelenmeye çalışılacaktır. Mektupların yazıldığı yer ve tarihleriher mektubun ilgili başlığında bu durum da ele alınacaktır.

İkinci Haçlı Seferi ve Kral III. Conrad: Doğu'dan gelen haberler üzerine Papa III. Eugenius yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesi için birisi 1 Aralık 1145 tarihli, ötekisi 1 Mart 1146 tarihli olmak üzere iki *bull*a (ferman) yayınladı.⁶ Ancak bu fermanlarda Papa doğrudan Almanlara veya Almanya Kralı III. Conrad'a hitap etmemekteydi.⁷ Çünkü Papa Eugenius, Kral III. Conrad'ı o tarihlerde arasının kötü olduğu Sicilya'ya karşı müttefik olarak görüyor ve ülkesinden ayrılmasını istemiyordu. III. Conrad da ülkesinin iç sorunları nedeniyle böylesi bir maceraya istekli değildi. Ancak Papa'nın seferi Fransa'da vaazlarıyla duyurması için görevlendirdiği Clairvaux Manastırı Başrahibi Bernard, Alman Krallığı'na Ren bölgesindeki Yahudi kıyımını önlemek için geldi ve sonrasında Kral III. Conrad ile görüşerek onu 1146 yılının Noel ayını sırasında sefere çıkmaya ikna etmeyi başardı.⁸ Kral III. Conrad ordusuyla beraber Mayıs 1147'de Regensburg'tan yola çıktı. Onu Belgrad yakınlarında Bizans İmparatoru I. Manuel'in elçileri karşıladı. III. Conrad, imparator aleyhinde hiçbir girişimde bulunmayacağı üzerine yemin ettikten sonra Bizans topraklarına

* Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi ABD, Orta Çağ Tarihi BD, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: onrcalisir@gmail.com

¹ Marwah Ridha, İmadeddin Zengi Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, -Yer Belirtilmemiş- Eylül 2014, ss. 36-38.

² Genel bir özet için bkz. Gülay Öğün Bezer, "İmâdüddin Zengi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2013, 44.s. 258-261; Heidemann, S., "Zangi", EI2, Leiden 2002, XI, s. 451-452.

³ Urfa'nın İmadeddin Zengi tarafından alınışının ayrıntılı anlatımı için bkz. IşınDemirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1994, II, ss. 139-148.

⁴ Urfa'nın kaybı üzerine Antakya Prinkepsliği, Kudüs Krallığı ve Çukurova Ermenileri Papa'dan yardım istemişlerdi. Bkz. Ebru Altan, İkinci Haçlı Seferi (1147-1148), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, ss. 10-11; Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2008, II s. 205.

⁵ Ergin Ayan, Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Deniz aşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI., XVII., ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 37.

⁶ Timothy Vennig, A Chronology of the Crusades, Routledge, 1. Baskı, London, 2015, s. 120; Thomas F., Madden, The Concise History of the Crusades, Rowman&Littlefield, 3. Baskı, Lanham, 2013, s. 52; Altan, İkinci Haçlı Seferi, 16.

⁷ Aralık 1145 tarihli ferman Fransa Kralı VII. Louis'e ve Fransa Krallığı'na yazılmıştır. Bu fermanın metni için bkz. Michaud, Joseph Francois, The History of the Crusades, çev. W. Robson, A. C. Armstrong & Son, 2. Baskı, New York, 1891, III, s. 370.

⁸ Madden, The Concise, 52, 53-54; Runciman, a.g.e., s. 212-213; Altan, İkinci Haçlı Seferi, 21.

girdi ve 10 Eylül 1147'de İstanbul'a ulaştı.⁹ Alman ordusu Anadolu'ya geçirildikten sonra Ekim 1147'de harekete geçerek Birinci Haçlı Seferi'nde kullanılan güzergâhın kullanılması kararlaştırıldı. Nitekim Alman Haçlı ordusu Anadolu Selçuklu topraklarına girdiği andan itibaren Sultan I. Mesud'un askerlerinin tacizlerine maruz kaldı. Güçlkle ilerleyebilen ordu 25 Ekim 1147'de Sarısu(Bathys) Irmağı kenarında kamp kurduysa da Anadolu Selçuklu ordusunun ani saldırısı sonucunda bozguna uğradı ve Kral III. Conrad az sayıda kalan askerleriyle İznik'e döndü. III. Conrad burada arkadan gelen Kral VII. Louis'in ordusunu beklemeye koyuldu.¹⁰

Fransa Kralı Louis 1147 Haziranı'nın başında ordusuyla beraber harekete geçmiş ve o da Regensburg'da Bizans elçileri huzurunda imparator aleyhinde hiçbir girişimde bulunmayacağı üzerine yemin ettikten sonra Bizans topraklarından geçme izni verilmiştir. Balkanlar üzerinden yoluna devam eden Kral Louis 4 Ekim 1147'de İstanbul'a ulaşmıştır.¹¹ Ordusuyla birlikte Bizans tarafından Anadolu'ya geçirilmiş, Kasım 1147'de İznik'e ulaştığında burada Kral III. Conrad'ın başına

gelenleri öğrenmiş ve iki kral Bizans toprakları üzerinden Antalya'ya ulaştıktan sonra deniz yoluyla Kutsal Topraklara gitmeyi kararlaştırmışlardır.¹² İki kral ordularının başında Bizans topraklarını izleyerek Efes'e geldilerse de burada Kral III. Conrad rahatsızlığını bahane göstererek İstanbul'a dönmüştür.¹³ Kral Louis orduların başında yoluna devam ettiyse Denizli civarında iki farklı Selçuklu saldırısına maruz kalmış ve ordusunun bir kısmını kaybetmiştir.¹⁴ Kral Louis yanındaki kilerle beraber 20 Ocak 1148'de zar zor Bizans hâkimiyetindeki Antalya'ya ulaşmışlar ve Louis burada ordusunun bir kısmını, bazı asilleri ile piskoposları yanına alarak deniz yoluyla 19 Mart'ta Antakya Prinkepsliği'ne bağlı Süveydiye'ye gelmiştir. Antalya'da kalanlar da kendisinin ardından parça parça kara ve deniz yoluyla Haçlı topraklarına ulaşmaya çalışmışlardır. Urfa Kontu II. Joscelin Urfa'yı geri almak, Antakya Prinkeps Poitiersli Raymond Halep'e saldırmak ve Trablus Kontu II. Raymond da uzun bir zaman önce kaybettiği Montferrand'ı geri almak için için Kral'ı ikna etmeye çabaladıysa da Louis onların bu isteklerini karşılıksız bırakmış ve Kudüs'e doğru yola koyulmuştur.¹⁵ Almanya Kralı III. Conrad da Bizans'ın temin ettiği gemilerle Nisan 1148'de İstanbul'da Akka'ya gelerek Kudüs Krallığı topraklarına ulaşmıştır. Kral VII.Louis de Mayıs 1148'de Kudüs'e ulaşınca İkinci Haçlı Seferi orduları Kutsal Topraklara –askerlerin büyük bir kısmı yitirilmiş de olsa– ulaşmışlardır.¹⁶ 24 Haziran 1148'de Akka'da İkinci Haçlı Seferi ile Doğu'ya gelen asiller ile ruhbanları ve Kudüs Krallığı asilleri ile ruhbanlarının katıldığı bir konsey düzenlenmiştir. Konseyde nereye saldırılması gerektiği tartışılmıştır. O sıralarda Haçlılar için en yararlı hedef Urfa'yı elinde bulunduran ve Suriye'deki en güçlü Müslüman güç olması bakımından Halep Emiri Nureddin Zengi'ydı. Dımaşk'ta her ne kadar Türk Böri hanedanı¹⁷ hüküm sürse de yönetim İsfehsalar Unur'un¹⁸ elindeydi ve Unur, Nureddin'in saldırılarına karşı uzun süredir Kudüs Krallığı ile ittifak içerisinde bulunmaktaydı. Denge siyaseti uygulayan Unur, Kudüs Krallığı'ndan bir saldırı gördüğü zaman da Nureddin'den yardım istemekteydi. Akka'da yapılan toplantı neticesinde Dımaşk'a saldırılması kararlaştırıldı.¹⁹

⁹ Nicolle, David, İkinci Haçlı Seferi 1148, çev. L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Baskı İstanbul, Ağustos 2014, ss. 39-41; Altan, İkinci Haçlı Seferi, 29-35; Runciman, a.g.e.,s. 215-217; Demirkent, Prof. Dr. Işın, Haçlı Seferleri, Dünya Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, Ağustos 1997,ss. 104-105; Madden, The Concise, 55.

¹⁰ Altan, İkinci Haçlı Seferi, 54-68; Nicolle, İkinci Haçlı Seferi, 43, 46; Runciman, a.g.e.,s. 221-222; Demirkent, Haçlı Seferleri, 106; Madden, The Concise, 55-56.

¹¹ Altan, İkinci Haçlı Seferi, 35-40; Runciman, a.g.e.,s. 217-218; Demirkent, Haçlı Seferleri, 106; Madden, The Concise, 56.

¹² Altan, İkinci Haçlı Seferi, 72-77; Nicolle, İkinci Haçlı Seferi, 46-47; Runciman, a.g.e.,s. 223-224; Demirkent, Haçlı Seferleri, 106-107; Madden, The Concise, 56.

¹³ Kral III. Conrad'ın Anadolu'da kullandığı güzergâh için bkz. Altan, Ebru, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", Belleten, Ankara, LXV, 243, Ağustos 2001, ss. 78-80.

¹⁴ Baykara, Tuncer, Denizli Tarihi İkinci Kısım 1070-1429, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1969, ss. 15-19; Yılmaz, Mustafa, Ortaçağ'da Denizli (Selçuklu ve İnançoğulları Dönemi), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2010, ss. 18-20; Vennig, a.g.e.,s. 128.

¹⁵ Küçüksipahioğlu, Birsal, Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 143-144; Ayan, Willermus Tyrensis'in, 42-43.

¹⁶ Altan, İkinci Haçlı Seferi, 77-98, 101-102; Nicolle, İkinci Haçlı Seferi, 47, 50-54; Runciman, a.g.e.,s. 224-227, 231-232; Demirkent, Haçlı Seferleri, 107-111; Madden, The Concise, 56-57.

¹⁷1104-1154 tarihleri arasında Dımaşk'ı yöneten bu hanedan hakkında bilgi için bkz. Bezer, Gülay Ögün, "Tuğteginliler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2012, 41, 349-351; Le Tourneau, R., "Burids", EI2, Leiden 1986, I, 1332.

¹⁸ DımaşkAtabegiTuğtekin'in (ö. 1128) memlûku olan Unur'un (ö. 1149) yaşamı için bkz. El-Azhari, Taef, "Unur", The Crusades: An Encyclopedia, California 2006, 4, 1214.

¹⁹ Altan, İkinci Haçlı Seferi, 104-106.; Nicolle, İkinci Haçlı Seferi, 54-55; Runciman, a.g.e.,s. 233-234; Demirkent, Haçlı Seferleri, 111-112; Madden, The Concise, 58; Vennig, a.g.e., 130.

Haçlı orduları birleşik halde 24 Temmuz 1148'de Dımaşk'ı kuşatmaya başladılar. Ancak bir türlü surları aşmayı başaramadılar. Diğer taraftan Unur sürekli olarak dışarıdan yardım alıyor ve başarılı huruç harekâtları ile Haçlıları hazırlıksız yakalıyordu. Unur kuşatılınca Nureddin Zengi'den yardım istemeyi de ihmal etmemişti. Ancak kuşatmanın kaldırılmasına neden olacak olay bunların yanında Haçlıların kendi içlerinden kaynaklanmaktaydı. Haçlılar şehir alınırsa kimin hâkim olacağı konusunda anlaşamamakta, İkinci Haçlı Seferi ile Avrupa'dan gelen asiller Kutsal Topraklardaki asilleri yozlaşmakla itham etmekteydi. Kuşatma sürerken yapılan stratejik bir hata ile Haçlılar pozisyonlarını değiştirmişler; surların daha sağlam olduğu doğu kısmına yerleşmişler ve burada iase temininde zorlanmaya başlamışlardı. Eski mevkilerine dönmeleri de mümkün değildi. Böyle bir durumda Halep Emiri Nureddin Zengi'nin ve kardeşi Musul Emiri Seyfeddin Zengi'nin de Dımaşk'a yardıma geldiği haberleri duyulunca Haçlılar'ın motivasyonu iyice bozuldu. 28 Temmuz'da kuşatma büyük bir hayal kırıklığı ile kaldırıldı.²⁰ Kral III. Conrad 8 Eylül 1148'de Akka'dan maiyeti ile birlikte memleketine doğru dönerken Kral VII. Louis de 1149 Yazı başında Filistin'den ayrıldı.²¹

Kral III. Conrad'ın Mektupları: Birinci Mektup ve Analizi: Kral III. Conrad'ın İkinci Haçlı Seferi'nde iken yazdığı Latince iki mektuptan ilki olan bu mektup çeşitli yerlerde yayımlanmıştır.²² Mektup şöyledir:

“Tanrı'nın lütfuyla Romalıların kralı olan Conrad'tan, saygıdeğer Corvey ve Stavelot Manastırı Başrahibi Wibald'e en içten selamlar.

Bize ve krallığımıza duyduğunuz pekçok sınanmalarla kanıtlanmış olan sadakatimizi çok sık farkettiğimizden ötürü, muvaffakiyetimizin durumunu duyarsanız çok sevineceğinizden şüphe duymuyoruz. Bu nedenle sadakatimize bildiririz ki; İznik'e ordumuzun tamamıyla ve gücüyle ulaştığımızda yolculuğumuzu hızla tamamlamak istedik, yolu bilen adamların rehberliğinde Konya yoluna düşmek için acele ettik. Mümkün olan pekçok levazımı beraberimizde taşıdık. Ve yolculuğun 10 günü tamamlandığında ve aynı oranda katedecek mesafe kaldığında, yiyeceğin tüm ordu -özellikle de atlar için tükenmiş olduğunu gördük. Aynı zamanda Türkler saldırmaya ve orduyu takip edemeyen kalabalık yaya-ları katletmeye son vermiyorlardı. Acı çeken, kıtlıkla ve düşmanın oklarıyla ölen insanların kaderine acıdık. Ve

prenslerimiz ile baronlarımızın tavsiyesiyle orduyu, gücünü tekrar toplaması için, çölden denize geri götürdük. Okçular üzerinde çok kanlı bir zafer kazanmak yerine daha büyük başarılar için orduyu korumayı tercih ettik. Gerçekten de denize ulaştığımızda, çadırlarımızı kurduğumuzda ve dinmesini ummadığımız çok büyük bir fırtınada sevincimiz Fransa Kralı tamamen ansızın çadırlarımıza geldi. Ordumuzun açlık ve bitkinlikten dolayı tükenmiş olmasına gerçekten üzüldü ama arkadaşlarımızdan büyük zevk aldı. Üstelik kendisi ve prensleri bize içtenlikle ve samimiyetle yardımlarını sundular ve özellikle paralarını ve ellerinde her neleri varsa kullanmamızı sağladılar. Bundan dolayı kendileri kuvvetlerimize ve prenslerimize katıldılar. Sonra gelenlerden [=Fransızlar] bazıları bizimle kalırken; diğerleri -ya hasta ya parasız olanlar- takip edemediler ve bu nedenle ordudan çekip gittiler. St. John'a, onun mana [=kudret helvası] ile dolu görünen mezarına kadar herhangi bir güçlük çekmeden, efendimizin doğuşunu kutlamak üzere ilerledik. Hastalık bizi ve adamlarımızın birçoğunu yakaladığı için sağlığımızı yeniden kazanmak için orada birkaç gün dinlendik. Devam etmek istedik ancak rahatsızlığımızdan kaynaklanan zayıflıktan dolayı büsbütün yapamadık. Bundan ötürü kral, mümkün olduğunca uzun bir müddet bizi beledikten sonra, ordusuyla beraber yola çıktı. Fakat büyük bir hastalık bizi ahkoydu. Kardeşimiz Grek imparatoru bunu duyduğunda fazlasıyla üzüldü ve eşi olan kızımız sevgili imparatoriçeyi²³ aelacele bize ulaştırdı. Ve bize ve prenslerimize cömertçe para ile yolculuğumuz için gerekli olacak levazımı verdi, bizi zorla, hekimleri tarafından daha hızlı tedavi edilebilmemiz için Konstantinopolis'teki sarayına geri götürdü. Orada bize, tecrübemize, şimdiye kadar seleflerimizden hiçbirine göstermediği hürmeti gösterdi. Şimdi Büyük Perhiz Pazarı'nda²⁴ Kudüs yönünde yola çıkmayı planlıyoruz; [böylece] Paskalya'da²⁵ orada yeni bir ordu toplayacağız ve Urfa'ya gideceğiz. Ayrıca Tanrı'nın yolculuğa başarı bahşedebilmesi için sizden ve biraderlerinizden bizim için dua etmelerini isterken tüm Hristiyanların da aynısını yapmalarını buyuruyoruz. Ve oğlumuzu sizin vefanıza emanet ediyoruz.”²⁶

Kral'ın verdiği ilk bilgide bir problem karşımıza çıkmaktadır. III. Conrad, İznik'e ordusunun “tamamıyla ve gücüyle” ulaştığını belirtmektedir. Ancak Bizanslı tarihçiler Ioannes Kin-

²⁰ Altan, İkinci Haçlı Seferi, 107-112; Nicolle, İkinci Haçlı Seferi, 57-59, 63, 67, 69, 71, 75; Runciman, a.g.e., s. 234-236; Demirkent, Haçlı Seferleri, 112; Madden, The Concise, 58; Vennig, a.g.e., s. 130-131.

²¹ Altan, İkinci Haçlı Seferi, 114-115; Nicolle, İkinci Haçlı Seferi, 77; Runciman, a.g.e., s. 237; Demirkent, Haçlı Seferleri, 115; Madden, The Concise, 58; Vennig, a.g.e., s. 131-132.

²² Latince orijinal metnin neşirleri için bkz. Hausmann, Friedrich (ed.), Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser: Neunter Banddie Urkunden Konrads III. und Seines Sohnes Heinrich, Monumenta Germaniae Historica, Wien, 1969, IX, ss. 354-355; Brial, Michel Jean Joseph (ed.), Recueilles Historiens des Gaules et de la France, Victor Palmé, Paris, 1878, ss. 533-534. İngilizce çevirileri için bkz. Munro, Dana Carleton (ed.), Letters of the Crusaders, The Department of History of the University of Pennsylvania, 2.

Baski, Philadelphia, 1902, ss. 12-14; Loud, G. A. (çev.), “Five Letters Concerning the Second Crusade”, The Crusades, 4, 1299.

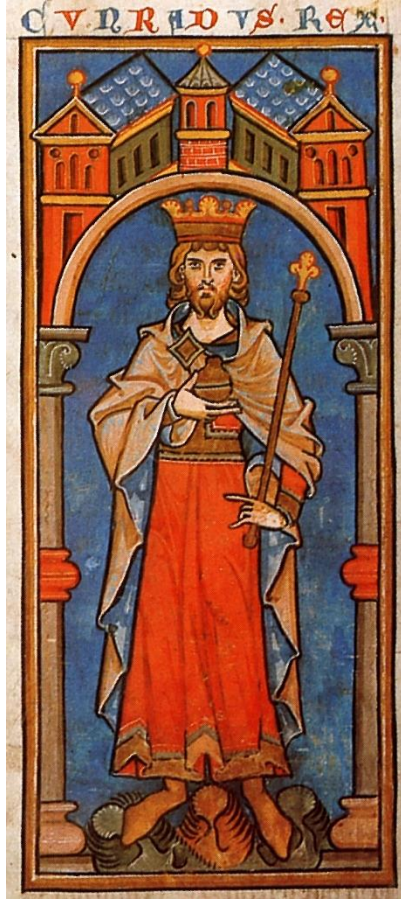
²³ Kral III. Conrad'ın baldızı ve İmparator Manuel'in eşi olan Sulzbach'lıBertha (Irene).

²⁴ Yani 7 Mart 1148 bkz. Hausmann, Neunter Banddie Urkunden Konrads III., 355, dn. 2.

²⁵ Yani 11 Nisan 1148 bkz. Hausmann, Neunter Banddie Urkunden Konrads III., 355, dn. 3.

²⁶ Çeviride Munro'nun tercümesibaz alınmış (Munro, Letters, 12-14), Loud'un tercümesi (Loud, “FiveLettersConcerningthe Second Crusade”, TheCrusades, 4, 1299.) de göz önünde bulundurulmuştur.

namos'un ve Niketas Khoniates'in eserine baktığımızda durumun hiç de böyle olmadığı görülmektedir. Khoniates'e göre Alman Haçlı ordusu Filibe'den İstanbul'a giderken ordunun artçıları ile Bizanslılar arasında çatışma çıkmış, dahası ordu Çatalca'da Melas Çayı kenarında kamp yaparken 7 Eylül 1147 gecesi sağanak yağmurun etkisiyle çayın taşması sonucunda kampı sel almış ve çok sayıda Haçlı hayatını kaybetmiştir.²⁷ Kinnamos eserinde Alman Haçlı ordusunun Pikridion'da (Hasköy) kamp kurduktan sonra Kral III. Conrad ile İmparator Manuel arasında gerçekleşen ve ana konusu Haçlılar ile Bizanslılar arasında gerçekleşen çatışmalar olan mektuplardan bahseder.²⁸ Ancak bu mektupların içeriklerinin Kinnamos tarafından Manuel'i üstün gösterecek şekilde değiştirildiği çok bellidir. III. Conrad bu olumsuzlukların hiçbirisinden mektubunda bahsetmemektedir. Akabinde III. Conrad'ın belirttiği "yolu bilen adamlar" Bizans İmparatoru Manuel'in Haçlı ordusuna yardım etmeleri için verdiği, kaynaklarda bahsi geçen, kılavuzlar olmalıdır.²⁹ Kral III. Conrad Konya'ya doğru giderlerken, yolculuklarının ortasında işlerinin bittiğinden bahsetmektedir. Bizans topraklarında oldukları sürece ordunun işesi İmparator Manuel tarafından temin edilmişti.³⁰ Ancak anlaşılıyor ki Anadolu Selçuklu topraklarına girdikten sonra ordunun işesinde sıkıntılar baş göstermişti.³¹ Bu arada Selçuklu Türkleri'nin de saldırıları altında ordu 25 Ekim 1147'de Sarısu (Bathys) Irmağı kenarına ulaştıysa da ertesi gün Anadolu Selçuklu ordusu tarafından ağır bir yenilgiye uğradı ve Kral III. Conrad canını zor kurtarabildi.³² III. Conrad'ın bu savaştan kasıtlı olarak bahsetmediği, bunun yanında orduyu geri denize götürerek "daha büyük başarılar için orduyu korumayı" tercih ettiğini belirterek bu olayı da görmezden geldiği görülmektedir. III.

https://en.wikipedia.org/wiki/Conrad_III_of_Germany

Conrad mektubunun devamında Fransa Kralı VII.Louis bir araya geldiğini, onun ve adamlarının Alman Haçlı ordusuna maddi olarak yardımda bulunduğunu bildirir. III. Conrad, Almanlardan yola devam edemeyecek durumda olanların geri döndüklerini belirtirken bu durumu Willelmus Tyrensis da doğrular.³³ İki kral Bizans topraklarını takip ederek Antalya üzerinden Kutsal Topraklar'a gitmeyi kararlaştırarak yola koyuldular ve mektuba göre III. Conrad Efes'te hastalığa yakalandı ve yola devam edemedi. İmparator Manuel bu durumu duyunca, III. Conrad'ın da baldızı olan, eşi Bertha'yı III. Conrad'a yolladı ve kralı İstanbul'a getirdi. Bu noktada Willelmus Tyrensis, III. Conrad'ın İstanbul'a geri dönüşünün sebebi olarak kralın ordusunun azalmış olmasını veya Fransızların gücünden çekinmesini öne sürmektedir.³⁴ Kinnamos ise Fransızların Almanları aşağılaması nedeniyle III. Conrad'ın İmparator Manuel'in mektubu ulaşınca geri dönmeye karar verdiğini belirtir.³⁵ Kanaatimce III. Conrad hastalığını, İstanbul'a geri dönüşünü açıklamak için vurgulamış gibi gözüküyor. Son olarak III. Conrad'ın hedefinin Urfa'nın geri alınması olduğu da görülmektedir.

III. Conrad bu mektubunu ne zaman yazdığı ile alakalı kesin bir tarih vermemektedir. III. Conrad'ın İstanbul'a 1147 yılı sonunda ulaştığı ve Büyük Perhiz Pazarı olan 7 Mart 1148 tarihinde yola koymaya niyetlendiği göz önünde tutulursa mektup bu tarihler arasında İstanbul'dan yazılmış olmalıdır. Mektubun tarihi ile alakalı biliminsanları farklı tarihler veriyorlar.³⁶ Ancak ben 1147 yılı sonu ile 7 Mart 1148 arasında İstanbul'dan yazılmış olmasının ötesinde kesin bir tarihi işaret etmenin doğru olmadığı kanaatindeyim.

²⁷ Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), haz. Prof. Dr. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, ss. 57-59; Khoniates, Niketas, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Prof. Dr. Fikret İşiltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, ss. 42-43.

²⁸ Kinnamos'un Historia'sı, 60-63. Buna karşılık Khoniates bu mektuplaşmadan bahsetmez.

²⁹ Kinnamos'un Historia'sı, 63; Ayan, Willermus Tyrensis'in, 42-43; Süryani Patrik Mihailin Vekainamesi İkinci Kısım (1042-1195), çev. Hrnt D. Andreyan, 1944, s. 139 (Türk Tarih Kurumu Tarafından Basılmamış Nüsha); Abû'l-Farac, Gregory, Abû'l-Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1987, II, s. 384. Willelmus Tyrensis, Patrik Mihail ve Abû'l-Farac bu kılavuzlardan Haçlı ordusuna hainlik eden kişiler olarak bahsediler.

³⁰ Khoniates, Historia, 44.

³¹ Willelmus Tyrensis bu durumu teyit etse de suçu yine Bizanslı kılavuzlara yükler bkz. Ayan, A.g.e., 45-46.

³² Kinnamos'un Historia'sı, 64; Khoniates, Historia, 45; Ayan, A.g.e., 46-48; Süryani Patrik Mihailin Vekainamesi, 139-140; Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, 384-385; Kesik, Dr. Muharrem, Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, ss. 83-85.

³³ Ayan, A.g.e., 49.

³⁴ Ayan, A.g.e., 50. William aynı yerde III. Conrad'ın ordusunun kalan kısmını da İstanbul'a kara yolundan gönderdiğini belirtir. İlginç bir şekilde Khoniates bu durumdan habersiz gibi gözükmete ve eserinde bu durumdan bahsetmemektedir.

³⁵ Kinnamos'un Historia'sı, 67. Ancak Kinnamos hata yaparak III. Conrad'ın Philadelphia'dan (Alaşehir) geri döndüğünü söyler bkz. Kinnamos'un Historia'sı, aynı yer.

³⁶ Brial (Recueil des Historiens, XV, 533.) ve Munro (Letters, 12.) sadece 1148 yılını; Hausmann (Neunter Banddie Urkunden Konrads III., IX, 354.) Şubat sonunda İstanbul'dan yazıldığını; Loud (Five Letters Concerning the Second Crusade", The Crusades, 4, 1299.) Şubat-Mart 1148 tarihini veriyor.

<http://tarihidakim.com/kutsal-icin-savas-birinci-hacl-seferi-genel-gorunum-ve-nedenler/>

III. Conrad'ın mektubunda özellikle iki olayı gizlemek istediği açıkça görülmektedir; Bizanslılar ile Alman Haçlı ordusu arasında gerçekleşen çatışmalar ve Eskişehir yakınlarında Anadolu Selçuklu Devleti karşısında alınan mağlubiyet. III. Conrad o sıralar Sicilya'ya karşı müttefik olduğu Bizans Devleti hakkında olumsuz bir ifade kullanmaktan sakındı. Üstelik bu ittifak hanedanlar arasındaki evliliklerle de güçlendirilmişti. III. Conrad, İstanbul'a ilk ulaştığı zaman İmparator Manuel ile aralarında gerçekleşen soğuk mektuplaşmalardan da bahsetmemektedir. Ayrıca karşılaştığı ilk "kâfir" ordusu karşısında aldığı mağlubiyeti de krallık karizmasını olumsuz etkilememesi için gizledi. Diğer yandan kutsal bir amaç için yola koyulan "Tanrı'nın ordusu" nasıl mağlup olabilir ki?

İkinci Mektup ve Analizi: Bu mektup da birinci mektup gibi daha önceden yayımlanmıştır.³⁷ Kral III. Conrad'ın seferdeyken yazdığı ikinci mektubun metni şöyledir:

"Tanrı'nın lütfuyla Romalıların muhteşem kralı Conrad'tan, saygıdeğer Corvey Manastırı Başrahibi Wibald'e en içten selamlar. Özellikle bizden haber almak ve rahatımızı öğrenmek arzusunda olduğumuzu biliyoruz ve buna öncelikle sizin layık olduğumuzu düşünüyoruz. Tanrı'nın merhametiyle sağlığımız iyi ve bu topraklarda Tanrı'nın dilediği ve bu ülkenin insanların müsaade ettiği her şeyi yaptıktan sonra, Eylül'de Kutsal Bakire Yortusu'nda³⁸[=8 Eylül] geri dönmek üzere gemilerimize bindik. Şimdi birliklerimizden bahsedelim. Ortak Konsey'in hükmünü müteakip Dimaşk'a gittik ve

sonra büyük sıkıntılar içerisinde kamplarımızı şehrin kapısı önüne kurduk, kesinlikle ele geçirilmesi yaktı. Ancak asgari derecede şüphelendiğimiz belli kişiler, ihanet edencesine, şehrin bu kısmının ele geçirilemez olduğunu iddia etti ve alelacele bizi birliklerin su temin edemediği ve herhangi birinin bize erişmesinin mümkün olmadığı başka bir yere götürdü. Ve böylece herkes aynı derecede öfkeli ve üzgün olarak geri döndü ve girişimimiz tamamlanmadı. Yine de herkes ittifaken Askan'la bir sefer yapacaklarına söz verdi ve yer ile zaman belirlediler.

Sözleştiğimiz gibi oraya geldik; hemen hemen hiç kimseyle karşılaşmadık. 8 gün boşu boşuna birlikleri bekledik. İkinci kez aldatılmış olarak kendi meselelerimize yöneldik. Kısacası, Tanrı'nın izniyle, size geri döneceğiz. Oğlumuz gösterdiğiniz itina ve bize gösterdiğiniz çok büyük vefadan dolayı size minnettarlık duyuyoruz. Bunu aynı şekilde sürdürmenizi istiyoruz. Ve hizmetlerinizi tam olarak layıkıyla ödüllendirmek niyetiyle, sizden aynı şekilde devam etmenizi rica ediyoruz."³⁹

Kral III. Conrad geri döneceğinin müjdesinin akabinde Haçlı Seferi'nin durumuna geçmiştir. Kral ilk mektubunun sonunda hedefinin Urfa olduğunu bildirmişti. Ancak bu mektubunda Urfa'nın adını dahi anmadan "Ortak Konsey" ifadesi ile 24 Haziran 1148'te Akka'da düzenlenen toplantıyı kastetmektedir.⁴⁰ Konseyin kararı neticesinde Dimaşk'a gidildiğini ve zorluklardan sonra kamplarını kurarak şehri kuşatmaya başladıklarını, zaferin yakın olduğunu belirtir. Kaynaklara baktığımızda Haçlıların ilk olarak şehri batı tarafından kuşatmaya başladıklarını görüyoruz.⁴¹ Gerçekten de şehrin meyvelikleri ve su kanallarının bulunduğu bu kısımda Haçlılar ile Dimaşklılar arasında bir mücadele yaşanmış hatta III. Conrad'ın çabaları neticesinde Haçlılar başarı ile buraya yerleşebilmişlerdi.⁴² Ayrıca şehrin bu taraftan kuşatılması Dimaşklılar için şaşırtıcı olmuş ve morallerini de bozmuştu.⁴³ Buraya kadar Haçlılar için iyi giden kuşatmanın seyri III. Conrad'ın isim vermeden belirttiği Haçlıların arasındaki bazı "kişiler"

³⁷ Latince orijinal metnin neşirleri için bkz. Hausmann, Neunter Banddie Urkunden Konrads III., IX, 356-357; Briall, Recueil des Historiens, XV, 534-535. İngilizce çevirileri için bkz. Munro, Letters, 14; Loud, "Five Letters Concerning the Second Crusade", The Crusades, 4, 1300.

³⁸ 8 Eylül.

³⁹ Türkçe çeviride Munro'nun tercümesi kullanılmış (Munro, Letters, 14), Loud'un tercümesi (Loud, "Five Letters Concerning the Second Crusade", The Crusades, 4, 1300.) de göz önünde bulundurulmuştur.

⁴⁰ Bu toplantıya katılanların bir listesi için bkz. Ayan, A.g.e., 62-63.

⁴¹ Ayan, A.g.e., 66; Al-Zanki, Jamal M. H. A., The Emirate of Damascus in the Early Crusading Period 488-549/1095-1154, Basılmamış Doktora Tezi, The Department of Arabic Studies of the University of St. Andrews, -Yer Belirtilmemiş- 1989, s. 227; Usta, Aydın, Haçlı Seferlerinde Kuşatma, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, Ekim 2015, s. 147; Altan, İkinci Haçlı Seferi, 107.

⁴² Ayan, A.g.e., 66-69; Aydın, Hasan, İbn Kalanisi, Hayatı ve Eserleri "Zeyli Tarihi Dimaşk" Tercümesi (s.142-549), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 245; İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, çev. Dr. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1991, XI, ss. 119-120; Usta, Kuşatma, 147-148; Altan, İkinci Haçlı Seferi, 107-108; Nicolle, İkinci Haçlı Seferi, 58-59, 63; Runciman, a.g.e., s. 234.

⁴³ William batı tarafının tercih edilmesinin nedenlerinden birisi olarak orduya su ve yiyecek sağlanabilmesini göstermekte (Ayan, A.g.e., 66.) ve Haçlılar'ın oraya yerleşmesinin şehir halkını umutsuzluğa sevkettiğini, şehrin kolayca zaptedilmesinin yakın olduğunu belirtmektedir. bkz. Ayan, A.g.e., 69-70. Kuşatmaya şahit olan İbn Kalanisi de bu durumu doğrular bkz. Aydın, "Zeyli Tarihi Dimaşk" Tercümesi, 245.

tarafından tersine çevrildi; çünkü bu kişilerin önerileriyle kuşatma kampı başka yere, şehrin doğu kısmına taşındı. Ve yine mektuba göre bu mevkide Haçlılar ne su ne de adam temin edebiliyorlardı. Willelmus Tyrensis'e göre bu pozisyon değişimi Dımaşklıkların bazı Haçlıları rüşvet vermesiyle gerçekleşmişti.⁴⁴ Ne İbn Kalanisi ne de İbnü'l-Esir Haçlıların bu mevki değişiminden bahsetmezler; fakat İbnü'l-Esir Dımaşk İsfahsaları Unur'un Haçlılar arasında ikilik çıkarma çabasından bahsetmektedir.⁴⁵ Haçlılar eski mevkilerine dönmek istediklerinde ise bunun imkânsız olduğunu gördüler çünkü batı tarafı Dımaşklıklar tarafından eskisinden daha müstahkem hale getirilmişti, şehre pekçok yerden okçular yardım için gelmişlerdi ve Musul Emiri Seyfeddin Zengi ile kardeşi Halep Emiri Nureddin Zengi de Unur'un yardım çağrısı üzerine ordularıyla beraber Dımaşk yakınlarındaki Humus'a gelmişlerdi.⁴⁶ Neticede Kral III. Conrad'ın da mektubunda ifade ettiği üzere "herkes aynı derecede öfkeli ve üzgün olarak geri döndü" ve Haçlılar kuşatmayı kaldırdılar. Haçlılar yine de bir başarı elde etmek için III. Conrad'ın mektupta ve Willelmus Tyrensis'in tarihinde belirttiği üzere Fatımilerin Filistin'de Müslümanların elinde kalan son sahil kalesi olan Askalan'ı almak üzere anlaşılabilir. Ancak bu niyetleri de gerçekleşmedi. Dımaşk fiyaskosu o kadar morallerini bozmuş olmalı ki III. Conrad'ın belirttiğine göre yer ve tarih belirlenmesine rağmen kendisi dışında kimse kararlaştırılan vakitte olması gereken yerde değildi.⁴⁷ İkinci mektubun yeri ve zamanına geldiğimizde ise III. Conrad'ın bir önceki mektubunda olduğu gibi bu mektubunda da yer ve zaman belirtmediğini görüyoruz. Araştırmacılar mektubun nereden yazılmış olabileceği ile ilgili bir görüş belirtmezler. Araştırmacılar birinci mektupta olduğu gibi bu mektubun yeri ve tarihinde mutabık değillerdir.⁴⁸

III. Conrad'ın Akka'dan 8 Eylül 1148'de ayrıldıktan sonra Bizans İmparatoru I.Manuel ile buluştuğu ve Sicilya'ya ortak bir saldırı için anlaşmış oldukları bilinmektedir.⁴⁹ III. Conrad'ın mektubunda bu buluşmadan veya içeriğinden bahsetmemiş olmasından yola çıkarak mektubun Akka'dan ayrılmadan önce yazılmış olması gerektiği fikrindeyim. Mektubun en önemli kısımları Kral III. Conrad'ın seferin başarısızlıkla sonuçlanan akıbetini anlattığı kısımlarıdır. Conrad başarısızlıktan Kudüs Krallığı'ndaki yerli Haçlıları sorumlu tuttuğu kanaatindeyim. Çünkü mektubunun başında ülkesine geri döneceğini müjdelemeden hemen önce "bu ülkenin [yani Kudüs Krallığı'nın] insanların müsaade ettiği her şeyi yaptıktan sonra" yola çıktığını ifade etmektedir. Dolayısıyla yapılan her şey onların

sorumluluğundaydı. Bunu destekleyecek bir görüş WillelmusTyrensis'in kroniğinde yer almaktadır. William başarısızlığın nedenini irdelerken "olayı iyi anımsayan" kişilere sorduğunu belirtir ki bu kişiler muhtemelen Kudüs Krallığı soyluları ve sefer ile Doğu'ya gelip yerleşen kişiler olmalıdır. Bu kişilere göre başarısızlığın nedeni Flandre Kontu Thierry'nin şehir alındığı takdirde kendisinin yönetimine bırakılması için üç kralı da ikna etmiş olmasıdır. William'a göre Kudüs Krallığı'nın ileri gelenleri bunu duyunca şehri "düşmana" bırakmayı yeğlediler.⁵⁰ İkinci Haçlı Seferi'nin gerçekleştiği tarihte yaşı 20 civarında olan Süryani Patrik Mihail, Dımaşklıklar'ın Kudüs Kralı III.Baudouin'e haber yollayarak Alman Kralı'nın⁵¹ Dımaşk'ı alırsa kendisinin Kudüs'teki hâkimiyetine zarar vereceğini, kendilerinden para alarak yeni gelenleri denizin ötesine yollamasını söylediklerini ve Baudouin ile adamlarının bu teklifile paraları kabul ettiğini ifade eder.⁵² İbnü'l-Esir de Dımaşk İsfahsaları Unur'un yerli Haçlılara haber göndererek "[yeni gelen Haçlılar] Dımaşk'a hâkim olurlarsa sahildeki bütün yerleri elinizden alırlar." dediğini belirtir.⁵³ Seferin başarısızlığa uğramasının nedeni/nedenleri bu çalışmanın konusunun dışındadır. Fakat Kral Conrad'ın Dımaşk Kuşatması'nın neticesinden yerli Haçlıları sorumlu tutması, suçu başkalarına atan bir imanın ötesinde, izleri diğer kaynaklarda da görülebilen ciddi bir ima gibi gözükmemtedir.

Sonuç: Almanya Kralı III. Conrad'ın verdiği bilgileri birinci el kaynak ve araştırma eserlerle karşılaştırdığımızda bazı bilgilerin doğru verilirken bazı olayların görmezden gelindiği veya yanlış aktarıldığı bariz bir biçimde ortaya çıkmaktadır. III. Conrad'ın birinci mektubunda Bizanslılar ile aralarında gerçekleşen sürtüşmeleri gizlediği, Anadolu Selçuklu Devleti karşısında alınan mağlubiyeti ise çarpıtarak aktardığı görülmektedir. III. Conrad'ın ikinci mektubunda ise birincisine nispeten diğer kaynaklarla örtüşen bilgiler sunduğu görülmektedir. Ancak bu mektupta Kral'ın "her şeyi yaptığı ancak elinde olmayan nedenlerden dolayı seferin başarısız olduğu" ve bu "nedenler" ile ilgili Kudüs Krallığı'nın baronlarını sorumlu tuttuğu görülmektedir.

⁴⁴ Ayan, A.g.e., 70-71, 74.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, El Kâmil, 120-121.

⁴⁶ Ayan, A.g.e., 72; Aydın, "Zeylû Tarihi Dımaşk" Tercümesi, 245; İbnü'l-Esir, El Kâmil, 120; Usta, Kuşatma, 148; Altan, İkinci Haçlı Seferi, 109; Nicolle, İkinci Haçlı Seferi, 69, 71; Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi II, 235.

⁴⁷ William da bu durumu doğrular ancak sebebini açıklamaz bkz. Ayan, A.g.e., 75.

⁴⁸ Brial(RecueildesHistoriens, XV, 534.) ve Munro (Letters, 14.) sadece 1148 yılını; Hausmann (Neunter Banddie Urkunden Konrads III., IX, 356.) 1148 Eylülü-Kasım'ını; Loud ("Five Letters Concerning the Second Crusade", The Crusades, 4, 1300.) 1148 Eylül'ünü verir.

⁴⁹ Kinnamos'un Historia'sı, 68; Vennig, a.g.e., s. 131; Madden, The Concise, 58; Nicolle, İkinci Haçlı Seferi, 77; Runciman, a.g.e.,s. 237; Altan, İkinci Haçlı Seferi, 114.

⁵⁰ Ayan, Willermus Tyrensis'in, 73-74. William'ın verdiği olası diğer nedenler için bkz. Ayan, Willermus Tyrensis'in, 74.

⁵¹ Burada III. Conrad'ın şahsında yeni gelen Haçlılar kastedilmiştir.

⁵² Süryani Patrik Mihailin Vekainamesi, 140.

⁵³ İbnü'l-Esir, El Kâmil, 120.

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA BİR KORKU MÜZESİ HİZÂNETÜ'R-RU'ÛS

Cengiz GÜLER*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Sözlükte “*bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında uyanan kaygı*”¹ olarak tanımlanan korku, insan doğasında bulunan ortak ve temel bir duygudur. En güçlü ve en eski insani duygulardan biridir korku. İnsanoğlu, korku karşısında farklı davranışlar sergiler. Klasik olarak nitelenebilecek korku davranışlarını Pierre Mannoni üç gruba ayırmıştır. Mannoni’ye göre insan korktuğunda kaçmaya, saklanmaya veya boyun eğmeye yönelir.² Halis Çetin ise korkuyu tehlike ve sığınma kavramları üzerinden inceler. Korkunun her insan için ortak bir anlam taşıdığını ve bunun da tehlike olduğunu belirtir. Yine korkunun her insan için bir ihtiyaç doğurduğunu ve bunun da sığınma olduğunu ifade eder.³ Lars Svendsen ise korku karşısındaki davranışın kaçmak olduğunu ifade eder. Ona göre insan korku karşısında, korkulan nesneden olabildiğince uzaklaşmak ve menzilin dışına çıkmaktadır.⁴ Burada kaçış mekânsal olarak algılanmamalıdır. Asıl önemli olan zarar görülmeyecek bir konumda bulunmaktır. Korku hakkında yapılan tanımlardan anlaşılacağı üzere bu kavramın merkezinde gerçek veya hayali bir tehdidin olduğu görülür. Korkunun insan üzerindeki bu etkilerinin bilinmesi, doğal olarak bu duygunun insanlar tarafından iktidar yapısının güçlendirilmesinde bir araç olarak kullanılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü insanoğlunun en ilkel ve etkili duygularından biri olan korku; tehlike, sığınma, dehşet, kaçma, güven kavramlarıyla yakın ilişki içerisindedir. Bundan dolayı korkunun bir tehdit ve ikna etme aracı olma özelliği bulunmaktadır. Yani iktidar ve korkuyu yaratan psikolojik neden ortaktır: Gerçek ve hayali tehdit algısı.

Korku ve İktidar İlişkisi: Korku duygusu, tarihten günümüze kadar tehdit ve ikna edici özelliğinden dolayı bireysel veya toplumsal eylemlerin belirleyicisi ve yönlendiricisi olmuştur. Çünkü insanlar dış tehditlerin yanında birbirlerinden de korkmuşlardır. Bireylerin birbirlerine karşı hissettikleri korku toplumsal birliğin oluşmasına neden olmuştur. İnsanlar, toplumsal birliğin sürekli kılınması için de kendi aralarında

bir ahit oluşturmuşlardır. Ancak Hobbes’e göre insanları birlik içinde tutacak ahit dışında başka bir şey gerekmektedir. Bu da iktidardır. İktidarın amacı herkesi korku içinde tutarak faaliyetleri ortak faydaya yönlendirmek olacaktır.⁵ Çünkü insanlar kendini sevdirmek isteyen çok korkutmak isteyen kırıktan çekinirler. Machiavelli’ye göre insanlar çıkarıcı ve değişkendir. Sevilen bir kişiye ihanet etmek korkulan bir kişiye ihanet etmekten kolaydır. İnsanların çıkarları söz konusu olduğunda hainleşirler, ama korku hissi olduğunda boyun eğler.⁶ Bundan dolayı tarih boyunca bütün iktidarlar, korku duygusunu kendi meşruiyetini sağlamlaştırmak için bir araç olarak kullanmışlardır. Çünkü korku ve iktidarın ortak noktası doğalarında var olan bir bağdır: tehdit et ve yönet. Çünkü korkunun ve siyasal iktidarın amacı ortaktır: Toplumsal birlik ve dirliği sağlamak. Bu yüzden siyasal iktidar en büyük meşruiyet kaynağı ve aracı olan kolektif korkuları üretti. Kolektif korku ne kadar güçlü olduysa devlete bağlılık da o kadar güçlü oldu ve korku unsuru ilan edilen öteki/düşman unsurlara karşı tepki ve cezalandırma biçimi de o denli şiddetli oldu.⁷ Ancak korku ve iktidar ilişkisi iki boyutta incelenmelidir. İlki elindeki iktidarı kaybetme korkusu şeklinde tezahür eden boyutu, ikincisi ise korkmuş gibi görünerek veya kendi tebaasını korkutarak bu korku üzerinden bir iktidar kurmaktır.⁸ Yukarıda görüldüğü üzere en eski zamanlardan günümüze kadar korku, bir iktidar mekanizması olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı iktidarlar yönetilenlerin içine korku salmak için farklı yollara başvurmuşlardır. Özellikle iktidarın devamlılığı için devlete ve iktidara karşı işlenen suçlar en sert şekilde cezalandırılmıştır. Çünkü iktidarında halkın üzerindeki gücünü kaybetme korkusu bulunmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmanın konusu olan ortaçağ zihniyetinde hükümdarın siyaseti o derece korkunç olmalıydı ki “gökyüzü, yıldızlar ve ölümün kendisi dahi onun karşısında titremeli” idi.⁹ Çünkü hükümdar tebaasının ve düşmanlarının içlerine korku

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. cengizg32@gmail.com.

¹ Türkçe Sözlük II, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1988, s. 1363.

² Pierre Mannoni, Korku, çev. Işın Gürbüz, İletişim Yayınları 1995, s. 10.

³ Halis Çetin, Korku Siyaseti ve Siyaset Korkusu, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 31.

⁴ Lars Svendsen, Korkunun Felsefesi, çev. Murat Erşen, Redingot Yayınları, İstanbul 2017, s. 44.

⁵ Thomas Hobbes, Leviathan, çev. Semih Lim, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 129.

⁶ Niccolo Machiavelli, Prens, Çev. Nazım Güvenç, 2. Baskı, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, s. 106.

⁷ Halis Çetin, Korku Siyaseti ve Siyaset Korkusu, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 10.

⁸ Yasin Aktay, Korku ve İktidar, Pınar Yayınları, İstanbul 2010, s. 9.

⁹ Mustafa Uyar, “Ortaçağ İslam Dünyasında “İşyanın Makûs Talihî Müzesi” Başlar Hazinesi (Hizânetü'r-Ru'ûs)”, Toplumsal Tarih, 265, (2016), s. 90.

salmazsa orada kargaşa oluşurdu. Nitekim ortaçağ medeniyetlerinde hükümdarların otoritesi korkunun ağır bastığı bir saygıya dayanması gerektiği yaygın bir görüştü. Yusuf Has Hâcib de, Türk-İslam siyasal yazınının ilk eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig adlı eserinde devletlerin oluşum nedenini korku siyasetine dayandırmaktadır. Kutadgu Bilig’de korku kültürünü ve korku siyasetini toplumsal hayatı belirleyen en önemli faktör olduğunu belirtir. Yusuf Has Hâcib eserinde korku unsurlarını iktidarı kurucusu, koruyucusu ve düzenleyicisi olarak kullanmıştır. Bundan dolayı Kutadgu Bilig bir korku siyaseti kitabıdır.

Çalışma konusu olan dönemi en iyi yansıtan diğer bir kaynak Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l Mülk'ün Siyasetname'sidir. Nizamü'l Mülk eserinde başlarken iktidarın, egemenliği Allah'tan aldığını belirterek hükümdara dokunulmazlık zırhı giydirir. Siyasetname'ye göre: *“Allahü Teâlâ her çağda halk arasından birini seçerek onu hükümdarlara yaraşır birtakım özelliklerle donatır. Dünya işleri ve cihan ahalisinin kamu düzeninden onu sorumlu kılarak fitne ve kargaşa kapısını onun eliyle kapatır. Adaleti sayesinde hoşça zaman geçirip kendilerini güvende hissetmeleri ve idaresine duacı olmaları için insanların gönlünde ve gözünde ona dair derin bir saygı uyandırır.”*¹⁰ Böylece ilahi bir meşruiyet yüklenen hükümdar karşısında halk, iktidarı sorgulayamaz ve egemenliğini kabul eder. Hükümdar, bu sayede halkın siyasi korkusu yanında dini korkusunu da kullanmıştır. İslamiyet'te hükümdar Allah'ın yeryüzündeki halifesidir ve ona başkaldırana *baği* denir. *Baği* bozgunculuk çıkardığından ve düzeni bozduğundan dolayı cezası ölümdür. Hükümdar Müslümanların yöneticisi olduğundan fitneciler ve bölücülerle savaşmalı onları yok etmelidir. Bu emir Siyasetnamede de değinildiği gibi hükümdara ilahi bir meşruiyet verilmesinde yasal dayanağı olmuştur. Bundan dolayı hükümdara veya halifeye karşı işlenen suçlar, bir diğer ifadeyle Allah'ı gölgesine karşı işlenmiş kabul edilip cezalandırmalar en ağır şekilde yapılmıştır.

Anlaşılabacağı üzere her devirde olduğu gibi Ortaçağ İslam dünyasında da iktidarın devamlılığı için korku, bir iktidar mekanizması olarak kullanılmaktadır. Hükümdarlar, halkın veya düşmanların ruhuna korku salmak için gerektiğinde kan akıtmayı ihmal etmemelidir. Hükümdara karşı işlenen suçlar karşısında ise cezalandırmalar en şiddetli şekilde yapılmalıdır. Aksi takdirde kargaşa ortamı oluşur ve hükümdar halkı idare edemez, bu da iktidarın sonu olur. Bu durumda Aktay'ın ifade ettiği üzere iktidar ve korku arasındaki ikinci boyut devreye girmektedir: Hükümdarın elindeki iktidarı kaybetme korkusu. Hükümdarların yaşadığı bu korku duygusu, onları ve devlet mekanizmasını sürekli tetikte tutmaktadır. Bundan dolayı hükümdarlar halkı yönetmek için iktidar ve korkunun

ortak noktası olan “tehdit et” ve “yönet” yöntemini tercih etmişlerdir. Bunu sağlamak için de iktidara karşı tehdit unsurlarının en ağır şekilde cezalandırılması gerekmektedir.

Hızânetü'r-Ru'ûs (Başlar Hazinesi): Cezalandırma yöntemleri özellikle Batıda bir sanat haline getirilmiştir. İslam dünyasında da birçok cezalandırma yöntemi geliştirilmiştir. İslam hukukunda *“cezalandırmanın amacı, genelde suçun aleliyetine ve yayılmasına engel olarak içtimâi vicdanı ve yapıyı korumak, özelde ise suçu önlemek, suçluyu te'dib ve ıslah etmektir. Bundan dolayı suçluya verilecek ceza toplumun hukukunu ve ortak değerlerini koruyacak, suçun işlenmesine ve tekrarına engel olacak, suçluyu uslandırarak, maşeri vicdanı tatmin edip mağdurun intikam hissini dindirecek miktar ve şekilde olmalıdır. Bu çerçevede içinde verilen ceza ilâhî adalet ve rahmetin bir parçasını oluşturur.”*¹¹

Ortaçağ İslam dünyasında suçluyu ıslah etme gayesinden çok, suçluyu yok edip halkı suçludan ve suçtan arındırmak hedeflenmiştir. Bunu yaparken de özellikle suça meyilli olanların ibret alıp suç işlemekten vazgeçmeleri için halkın gözü önünde cezalandırılmıştır.¹² Cezalandırma sürecinde iktidarın hedefinde iki önemli unsur bulunmaktadır. Bunlardan biri suçlu olan kişi, diğeri ise halktı. Halkın önünde yapılan cezalandırmalar suçlunun ölümünden sonrada devam ettirilerek suçun caydırıcılığı arttırılırdı. Ortaçağ dünyasında yaygın olan teşhir bu durumda büyük önem taşımaktadır. Cezalandırmalar ölümle bitmez, halkın ibret alması için ceset üzerinde aşığılamalar devam ederdi. Cesetlerin teşhir edilmesi için çoğunlukla şehir kapıları kullanılırdı. İdam edilen kişiler şehir kapılarına asılarak oradan geçen kişilere ibret olsun diye sergilenirdi. Teşhir için kullanılan bir başka mekânsa insanların yoğun olduğu pazar yerleriydi. İdam edilen kişinin vücudu parçalara ayrılarak her uzvu pazarın farklı yerlerine asılırdı. Böylece suç işleyecek kişilere gözdağı verilirdi.

Teşhir konusunda ortaçağda birçok yöntem geliştirilmiştir. Bunlardan ilginç bir örneği Abbasilerde görülmektedir. 10. Yüzyılda Abbasi Halifeliği, hilafetin gücünü göstermek amacıyla Bağdat'ta Hilafet sarayında birçok eşyanın sergilendiği odalar, bahçeler, havuzlar, türlü kuşların bulunduğu bostanlar, hayvanların bulunduğu kafesler, mesire alanları ve benzeri bölümler yaptırmıştı. Bunların yanında kitap, silah, yiyecek, şarap, kıyafet, kemer, kürk, misk, kozmetik eşyalar, meşrubat gibi çeşitli şeylerin saklandığı hazine veya depolarda vardı. Bu hazinelerin en ilginç olanı bu çalışmanın asıl konusu olan ve içinde insan başlarının saklandığı Hızânetü'r-Ru'ûs, yani başlar hazinesidir.

Tarihte birçok isyanı bertaraf eden Abbasi Halifeleri, dönemin şartlarına uyumuş ve isyancıları en ağır şekilde cezalandırmıştır. İsyancıların cesetlerini teşhir etmek içinse başlar

¹⁰ Nizamü'l-Mülk, Siyasetname, Çev. Mehmet Taha Ayar, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 11.

¹¹ Ali Bardakoğlu, “Ceza”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul VII, ss. 470-478.

¹² Cüneyt Kanat, Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza, 2. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 29.

hazinesi olarak adlandırılan bir hazine yaptırmıştır. Başlar hazinesi belli günlerde ziyaretçilere açılır ve içerideki insan başları ziyaretçilere gösterilirdi. Bu hazine bir nevi korku müzesi mahiyetindeydi. Hazine ziyaretçilere açılarak hem halifeye karşı isyan edenlerin acı sonu hem de halifenin başarısının görülmesi amaçlanıyordu. Böylece hilafetin sonsuza dek süreceği mesajı veriliyordu. İsyancılar öldürüldükten sonra başı halifeye gönderilir ve halifeye ulaştıktan sonra devlet adamlarına gösterilirdi. Devlet adamlarının ve halkın ibret alması için birkaç gün boyunca kesik başlar gezdirilerek teşhir edilirdi. Daha sonra başlar, gerekli işlemlerin yapılması için başlar hazinesine gönderilip bu hazineden sorumlu kişi olan müvekkile teslim edilirdi. Hazineye teslim edilen başlar temizlenip, çürüyebilecek veya kokacak et parçaları çıkarılarak ıslah edilirdi. Uzun süre bozulmadan kalması için içi ağaç özleri, sandal ağacı, kâfur gibi çeşitli bitki ve baharatlarla doldurulurdu. Tüm bu işlemlerden sonra üzerine bu başın kime ait olduğunu, ne zaman kesildiğini ve neden kesildiğini açıklayan bir levha asılırdı. Bazı levhalarda “bu, İmama ihanet eden ve devletini yıkmaya çalışan şahıstan bir parçadır” veya “Bu efendisine isyan ve nimetlerine nankörlük eden şahıstan bir parçadır” şeklinde yazılar yazılıydı. Ardından kesik başlar, saz veya kamıştan yapılan sepetlerin içerisinde muhafaza edilirdi. Bu uygulamalar Tuğrul Bey’in Bağdat’ı ele geçirmesinden sonra Büyük Selçuklu Devleti’nde de uzun süre devam ettirilmiştir.

Hızânetü’r-Ru’ûs’ta Bulunan Başlar: Başlar hazinesinde daha öncede değinildiği üzere halifeye isyan etmiş önemli şahsiyetlerin başları bulunurdu. Başlar hazinesinde başı bulunanlardan biri Abbasi Halifeliğinin ordularının başında bulunan Türk asıllı komutan Munis el-Muzaffer’dir. Munis, zamanla bütün komutanları nüfusu altına almış ve iktidarı yönlendirecek kadar güç kazanmıştır.¹³ Bu durumdan rahatsız olan halife Muktedir Billâh ile arası açılmış ve 932’de halife ile savaşa girip halifeyi öldürmüştür. Yerine ise Muktedir Billâh’ın kardeşi Ebu’l Abbas Ahmed’i geçirmek istiyordu. Ancak Kahir Billâh durumu fark edip bir komployla Munis el-Muzaffer ile emrindeki Yelbek ve oğlu Ali’yi yakalattı.¹⁴ Üçünün de başı kesildikten sonra Bağdat’ın şehirlerinde dolaştırıp teşhir edildi ve ıslah edilip başlar hazinesine konuldu. Bu idamlardan sonra askerler yatışmış ve düzene girmişti. Kahir Billâh bu başarısının ardından “el-Muntakim min A’dâi Dîni’l-lah” (Allah’ın dininin düşmanlarından intikam alan) lakabını almıştır. Bu lakabı sikkelere dahi bastırmıştır. Hazinede bizzat bir Abbasi halifesinin de başı sergilenmektedir. 809 senesinde halife olan Emin bin Hârünürreşid, halifeliğinin dördüncü senesinde kardeşi Memun kendisine karşı isyan etti.

Memun 812 senesinde Bağdat’ı kuşatmış ve Bağdat haricinde bütün ülke onun halifeliğini tanımıştır. Bir yıllık kuşatmadan sonra Emin teslim olmuştur, ancak Memun tarafından affedilmeyip başı kesilmiş ve başlar hazinesine konulmuştur.¹⁵

Abbasi Halifeliğinde ordu komutanı olan Arslan Besâsîrî’dir. Abbasi veziri İbnü’l Müslime, Arslan Besâsîrî ile Abbasi Halifesi Halife Kaim Biemrillah’ın arasını açması üzerine Besâsîrî, Fatımi Halifesi adına hareket etmeye başladı. 1058 senesinde Bağdat üzerine yürüdü ve işgal etti. Abbasi Halifesi, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey’den yardım istedi. Tuğrul Bey’in Bağdat’a yaklaştığını gören Besâsîrî, Bağdat’ta kaçtı. Dübeys’e sığınan Besâsîrî, düzenlenen bir baskınla hemen yakalandı ve orada öldürüldü. Onun kesik başı bir süre şehirde dolaştırıldıktan sonra başlar hazinesine kondu.¹⁶ Dönemin kaynağı bu süreci şöyle betimlemiştir: “Sultan (Tuğrul), Besâsîrî’nin beyninin çıkarılmasını emretti. Daha sonra sultan bu kesik başı Halifenin sarayına gönderdi. Bu baş, Zilhicce ayının ortasında (22 Ocak 1060) cuma günü halifenin sarayına ulaştırıldı. Baş yıkanıp temizlendikten sonra ertesi gün, su kanalının önünde davul ve trampetler vurulmak suretiyle halka gösterildi. Bu arada kadınlar, neftçiler ve diğerleri, önlerinde şarkıcılar oldukları halde, bir araya gelip toplandılar. Daha sonra bu kesik baş, bir süre Halifenin sarayının hizasındaki yüksek bir yerin tepesine asıldı, daha sonra da saraya alındı.”¹⁷ Başlar hazinesinde bir de Selçuklu Handedanından bir kişinin başı bulunmaktadır. Sultan Alparslan’ın oğlu Melik Tutuş, kardeşi Melikşah devrinde Suriye’ye melik olarak tayin edildi. Melikşah’ın ölümüyle yerine geçen Berk-yaruk’a isyan etmiş ve Selçuklu tahtında hak iddia etmiştir. 1095 tarihinde Rey yakınlarında yeğeniyle yaptığı savaş sırasında Berk-yaruk’un ordusundaki Melikşah’ın özel sancağı çekilince Tutuş’un saflarında bulunan bazı emirler saf değiştirdiler. Çok az bir kuvvetle kalan Tutuş, Berk-yaruk’un kuvvetleri tarafından kuşatıldı ve çok geçmeden yakalanarak öldürüldü. Başı kesilerek Bağdat’a gönderildi ve başlar hazinesine konuldu. Bu hazinede bir tane de kesik el bulunmaktadır. Bu elin sahibi bir hattat ve şair olan ünlü Abbasi veziri Ebu Ali Bin Mukle’dir. Emirü’l-ümera İbn-i Raik görevini kötüye kullanması üzerine onun aleyhinde yazılar yazmıştır. Halifeni sarayına giderken İbn-i Raik tarafından pusuya düşürülerek yakalanmıştır. İbn-i Raik kendi aleyhine yazılar yazdığı için halifeden Mukle’nin elinin kestirilmesini istedi. Kadıdan fetva alınarak Mukle’nin sağ eli kesildi ve başlar hazinesine konuldu. İbn Mukle eli kesildikten sonra “üç halifeye vezirlik yaptım, iki defa Mushaf yazdım ve pek çok hadis kaleme aldım, buna karşılık hırsızlara reva görülen bir cezaya çarptırıldım ve hayatımda en çok buna üzüldüm” demiştir.¹⁸

¹³ İsmail Yiğit, “Münis el-Muzaffer”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXXI, s. 148.

¹⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Kâhir-Billâh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXIV, s. 172.

¹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Emin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XI, 113.

¹⁶ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 58.

¹⁷ İbnü’l-Cevzi Abdurrahman, El-Muntazam Fi Târîhi’l-ünem’de Selçuklular, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 63.

¹⁸ Abdülkerim Özaydın, “İbn Mukle”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XX, 212.

VII.-X. YÜZYILLARDA TOHARİSTAN BÖLGESİNDE HALAÇLAR

Hasan BAYBURTLUOĞLU*

Uludağ Üniversitesi

Giriş: Bu çalışmada Toharistan bölgesinde yaşamış olan Halaç Türkleri üzerine bilgiler sunulmaktadır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Toharistan bölgesinin hududu anlatılmakta, ikinci bölümde Halaçların ismi ve menşei üzerine bilgiler sunulmakta, üçüncü bölümdeyse topluluğun Toharistan bölgesine ne zaman inip, bölgede ne şekilde rol oynadıkları gözler önüne serilmektedir. Çalışmanın gerçekleştirilmesinde başlıca Dîvânü Lugâti't-Türk, Oğuz Kağan Destanı'nın Farsça ve Uygurca metinleri, Hududu'l-Âlem, Tarih-i Taberi, El Kamil Fi't-Tarihi isimli eserler kullanılmakla beraber, diğer birçok ana kaynak hüviyetinde olan coğrafi ve nümizmatik eserden faydalanılmıştır. Ana kaynaklarla beraber te'lif eserler de kullanıma tâbi tutuldu. Halaçlar üzerine, Emel ESİN, Enver KONUKÇU, Zeki Velidi TOGAN gibi tarihçiler çalışmalar sunmuştur. Ayrıca Prof Dr. Inaba'nın Halaçlar üzerine oldukça önemli çalışmaları mevcuttur. Bunlara ek olarak Prof. Dr. Mehmet TEZCAN'ında konu üzerine yol gösterici nitelikte çalışmaları vardır. Zira birçok kaynağın temini ve Rusça metinlerin çevirisinde şahsıma yardımcı olması, çalışmanın vücuda gelmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu vesileyle hem kendisine, hem de doktora tezinden faydalanmama imkân sunan Doç Dr. Erkin EKREM'e teşekkürü bir borç bilirim.

Toharistan'ın Coğrafi Hududu: Toharistan Bölgesini Horasan Bölgesi ile iç içe bir vaziyette görmekteyiz. Esasında Toharistan, Horasan'ı oluşturan bölgelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu vesileyle evvela Horasan bölgesinden bahsetmek, Toharistan'ın konumunu daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır. Horasan kelimesi Farsça olup güneşin doğduğu yer anlamına gelmektedir.¹ Ünlü İslâm coğrafyacısı İstahrî Horasan'ı, Nişapur, Merv ve Herat bölgelerinin birleşimiyle beraber; Kuhistân, Tûs, Nesâ, Ebîverd, Serahs, Esfizâr, Bûşenc, Bâzegîs, Kencü Rüstâk, Merverûz, Cûzecân, Garc eş-Şâr, Bâmiyân, Toharistan, Zemmü ve Âmul bölgelerinin oluşturduğunu belirtir. Bu minvalde bölgenin hududu, doğuda Siccistan civarı ve Hind ülkesi, batıda Oğuz çölü/ Mefâzetü Guzıyye ve Cürçân havâlisi, kuzeyde Mâverâünnehir ve Huttel'in

arka kısmına düşen bir kısım Türk ülkeleri, güneyde ise Fars çölü/ Mefâzetü Fars ve Kûmîs ile çevrelenmektedir.²

Diğer ünlü İslâm coğrafyacısı Belâzurî'ye göre ise Horasan dört bölgeden oluşmaktadır. Bölgelerden ilki İranşehr ülkesi olup; Nişapur, Kûhistan, Herat, Bûşenc, Badğis ve Tus illerini içinde bulundurmaktadır. İkinci bölge Mervüşahcan, Serahs, Nesa Baverd, Merverruz, Talekan, Harezem, Zemm ve Amul şehirlerini kapsar. Üçüncü bölge; Faryab, Cüzcan, Toharistan (Yukarı), Huttal, Kubadiyan, Hast, Enderabe, Bamiyan, Bağlan, Valic, Sağaniyan, Aşağı Toharistan, Hulm ve Simincan illerini ihtiva eder. Belazurî, Horasan'ı oluşturan bölgelerin sonuncusu olarak Maveraünnehir bölgesini gösterir.³ Belazurî'nin aktardığına göre bizi, Horasan'ın üçüncü bölgesi olarak karşımıza çıkan Toharistan ilgilendirmektedir. Bu minvalde Toharistan aşağı ve yukarı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yukarı Toharistan Belh'in doğusu ile Ceyhun nehrinin güneyinde, Aşağı Toharistan ise Ceyhun nehrinin batısında yer almaktadır. Toharistan'ın şehirleri: Simincan, Hulm, Bağlan, Seklekend, Vervaliz, Arman, Revan, Talekan, Sekimşet, Rûb, Saray, Âsam, Enderâb, Mezz, Kâh isimli şehirler olarak karşımıza çıkıyor.⁴

Çin kaynaklarında Toharistan bölgesi T'u-huo-luo, T'u-he-yi ve Tou-sha-luo şeklinde birçok formda verilmiştir. Söz konusu kaynaklarda bölgenin Fu-ch'u Ceyhun Nehrinin güneyinde olduğu belirtilir. Tıpkı Arap kaynaklarında olduğu gibi Çin kaynaklarında da bölge ikiye ayrılır. Bu ayrım Çinli seyyah Hsüan-Tsang tarafından yapılmıştır. Hsüan-Tsang'a göre bölgenin başlıca şehirleri, Amuderya'nın kuzey kıyısında bulunan Termiz, Çağaniyan, Karun, Şûman, Kuvayana, Kottal, Kuttalan ve Kumici şehirleri ile Amuderya'nın güney kıyısında bulunan Bağlan, Rui-Samanğan, Kulm, Belh, Zumatlan, Cüzgân, Talakan ve Gaz şehirleridir. Bu şehirlerle beraber 13 tane daha şehri Toharistan hududuna katan Hsüan-Tsang, bölgenin 29 şehirden oluştuğunu belirtir.⁵ Aktarılan bilgiler ışığında, Toharistan'ın hududunun geniş manada Amuderya'nın yukarı mecrasının doğu ve batısında bulunan

* Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi.

¹ Sebahattin Samur, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", Bilimname, c. IX, sy. 3, Kayseri 2005, s. 89.

² Murat Ağrı, "İstahrî ve Mesâlikü'l- Memâlik'i", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, sy. 4, Karabük 2005, s. 99.

³ İbn Fâkih, Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân, çev. Yusuf Ziya Yörükân, Ötüken Neşriyat, 2. bs., İstanbul 2013, s. 237.

⁴ Hüseyin Salman, "Toharistan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 41, Ankara 2012, s. 214.

⁵ Erkin Ekrem, Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, ss. 137-139.

ve Belh'e tâbi olan tüm memleketleri içine aldığını, dar manada ise, kuzeyde Maverünnehir, güneyde Hindikuş, batıda Belh ve doğuda ise Bedehşan olarak çevrelendiğini söyleyebiliriz. Halaçların Menşei Meselesi: Evvela elde edilen Bactria vesikasına bakacak olursak, vesikanın içerisinde geçen şu ifadeler "Ve ben, Bag aziyas, büyük Türk prensesi, Kutlug Tapaglıg Bilge Sevüg'ün odalığı, Halaç halkının prensesi" Halaçların Türk olduğunu gösterir niteliktedir. İslâm kaynakları Halaç-Karluk karışımına imlanın azizliği münasebetiyle düşmüş bulunsalar da, X. yy. İslâm yazarları onların Türk olduğu belirtir.⁶

Her ne kadar destanlarda aktarılan bilgiler tartışmaya açık olsa da, Oğuz Kağan destanının da Halaçların menşei üzerine bizi aydınlatır nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki, Oğuz Kağan'ın isim verdiği birçok Türk topluluğu arasında Halaçlar da zikredilir. Bu durum Halaçların diğer Türk boyları ile aynı anlatım şekli ile anılması münasebetiyle onların Türk topluluğu olduğunu söylememize olanak sağlar. Zira hem Uyurca metinde, hem de Farsça metinlerde Kalaç (Halaç) ismini alan bey, tıpkı Kıpçak, Kanglı, Karluk adıyla adlandırılan beyler gibi Oğuz Kağan'ın ordu mensubudur.⁷ Aktarılan bilgilerden farklı olarak, Harezmi'nin Mefatihü'l-Ulum isimli eserinde, Halaçların Eftalitlerin kalıntısı olduğu zikredilmektedir.⁸ Bu bilgiye dayanarak yerleşik ve göçebe birçok topluluğu bünyesinde barındıran Eftalit Devletine, Halaçların da dâhil olduğunu ileri süren ilim adamları vardır. Bunlara ek olarak J. Marquart Eftalit Devleti'nin menşei üzerine ihtilaf bulunduğu için, Halaçları söz konusu devletin kalıntısı olarak görerek Indo-İran faraziyesi geliştirmiştir. Ayrıca birçok batılı ilim adamı Halaçların, Moğol yahut Türk-Moğol olduğunu ileri sürer. Anlatılanlar ışığında Halaçların Türk olma ihtimali daha yüksek görülmektedir. Fakat diğer kısımda aktardığımız üzere Oğuz boylarına mensup olup olmadıkları kesinlik içermemektedir. En nihayetinde, Halaçların, Eftalit kalıntısı olarak görülmesi meselesine bakacak olursak, Halaçların, Eftalit Devletinin hüküm sürdüğü sahada yaşıyor olması ve Eftalit Devletinin bünyesinde birçok topluluğun var oluşu göz önünde bulundurulursa, Halaçların da zamanında onlara bağlı bir gurup olduğu söylenebilir. Halaçların Eftalit devrinde (420-557) Amuderya'nın güneyinde bulunuyor olmaları ihtimal dâhilindedir. Zira biz Halaçların tam olarak hangi tarihte Amuderya'nın güneyine geçtiğini bilmiyoruz.

Halaçların Toharistan Bölgesi ile Bağlantıları: Yukarıda Halaç isminin geçtiği kaynakları göz önüne aldığımızda, ismin Toharistan bölgesi münasebetiyle geçtiğini görüyoruz. Zira

Bactria vesikasının bulunduğu bölge olan "Samingan" Toharistan bölgesinin hududuna dâhildir (Harita 1). Aynı şekilde Çin kaynaklarında Halaçlar, Toharistan'ın güneyinde bulunan Zabulistan bölgesi münasebetiyle zikredilmektedir. Oğuz Kağan destanı dahi, Halaçların Toharistan bölgesinde bulunduğu dair izlenim vermektedir. En nihayetinde Reşideddin Oğuznamesinde Halaç bahsi, İran seferi dönüşü esnasında geçmektedir. Kazan nüshası da bize onların Horasan'da, bu minvalde Toharistan bölgesinde yaşadıklarını söylememize olanak sağlar (Harita 2).

Halaçların söz konusu bölgede yaşamış olduğuna kanıt getiren daha farklı kaynaklar vardı ki bunların başında nümizmatik bulgular gelir. 720 yılına ait Brahmiye bir sikkede (Resim 3) Kâbul hükümdarını nitelemek için kullanıldığı düşünülen "hitivira kharalaca" ifadesi geçmektedir.⁹ İlim adamları söz konusu ifadeden yola çıkarak "hitivira"nın, Türkçe, "Aşına soyu"ndan gelmeyen Batı Türkistan ve Toharistan bölgesinde bulunan Türk yöneticilere verilen unvan olan "ilteber" kelimesi ile aynı olduğunu belirtir. Bu minvalde para üzerinde "Halaç İlteberi" yazmaktadır.¹⁰ Toharistan bölgesinde Halaçlar üzerine elde edilen tüm vesikalar VII-X. yy. arasına tarihlenmektedir. Ondan ötesine ait bulgu elde edilemediği için onların Amuderya'nın güneyine hangi tarihte indiği kesin olarak söyleyemiyoruz. Lâkin kaynaklar ışığında Amuderya'nın güneyine geçen ilk Türk toplulukları arasında olduklarını söyleyebiliriz.

İslâm Akınları Çerçevesinde Halaçlar'ın Bölgede Oynadığı Roller: Halaçların Toharistan'da buldukları yüzyıl aralığı Orta Asya'ya İslâm akınlarının başlaması ve bölgede İslamiyetin yayıldığı döneme tekabül eder. Batı Gök-Türk İmparatorluğunun yıkılması münasebetiyle Toharistan'da VII. yy. ikinci yarısında Barha Tegin tarafından Türk-Şâhi devleti kuruldu. Türk-Şâhi devletin batısında Sicistan'da yöneticilerine Rutbil unvanı verilen Halaçlar yaşıyordu.¹¹ Emevî Devleti VII. yy. üçüncü çeyreğinde Toharistan bölgesinde hâkimiyetini tesis etmiştir. O tarihlerde Sicistan'da bulunan Rutbil, Emevî otoritesinin zayıflığından faydalanarak Araplara ödediği vergiyi ödememeye başladı. Bunun üzerine Horasan valisi Haccac b. Yusuf 698 yılında Ubeydullah b. Ebî Bekir'i Sicistan üzerine gönderdi. Emrindeki askerlerle karşısına çıkan kaleleri zapt ederek ilerleyen Ubeydullah'ın gelişini haber alan Rutbil geri çekildi. Ubeydullah ilerleyişine devam etti. Fakat fırsat kollayan Rutbil uygun anı oluşturduktan sonra

⁶ Tezcan, a.g.m., s. 336-339. Ayrıca XI.yy İslâmî kaynak olma vasfını taşıyan Fahreddin Mübarekşah'ın eserinde de Türk kavimleri tanıtılırken Halaçlar bu kavimlerin arasında gösterilir. Bkz. Dodangeh, a.g.m., s. 19.

⁷ Ordu mensubu olmayıp Oğuz Kağan tarafından isimlendirilmiş kavimler de vardır. Bunlar "Saklab", "Moğol" kavimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca destanın Farsça metinlerinde Kıpçak kavminin teşekkülü üzerine farklılıklar mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ögel, a.g.e., ss. 115-209.

⁸ Clifford Edmund Bosworth - Sir Gerard Clauson, "Al Xwârazmî on the Peoples of Central Asia", The Turks in the Early Islamic World, vol. 9, ed. C. Edmund Bosworth, Ashgate Variorum, 2007, s. 173.

⁹ Michael Alram- Ciro Lo Muzio, "A New Coin Type of the Khalaj?", Journal of Inner Asian Art and Archeology 1, 2006, s. 134.

¹⁰ İlteber'in Çince karşılığı "xielifa", Arapça karşılığı ise "rutbil" olarak karşımıza çıkmaktadır. Inaba, a.g.m., s. 6.

¹¹ A.H. Dani, "Eastern Kushans and Kidarites in Gandahara and Kashmir", History of Civilizations of Central Asia, vol. III, ed. B.A., Litvinsky, UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 174-175.

Arapları çember içine alarak geçitleri kapattı. Bu vesileyle çaresiz kalan Arap kumandan 700 bin dirhem vererek kurtulabildi.¹²

Ubeydullah'ın Halaç Türkleri karşısındaki yenilgisi Haccac b. Yusuf'a çok ağır gelmişti. Haccac, durumu halifeye bildirerek Rutbil üzerine yeniden sefer düzenlenmesi için izin aldı. Halife Abdulmelik b. Mervan'ın (685-705) izin vermesiyle 699 yılında 40.000 kişilik ordu hazırlandı. Bu orduyu komuta etmek üzere Abdurrahman b. Eş'as görevlendirildi. Abdurrahman b. Eş'as'ın harekete geçtiği esnalarda Rutbil vergi vermeyi kabul etmişti fakat Abdurrahman ilerleyişine devam etti. Rutbil ile Araplar arasında gerçekleşen savaşta ciddi manada esir ve ganimet elde eden Araplar bir yıl içerisinde Rutbil'i iyice yıpratmış ve Rutbil geri çekilmek zorunda kaldı. Savaşın bu evresinde ilginç bir olay meydana gelmiştir. Şöyle ki; Haccac, Abdurrahman'ın daha ileriye giderek fetihlere devam etmesini aksi takdirde kendisini komutanlıktan alacağını sert bir dille belirtmiştir. Bu duruma kızan Abdurrahman, askerlerine olayı aksettirdikten sonra Haccac'a karşı isyan etmiştir. Hatta Haccac'a karşı savaşmak için Rutbil ile dahi anlaşmıştır.¹³ Bunun üzerine Haccac, Rutbil'den Abdurrahman'ı teslim etmesini, eğer bu gerçekleşmezse büyük bir orduyla gelecek yurdunu istila edeceğini belirtti. Riske girmek istemeyen Rutbil, Abdurrahman ve yanındakileri tutuklayarak Haccac'a göndermiştir. Bu vesileyle Arap tehlikesinden bir müddet kurtulmuştur.¹⁴ Rutbil daha sonraki süreçte bir anlaşmazlık nedeniyle Araplara sığınmış ve Gazne bölgesine çekilmiştir.¹⁵

Arap akınları karşısında etkin rol oynayan diğer Halaç beyi Nizek Tarhan'dır. Arap kumandan Kuteybe b. Müslim (705-715) Talakan ve Faryâb'ı ele geçirmek için harekete geçtiğinde Nizek Tarhan ile karşı karşıya gelmiştir. Nizek, Araplar ile çok erken zamanlardan beri irtibat kurmuş ve Müslümanlığı seçmiş bir Türk Halaç beyiydi. Kuteybe ile birçok savaşa katılan Nizek, Buhara'nın ele geçirilmesinde de büyük fayda sağlamıştır. Fakat daha sonra Kuteybe'ye karşı bakışı değişmiş aleyhinde sözler sarf etmeye başlamıştır. "...Ben Kuteybe denilen kişiden güven duymuyorum. Eğer döner ona vurursan çekilir, eğer kendisine bir şey verirsen durur. Yani eğer cenk edersen seninle cenk eder. Eğer bir şey verip barış yaparsan yaptığı her şeyi unuttur, sevinç duyar..." Nizek Tarhan'ın yukarıda zikrettiği sözlerin temelinde, Kuteybe ile aynı safta savaştığı sıralarda meydana gelen katliamların, insanlık dışı olayların etkisinin olduğu kuvvetle muhtemeldir.¹⁶

Nizek Tarhan, Kuteybe'den izin alarak Toharistan'a doğru yol aldı. Nizek, Nevbahar'a vardığında askerlerine Kuteybe'nin kendisine izin verdiğin fakat muhakkak pişman olacağını ve

arkalarından adamlar göndereceğini ve kendilerini hapsedeceğini belirtmiştir. Nizek'in dediği gerçekleşmiştir. Kuteybe verdiği izinden pişman olmuş Nizek'in hapsedilmesini istemiştir. Bunun üzerine Nizek, Talakan, Faryâb ve Cüzcan hükümdarlarına mektup yollayarak onları Kuteybe'ye karşı isyan ettirdi.¹⁷ Bu nedenle Nizek, Kuteybe tarafından isyancı olarak addedilmiş ve peşine asker takılmıştır. Fakat bu yolla onu yakalayamayan Kuteybe, hile yoluna başvurmuştur. Kuteybe, Muhammet b. Süleym vasıtasıyla onu kandırarak kendisi ve ailesi başta olmak üzere yakınlarını ele geçirdi. Ardından Nizek'in çocukları ve kendisiyle beraber yanında bulunan 700 kişi katledilmiş ve başları kesilerek Haccac'a gönderilmiştir (709).

Kabul-Şâhîler: Toharistan'da kurulan Türk-Şâhî sülalesi IX. yy. sonunda İslâm dinini kabul etti ve kısa bir süre sonra takribî 880-890'lı yıllarda yerlerini Hindu-Şâhîlere bıraktı. Başkent Kabul olmak üzere 1026 yılına kadar 400 yıl hüküm süren bu iki sülale ilim âleminde Kabul-Şâhîler olarak isimlendirilir. VIII. yy.'da Halaçlar Kabul ırmağı bölgesinde Türk-Şâhîlere bağlı konfederasyon şeklinde bulunuyorlardı. Daha evvelden bahsini ettiğimiz Bactria vesikasında bahsedilen Halaç prensesinin (Bag-aziyas), Kabul'deki, Halaçlar'dan olup, Kabul-Şâhîlere bağlı olduğu belirtilmektedir. Kabul-Şâhîler Kabul ırmağı boyunca hüküm sürmekteydiler. Takribî 813-814 yıllarında İslâm'a giren Kabul-Şâhîler, Gandhara, Gilgit ve Uddiyana bölgelerini ele geçirdiler. Kâbul-Şâhîlerin hâkimiyeti Gazneli Mahmud tarafından 1026 yılında sonlandırıldı. Devletleri yıkıldıktan sonra merkezî otoriteden yoksun kalan Halaçlar, Batıya ve Güneye göç ederek (Harita 3) bölgesel güçlerin hizmetine girdiler. Özellikle Delhi Türk Sultanlığının askerî kadrosunda önemli faaliyetlerde bulundular.

Sonuç: Halaçların Toharistan bölgesine ne zaman indikleri tam olarak bilinmese de, başta onların Toharistan'da bıraktığı kalıntılar olmak üzere birçok ana kaynaktan yola çıkarak, Halaçların bir Türk topluluğu olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu topluluğun İslâm akınları çerçevesinde Toharistan'da etkin olduğu görülmektedir. VII-X. yy.'larda Halaçlar Türkî özelliklerini muhafaza etseler de, bilhassa IX. yy.'dan itibaren Toharistan'ın merkezinden uzaklaştıkça asimile olmaya başladılar. Toharistan, Sicistan ve Kabul'de varlık gösteren Halaçlar, X. yy.'dan sonra daha farklı bölgelere göçe başladılar. Öyle ki, Kabul'ünde güneyine geçerek, Gazne, Delhi ve Bengal'e yayıldılar. Sadece Hind coğrafyasına göç etmekle kalmayıp, Toharistan'ın batısına, yani Fars coğrafyasına da göç ettiler. Günümüzde bilhassa İran'da (Halâcistan) Halaç Türkleri varlığını sürdürmektedir.

¹² Ali Dadan, Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirmesi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s. 41.

¹³ Dadan, a.g.t., s. 41-42.

¹⁴ Zekeriyâ Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, c. I.II, Yedi Kubbe Yayınları, 1.bs, Konya 2005, s. 287.

¹⁵ Enver Konukçu, "Akhunluların Kalıntısı Olarak Kalaçlar (Halaçlar)", Türkler, c. 1, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, s. 1350.

¹⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir'üt-Taberî, Tarih-i Taberî, c. IV, çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yay., İstanbul 2007, s. 242.

¹⁷ İbnü'l-Esir, El Kâmil Fi't-Tarih, c. IV., M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1989, s. 487.

İSLAMİYET ÖNCESİ GELENEKSEL TÜRK İNANCININ TABİATLA İLİŞKİSİ

Onur KÖSE*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Giriş: İslamiyet öncesi geleneksel Türk inancının tabiatla ilişkisi, Türk inanç sisteminin, kültürünün ve mitolojisinin de temellerini oluşturan kültürel kodların kaynak noktasını anlamak bakımından önemlidir. Bu bağlamda geleneksel Türk inancını ve bu inancın önemli unsurları olan tabiat kültlerini çalışmamızda aktarmaya ve anlamaya çalıştık. Türk inanç ve kültür dairesini belirleyen en önemli etkenlerden biriside coğrafyadır. Türkler evrenle ilgili eski çağlardan beri sayısızca izlenim edindiler. Çeşitli mitler ve inançlar geliştirdiler, sürekli dünyalarını tanımladılar bir bakıma, Türklerin evrenle ve en önemlisi dünya ile olan düşünceleri ve algıları zaman içinde elbette değişti ve farklı boyutlara da evrildi şüphesiz. Türklerin evrenle ilgili bakış açıları nasıl olursa olsun bu düşüncenin sınırlarının oluşmasında coğrafyanın etkisi kesindir. Coğrafi determinizm kavramını burada devreye sokmak gerekir ki bu çok önemlidir. Bu görüş doğal çevrenin ve coğrafi konumun özellikle de iklimin, insan ve toplum yapısını yanı sıra gelişimini şekillendirdiği düşüncesidir. Coğrafya üzerinde yaşayan insanların kaderini belirleyen en temel unsurdur. Siyasi, kültürel, ekonomik ve fiziki olarak tüm şartların belirleyicisi coğrafyadır. Türklerin ana yurdu Orta Asya, batıda Hazar Denizi, doğuda Orhun ve Tula ırmakları, kuzeyde Lena nehrinin baş kısımları, İrtiş boyları ve Orta Yenisey sahası; güneyde Talas-Sir Derya boylarına kadar olan geniş alanı kaplar. Merkezinde Altay çevresi bulunur. Kuzeydeki ormanlık alanlardan orta kısımdaki geniş bozkırlardan ve güneydeki çöllerden oluşan bu büyük coğrafya Türk inanç sisteminin yükseldiği coğrafi merkezdir. Bu sahalar Türk inanç tarihinin oluşum sahalarıdır.¹

Proto-Türklerden beri oluşup gelişen inanç sistemi Türk mitolojisinin de gelişim serüvenidir. Mitoloji toplumların bilinen en eski geleneksel “toplumsal haritaları”; insana, hayata ve tabiate dair asırlar ve nesiller boyunca işlenmiş kültürel kodlardır. Türklerin doğa tasavvuru Türk mitolojinin temel kaynağıdır, Türk kültür ekolojisinin temelini de aynı zamanda Türk mitolojisi oluşturur. Türk inancı ve mitolojisi er-

ken devirlerden beri bitki kökenli gelişen ve anaerkil toplumsal yapının egemen olduğu avcı toplayıcı yaşam tarzı zamanında oluşmaya başlamıştır. MÖ 2000 yılından sonra yaşam tarzlarını değiştirip avcı-çobanlık yaparak, konargöçer yaşamaya başladılar, tüm bu süreçle inanç dünyaları ve kültürleri de değişip gelişmiştir².

Yer-Sub İnancı: Yer-Sub terimi ve inancı, ağaç, ateş, su, toprak, kaya ve dağların da geleneksel Türk dini içerisinde kutsal bir anlam ve öneme sahip olduklarını ifade etmektedir. Orhun Kitabeleri’nde “mavi gök” ile “yağız yer” iki ana kozmik alan oluşturmakta ve onlar birbirlerini tamamlamaktadırlar. Göğün kutsallığı yanı sıra yerinde kutsallığı inancı gelişmiştir. Kutsal yerler, ormanlar, dağlar inancı gelişmiştir. Bu bölgelerde avlanılmaz, ağaç kesilmez kutsallığı bozacak hiçbir faaliyete girilmezdi. Ayinlerin yapılması için en uygun yerler buralardı. En kutsal olarak bilinen yerler, Orhun nehri ve Ötüken Ormanlarıdır.³ Su kutsal olarak görüldüğünden ötürü diğer kutsallar gibi önemli saygı gösterilerine mazhar olmuştur. Bunun en bilindik örneklerinden biri İbn Fadlan, Oğuzlar için der ki: *“büyük ve küçük abdestten sonra temizlenmiyorlar, cinsel temastan veya başka herhangi bir biçimde kirlendikten sonra yıkanmıyorlar. Suyu herhangi bir şekilde temas etmiyorlar”* şeklinde aktarmıştır. İbn Fadlan’ın aktardığı gibi suya karşı bir özel durum sergilendiğini anlamaktayız. Bu insanlar tembellikten veya kirli olmayı çok sevdiklerinden mi suya bulaşmaktan kaçınmışlardır? Tabii ki hayır, kutsal suyu kirletmekten kaçınmışlar, kendi kirleriyle suyu kirletip rahatsız etmekten korkmuşlardır. Çünkü su da onlar gibi canlı ve hayat kaynağı sunan bir varlıktır. Bu anlayış doğal olarak ona karşı farklı bir tutumda olmalarına neden oldu. Suyu kendileri gibi gördüler, kendilerini rahatsız edecek olanın onu da rahatsız edebileceğini düşündüler. Mümkün oldukça az suyu kirletme gayretine girdiler bu sebeple. Türklerin buna benzer uygulamalarına birçok seyyah ve âlim şahit olmuş, eserlerinde bu konuya temas etmişlerdir.

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: onurkose62@gmail.com.

¹ Günay Ünver, Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003 s. 13.

² Özkul Çobanoğlu, “Toplumsal ve İktisadi kökenleriyle Türk mitolojisi”, Bilim ve Ütopya Dergisi s. 15.

³ Harun Güngör, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, C. II, s. 391.

Tabiat kültlerinin genel anlamda ifadesi için “yer-su” terimi kullanılır. Vatan kültürüne everilmiş bir sürecin kaynağı olarak da görebiliriz. Özellikle büyük imparatorluklar döneminde böyle bir gelişim yaşanmıştır. Orhun yazıtlarında yer-su hakkında oldukça fazla bahsedilmektedir, “İduk yer-sub” (kutsal yer-su) ifadesi yer alır. Ayrıca vatanın korunmasıyla ilgili bir ifadeye yer veren Tonyukuk Yazıtında Tanrı Umay ve yer-su ruhlarının yardımıyla gafil avlanarak bastırıldı “*Tengri Umay yer-sub basaberti*”. Türk boylarının ortak inancı olan ağaç, kaya, dağ ve su kültlerinin Türk yazıtlarında yer-sub adı altında toplanmış olduğunu görmekteyiz ⁴.

Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı: Arkaik dönemlerdeki toplumlarda en yaygın inançlardan biri de ağaç kutsal kabul edilmesidir. Araştırmacılar en eski devirlerden beri ağaç kültürünün farklı toplumlarda değişik biçimlerde kendini gösterdiği düşüncesi paylaşmaktadırlar. Ağacın yerin dibine kadar inen kökleri, göğe doğru dik bir tarzda uzanan gövdesi, gökyüzüne kadar uzanan dal ve yapraklarıyla olduğu kadar, mevsimden mevsime kendisini yenilemesi ve daha pek çok özelliği sebebiyle olsa gerek, iptidai insanın birtakım düşüncelere sahip olmasında önemli rol oynamıştır. Bu anlamda ağaç, hayatın ve sonsuzluğun timsali olarak da kabul edilmiştir ⁵. Kutsal ya da tanrısal olarak tanımlanan ve üç katmanlı âlemi birleştiren “kozmetik ağaç” dünyanın merkezindedir. Bu bağlamda kozmik ağacı “merkez simgeçiliği”⁶ kavramı boyutunda düşünmeliyiz. Hayat ağacı ile ebediyet veren su bengisu arasında bir bağ vardır. Dünya kültürlerinde bu suyun hayat ağacının köklerinden çıktığı kabul görülürken kökten akan su, Türk kültüründe o kadar önemli değildir. Türk inanışında daha çok ağacın başından veya gövdesinden akan açık renkli sıvı, hayat kaynağı olarak görülür.⁷ Hayat ağacı insanın yaratılış kaynağı olarak görülür, Altay yaratılış destanında dokuz insanın hayat ağacının altında yaratılışı bu dokuz insandan dokuz boyun türemesi anlatılırken yine yakutlarda da buna benzer anlatılar vardır. “*Hayat ağacı, Türk düşüncesine göre, yer ile gök yaratıldığı zamanda yaratılmıştır. Dalları ve budakları gümüşten, yaprakları altındandır. Gövdesinden ve tepesinden sarı renkte bir sıvı akmaktadır. İnsanların ilk atası Kişi, Âdem, Er Sogotoh, hayat ağacının gövdesinden ve tepesinden çıkan usareyle beslenmiştir*”.⁸

Asırlar boyu Türk inanç sistemi içinde var olan ağaç kültü, Tanrının sembolü olmasının ardından zamanla hükümdarlığı, ataları, boyu ve sülaleyi temsil eder konuma yükselmiş ve “Kutsal Ağaç” sıfatı pekişmiştir. Bazen kayın olsun bazen çam, kadim Türk topluluklarından beri yerden yükselip göğü delen ve tanrısal noktalara ulaşan bir kutsal ağaç anlayışı olduğunu görüyoruz. Tüm dini ve sosyal hayat genellikle bir

ağaç etrafında yaşanır, şaman ayinleri, şölenler, cenaze merasimleri, Toy toplantıları, dua ve adaklarla birlikte yapılan ibadetler gibi. Ayrıca ağaç etrafında gerçekleştirilen özel törenler de vardı; şeytani ve kötü ruhları kovma törenleri, tabiat olaylarını yönlendirme törenleri, sağaltma törenleri, defin törenleri, mevsimlik dini törenler, bolluk ve bereketi arttırmaya yönelik törenler bunların en yaygın olanlarıdır. Bu törenlerden bazıları şu şekilde gerçekleşmekteydi; Şaman Tanrıya kurban sunmak için en uygun yeri seçerken, kayın ormanının en tenha yerini tercih eder, kurbanlara sık yapraklı kayın dalıyla vurur ve elinde kurbanlık hayvanın ruhunun bekçisi kabul edilen kayın ağacından bir değnek bulunurdu ⁹. Yine önemli şahısların özel törenlerle ki bunlar genellikle şamanlar olur ağaç içerisine gömülmesi şeklinde törenler yapılmaktaydı. Çocuğu olmayanların özel ritüellerle dualar yaptıkları bilinir.

Ağaç, Türk köken mitinin merkezindedir. Türkler, yaratılış ve türeyişlerini ağaçla özdeşleştirir, ağaca bağlarlar. Pek çok esanede ve mitolojik unsorda bunu görmekteyiz. Türk kozmogonisinde önemli bir yer tutar. Evreni açıklama ve anlamada en güçlü unsur ağaçtır. Ağaçtan türemeye olan inanç, yaşamın kaynağının da ağaç olarak görülmesi sonucunu doğurur. Evet, şüphesiz, ağaç yaşamın kaynağı ve temel direği olarak görülür. Altay anlatılarında bugün dünyanın her yerinde derler ki, dünyaya gelmeden önce insan ruhları göktedir ya da minik kuşlar olarak kozmik ağacın göğe uzanan dallarına tünemişlerdir ¹⁰. Animizm merkezli ve bitki kökenli bu yaratılış algısı ağaca yaratılıştaki rolünü vermiştir. Tek başına ağaç yaratılış mitini de barındırmada öne çıkar. Bu anlayışın yansımalarını diğer Animizm odaklı inançlarda da görmekteyiz, ancak Türklerde ve akraba Orta Asya halklarında ağaç daha kapsamlı manalara erişmiştir. Ölüm ve öbür dünya yaşantısında da ağaç büyük bir öneme sahiptir. Ölü gömme adetlerinde etkindir. Şamanların ağaca gömülmesi hadisesinden bahsetmiştik. Sıradan insanların özellikle yönetici sınıftan kişilerin ve yine toplumda bazı önemli kişilerin de öteki dünyada rahat edebilmek ve saygı görmek için, bir ağacın altına gömülme istekleri vardır. Mezarlara ağaç dikilmesi gibi uygulamalar yapılmıştır. Bu ağaçlara kati suretle zarar verilmez, hususi bir saygıda gösterilirdi. Cenaze törenleri de mevsim değişikliklerine denk getirilirdi, büyük ölçüde böyle bir adette geliştirilmişti. İlkbaharda ya da yazın öleni gömmek için otların ve ağaçların yapraklarının sararması beklenirdi. Sonbaharda ya da kışın ölürse ağaçların yapraklanması ve bitkilerin çiçek açması beklenirdi. Ancak bu zamanlarda bir çukur açılırdı ve ölüünün külleri buraya gömülürdü. Bazı adetlerin değişmesine karşın cenaze törenleri genelde böyle düzenlenirdi.

⁴ Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 76.

⁵ Ahmet Yaşar Ocak, Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İstanbul 1983, s. 83.

⁶ Merkez Simgeçiliği: Evrensel bilgi ve hakikatlerin basit ve sade ögelere indirgenerek ifade edilmesidir.

⁷ Ögel, a.g.e., s. 352.

⁸ Pervin Ergun, Türk Kültüründe Ağaç Kültü, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 177.

⁹ W. Radloff, Sibirya'dan II, Çev. A. Temir, İstanbul, 1956, s. 107.

¹⁰ Jean-Paul Roux, Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalıcı, İstanbul 2005, s. 360.

Sararan ve dökülen yapraklar ölümle ilişkilendirilirken, yeşeren ve tomurcuklanan yapraklar yenilenmeye ve süregiden yaşama ilişkilendirilirdi. Bu bakış, Türklerde ölü gömme ve ölüm hadisesinde ağacın anlamını ortaya koymaktadır. Yanı sıra yaşam ile de ilişkilendirilmesi bakımından önemlidir. Ağacın sürekli bir döngü içerisinde kendisini yenilemesi ve sürekli ölüp dirilen varlık olması, yaşam kaynağının taşıyıcısı olarak düşünülmesini sağlamıştır. Bu düşünce, Türk tarihinin eski devirlerinden beri böyle gelişmiştir. Türklerin doğa tasavvurunda bulunan, insan hayatıyla ağaç ve de dolayısıyla doğa arasında kurulan bağın göstergesi olarak kabul edilebilir.

Ateş Kültü: Ateş, tüm kültürlerin içinde farklı şekillerde mevcut olan bir kültürdür. Her toplumda farklı manalarla var olan bir kült olma özelliği taşır ve oldukça yaygındır. Türkler ateşi besinlerini pişirdiği için saygı duymakla kalmamış, uygulamada yaşamlarıyla çok ilgili olsa da bunun dışında onun tanrısal bir güç barındırdığına inanmışlar. Anları soğuktan koruyan ateş aynı zamanda yakıp yok etme özelliği ile hayranlık uyandırmıştır. Ateş ile ilgili inanışlar, dünyanın hemen hemen her yerinde benzer şekilde gelişse de ilerleyen zamanlarda anlamsal farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bir yerde yardımcı ilahi güç olarak görülürken, başka bir noktada tanrı olarak saygı görmüştür. Eski kadim uygarlıkların hepsinde saygı görmüştür ateş. Türkler, ateşi Tanrı sıfatına sokmamıştır. Ateşin tanrının bir nuru olarak görmüş saygı göstermişlerdir. Gökyüzünde çakan şimşekler ve düşen yıldırımlar ateş ile ilişkilendirilmiş ve doğrudan tanrısal bir güç olarak kabul edilmiştir. Türkler ateşi arındırıcı olarak da görüyorlardı. Hükümdarlar yabancı elçileri iki ateşin arasından geçirecek kabul ediyordu, bu şekilde şeytani unsurlardan arındırılacak, kötülükler uzak tutulacaktır. Altaylılar ve Yakutlar ateşteki bu kutsal ve temizleyici güç ya da ruha Ot İzi (ateş sahibi) adını veriyorlar¹¹. Türkler, günlük yaşamlarında da yine ateşin arındırıcı özelliğini kullanır, yabancı nesnelere ve yabancı kişileri zaman zaman ateş arasından geçirme gibi seremonilere tabi tutardılar. Ölü defin adetlerin de önemli yere sahiptir ateş. Bazen ölülerini yakma adetleri görülür, Mervazi'nin ifadesi ile “*onlar ateşin ölülerini arındırdığı ve temizlediği gerekçesiyle ölülerini yakıyorlar*” şeklinde aktarıyor. Yine Makdisi'nin, “*onlar ateşin ölüyü bütün kirlerinden arındırdığına inanıyorlar*” şeklinde ifadeleri olmuştur. Gökten (yıldırım biçiminde) gelen ve geri dönen (duman biçiminde) ateşten, göğe giden yolu ölüye hazırlamak için faydalanılıyor. Türkler ve birçok Orta Asya halkı bu uygulamaları ve inancı paylaşmaktadırlar. Kadim Asya'nın bozkır halkları ateşi tanrı ile iletişim kurmak içinde kullandılar. Kamların bu rolü genellikle üstlendikleri görülmektedir. Kamlar ayınlarında ateşi kullanır, ritüellerini ateşin etrafında gerçekleştirirlerdi¹².

Dağ Kültü: Yüksekliğin en güçlü simgesi, ormanlarla, karla kaplı, ulaşması güç ve gizemli görülen, dorukları göklere uzanan, göğü alttan destekleyen ve evrenin merkezinde bulunan dağ, Türk destanlarında büyük bir öneme sahiptir. Uçsuz bucaksız bozkırlarda yükseliş, bu ovalarda bir tepe dahi büyük öneme sahiptir. İnsanların yeryüzünden göğe doğru yükselişini temsil eder ve bu dağları tırmanarak Tanrıya ulaşmayı, yaklaşmayı simgeler. Dualar ve ibadetler, dağ tepelerinden Tanrıya daha iyi ulaşır. Göğün, yeryüzüne bir taş yığını aracılığıyla yansması inancı çok öncelerden beri belirgin bir şekilde görülür, kaynaklarda Türkler her yıl göğe kurban verilmesi sırasında, Hakan'ın gün doğmadan, at üzerinde tepenin çevresinde bir tur attığını, sonra bu tepeye tırmanıp ve kurban sunduğunu, son olarak yine atına binerek, tümseğin çevresinde tekrar bir tur attığını aktarmaktadır. Bu tören için “Göğün turunu yapmak” ifadesi kullanılırdı¹³.

Kutsal Hayvanlar: Eski Türkler avcı-toplayıcı yaşam biçiminden beri hayvanlarla ilişkileri rekabet ve dayanışma şeklinde gelişmiştir. Yırtıcı ayı, kurt yer yer kaplan gibi hayvanlarla mücadele ederken samur, geyik, at, koyun gibi hayvanlarla beraber yaşama onları evcilleştirme duygusu geliştirmiştir. Onları yaşamlarının devamlılığı için avlamış, evcilleştirmiş ve kullanmıştır. Türklerin bozkır göçebe halkına evrilme süreciyle hayvanları evcilleştirip kullanma süreçleri beraber gelişmiştir. Türklerde mevcut olan animizm inancı dâhilinde, hayvanlara da çok saygı duymuşlardır. Kendilerinden daha hızlı koşan, daha iyi yüzen, kuvvetli olan ve uçan canlıları kendilerinden üstün bulmuşlardır ve bu sebepten ötürü saygı duymuşlardır. Kozmik roller biçmişlerdir hayvanlara ve yaratılış mitlerinin çoğunda hayvan ön plandadır. İktisadi olarak da yaşamlarının merkezinde olan bu varlıklar, onlar için saygı değer mukaddes varlıklarıdır. Kutsal hayvanların bazıları Tanrı tarafından gökten indirildiğine inanılmaktaydı. İnsan soylarının bazı hayvanlardan geldiği inancı hâkimdir. Hayvanların Ata ve Ana-Baba sayılması, Tanrı tarafından onlara özel ruhların bahşedildiği inancı çok kuvvetlidir. Türkler hayvan isimlerini kendi adlarında ve unvanlarında kullanmışlardır. Hayvanların güçlü yapılarını, hız, kurnazlık ve çeşitli yanlarını kendileriyle ilişkilendirmişlerdir. Neredeyse hemen hemen bütün Türk destanlarında hayvan var, hayvanların sahip olduğu roller çok önemli tutulmuştur ve dini olarak da temsil ettiği kutsal bir görev vardır. En büyük köken söylenceleri kurtla ilişkilendirilir. Bu hayvanların sahip olduğu rolün önemini anlamakta en büyük cevap olacaktır. Bazı hayvanlardan türeme özellikle bu kurt olur, sıklıkla Türk mitolojisinde rastlanmaktadır. Kurt, kutsal hayvanların en önemlilerindedir. Güçlü bir külte sahiptir, ana, baba, kurtarıcı ve rehber olma özelliği vardır. Birçok destanda yer bulmuştur, bozkurt-Gök Börü, Akkurt, kızilkurt diye anılırlar. Destanlarda ve boyların kültürü içinde börü, börcü ve asena

¹¹ Ünver Günay, Harun Güngör, a.g.e., s. 76.

¹² Jean-Paul Roux, Eski Türk Mitolojisi, Bilge Su Yay., Ankara 2015, s. 40.

¹³ Jean-Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Kabalıcı, İstanbul 2002, s. 156.

gibi adlandırmalarla da anılır. Dede Korkut Hikâyelerinde, Oğuz Kağan Destanı'nda, Çin kaynaklarında ve neredeyse tüm Türk destanlarında Türklerin kurt ile olan özel ilgisinden ve saygısından örnekler görürüz. Ona atfedilen kurtarıcı, rehber, Tanrının elçisi sıfatlarını birçok kaynakta ve destanda taşır. Kurdu öldürmek hoş karşılanmaz. Kurdu öldürdüğü hayvan pis sayılmaz eti yenir. Çünkü kurtlar avlarını önce boğazlar ondan sonra yer. Kurt milli sembol haline varan bir saygı görmüştür. Armalarda ve bayraklar kullanılmıştır. Bozkırın en güçlü yırtıcı vahşi hayvanı zarar verdiği insanlarca kutsal kabul edilmiştir. Düşmanlıktan çok hayranlık görmüştür. Türkler için bir diğer kutsal hayvanda attır. At, Türk tarihi açısından muazzam bir kudrete ve öneme sahip olan hayvandır. Türk inancına göre at gökten inmiş, doğrudan Gök Tanrıca armağan edilmiştir. Atların hayatın her yerinde abartısız bir rolü vardır. Yoldaş, arkadaşı, savaş aracı, yük taşıyıcı ve besin sunan bu sadık hayvan destanlara konu olmuş, her efsanede adı geçmiştir. Yiğit savaşçıların sadık dostları olarak da bilinirler. Göçebe yaşamın başlamasıyla evcilleştirilen atın, Orta Asya halkları nazarında genel olarak güçlü yeri mevcuttur. Şamanlar (Kamlar) göğe erişmek için zaman zaman ata binerlerdi. At gayb âleminden haber getiren, gelecek kötülükleri sezen, dostu düşmanı tanıyan bir varlıktır. O, kahramanların yardımcısı ve silah arkadaşıdır. Gerekirse konuşur, sahibine nasihat eder. Ata duyulan hürmet o kadar büyüktür ki şöretli cins atların ölümleri üzerine mezarlar yapılırdı. Ayrıca at kurban olarak da sunulan bir hayvandı, yaygın olarak da Gök Tanrıya adak olarak sunulurdu. Çünkü insanların en kıymetli varlığı ancak Gök Tanrıya layıktır düşüncesi ile oluşmuş olabilir. Bazı Türk boyları kurban için atı öldürmez kuyruğunu sadece keserlerdi. Özellikle ölüleri için bunu yapa mezarlarına asarlardı.

Sonuç: Türklerin doğa tasavvuru çok eski çağlardan beri oluşmuş ve başladığı serüvenini sürekli geliştirmiştir. Avcı toplayıcı anaerkil Türklerle başlamış, ormanın ve onun kutsal yegâne gücü ağaçla doğmuş bir tasavvur süreci başlamıştır. Asya'nın bu kadim insanları, yaşamlarını etkileyen her unsuru anlamaya çalışmış, açıklayamadığı her durumu ve soruyu doğada bulduğu varlıklarla anlamlandırmaya başlamışlardır. Ön Türkler, Tanrısal anlamlar atfettikleri doğa unsurlarına yavaş yavaş yardımcı güç anlamı kazandırıp Gök Tanrı inancı olarak bildiğimiz geleneksel inançlarını oluşturmaya başlamışlardır. Daha sonra konargöçer hayatla artık milli bir kültür ve inançla karşılaşmış, ataerkil toplum yapısının da etkisi ile yaratıcı tek Tanrı ve geçmişten birikmiş doğa kültürünün kutsalını oluşturduğu inançsal sistem mevcut olmuştur. Doğa unsurları artık tanrısal yaratıcı gücün ve sadece Tanrının sembolüdürler. Tanrıyı ve tanrısallığı hatırlatan kuvvetlerdirler. Tanrı da insanlarıyla bu kültür üzerinden iletişim kurar. Yer-Sub inancı Türk tarihinin kaynaklarında açıkça belirtilen bir inanç olup, tabiat kuvvetlerinden yer/toprak ve su ile ilişkili olanlarının genel adıdır. Ağaç, Dağ ve Nehir gibi

kültürleri içine alan bir genel inançsal adlandırma olma özelliğinde olduğu anlaşılmaktadır.

Ağaç, Türk kültür dairesini anlamada erken devirlerden beri ana motif olan özelliğine sahiptir, Yer-Sub inancının ana kültürlerinden birisidir. İnsan, evren, yaşam ve Tanrıyla ilişkilendirilen geniş anlam dünyasına sahip bir motiftir. Destanlarda ve kaynaklarda sık sık karşılaşılan mitolojik ve kültürel bir kod olduğu açıktır, Türk kültürü, inancı ve tarihi açısından kapladığı yerin çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ateş, arındırıcı özelliğiyle ön plana çıkmış bir motiftir, Tanrısal bir simge olmanın yanında, ortaya çıkardığı güç saygı uyandırmıştır. Demiri ve savaş aletlerini işlemedeki vasfıyla da Türk tarihinde mühim yer teşkil etmiştir. Dağ, heybeti, ihtişamı ve barındırdığı canlı-cansız varlıklarla her zaman saygı görmüştür, Dağın Tanrıya ulaşmada önemli bir görevi olduğu düşünüldürken, diğer kültürler gibi barındırdığı ruhlar ve kutsal mekânları da vardır. Daima hürmet edilen mukaddes mekânlar ola gelmişlerdir. Dağla birlikte paralel gelişen bir mağara kültüründen de bahsetmek mümkündür, bu mağaralar dağlardaki kurbanlar sunulan ve inanç ritüellerinin icra edildikleri kutsal mekânların başında geldikleri bilinmektedir. Kutsal hayvanlar, Türk inancı içinde düşünüldüğünde bahsettiğimiz gibi tabiattaki canlı cansız tüm varlıkların ruhu olduğu ve kâinatta önemli yer işgal ettikleri düşüncesi vardı, ancak Türk tarihine, inancına ve mitolojisine baktığımızda bazı hayvanların diğerlerinden farklı bir öneme sahip oldukları anlaşılmaktadır. At, kurt, geyik, koyun ve kartal'ın bunlardan en önemlileri oldukları anlaşılmaktadır. Gök Tanrı dini çok Tanrılı bir yapıya bürünmemiştir. Doğa da var olan bütün varlıklara saygıları Tanrılarından kaynaklı olmuştur. Türklerin doğa ve dünyada var olan varlıklarla olan ilişkileri dikkat çekicidir. Dünyanın hemen hemen birçok farklı noktasında benzer ilişkilere rastlanmaktadır. Genel anlamda tarihsel süreç boyunca Paganizme, Animizme ve Totemizme dayalı inançsal sistemlerde doğa figürü ön planda olagelmıştır. Türklerin kültürel ve inançsal olarak aynı düzlemde hareket etmiş olmaları, inançlarının hayatın içinden yansımalar barındırması ve birçok doğa unsuru barındırması sürekliliğini arttıran en önemli güç olmuştur. Bu yapıyla ayrı bir özgünlük barındırmaktadır. Günümüzde dahi Türkler sahip oldukları farklı inançlarla, farklı coğrafyalarda bile aynı kültürel unsurları paylaşmaktadırlar. Netice itibarıyla doğa unsurları çok eken devirlerden beri Türk kültüründe günümüze değin yaşamaya devam etmiştir. Türklerin doğaya ve kendileri dışında var olan varlıklara bakış açıları, değişen coğrafyalara ve inançsal sistemlere rağmen pekte bir değişime uğramamıştır. Birçok kültürle benzeştiği noktalarla birlikte, Türklerin tabiatla ilişkisi birçok özgün motif ve gelenek barındıran bir inanç ve kültür dünyası oluşturma gelmiştir.

TÜRKLER HAKKINDA BİLGİ VEREN X.YY'A KADARKİ ÇİN KAYNAKLARI VE BU KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Halil Can AKGÜN*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Çin Kaynaklarının Ortaya Çıkışı ve Türk Tarihi Açısından Önemi: Türkler Çinlilerin dikkatlerini şüphesiz Hunlar ile beraber çekmeye başlamış ve kendilerinden 6. Yy ile daha fazla söz ettirmeye başlamışlardır. Hunlardan önce ise şüphesiz arkeolojik kazılar yolu ile elde edilen veriler ile kaya resimleri günümüz araştırmacılarının dikkatini çekmektedir. Türk toplulukları Çin'in kuzeyinde ve kuzeydoğu bölgelerindeki bozkır kuşağında sık sık güçlü teşkilatlanmalar oluşturmuşlardır. Hatta her biri farklı adlar ile bazen de "gelenekleri Hunlar ya da Türkler gibidir" ifadeleri ile kendilerinden yine bahsettirmişlerdir. Türklerin, Tarihi coğrafyaya bakıldığında Çin, Türkistan, Rusya ve Anadolu üzerinde çok fazla tesirleri olduğu anlaşılmaktadır. Kökenleri Kuzey Çin'de bulunan komşuları hakkında onların ataları, sosyal hayatları, ekonomileri, gelenekleri ve aile yaşantıları hakkında kayıtlar tutan Çin hanedanları Türk tarihine Hanedan Yıllıkları adını verdiğimiz eserleri bırakmışlardır. Bu eserler Türk tarihine ışık tutmak ile beraber yine Türk tarihinin en bilinmez noktaları hakkında ipuçları vermektedir.

Türk tarihinin en zengin ve en kapsamlı kaynakları hiç şüphesiz Çin kaynaklarıdır. İçeriğinin geniş kapsamlı olması, bilgi çokluğu, tarihsel ve kronolojik anlamda olayların ayrıntılarının da belirtilmesi Çin kaynaklarını şüphesiz İslam Öncesi Türk Tarihi'nin başvuru eserleri haline getirmekte. Maalesef, Türkçe kaynakların az olması ve Çin kaynaklarının taşıdığı ayrıntı bu kaynakları dikkate almadan bir Türk tarihi yazılmasını zorlaştırmaktadır. M.Ö. 841 yılından itibaren Çinlilerin kendi tarihlerini kronolojik bir şekilde yazmaya başladığı gerçeği onların bir tarih yazma gelenekleri olduğunu bizlere göstermektedir. Çinliler kendi tarihlerini yazarken çevrelerinde bulunan komşu ya da ilişki içerisinde oldukları devletler ve topluluklar hakkında da bilgiler kaleme almıştır. Bilim camiası Çin kaynaklarının Türklerle alakalı kısımlarından 1756 yılında Joseph De Guignes'in hazırladığı *Histoire generate des Huns, des Turcs, des Mogols et autres Tartares occidentaux*, (Paris 1756)¹ adlı eser ile haberdar olmuştur. Bu

eser 1923-25 yılları arasında Ziya Gökalp'ın ricası üzerine Hüseyin Cahit Yalçın tarafından² Osmanlı Türkçesi ile Türk literatürüne girmiş, geçtiğimiz haftalarda ise Ötügen Neşriyat tarafından tekrar Latin harfleri ile basılmıştır. De Guignes'ten sonra Rus Yakineff, Fransız St. Julien, E. Chavannes, P. Pelliot, Alman De Groot, O. Franke gibi araştırmacılar yeni ve daha güvenilir araştırmalar ile kaynakları bilim camiasına kazandırmışlardır.

Çalışmamızın kapsamı, Hanedan Tarihleri ve bu kaynakların Türkler ile olan kısımlarının belirtilmesi ve bu kaynaklar üzerinde Türkiye'de yapılan çalışmalardır. Tabi burada belirtmek gerekir ki neredeyse tüm kaynakların biyografi kısımlarının sonlarına doğru yabancı kavimlere ait bilgiler bulunmakta ve burada Hanedan'ın resmi tarihini anlatırken verilen bilgiler haricinde daha kapsamlı ve daha sağlıklı bilgiler bulunmakta. Bu kısımlar genellikle Hun, Gök-Türk ve Uygur gibi toplumların ilk olarak kökenleri, devletleri, Çin ile kurdukları ilişkiler ve son olarak ise onların sosyal hayatları hakkında bilgiler verir. Ülkemizde Çin Kaynakları üzerine yapılan çalışmalar halen devam etmektedir. Çalışmanın öneminden kısaca bahsettiğimize göre Çin Kaynakları hakkında bilgi verdikten sonra incelenen ve Türk diline kazandırılan kaynaklara ve bunların Türkler ile ilgili kısımları hakkında bilgi verebiliriz.

Hanedan Tarihleri: Çin'de kurulan 24 sülalenin resmi tarihi ve Çinli seyyahların seyahatnameleri, elçilerin ziyaret hatıraları, kanunnameler, kamuslar, antlaşma metinleri ve mektuplar gibi kayıtları kapsar. Shih-Chi (Shi Ji) Tarihi Hatıralar: Shih-Chi, Çin kaynaklarının en birincil eseri olarak kabul görülüp, Çin tarihçilerinin ustası olarak bilinen Tsi Ma-ch'ien tarafından M.Ö. 104-91 yılları arasında kaleme alınmıştır.³ 130 bölümden oluşan Shih-Chi, Çin tarihinin en eski zamanları olarak bilinen mitolojik imparator Çh'in Shih-huang devrinde Han Hanedanı imparatoru Wu-ti devrine kadar olan kronolojik Çin tarihini anlatır. Bahsini ettiğimiz eserin 8, 88,

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: halilcanakgun@gmail.com.

¹ Ahmet Taşağıl, Kök Tengrinin Çocukları, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 23.

² Joseph De Guignes, Hunların, Türklerin, Moğolların Ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umumi, Haz: Erol Kılıç, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 5.

³ Varis Çakan, Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları, Binyıl Yayınevi, Ankara 2009, s. 131.

109, 110, 111 ve 123. bölümleri Hunlar hakkında bilgiler vermekle beraber özellikle 110. bölümü “Hunlar Tezkeresi” olarak bilinir.⁴ Resmi Hanedanlık Kayıtları olan “24 Tarih” Çin tarihindeki tüm hanedanlıklar hakkında bilgi içerir. Shih-Chi’de 24 Tarih kitabının ilki olma özelliği taşır ve diğerlerinden farklı önemi ise genel tarih anlatımı özelliği taşıyan kitap olmasıdır. Qin hanedanlığı dönemindeki Xiong-nu tarihi, Tu-man’dan başlanarak anlatılmakta ve Tu-man ile oğlu Mo-du döneminde Xiong-nuların kabile örgütünden, askeri yapılarından, dinsel inançlarından, gelenek göreneklerinden, Mete’nin ve daha sonra sırasıyla diğer Chan-yü’lerin başa geçişinden, iç gelişmelerinden ve Çin ile ilişkilerinden söz edilmektedir.⁵ Lakin Bahaeddin Ögel’e göre Shi ji’nin kayıtları müphem ve karanlıktır.⁶ Eserin Hunlarla ilgili bölümlerin de, Hunların ilk atasından⁷ bahsederek başlar ve Asya Hun İmparatorluğu’nun kuruluşundan başlayarak, gelişim devri, gerileme dönemleri ve Hunların kuzey-güney olarak ikiye ayrılmalarına kadar olan dönem aktarılmaktadır. Shih-Chi’nin 109, 110, 111 ve 123. bölümleri Pulat Otkan tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 2018 yılında Türkçeye çevrilen metinler yorumlanıp “Tarihçinin Kayıtları’na (Shi Ji) göre Hunlar” adı ile yayınlanmıştır.

Han-shu (Han Hanedanı Yıllığı / Han Tarihi / Han Kitabı): Çin’deki Han Hanedanı’nın kuruluşundan Wang-mang devrine kadar olan Çin tarihinin verildiği eser Han-shu’dur. Ch’ien Han-shu (Önceki Han Yıllığı) olarak da bilinen Han-shu, Pan-ku (M.S. 32-92) tarafından yazılmıştır.⁸ Eser 110 bölümden oluşmaktadır. Eserin 94. bölümü Hunlar hakkında olmakla beraber Shih-Chi’ye göre Hunlar hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir. Ayrıca eserde İmparator ve İmparatoriçelerin monografileri (3, 4, 6 ve 8. bölüm) ile birlikte general ve elçilerin biyografisi ve elçilik raporlarında (54, 55 ve 61. bölüm) Hunlar hakkında bilgiler bulmak mümkün. Eserin yazıldığı ilk dönemlerde verilen bilgiler hakkında açıklama yapılmamış olup gerekli notlar verilmemiştir. Lakin Doğu Han İmparatoru Ling-ti devrinde (M.S. 168-109) Fu-chien ve Yin-shao metinlerde geçen kelimelerin okunuşu ile ilgili açıklamaları ve notları eklemiştir.⁹ Daha sonra ise Yen Shih-ku (M.S. 581-645) kendi zamanına kadarki tarihçilerin Han-shu çalışmalarını toparlayarak bir araya getirmiş ve bunlara yeni ilaveler yapmıştır. Eseri böylelikle 120 bölüme çıkarmış ve bugünkü kullanılan haline getirmiştir.¹⁰ Türkiye’de ise

Han-shu’nun Türkler hakkındaki kısımları 1997 yılından itibaren Türk Tarih Kurumunun yürüttüğü “Başlangıçtan Günümüze Türk Dünyası Tarihi” adlı proje kapsamında, Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun tarafından 2004 yılında metnin orijinali, açıklamaları ve notları ile birlikte Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Hou Han-Shu (Sonraki Han Tarihi): Hou Han-shu Doğu Han Hanedanı’nın (M.S. 25-220) resmi tarihini, tarihçi Fan-yeh (M.S. 420-479) ve Tsu Ma-piao kaleminden ele alır. Eser Doğu Han Hanedanı’nın kurucu imparatoru olan Han Kuang Wu-ti (Liu-hsieh) döneminden Han Hsian-ti dönemine kadar olan devri içerir. Eserin Fan-yeh tarafından kaleme alınan 90 bölümün 10 bölümü imparatorların biyografilerini, geri kalan 80 bölüm ise diğer devlet adamlarını ve yabancı kavimleri anlatır. Eserin 89. bölümü “Güney Hunları Monografisi” olmakla beraber, bu bölümde Hunların “Kuzey” ve “Güney” olarak tekrar ayrılmaları ile Güney Hunları hakkında verilen geniş bilgiler yer almaktadır.¹¹

San Kuo-chih (Üç Krallık Tarihi): San Kuo-chih Çin’in Chin Sülalesi döneminde yaşayan devlet tarihçisi Ch’en-hsü (233-297) tarafından kaleme alınmıştır. Mezkûr kaynakta M.S. 220-280 yıllarında Çin’de kurulan üç krallığın tarihi anlatılmaktadır. Bu krallıklar Wei (220-265), Shu (221-263) ve Wu (222-280) krallığıdır. Söz konusu kaynak 65 bölümden oluşur ve kaynağın 1, 2, 3,4, 6, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 22, 23, 24, 26, 28 ve 30. bölümleri Orta Asya Türk Tarihi hakkında bilgiler aktarmaktadır.¹²

Chin-shu (Chin Hanedanı Yıllığı): Chin-shu, Sui Hanedanı’nın sonu ve T’ang Hanedanı’nın ilk devirlerinde yaşayan Fang Hsüan-ling (579-648) Hsü Ching-chung ve Ch’u Sui-liang adlı üç tarihçi tarafından imparator T’ai-tsung’un emri ile 627 yılında kaleme alınmıştır.¹³ Söz konusu kaynakta Batı ve Doğu Chin Hanedanlığı’nın 265 yılından 420 kadar olan tarihi anlatılır. Eser toplamda 130 bölümden oluşmakla birlikte eserin Türkler hakkında bilgi veren bölümleri; 1, 3, 8, 9, 10, 14, 26, 38, 57, 86, 87, 95, 96, 97, 113, 114, 115, 122, 125, 126 ve 130. bölümler olan yabancılar olarak bilinen bölümleri ile hanedanın kuruluşu sırasında verilen mücadeleleri anlatan bölümlerdir.¹⁴

⁴ 109, 110, 111 ve 123. bölümler için bkz: Pulat Otkan, Tarihçinin Kayıtları’na (Shi ji) göre Hunlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

⁵ Sema Orsoy, “Çin’in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler”, Türkler, C.1, Yeni Türkiye. Yayınları, 2002, s. 555.

⁶ Bahaeddin Ögel, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sun’lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C:6, S:4, (1948), s. 261.

⁷ Hsia Hou Ailesi’nin neslinden “Ch’un-wei” şeklinde verilmekle birlikte Yin (Shang) Hanedanı zamanında (M.Ö. 1765-1122) kuzeye kaçtığı söylenmektedir. Yine “Ch’un-wei” hakkında Hsia Hanedanının son hükümdarı Chieh’in oğlu Hsün-yü ile aynı kişidir. Bknz: Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s.99.

⁸ Çakan, a.g.e, s. 132.

⁹ Çakan, a.g.e, s. 132.

¹⁰ Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s.99.

¹¹ Çakan, a.g.e, s. 133.

¹² <http://asianhistory.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-50>.

¹³ Tilla Deniz Baykuzu, “Geç Dönem (IV-V. Yüzyıllar) Hun Devletleri Hakkında Çin Kaynakları” İlhan ŞAHİN, Baktikek İsakov, (Ed.) The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği, İstanbul 2014, s. 30.

¹⁴ Charles Holcombe, In the Shadow of the Han: Literati Thought and Society at the Beginning of the Southern Dynasties, University of Hawaii Press, Honolulu 1994, s. 29.

Sung-shu (Sung Hanedanı Tarihi): Sung-shu, Güney Hanedanlardan olan Sung Hanedanı'nın resmi tarihini anlatan hanedan yıllığıdır. Eser Liang Hanedanı devrinde yaşayan Çinli tarihçi Shen-yüeh (441-513) tarafından kaleme alınmıştır. Eser toplam 100 bölümden oluşmakla birlikte, eserin 3, 5, 6, 8, 9, 94, 95, 96, ve 98 numaralı bölümleri Orta Asya Türk Tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir.¹⁵

Liang-shu (Liang Hanedanı Tarihi): Liang-shu Sui Hanedanı'nın son dönemi ve T'ang Hanedanı'nın ilk dönemlerinde yaşayan tarihçi Yao Ssu-lian tarafından yazılmıştır.¹⁶ Eser 36 bölümden oluşur¹⁷ ve eserin yabancılar bölümü birçok Türk topluluğu hakkında bilgiler içermektedir.

Ch'en-shu (Ch'en Hanedanı Tarihi): Çin'deki Güney Sülaleler

arasında olan Ch'en Sülalesi'nin (557-589) tarihini anlatan eser 36 bölümden oluşur ve eserin yabancılar bölümü Türkler hakkında bilgiler içerir.¹⁸

Wei-shu (Wei Hanedanı Tarihi): Wei-shu, Hunların torunları olan fakat daha sonra kalabalık Çin yönetimi altında asimile olarak Çinleşen Wei ya da To-ba/Tabgaç¹⁹ Hanedanı'nın (220-265) resmi tarihini içerir. Eser 130 bölümden oluşurken 99. bölümü kuzey kavimleri hakkında bilgiler verir ve 101. bölümü Türkistan hakkında da bilgiler verir.

Chou-shu (Chou Hanedanı Tarihi): 50 bölümden oluşan Chou-shu Ling-hu Te-feng tarafından 629 yılında kaleme alınmıştır. Eser 557-580 yılları arasında Çin'de yönetime geçen Chou Hanedanı'nın tarihini anlatır. Kaynağın en büyük özelliği Gök-Türkler hakkında bilgi veren ilk kaynak olmasıdır.²⁰ Eserin Gök-Türkler hakkındaki bölümleri 8, 9 ve 50.

bölümlerdir.²¹ Eser Gök-Türkler hakkında bilgi verirken ilk önce onların kökenleri hakkında bilgiler verir. Eserin verdiği bilgiler arasında 9. bölümde A-shih-na biyografisinden başlayarak Ergenekon ve Türeyiş efsanelerine benzer rivayetlerde bulunmaktadır.²² Ayrıca eser Türklerin ilk yurtları bilgisi açısından da tarihçiler arasında tartışmalara sebep olmaktadır. Eserde Türklerin ilk yurtlarının "Batı Denizi kıyıları" olduğu bilgisi geçmektedir. Lakin Batı Denizinin neresi olduğu bilgisi verilmemektedir. Tarihçiler ise bu bilgidan hareketle Aral Gölü, Akdeniz, Kuku-nor ile Hazar Denizi²³ fikirleri noktasında anlaşmazlığa düşmektedirler.

Pei Ch'i-shu (Kuzey Ch'i Hanedanı Tarihi): 50 bölümden oluşan Pei Ch'i-shu, Li Te-lin tarafından kaleme alınmış lakin erken ölümü üzerine oğlu Li Po-yü'e tarafından 636 yılında tamamlanmıştır. Kaynakta Gök-Türkler hakkında ayrı bir bölüm bulunmamaktadır fakat biyografiler kısmında Türkler hakkında bilgiler mevcuttur.²⁴

Sui-shu (Sui Hanedanı Tarihi): Sui-shu, Sui Hanedanlığı döneminde Wei Cheng tarafından 636 yılında kaleme alınmıştır.²⁵ Eser 85 bölümden oluşur ve yabancılar kısmında yani 84. bölümde halkın içinden çıkmış ve yararlı işlerde bulunmuş kişilerden ve Gök-Türklerden bahsetmektedir.²⁶

Pei-shih (Kuzey Sülaleler Tarihi): 659 yılında Li Yen-shou tarafından kaleme alınan Pei-shih 100 bölümden oluşur ve içerik bakımından 386-534 yılları arasında Çin'in kuzeyinde kurulan Kuzey Chou, Sui, Doğu ve Batı Wei hanedanlarının 233 yıllık tarihini kapsar.²⁷ Eserin 20, 22, 25, 34 ve 93. bölümlerinde Hunlarla ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Ayrıca eserin 99. bölümü Gök-Türkler hakkında önemli bilgilerde içermektedir.²⁸

T'ung Tien (Kanunlar Ansiklopedisi): Gök-Türklerin kültür tarihi açısından en zengin bilgilere 801 yılında Tu-yu tarafından kaleme alınan bu ansiklopedide rastlamaktayız. Eserin 197, 198 ve 199. bölümlerinde Gök-Türkler hakkında önemli

¹⁵ http://odts.de/southptr/needham/sung_shu.html erişim tarihi: 28.02.2018.

¹⁶ Çakan, a.g.e, s. 136.

¹⁷ https://chinese.yabla.com/chinese-pinyin/liang_shu.html erişim tarihi: 05.04.2018.

¹⁸ Çakan, a.g.e, s. 136.

¹⁹ <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1234/14102.pdf> 11.04.2018.

²⁰ Ahmet Taşağıl, Gök Türkler I-II-III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 2.

²¹ Çakan, a.g.e, s. 137.

²² Chou-shu 50. Bölüm 1a-3a için Bknz: Liu Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge, İstanbul 2011, s. 13.

²³ Bu tartışmalı bilgi için Liu Mau-tsai'nin yukarıda verilen eserinin 53 numaralı dipnotuna bakabilirsiniz.

²⁴ Taşağıl, a.g.e, s. 3. Aynı bilgi için bkz; Çakan, a.g.e, s. 137; İçerik hakkında bilgi almak için bkz; Liu Mau-Tsai, a.g.e, s. 32-35.

²⁵ Bülent Okay, Sui-T'ang Hanedanları Döneminde Çin'deki Orta Asya Kökenli Kişiler ve Çin Uygarlığına Katkıları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış doktora Tezi, Ankara 1988, s. 14.

²⁶ Sui-shu'da yer alan bilgiler için bkz; Edouard Chavannes, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, Selenge, İstanbul 2013, s.41-43; Liu Mau-Tsai, a.g.e, s.61-173; Taşağıl, a.g.e..., Okay, a.g.t.

²⁷ Çakan, a.g.e, s. 138.

²⁸ Çakan, a.g.e, s. 138.

bilgilere rastlanmaktadır. Lakin bölümler arasında Gök-Türkler hakkında en zengin bilgileri veren kısım, bölüm 199'dur.²⁹ Ayrıca eserin 197 ve 199. bölümleri tarihçi Ahmet Taşağıl tarafından Türk Tarih Kurumu'nda basılan Gök-Türkler adlı eserinde değerlendirilip okuyucuya sunulmuştur.

Chiu T'ang-shu (Eski T'ang Hanedanı Yıllığı): Bahsi geçen eser 941 yılında kaleme alınıp 945 yılında tarihçi Liu-hsü tarafından tamamlanmıştır. T'ang Hanedanlığı'nın 618 yılından 907 yılına kadarki 290 tarihini içeren eser 200 bölümden oluşmakla birlikte; 20 bölüm imparatorlar monografisi (*pen-chih*), 30 bölüm notlar (*chih*) ve 150 bölüm komşu milletlerin tarihleri (*Lieh-chüan*) ve onlarla olan münasebetleri içeren bilgilerden ibarettir.³⁰ Eserin 194, 195, 198, 199. bölümleri

Gök-Türklerin Doğu ve Batı kolları ile Uygurlar ve Uygur birliğine mensup boylar ve topluluklar hakkında detaylı bilgiler içerir.³¹ Aslında eserin adı T'ang shu'dur. Kuzey Sung Hanedanlığı devrinde Ou-Yang Hsiu ve Sung Ch'i tarafından T'ang Shu adını taşıyan yeni bir T'ang dönemi tarihi yazıldıktan sonra, bu iki kitabın birbirlerine karıştırmamak için önce yazılana Chiu T'ang Shu, diğerine ise Hsin T'ang Shu (Yeni T'ang Tarihi) adı verilmiştir.³² Eser Türkçeye İsenbike TOGAN, Gülnar KARA ve Cahide BAYSAL tarafından kazandırılmış olup 2006 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Eserin 194a Türkler bölümü açıklamaları metin ve notları beraber hazırlanmıştır.

Hsin T'ang-shu (Yeni T'ang Hanedanı Yıllığı): Hsin T'ang Shu yaklaşık olarak 1044 yılında kaleme alınmaya başlanmış ve 1060 yılında tamamlanmıştır. 17 yılda tamamlanan bu kitap imparator biyografileri (*Pen Chi*) 10 bölüm, notlar (*Chih*) 50 bölüm, *Piao* (Tablolar) 15 bölüm ve yabancılar ve komşular

(*Lieh Chuan*) 150 bölüm olmak üzere toplam 225 bölümden meydana gelmiştir. Eser aslında yukarıda bahsettiğimiz Liu Hsü tarafından yazılan T'ang Shu, içerdiği belgeler açısından zengin olmasına karşın, bir tarih kitabı olarak kusurlu bulunduğu için tekrar değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Ou-Yang Hsiu, Sung Ch'i, Fan Chen, Lü Hsia Ch'ing gibi kişilerin de katılımıyla oluşturulan bir heyet tarafından yeni bir T'ang Hanedanlığı tarihi yazılmıştır. Kitabın yazarı olarak, Ou-Yang Hsiu ile Sung Ch'i'nin adı kaydedilmiştir. Bahsi geçen eser diğer kaynaklara göre Türkler hakkında daha detaylı ve önemli bilgiler içermektedir. Eserin 215, 217, 219 ve 221. bölümleri Türklerle ve Türk yurtlarına ayrılmıştır. Bu bölümlerde ilk olarak Hunlar da dâhil olmak ile beraber diğer yabancı kavimlerinde tarihi bir özet halinde ele alındıktan sonra

sonların siyasi tarihi, toplumsal ve kültürel hayatlarından yaşadıkları yerlerden, nüfuslarından, besledikleri hayvanlardan ve ortalama olarak kaç askerleri olduklarından bahseder.

Sonuç: Çin kaynakları içerdikleri bilgiler açısından Türk tarihi için büyük önem taşımaktadır. Lakin Çinli tarihçilerin gerek kendi tarihlerini yüceltmek gerekse farklı bir kültüre olan bakış açıları sebebi ile Türkler hakkında ve diğer yabancı topluluklar hak-

kında yazdıkları bilgiler çoğu zaman bilgilerin yanlış yorumlanmasına ve değerlendirilmesine sebep olmaktadır. Çinliler tarih yazımına adeta bir milli mesele olarak bakmış ve mitolojik devirlerden neredeyse günümüze kadar her olayı, her hanedanı ve her imparator devrini kaleme almışlardır. Türkiye'de Çin kaynakları üzerine yapılan çalışmalar 1990'lı yıllarda Türk Tarih Kurumu'nun yürüttüğü bir proje ile başlamış ve halende devam etmektedir. Bu çalışma ise amaç bakımından bakıldığında İslam Öncesi Türk Tarihine ilgili genç tarihçilerin aslında bu kaynakların Türkçe yayınlarının bulunduğunu ve kaynaklara ulaşmanın zor olmadığını anlatmak ve kaynaklar hakkında önemli bilgiler vermek amacıyla yazılmıştır. Sadece kaynakların neler olduğunu ve kaynakların hangi bilgileri içerdiğini bilmek yetmediği gibi kaynakların kim tarafından ne zaman yazıldığını bilmek ve Çinli tarihçilerin ve buldukları devrin yönetimini bilmekte büyük önem arz etmektedir.

²⁹ Ahmet Taşağıl, a.g.e, s. 4.

³⁰ İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, Çin Kaynaklarına Göre Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 9.

³¹ Çakan, a.g.e, s. 138.

³² http://sinoloji.humanity.ankara.edu.tr/?bil=bil_icerik&icerik_id=123.

İTİL-YAYIK BÖLGESİNDEKİ TÜRK ŞEHİRCİLİĞİ (VIII. YY.'DAN XIII. YY.'A KADAR)

Ayberk Sinan ÖZEL*

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

İtil-Yayık Coğrafyası: İtil Nehri Coğrafyası: Divan-ı Lügatî-Türk'te ve İslam kaynaklarında "Atıl", Rus kaynaklarında "Volga", Çuvaşça'da "Atal" adı ile geçen İtil Nehri, 3.694 km uzunluğuyla Avrupa'nın en uzun nehridir. İtil'in sol kaynağı Kama Nehri, sağ kaynağı da Oka Nehridir. Kaşgarlı Mahmud, eserinde nehrin Kıpçak illerinden Bulgar denizine aktığını ve kollarının Rus topraklarına kadar uzandığını belirtmektedir.¹ İtil, Rjev'den itibaren ulaşımaya elverişli bir şekilde akar fakat kışın üç ayı donmuş şekilde bulunur. Burada kışların çok sert geçtiğinden halk İtil'in havzasında toplanmıştır. Bunun nedeni buranın iç kesimlere göre daha ılıman olması ve akımdan kaynaklanın bir deltanın varlığıdır. Hazarların kurduğu İtil şehri de bu delta üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca tarihte Bulgar, Saksin gibi şehirler de İtil Nehri kıyısında kurulmuştur. Tarih boyunca pek çok Türk kavmine misafirlik yapan bölge, ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı da önemli bir sahadır. Hazarlar, Bulgarlar ve Altın Orda bu coğrafyada uzun süreler ticaret yapmıştır. Ayrıca Osmanlı tarafından Don-Volga kanal projesi de burada planlanmıştır. Günümüzde bölge hala Rusya'nın önemli liman bölgesinden birisidir ve üzerinde baraj gölleri bulunmaktadır. Novgorod, Kalinin, Kazan, Volgograd gibi şehirler bu bölgede kurulmuştur. Akımı ve Hazar'a dökülmesinden dolayı İtil Nehri, bölgede önemini kaybetmeyecek nehirlerin başında gelir.

Yayık Nehri Coğrafyası: Nehir, Hazar'ın kuzeyindeki İtil-Yayık bölgesi olarak adlandırılan sahanın en büyük ikinci nehridir. Ural Dağları'nın bittiği yerin güneyinden doğması nedeniyle Ruslar tarafından "Ural" adıyla anılır. Kazak Türkçesi ile de "Yayık" adıyla bilinmektedir. İtil'in doğusunda bulunan nehir, 2428 km uzunluğa sahiptir ve dünyanın en uzun nehirleri kategorisinde yer almaktadır. Yayık Nehri bölgesinde de kışlar oldukça sert geçer, bu nedenden dolayı halk, İtil Nehri bölgesinde olduğu gibi yerleşim yeri olarak daha çok kıyıları seçmiştir. Yayık Nehri bölgesi de birçok Türk kavmine misafirlik yapmıştır. Bu kavimler Yayık Nehrinin kıyı bölgesinde şehirler kurmuştur.

Bulgar ülkesinden de akan Yayık Nehri, ülkeye seyahatlerde bulunan İbn-i Fadlan'ın eserinde de geçmektedir. Yayık

Nehri tarihi dönemlerde ticari açıdan bölgedeki önemli akarsulardan olmuştur. Tüccarlar nehir üzerinde taşımacılık yapmıştır. Burada yapılan taşımacılık ile ticari ürünler, Hazar'ın karşı kıyısına geçirilmiştir. Bölgeye hâkim olan devletler önemli ekonomik gelirler elde etmiştir. Bunu hem ticaret ile hem de alınan vergiler ile sağlamışlardır. Günümüzde Rusya sınırları içerisinde geçip Kazakistan'ın Atyrau şehrinde Hazar'a dökülen nehir üzerinde Orenburg, Magnitoyarsk gibi Rus şehirleri de bulunmaktadır.

Hazarlar'da Şehirleşme Faaliyetleri: Hazarların yönetici kesiminin Yahudi olmasının yanında şehirlerinde Müslümanlığın etkisinin çok fazla olduğu görülmektedir. Hazar şehirleri ticari açıdan da önemli olup birçok gezgin ve tüccarın uğrak yeri haline gelmişlerdir. Hazar ülkesinde yaşayan Müslümanların ve ülkeye gelen Müslüman tüccarların hukuki işleri Haz Çavuşu adı verilen memura bırakılmıştır. Başkası onları idare edemez, aralarında hüküm veremezdi.² Özellikle Hazarların yaşadığı alan üzerinde en çok ziyaret edilen ve yaşanan şehirler Etil, Semender, Belencer, Derbend, Sarıgşin(Beyaz Şehir),Sarkel olmuştur. Bu şehirler ile ilgili ana bilgilere genelde Arap seyyahların yazdıkları seyahatnamelerde rastlamaktayız. Ayrıca Sarkel şehrinin yapımı için gönderilen Bizanslı işçiler vasıtasıyla Bizans kaynakları da bu şehir(kale) hakkında bilgi vermektedir. Hazar şehirlerinde yaşayan halk Ak ve Kara Hazarlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Özellikle bu ayrım ten renkleri üzerinden yapılmıştır. Ak Hazarlar denilen ahali daha çok sarışın ve mavi gözlü olarak görülmekle birlikte kara olarak adlandırılan Hazar halkı ise esmer ve diğer Hazar ahalisine göre çirkin bir yapıdadır. Kaynaklarda da bu nitelikte olanlardan çirkin bir tiptedirler şeklinde bahsedilir. İbn-i Rusteh'e göre Hazarların bir büyük reis olarak adlandırdıkları Hakan denilen liderleri bir de İşa adını verdiklerini orduyla seferlere çıkan ve işleri idare eden liderleri vardı.³ Hazarların Hakanı ve devletin ileri gelenleri Musevidir. Halkın geri kalanı Araplarla mücadeleler sonucu büyük oranda İslam'ı seçmişti. İşa, ülkenin ileri gelenlerine zenginliklerine göre atlı asker besleme şartı koymuştu. Bu şekilde profesyonel askeri birlikler sağlanmıştır. Hükümdar, maaş alan ve atlı

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Karahan Akartürk, "Kaşgarlı Mahmud'un Kayıtlarında İtil Boyu Türk Lehçeleri", Türkbilig, 2012, S.24, s. 22.

² Şeşen, "İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri" 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s.47.

³ A.g.e., s. 36.

10.000 süvari ile sefere çıkar. Arap müverrihlerine göre İša'nın adı değişiklik göstermektedir. Gerdizi ise İša'nın varlığını yazmış olup onun adını İlaşad olarak vermişti.

Belencer Şehri: Hazarların en büyük şehirlerinden biri olan Belencer şehrinin adının nereden geldiği ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Belencer kelimesi bazı görüşlere göre Bala ve Enzher kelimelerinin birleşiminden türemiştir.⁴ Diğer görüş de Belencer şehrinin adının aynı adı taşıyan Sabar kabilesinden geldiği ve bu kabilenin Hazar devletinin kuruluşuyla birlikte nüfusun tabanını oluşturduğudur⁵. Bu yine aynı sahada kurulmuş olan Semender şehri için de geçerli olmuştur. Hazar-Arap savaşlarını anlatan kaynaklarda Belencer şehrinin adı sıkça geçmektedir. Kaynaklardan yapılan çevirilerde şehrin adı ile ilgili Belencer, Balanjar, Balangar şeklinde okunuşların ortaya çıktığı görülüyor. Bu isimler Arap kaynaklarında yer alan telaffuzlara yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Belencer şehrinin bizim için önemli yapan en büyük etken şehrin Hazar devletinin ilk başkenti olma özelliği taşımasıdır. Sırasıyla Semender ve İtil şehirleri Hazar devletinin başkenti olacaktır. Konum olarak Bugünkü Dağıstan Özerk Devleti bölgesinde yer alan Koysu Irmağı üzerinde bulunan Belencer, Hazarların kurduğu ilk şehir olarak bilinir.⁶ Şehir Hazar'ın batısı bugünkü Bakü şehrinin ise kuzeyinde yer alıyordu. Mesudi, Belencer şehriden, güçlü surların olduğu Hükümdarın zenginliğinin burada bulunduğu bir şehir olarak bahsetmiştir.

Belencer şehri 8.yy'dan sonra Hazarlar üzerine yapılacak olan İslam fetihleri ve Bizans mücadeleleri sonrası devletin önemli bir parçası olma özelliğini yitirecektir. Halife Ömer döneminde bölgeye yapılan İslam fetihleri sırasında Selman b. Rebia komutasındaki İslam orduları Derbent'i geçerek Hazar devletinin başkenti olan Belencer'e girmiş, bu mücadeleler sonucu Arap orduları bölgeden geri püskürtülmüştü. Belencer'in Araplar tarafından istilaya uğraması sonucu Hazarlar başkentlerini farklı bir yere nakletmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Hazarlar daha kuzeyde bulunan Semender şehri yeni başkent olarak seçtiler. Arap istilası ile birlikte Belencer şehrinde bir Arap kültürü yerleşmeye başlamış ve halk İslam dinine girmişti. Belencer Hazar devleti sınırlarının daha güneyinde yer alırken Semender ise daha kuzeyinde yer alıyordu. Selman B. Rebia ilk bulunduğu akında geri püskürtülmüş olsa da yaptığı seferler ile Belencer şehrini fethetmiş fakat şehri fethederken kendisi ve yanındaki askerlerden 4.000 kişilik bir grup da burada ölmüştür. Türkler Arapların ilk akınlarında bu akınlardan "Bunlar melek bunlara silah işlemez" diyerek korkmuşlar fakat tesadüfen bir gün ormanda avlanırken gördükleri Arap ordusundan askerleri öldürünce Arapların ölebileceğini görmüşler ve bu şekilde Araplarla sa-

vaşmaya başlamışlardı. Araplar Belencer şehrinde yapılan savaşlarda kaybettikleri askerleri nedeniyle burada mezarlarının olduğunu bildirerek bu şehri hep elde tutmak istemişlerdir. Dolayısıyla İslam fetihlerinin bölgedeki ana noktası Derbent şehri ile birlikte Belencer olmuştur.

Semender Şehri: Hazarların kurdukları ilk başkent olan Belencer'in Arap fetihleri sonrası tahrip edilmesi ile birlikte Hazarlar devletin merkezini daha kuzeyde bulunan Semender şehrine taşımışlardı. Bu şehrin önemi VIII. yüzyılın sonuna kadar devam edecekti. Semenderin de önemini kaybetmesinin ardından Etil şehri Hazarların yeni başkenti olacaktır. Semender şehri Kuzey Kafkasya'da yer alıp Mahaçkale bölgesine yakın olmakla birlikte Arap müverrihlerin bildirdiğine göre Etil şehrine de yakın mesafede bulunuyordu. Şehrin Etil şehrine uzaklığı yürüyüş mesafesiyle sekiz gündür. Semender şehrinin de Belencer şehri gibi isminin nereden geldiğiyle ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan ilki Semender şehrinin adının bölgeye gelmiş olan Sabir kökenli boyların adı olmasıdır. Bu boylardan adı Semender olan, bölgeye yerleşip hem Hazar devletinin nüfusunun temelini oluşturmuş⁷ hem de bölgeye adını vermiştir.⁸ Şehrin adının ortaya çıkmasının nedenlerinden biri de Araplarla girilen mücadeleler sonunda Arap müverrihlerin bu şehri kaynaklarında yazmaları olarak görülür. Sözcük, İslam kaynaklarında yaygın olarak görülen şehir isimlerinden olmuştur. Genel olarak şehrin adı kaynaklarda Samandar, Semender, Sumundur şeklinde geçmektedir. Semender şehri surlarla çevrili büyük bir şehirdir. Şehir içinde tarım yapılan bağ ve bahçeler yaygındır. Serir sınırına kadar 4.000'den fazla bahçe ve 40.000'den fazla bağ bulunur. Bahçe ve bağlarda yetiştirilen ürünlerin çoğunluğunu üzüm oluşturur.⁹ Şehirdeki evlerin çatısı kubbemsi bir yapıya sahiptir. Farklı Hazar şehirlerindeki evlerden farklı olarak Semender şehrindeki evler örme ağaçtandır. Genel olarak Hazar şehirleri kerpiçten yapılmış evlerden oluşur. Pek az ev keçeden yapılmıştır. Bölgedeki evlerin örme ağaçtan yapılmasının nedeni bağların ve bahçelerin fazla olmasıdır. Şehrin yöneticisi Hakan gibi Musevi olup Hakanın akrabasıdır. Şehir ile Serir Hakanı arasında bir sulh bulunmaktadır. Şehir yöneticisinin ve ailesinin Musevi olmasının yanında halk içerisinde Müslüman ve Hıristiyan kesim fazladır. Ayrıca şehirde Müslümanların ibadet edebilmesi için Mescitler ve Camiler bulunmaktaydı.

Şehir 968 de bir süre Rus akınlarına uğradı ve bölge halkı şehirden göç etmek zorunda kaldı. Fakat bu göç ve şehrin boş hali çok uzun sürmedi. Halk tekrardan şehre döndü ve şehir eski canlı halini yeniden kazandı. Şehrin tekrar canlanmasındaki en büyük etken şehrin bulunduğu bölgenin tarım yapmaya elverişli olmasıdır. Semender şehrinde yaşayan Hazar

⁴ Detaylı bilgi için bkz. M. İ. Artamanov, Hazar Tarihi, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

⁵ Şerif Baştaev, "Sabir Türkleri", Belleten, S.17-18, C.5, Türk Tarih Kurumu, Ankara. 1941, s. 58.

⁶ Âdem Gül, "Otağdan Başkente Devlet Merkezleri", Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: 2015, s. 55.

⁷ Ahmet Taşağıl, Sabirler, İstanbul:2010, s. 3.

⁸ A.g.e., s. 19.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Âdem Gül, a.g.e.

halkı da ziraatçilik konusunda oldukça yetenekliydi. Bu sa- yede Rusların tahrip ettiği üzüm bağları tekrardan eski haline getirilmişti. Camilerin yanında şehirde diğer önemli dinlere ait olan ibadethaneler de mevcuttu. Bu dini hoşgörü şehrin huzurlu bir şekilde yaşanabilir olmasını sağlamıştı. Makdisi, Semender şehri anlatırken şehrin deniz kıyısında olduğunu dile getirir ve söylenenlerden farklı olarak evlerin çadırdan olduğunu belirtir. Makdisi'nin kayıtlarına göre, "Semender deniz kıyısında, Hazar ile Bab'el Ebbav arasında büyük bir şehir. Evleri çadır, halkının çoğu Hristiyan olup yumuşak huylu ve insancıldır. Yalnız hırsızdırlar. Burası Hazar şehrinde daha geniştir. Geniş bostanları ve bağları vardır. Evleri dallarla örülmüş ağaçtandır. Evlerinin damları kubbemsi olup şehirde çok sayıda cami vardır."¹⁰ İstahri'de Semender ile ilgili şu bilgileri verir, "Semender bir Musevi tarafından yönetilir. (Hükümdar ailesinden olan İša'dan bahsederek) Burada sayısız bağ ve bahçe vardır. Çok sayıda Müslüman yaşar ve birçok cami bulunur. Ağaçtan yapılan evler çapraz şekilde dizilmiş ve çatıları kubbemsidir."¹¹ Hazar Devletinin ikinci büyük başkenti olan Semender şehri günümüzde Rusya federasyonu sınırları içerisinde yer almakta olup, Rusya'da günümüzde Semender adında bir şehir yer almamaktadır. Ayrıca şehir kalıntıları ve Hazarlara ait izler bölgede yaygın bir şekilde görülür. Günümüzde şehrin bulunduğu yerde Ma- haçkale şehri yer alır ve bu şehir Rusya'nın önemli liman kentlerinden birisidir.¹²

Etil (İtil) Şehri: Etil şehri İtil havzasında kurulmuş Hazarların en büyük şehri konumundadır. Belencer ve Semender'den sonra başkent olmuştur. Diğer Hazar şehirlerine nispetle Etil ile ilgili bilgiler daha fazladır. Özellikle önemli ticaret şehirlerinden birisi olması ve Hazarların başkenti olması nedeniyle Etil hakkında daha fazla bilgi verilmektedir. Şehir Semenderden sonra VIII. yüzyılın ortasından X.yüzyıl da dahil olmak üzere önemli bir konumda bulunmuştur. Etil şehri adını bölgenin en büyük akarsuyu olan İtil'den almıştır. Şüphe yok ki İtil Nehri bu şehrin gelişiminde büyük rol sahibidir. Bölgeye gezilerde bulunan Arap müverrihler şehri genelde iki bölüme ayırmışlardır. Bu özelliği bize şehrin Semenderden de Belencerden de daha büyük olduğunu gösterir. Bazı kaynaklarda ise şehrin adı Hazar olarak geçmektedir. Şehir büyük hakanın da oturduğu şehir olması nedeniyle hem Hazar hem de Türk tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Hazarların asıl askeri gücü burada bulunurdu. Hazar hakanı istediği zaman ordu ile sefere çıkabilirdi. Her an sefere çıkabilecek hazır bir ordunun mevcudiyeti, her ne kadar kaynaklarda detaylı bilgiler verilmiyorsa da, şehirde bu ordunun iâşesi için özel mekânların olduğunu da göstermektedir. Ayrıca ordunun silah araç-gereçleri, giyim-kuşamlarının konulduğu ve talim yaptığı mekânların varlığını kabul etmek gerekir. Melik Yosif,

Hazar Devleti'nin genel sınırlarını çizdikten sonra, bizzat kendisinin yaşadığı Etil şehrinin sınırlarını da vermektedir. Bildiğimiz gibi Hakan başkentte yaşardı. Buna göre onun yaşadığı topraklar Doğu'da Hirkan(Hazar) Denizine 20 fersah, Güneyde Ugru Nehrine 30 fersah, Batıda Buzan Nehrine kadar 20 fersah yoldur.¹³ Semender ile Etil arasında toplam dört gün sürecek bir mesafe vardır. Bu durumda arazilerin toplam mesafesi 50-60 fersah olarak bilinir. Hazar Meliki Yosif, Endülüslü vezire gönderdiği mektupta şehirden şu şekilde bahseder; "Ben, bu nehirde(İtil) yaşıyorum. Krallığımda üç şehir var. Birinde melike halayık ve hadımlarıyla birlikte yaşıyor. Onun eni ve boyu, dağ etekleri ve kendisine bağlı köylerle birlikte 50x50 fersahtır; orada Museviler, İsmaililer ve Hristiyanlar yaşar. Ayrıca diğer kabilelere mensup halklar da var. Diğer bir şehir dağ etekleriyle 8x8 fersah eninde ve boyundadır. Üçüncü şehirde ise bizzat ben, prenslerim, kölelerim ve tüm yakın hadimlerimle birlikte yaşıyorum. Büyük bir şehir değil 3x3 fersah eninde ve boyundadır. Bir adacıkta yaşıyorum. Orada tarlalarım, nar bağlarım ve ihtiyacım olan her şey var."¹⁴

Arap müverrihlerden Mesudi'nin verdiği bilgiler de, Melik Yosifinkileri destekler niteliktedir. Mesudi İtil ile ilgili: "Şehir üç parçaya bölünmüştür, nehrin iki yakası üzerindedir. Nehrin ortasında bir ada var. Melikin şatosu bu adada bulunur." demiştir. Arap fetihleri sonrası Hazarların Semender şehri Araplar tarafından fethedilince Hazar ileri gelenleri ve halk İtil şehrine taşınmışlardır. İtil şehri ile ilgili kaynaklardaki en detaylı bilgiyi İstahri vermiştir. İstahri İtil ile ilgili; "Hazar bir ülkenin adı olup başşehrine Etil denir. Etil buraya (İtil-Yayık bölgesinden bahsederek) Rus ve Bulgar şehirlerine akan bir nehrin adıdır. Nehir şehri iki parçaya ayırır. Bir parça doğuda bir parça ise batıda bulunur. Şehrin büyük kısmını batı tarafı teşkil eder. Hükümdar batı kısmında oturur. Hükümdara onların dilinde Beğ denir. Batı kısmı bir fersah uzunluğunda olup alçak ve yayvan surlarla çevrilidir. Hazarların evi keçeden yapılı çok azı çamurdandır. Şehirde çarşılar ve hamamlar vardır. Şehirde 10.000 den fazla Müslüman yaşar. Onların mescitleri vardır. Sayısı 30 kadardır. Hükümdarın sarayı nehir kıyısından uzaktadır ve tuğladandır. Ondan başka kimse- nin tuğladan binası yoktur. Hükümdar kimseye tuğladan bina yapma izni vermez. Surların dört kapısı vardır. Bunlardan biri nehre biri de kırlara açıktır. Hazarların hükümdarı Musevi olup 4000 kişilik Musevi nüfusu vardır. Hazarlar Müslüman, Hristiyan ve Musevi'dir. İçlerinde putperestler de vardır. Hükümdar ahlaki daha çok putperestlerin ahlakına benzer. Birbirlerine hürmeten secde ederler. Bunların aralarında Hristiyan, Müslüman ve Yahudilerin ananelerine uymayanlar da vardı. Bunlar eski ananelerine göre hüküm ver-

¹⁰ Şeşen, a.g.e., s.177.

¹¹ Gül, a.g.e., s. 56.

¹² Gül, s. 57.

¹³ M. İ. Artamanov, a.g.e., s. 498.

¹⁴ Artamanov, a.g.e., s. 505.

mişlerdi. Hükümdarın 12.000 askeri vardı. Bunlar ölünce yerine başkaları tayin edilirdi. Askerlerin devamlı maaşı yoktu. Ancak, uzun müddet arayla az bir şey alırlardı. Harp olduğu vakit hükümdarın etrafında toplanırlardı. Hükümdarın gelir kaynakları kervan ve gemilerin korunmasından, yollardan, denizlerden ve nehirlerden geçen ticaret mallarından alınan öşürden, etraftaki halktan alınan yiyecek ve içecek vergilerinden ibaretti. Hükümdarın Hıristiyan, Müslüman ve Yahudilerden oluşan yedi kadısı vardır. ¹⁵ Etil şehrinin köyleri yoktur. Şehirde ziraat faaliyetleri yapılmakta olup tarlalar dağınıktır ve Etil halkı ziraat yapabilmek için şehirden 20 fersah kadar uzaklaşmak zorunda kalır. Nehir boylarındaki tarlalarda yapılan zirai faaliyetlerin ürünleri nehir üzerinden kayıklarla taşınmaktadır. Bozkırda yapılan tarımdan elde edilen ürünler ise arabalarla şehre taşınmaktadır. Etil Nehri kıyısında balıkçılık ve pirinç üreticiliği yaygın şekilde yapılır. ¹⁶Saksin Şehri: Saksin şehri Hazarların kalabalık şehirlerinden birisidir. Ağaçlık bir şehir olmakla birlikte hayratları da bol bir şehirdir. Şehirde tüccarlar çoğunluklu olarak yer alır. Bunlar genelde yabancı tüccarlardır. Şehrin ismi ve halkının Oğuzların 40 kabilesinden meydana geldiğini söylerler.¹⁷ Bölgede soğuk çok etkili olduğundan evler keçe ile sarılıdır. Ayrıca buradaki evler geniş yapılıdır. Şehir Müslümanların çoğunlukta olduğu bir şehirdir. Hanefi ve Şafii mezhebinden olan Müslümanların ayrı ayrı namaz kılablecekleri camiler bulunur. Bayramlarda imamlar minberleriyle dışarı çıkarak namaz kıldırırlardı. Bölgede kış çok sert geçtiğinden şehirdeki evlerin çatıları çam ağaçları ile kaplanmıştı. Saksin şehrinin yakınlarından çok uzun bir nehir geçer. Bu nehirden çok büyük balıklar çıkar. Şehir balıkçılık yönünden oldukça gelişmiştir. Balıkların karnından çıkarılan yağlar lambalarda yakılarak aydınlatmada kullanılırdı. Saksin halkı kurşundan dökülmüş paralar kullanırdı ve üç kurşun para bir dinar etmekteydi. Saksin şehrinin pazarlarında ekmek ve et bol bulunurdu. Şehrin civarındaki akarsular kışın donar, insanlar buz tutmuş nehirleri hayvanları ile geçerdiler. Ebu Hamid El Endülüsi El Granati Saksin şehrinde yaşadığı bir hatırasını şöyle kaydeder; “525 yılında şehre girdiğimde etrafımda âlimler ve diğer sınıflardan insanlar toplandı. Bunlar arasında zayıf ve eski elbiseli bir ihtiyar da vardı. Bu adam önüme 40 miskal ağırlığında altın bir bilezik atıp “Bu bileziği ne yapayım” dedi. Ben de “Bunu ne yapacağımı bilemem kuyumcu değilim ki” dedim. O da “bir balık aldım, bu bileziği onun karnında buldum” dedi. Başkalarına göster dedim. O da üç senedir bunu asama bağlayıp camilerde, çarşılarında, evlerde, yollarda, hükümdarın meclisinde gösteriyorum, dedi. Ben “Onu kendin al, helal maldır. Kendi ihtiyacın için harca” dedim. İhtiyar benim sözüme kızarak “vallahi beni onun parasını yerken görmezsin” dedi. Bunu ne için söylüyorsun dedim. O da ben

sanatkâr bir adamım ayakkabı yapıp kendime yetecek şeyleri temin ediyorum. Dedi. Bunun üzerine “Bununla Türklerin elindeki esirleri kurtar” dedim. “Allah iyiliğini versin başımdan bir gaileyi attın” dedi. Burada ilim sahipleri yok mu? Dedim.” O da buradaki ilim sahipleri onu bize ver biz ne yapacağımızı biliriz dediler. Dedi. Saksin şehri ile ilgili detaylı bilgiler kaynaklarda verilmiyor ise de biz Ebu Hamid’in kayıtlarından, şehirde çeşitli meslek gruplarının mevcut olduğunu görüyoruz. Özellikle balıkçılık, altın işlemeciliği, ayakkabıcılık gibi meslekler şehirde gelişme göstermişti. El sanatları gelişmişti. Ayrıca ibadethanelerinde Saksin şehrinde mevcut olduğunu görüyoruz.

Sarkel Şehri: Sarkel, 838 tarihinde Bizans İmparatoru Constantinius Porphyrogenetos’un Hazar hakanının talebi üzerine bir grup mühendisin bölgeye gönderilmesi ile yaptırılan kaledir. İmparatorun gönderdiği mimar grubunun başında imparatorun karısının kardeşi olan Petrona Camatiro vardı. Bu da imparatorun bu kale inşasına ne kadar önem verdiğini gösterir. Constantinius Porphyrogenetos yazdığı De Administrando Imperio (İmparatorluğun Yönetimi Kitabı) adlı eserinde Peçenekler ve Hazarlardan çokça bahsetmektedir. Sarkel’in Hazar Türkçesinde kelime anlamı “Beyaz Kale” demektir. Theophanes zeylinde bu “Beyaz İkametgâh” olarak da adlandırılmıştır.¹⁸ Rus vekayinamelerinde de Sarkel “Bela Veja” yani Beyaz Kale şeklinde zikredilmektedir.¹⁹ Artamanov, Sarkel şehrinin Don Nehrinin batı kısmında Simlyan istasyonu yakınında bulunduğunu ifade etmektedir.²⁰ Sarkel ne kadar Bizans mimarları tarafından yapılsa da Rusların bölgede yaptığı kazı çalışmalarında çıkarılan buluntulara göre kalenin yapımında kullanılan tuğlalar Bizans mimarisi ile örtüşmemektedir. Yapılan kazılarda kale içinde farklı yaşamlara ait bulunan izler Bulgarlara ve Hazarlara aittir. Bu dönemde Hazarların hizmetinde bulunan Oğuzlara ve Peçeneklere ait kalıntılara da şehirde tesadüf edilmiştir. Sarkel kalesi korunma amacıyla inşa edilmiştir. Ancak kimden korunma amacıyla yapıldığı tam açık değildir. Yaygın görüşe göre, Macarlara özellikle de Peçeneklere karşı yapıldığıdır. Sarkel’i bölgede önemli yapan Bizans’ın bölgedeki planları olduğu anlanmaktadır. Zira Bizans tarafından Sarkel, kendilerini doğudan gelebilecek saldırılara karşı koruyan bir kale olarak görülmüştür. Bizanslı müelliflere göre Sarkel kalesi Bizans’ın Kırım’da tekrardan dirilebilmesi açısından önemliydi. Çünkü burayı geçebilen her kavim Tuna bozkırlarına ulaşıyordu. Bu nedenle Bizans için önem arz etmekteydi. Sarkel kalesinin nerede olduğu ile alakalı hususlar tartışma konusu olmuştur.

Bu tartışma Don-Volga kanalının yapımı sırasında Rus arkeologların yaptıkları kazılarda giderildi. Sarkel kalesinin tam yeri yukarıda da bahsettiğimiz gibi Simlyan olarak saptandı.

¹⁵ Şeşen, a.g.e., s. 158.

¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Şeşen, a.g.e.

¹⁷ Şeşen, a.g.e., s. 152.

¹⁸ Golden, a.g.e., s. 276.

¹⁹ A.g.e., s. 278.

²⁰ A.g.e., s. 82.

Elde edilen kalıntılara göre kalenin boyu 186m. ve eni 126m. olduğu saptandı.²¹ Kalenin köşelerinde dört köşeli kalın kuleler bulunuyordu. Bunların sur hizasında yüksekliği 5m. idi. Köşeli olanlar dışında sur boyunca uzanan hisarlar da bulunuyordu. Bunlardan ikisinde demir çemberle kaplı, kalın ağaç kanatlarla kapatılmış kemer görünümlü ana giriş kapıları yer almaktadır. Kalenin iç kısmı kalınlığı dış savunma surlarından sadece biraz daha az iç duvarla taksimlenmiştir. Kale içinde bulunan binaların yapılış itibarıyla duvarlarının iki parçadan oluştuğu saptanmıştır. Kalenin doğu tarafında düşmanların zor ulaşabileceği kare şeklinde kuleler bulunmuştur. Buralar ihtimaldir ki, son sığınma alanları idi. Sarkel'in inşaatında kullanılan tuğlalar üzerinde bulunan resim ve semboller Mayatsk harabeleri ve Tuna Bulgarlarının başkenti Pliska'da bulunan resim ve semboller ile benzerlik göstermektedir.²² Sarkel inşa edildiğinde tuğla kalenin içinde iki farklı grup yaşamaktaydı. Bunlardan ilki Podonya halkı olarak adlandırılan gruptur. Bu halk, çukur şeklinde zeminin ortasında ocaklarının yer aldığı toprak damlarda yaşayan ve çanak, çömlek üreten bir gruptur. İkinci grup ise basit topraktan evlerde yaşayan bir halktı. Dikey olarak yerleştirilen dört tuğladan basit bir ocak yapmışlar, yemeklerini pişirmek için kendi yaptıkları toprak kaplar kullanmışlardı. Porphyrogenetos'un kayıtlarına göre kalede askeri garnizon bulunuyordu ve buradaki askerlerin sayısı ise 300 kişi kadardı. Sarkel garnizonunda sadece Hazar askerleri değil onlarla birlikte Guz, Peçenek ve Bulgar askerlerde bulunuyordu. Bunlar Hazar melikin'in hizmetindeki askerlerdi.

2.6) Derbend (Bab'el Evbab): Derbend, Farsça bir kelime olup kelime anlamı "kapalı geçit", "sınır karakolu", "kale" gibi anlamlara gelmektedir. Kelimenin Arapça karşılığı "Bab'el Evbab" dır. Bu kelime de Farsça kelime ile aynı anlamları taşımaktadır. Türkler bu şehre "Temür Kapı" (demir kapı) adını vermişti. Şehir Kafkas dağları ile Hazar arasındaki tek geçit konumundadır. Bu nedenle kapı deyimi buradan gelmektedir. Arap müverrihlerin verdiği bilgiye göre şehir Sasanî Hükümdarı Anuşirvan tarafından kurulmuştur. Kafkas sıradağlarının yamaçlarında yer alan bölgenin önemli şehirlerinden birisidir. Şehrin asıl önemi İtil-Yayık coğrafyasının kapısı konumunda olmasıdır. Arap fetihlerinde bu şehrin alınması Arapların bölgeye yayılmasını sağlamıştır. Ayrıca bölge ticareti açısından da önemli şehirlerin başında gelmektedir. Şehir ticari önemini 14.yy ile birlikte kaybetmeye başlamıştır. Şehir 632 yılında Heraklios'un müttefikliğini almış olan güçlü Hazar orduları tarafından fethedildi. Hazar devleti Araplara karşı bu şehri garnizon olarak kullanmaya başladı. Çünkü şehir muhkem surlara sahip aşılması zor bir şehirdi. Arapların Hazar akınlarını önlemek için Dımaşk'dan getirilen 24.000 civarında bir askeri buraya konuşlandırdığı bilinmektedir. Şehir Arap hâkimiyeti sırasında oldukça kuvvetli bir

hale getirildi. Surlar güçlendirilip sur içine camiler, han, hamam, su kemeri gibi mimari yapılar yapıldı. Bu nedenle Derbend önemli şehirlerden birisi olmuştur. Şehir, iki sur arasında uzanmış ve eni-boyu 3.5 km'yi bulmuştur. Surlar Makdisi'nin söylediklerine göre kuleler ile teçhiz edildi²³ Kuzey tarafta büyük ve küçük iki kapı bulunuyordu. Bunlara Babülcihad ve Babülimare denilmiştir. 1222'de ilk Moğol hâkimiyeti ardından 1239'da şehir Moğol hâkimiyetine girince 13.yy'da eski büyüklüğünü kaybetti fakat stratejik açıdan önemini hep muhafaza etti. Şehir ticari açıdan tüccarların önemli limanlarından birisi haline geldi. Bu nedenle oldukça işlek bir şehir oldu. Şehirde esir ticareti önemli gelir sağlıyordu. Şehrin güney bölgesinde oldukça büyük tarım toprakları yer alıyordu. Günümüzde Derbend şehri Dağıstan bölgesinde yer alır. Halen önemli liman kentlerinden birisidir.

Altın Orda Devletinde Şehircilik: Altın Orda devleti kurulmadan önce bölgeye gelmiş olan Moğol kökenli komutanlar ve askerler yerleşik hayata alışkın değildi. Aynı şey ordu içerisinde yer alan etnik gruplar içinde geçerliydi. Nitekim ordunun çoğunluğu Türklerden ve Moğollardan oluşuyordu. Batu Han Batı seferi ile bölgeye kadar gelip yerleşmiş ve İtil-Yayık bölgesindeki büyük yerleşmelerin bulunduğu yerlere sahip olmuştu. Buradaki çoğu şehir tahrip edilmişti. Batu Han ileride Saray şehrinin kurulacağı İtil Nehri havalisine yerleşti. Burası hayvancılığ ile olduğu kadar ziraat içinde elverişli yerlerden biriydi. Altın Orda zamanında bölgede kurulan ilk şehir Saray şehridir ve kurucusunun ismine hürmetle Saray-Batu adı ile anılmıştır. Saray-Batu aynı zamanda Eski Saray (старый город) olarak da adlandırılmıştır. Bunun sebebi Berke Han zamanında adı Saray olan yeni bir şehrin kurulmasıdır. Berke zamanında kurulan yeni Saray şehrinde İslam motifleri artmıştır. Şehir birçok özelliği ile bölgenin en önemli şehirleri arasında gösterilir. Bunlardan ilki İtil Nehri kıyısında bulunmasıdır. Ticari faaliyetler ile Hazar Denizinden geçirilen mallar bölgeye İtil Nehri üzerinden sokulurdu. Saray şehri önemli bir liman kenti olması nedeniyle oldukça önemliydi. Yine aynı şekilde ticaret yolları üzerinde kavşak noktasında bulunmasından dolayı tüccarların uğrak yeri haline gelmişti. Arap tüccar ve seyyahlar Saray şehrine oldukça fazla uğramışlardı. Kırım, Bulgar ve Harezmi bölgesinde bulunan Saray şehri Altın Orda devletinin de gümrük vergisi gelirinin fazla olduğu gelir kapısıydı. Ayrıca şehirdeki satıcılar da tüccarlar ile ticaret yaparak devlete önemli gelir sağladılar. Altın Orda'nın Çin'den yaptığı pamuklu ve ipekli kumaş ithalatı ve bunun karşılığında gelen tüccarlara pazarladıkları kendi malları sayesinde önemli ticaretten önemli miktarda gelir elde ederlerdi. Berke Han zamanında Müslümanlığın kabul edilmesi ile birlikte Saray şehri İslam'ın yeni başkentlerinden birisi oldu. Bununla birlikte kültürel gelişmeler Sa-

²¹ Artamanov, a.g.e., s. 389.

²² A.g.e., s. 390-91.

²³ Salih Aliyev Muhammedoğlu, "Derbend", İstanbul: Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, 1994, C.4, s. 164-166.

ray şehrinde artmaya başladı. İslam'ın etkisi ve Kahire şehrinin kültürel yapısının benimsenmesi ile birlikte pek çok bilimsel gelişme de yaşandı. Bilim adamları Saray'da toplanmaya başladı ve bununla birlikte yeni bilim adamları yetişti. Dönemin büyük bilginlerinden sayılan İbn. Bazzazi de Saray'da yaşamıştı. Saray şehri Rus knezleri üzerinde de etkili oldu. Knezler, Altın Orda hanlarından yarlık almak için şehre geliyorlardı. Ayrıca knezler arasındaki toplantılar ve mahkemeler de bu şehirde yapılıyordu. Knezler için Saray'a gidip hanlara hediyeler sunmak önemli bir faaliyet haline gelmişti. Rehin alınan Rus knezlerinin çocukları da bu şehirde tutuldu. Şehir Toktamış Han zamanında, Toktamış'ın Emir Timur'a mağlup olmasını takip eden günlerde Timur tarafından tahrip edildi. Şehir Timur sonrası tekrardan gelişme evresine uğrasa da 1472'de Rus Kozaklarının saldırısı ile 1569'da da Rusların Astrahan seferi sonucunda tamamen yıkılmıştır.

Batu ve Berke Saray Şehirleri: Altın Orda zamanında iki Saray şehri mevcut olmuştur. Bunların ilki Batu han zamanında kurulan Saray şehridir. Bu şehir Batu-Saray ve eski Saray adıyla anılmıştır. Kurulan diğer Saray şehri ise eski Saray'ın farklı bir alana taşınması ile Berke zamanında kurulan Saray-Berke ve yeni Saray olarak anılan Saray'dır. Altın Orda şehirlerinden Berke devrinden kurulan ve han zamanında başkent yapılan yeni Saray daha fazla araştırılmıştır. Özellikle bu şehirle ilgili İslam coğrafyacılarından almaktayız. Yeni Saray kalıntıları Ruslar tarafından yapılan kazılarda çıkarılmış ve yazılan raporlar ile sunulmuştur.

Saray Batu (Eski Saray): Batu han, Altın Orda devlet teşkilatlanmasındaki en önemli girişimi gerçekleştirerek İtil Nehri kıyısında Saray adında bir şehir kurdu. Kurulan bu şehrin en önemli özelliği ise Altın Orda devletinin ilk başkenti olmasıdır. Saray şehri'nin adı ilk defa 1254'de Fransisken Rahibi Rubruk tarafından zikredilmiştir.²⁴ Ona göre burası burada kurulan yeni bir saray nedeniyle Saray adını almıştır. Hanların oturduğu bu saraya "Altıntaş" adı verilmiştir. Hanların yanında devletin ileri gelen görevlileri de yapılan bu sarayda oturmuştu. 1845 yılında yapılan kazılarda eski Saray'ın kalıntılarının bulunduğu zannedilse de aslında burası yeni kurulan Saray Berke'nin kalıntılarıydı. Çünkü Berke şehrini ilk olarak Saray Batu'nun olduğu yerde kurmuş daha sonra Özbek han ile gelişimini sürdüreceği yeni Saray olarak adlandırılacağı yere taşınmıştı. Kurulan ilk Saray, bölgedeki en büyük şehirler olan Bulgar ve İtil şehirlerinin yerini kısa sürede tutmuştu. Bunun nedeni ise şehrin büyük ticaret yollarının tam ortasında bulunması ve büyük çoğunluğu göçebe olan Moğol-Türk halklarının yaşayış şekillerine uygun olmasıydı. Buradan anlıyoruz ki ilk şehirde İslam dini çok etkili olamamıştı. Zaten Altın Orda devleti Berke han zamanında İslam'ı kabul

etmiş, İslamiyet başkent Saray'a bu dönemle birlikte yerleşmeye başlamıştı. Eski Saray'da Batu Han'ın sarayında Şamanizm ile ilgili izlerin olduğu görülmekteydi. Zaten şehrin kurulduğu dönemde nüfus içerisindeki Moğollarda Şamanizm etkiliydi.²⁵ Plano Carpini, Batu hanın sarayına gittiğinde Şamanist öğelerin olduğunu eserine eklemiştir. Carpini Şamanizm ile ilgili tasvirini şöyle yapar: "Bizi onun sarayına götürmek sırası gelince iki ateş arasından geçmemiz gerektiğini haber verdiler. Birtakım düşüncülerle bunu yapmak istemedik. Bunun üzerine: 'çekinmeden geçiniz; çünkü eğer hükümdarımıza karşı kötü bir niyet besliyorsanız veya üzerinizde zehir varsa ateş bütün bunları temizler.' Dediler. Biz de 'bu yoldaki şüpheleri ortadan kaldırmak için buradan geçerez.' Cevabını verdik." Eski Saray ile ilgili kaynaklardaki bilgiler burada yetersiz kalmıştır. Bunun nedeni 1578'de Korkunç İvan'ın oğlu Fedor'un emriyle Saray şehrinin tamamen yıkılmasıdır. Günümüzde eski Saray'ın kalıntıları olarak Aktobe suyunun yanında yer alan iki şehir harabesi kabul edilir. Bu şehirler, Tsarev ve Selitrennoye şehirleridir.²⁶ Buradaki ikinci şehir Astrahan'a 125km uzaklıktadır. Yeni Saray ise eski Saray'ın 125km kuzeyinde yer almaktaydı.

Saray Berke (Yeni Saray): Berke'nin tahta geçişi ile Altın Orda devletinde önemli bir gelişme yaşandı ve ilk defa bir hükümdar İslamiyet'i kabul etti. Bu Altın Orda devleti için önemli bir gelişme olmuştur. Hatta yeni kurulacak Saray şehrinin yapısını da değiştirmiştir. Eski Saray, yeni bir Saray şehrinin kurulması ile hem başkentliğini hem de eski cazibesini kaybetti. Yeni Saray yukarıda da bahsettiğimiz gibi eski Saray'ın 125km kuzeyinde yer alıyordu. Kurulan yeni Saray şehri Rus letopislerinde "Bol'şoi Saray"(Büyük Saray) olarak geçmektedir.²⁷ Ömeri'ye göre yeni yapılan saray üzerinde iki mısır kantarı altından bir hilal bulunmaktaydı.²⁸ İslam dinine geçiş ile birlikte şehirde medreseler, camiler, türbe ve kervansaray gibi yapılar kurulmaya başladı. Ayrıca şehirde Hıristiyanların da ibadetlerinde bulunabilmesi için kiliseler vardı.

El-Ömeri Saray Berke ile ilgili şunları aktarır: "Kahraman tacir Şucaceddin Abdurrahman El-Harezmi'nin bana aktardıklarına göre Saray şehri Berke Han tarafından Turan (İtil) Nehri kıyısında kurulmuştur. Çorak bir alanda bulunan şehrin surları yoktur. Şehirde büyük bir saray göze çarpar. Sarayın üstünde iki mısır kantarı altın bir hilal bulunur. Saray, duvarlar, kuleler ve evler ile çevrilmiştir. Bu evlerde emirler oturmaktadır. Sarayda kışın ikamet ederler. Onun anlattığına göre bu ırmak Nil'den üç defa daha büyüktür. Büyük gemilerle Rus ve Slav ülkelerine gtilir. Irmağın kaynağı Slav ülkesindedir. Saray, çarşıları, depoları, hanları, camileri bulunan büyük bir şehirdir. Şehrin ortasında suyunu bu ırmaktan alan bir havuz bulunurdu. Bu su muhtelif işlerde kullanılır. İçme

²⁴ İlyas Kemalöğlu, "Saray", Ankara: Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, 2009, C.36, s. 121.

²⁵ A. Yu. Yakupovsky, Altın Ordu ve Çöküşü, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 140.

²⁶ Kemalöğlu, a.g.e., s. 122.

²⁷ Ekrem Kalan, "Altın Orda Kent Kültürü: Saray El-Cedid (Yeni Saray) Örneği", s. 7.

²⁸ Kemalöğlu, a.g.e., s. 122.

suyu ırmaktan alınır. Ahali suyu toprak testilere doldurur, arabaya konularak şehre getirilir ve burada satılırdı.²⁹ Saray Berke ile ilgili en geniş tasviri ünlü seyyah İbn-i Battuta yapmaktadır. İbn-i Battuta Saray şehrini şöyle tasvir eder: “En güzel şehirlerden birisi olan Saray şehri çok büyük olup ahali çoktur. Çarşıları güzel ve sokakları geniştir. Şehri çepeçevre dolaşmak ve büyüklüğünü öğrenmek maksadıyla büyüklerden biri ile bir gün ata bindik. Şehrin bir ucunda oturuyorduk. Sabahleyin yola çıktığımız halde ancak öğleden sonra bir diğer ucuna varabildik. Bütün evler birbirine bitişik olup ne harabeler ne de bahçeler vardır. On üç Cuma mescidi vardır. Bunlardan biri Şafilere aittir. Bundan başka birçok mescitleri vardır. Burada birçok milletler oturur. Şehre hâkim olan Moğolların çoğu Müslümandır. Aslarda Müslümandır. Şehirde Kıpçaklar, Ruslar, Çerkezler, Bizanslılar da vardır. Bu sonuncular Hıristiyandır. Her millet ayrı bir mahallede oturur. Orada onların çarşıları da vardır. İrakeyn, Şam, Mısır ahalisinden olan tüccarlar mallarını korumak için surlu farklı bir yerde ikamet ederler.” İbn-i Battuta’ya göre, Saray ile Harezmi arasındaki yol 40 gün sürerdi. Gezi dört tekerlekli arabalarla yapılırdı. Yem kıtlığından dolayı at ile gitilmezdi. Arabalara deve koşarlardı fakat yolun Saray ile Saraycık arasındaki kısmı atlar ile geçilirdi. İbn-i Battuta “Ulu Su” olarak nitelendirdiği Yayık Nehri üzerinde kayıklara dayanan bir köprü görmüş ve bu köprüyü Bağdat köprüsüne benzetmişti. İbn-i Battuta Saray-Saraycık yolunu atları ile 10 günde almıştı. Saraycıkta çıktuktan sonra Harezmi’ye gitmek için günde sadece iki saat mola vererek yoluna develerle devam ederdi. Francesco Balducci’de Altın Orda’dan Çin’e gidiş ile ilgili bilgiler vermiştir. Balducci’ye göre, XIV. yüzyılın ilk döneminde; Tana’dan Gintarcan’a öküz arabalarıyla 25 günde, at arabaları ile 10-12 günde varılırdı. Gintarcan’dan Saray’a suyu ile gitilirdi. Suyolu daha rahat ve ucuz olduğundan suyu tercih edilirdi. Çin’e gitmek için Balducci daha kuzeyden devam etmişti. Saray Berke şehrinde 14.yy’da yüzbinden fazla insan yaşamaktaydı. Zanaatkarlar Saray Berke nüfusunun çokluğunu teşkil etmeseler de Saray Berke şehrinde oldukça fazla zanaatkar vardır. Saray Berke’de bulunan zanaatkarlar da kendilerine diğer ülkelerdeki gibi esnaf loncaları kurmuşlardı. Altın Orda hanları Müslümanların yaşadığı ülkelerde ve diğer ülkelerde araştırma yaparak en iyi zanaatkarları kendi şehrine getirtmişti. Diğer zanaatkarlar ise şehre gelen en iyi zanaatkarlara vergi verirlerdi. Rus ustalar da Saray şehrine getirilirdi. Bunlar, Güyük Han’ın sarayına yaptığı fildişi ve altın süslemeli taht ile tanınmışlardı. 13-14.yüzyıllarda zanaatkarların loncaları yanında kendi kurdukları mahalleleri de vardı. Toktamış’ın Bey Hacı’ya verdiği “Ustaların Şeyhi” unvanı bize bir esnaf yapılanması olduğunu göstermektedir. Saray şehrinde İranlı tacirlerde yaşarlardı.

Bunlar için “ortak” unvanı kullanılır. Bunun nedeni ise tacirlerin hanın kendi tacirleri olmasıdır. Bu deyim “iş arkadaşı”, “ticaret kumpanyası”, “campagnon” gibi anlamlara gelirdi. Bu tacirlerin Tebriz’de seçkin kimselerin eline emaneten bıraktıkları mal varlıkları da vardı. Bunlar çok defa hanın yaptığı ticari faaliyetlere ortak olurlardı. En yüksek memurlar hakana para vermelerinden dolayı tacirlerden çıkardı. Tacirler çoğu zaman hakanın elçiliğini de yapmıştı.

Saray’da yapılan cam işçiliği de oldukça önemliydi. Çünkü cam eşyalar bu dönemde oldukça pahalıya üretilirdi. Cam bu devirde lüks bir ürün olarak kabul edildiğinden her şehirde üretilmezdi. Cam eşyaların Saray’da üretilmesi Saray’ın diğer şehirlere göre ekonomisi hakkında da bize bilgi verir. Camlar, Saray şehrine işlenmemiş şekilde Suriye ve Mısır’dan getirilirdi. Renksiz ve kalın şekilde gelen camlar, önce işlenir ardından da boyanırdı. Cam eşyalar hanın sarayında önemli yer tutardı. Mozaik işçiliği de Saray’da önemli olmuştu. Yapılan mozaiklerde İran, Mısır ve Kahire’de yapılan mozaiklerin sanatına benzer izler görülür. Ağırılık olarak Ürgenç mozaindeki gibi kırmızı ağırlıklı renkler kullanılmıştı. Altın Orda’da ticari hayat Kırım, Bulgar, Harezmi yolları arasında gelişmişti. Bu üç yolun arasında bulunan Saray şehri kesişme noktasında yer alıyordu. Saray Berke’ye dünyanın her yerinden tüccarlar gelmekteydi. Kervansaraylar Harezmi’e kadar uzanıyordu. 14. yüzyılın ortalarında Saray Berke şehri ekonomi merkezi haline almıştır. Şehirde kılıç, mızrak, kalkan gibi askeri aletler yanında saban, orak vs. gibi tarım aletleri de satılıyordu. Ayrıca yapılan ticaretlerden, yollara hâkimiyet sebebiyle büyük vergiler alınmaktaydı.

Sonuç: İtil-Yayık, Hazar’ın kuzeyinde yer alan; Türklerin batıya göç yolu üzerinde bulunan bir bölgedir. Bu sahada yer alan İtil ve Yayık nehirleri, göç eden boylar ve yeni kurulan devletler için yeni şehirler kurulabilecek alanlar içermektedir. Buna bağlı olarak bölgeye gelen Hazarlar, İtil-Bulgarları ve Altın Orda devleti bölgede önemli büyük şehirler kurmuşlardır. Ayrıca sahanın bulunduğu yerden ötürü bu devletlerin ticaret hacmi oldukça yüksek olmuştur. Özellikle Etil, Bulgar, Saray bölgedeki en önemli şehirler olmuşlardır. İtil-Yayık bölgesine gelen Hazarlar, Araplarla savaşmış ve savaşların sonucunda İslamiyet bu coğrafyada yayılma imkânı bulmuştur. Kumanlar ve Altın Orda da Rus knezleri ile mücadele içinde bulunmuştur. Sahada bulunup bir siyasi teşekkül oluşturamamış olan Peçenekler de Tuna boylarına göç etmiş ve Bizans’ın paralı askerliğini yapmışlardır. İtil-Bulgarları, Türk tarihi açısından oldukça önemli bir olaya imza atarak ilk defa İslamiyet’i kabul eden Türk devleti olmuştur. Bulgarlar, Moğol akınlarına dayanamayarak yıkılmışlardır.

²⁹ Yakupovsky, a.g.e., s. 122.

1071 ÖNCESİNDE TÜRKLERİ MALAZGİRT'E GETİREN SÜREÇ

Hakan BOZDEMİR*

Kastamonu Üniversitesi

Giriş: Selçuklular'ın atası olan Selçuk Bey'in Cend şehrine göç etmesi, tarihi anlamda bir dönüm noktasıdır. Bu süreçten sonra hem Karahanlılar ile hem de Gazneliler ile mücadele edecek olan Selçuklu Türkler'i, 1040 yılına gelindiğinde Dandanakan Savaşı neticesinde bağımsız bir devlete sahip olacaklardır. 1040 yılından daha önce de sık sık yeni yurt arayışında bulunacaklar, buldukları konuma göre daha batıda olan Anadolu'nun kendilerine uygun bir yer olduğunu fark ettikten sonra buraya da seferler yapmaya koyulacaklardır.

Oğuz Yabgusu ile bir takım problemler¹ yaşayarak Oğuz Devleti'nden ayrılmak zorunda kalan Dudak'ın oğlu ve bu devlette subaşılık görevinde bulunan Selçuk Bey'in emrinde Cend şehrine giderken 100 atlı bulunmaktaydı. Ayrıca 1500 deve ve 50.000 koyunu olduğu da belirtilmektedir.² Cend şehrine gelen Selçuk Bey, buranın yapısına hızla uyum sağlamış ve Müslüman olmuştur.³ Çok az bir kuvvetle Cend şehrine gelen Selçuk Bey'in İslamiyet'i kabulünün altında siyasi sebeplerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Cend'e vardığında yanındaki adamlarına: "Yaşamak arzusunda bulunduğumuz bu ülkede halkın dinine girmezsek kimse bize katılmaz ve yalnız bir cemâat halinde kalmaya mahkûm oluruz." söylediği, çeşitli rivayetler arasındadır.⁴ Gerçekten de yukarıda belirttiğimiz sayılar, onun az bir kuvvete sahip olduğunu göstermektedir. Vermiş olduğumuz bu bilgiler, Selçuklular'ın nasıl bir yapılanma ile İslam dünyasına adım attıklarının ve ileride Anadolu'ya yönelecek olan Selçuklu güçlerinin hangi ortamdan başlayarak güçlendiklerinin anlaşılabilmesi içindir. Selçuklular'ın Anadolu'ya yönelmeleri ve bu doğrultuda giriştiği faaliyetler kapsamında diğer devletlerle olan münasebetlerine de ihtiyaç halinde temas edilecektir.

Selçuklular'ın Anadolu'yu Keşfi: Selçuk Bey'in yaklaşık olarak 1009 yılında Cend şehrinde öldüğü anlaşılmaktadır. Onun ölümünden sonra idarenin başına yabgu unvanına sahip olan Arslan geçti.⁵ Selçuk Bey'in diğer bir oğlu Mikâil, Selçuk Bey'in kendi yerine idarenin başına geçirmek istediği oğluydu

fakat kendisi hayattayken Mikâil ölünce, idarenin başına geçme görevi Arslan Yabgu'ya kalmıştır.⁶ Mikâil'in ölümü ile beraber oğulları Çağrı ve Tuğrul Beyler, Selçuk Bey'in himayesinde yetişmişlerdir. Selçuk Bey'in ölümünden sonra Cend şehrinde bulunan Selçuklular, Arslan Yabgu'nun daha fazla faaliyetlerde bulunduğu Buhara civarına geçtiler. Maverainnehr bölgesinde hâkimiyet, Samaniler'in ortadan kalkmasından sonra Karahanlılara geçti. Bu durum, Selçuklular ile Karahanlılar'ın karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Karahanlıların Selçuklular aleyhinde girişimde bulunmaları kısa bir süre sonra boy göstermiştir. Karahanlı Hükümdarı İlig Han Nasr, Selçuklular üzerine saldırıda bulunmuş, Tuğrul ve Çağrı kardeşler bir başka Karahanlı hanedan üyesi Buğra Han'ın yanına gitmişlerdir. Yardım için yanına gittikleri Buğra Han, onlara bekledikleri gibi davranmamış hatta Tuğrul Bey'i esir almıştır. Çağrı Bey'in yaptığı ani bir baskın neticesinde Tuğrul Bey kurtarılmıştır.⁷ Karahanlı Hükümdarı İlig Han Nasr Han, 1112 yılında öldükten sonra Ali Tegin, Arslan Yabgu ile anlaşarak ittifak kurmuştur. Çağrı ve Tuğrul Beyler, kurulan bu ittifakın dışında kalmışlar ve amcaları Arslan Yabgu'nun ittifak yaptığı Ali Tegin'in saldırılarına maruz kalmışlardır.⁸ İki kardeş, içinde buldukları durumdan kurtulmak adına bir karara vardılar. Bu karara göre Çağrı Bey, yeni yurtlar bulabilmek adına batıya doğru sefere çıkacak, Tuğrul Bey ise kendilerine karşı girişimlerde bulunanların zorlanacağı aşılması güç çöllere çekilecekti.⁹ Tuğrul Bey'in çöllere çekilmesi durumu, muhakkak ki geçici bir süre içindir. Çağrı Bey'in yapacak olduğu keşif seferlerinin sona ermesi veya bu süreçte uygun bir fırsat bulana kadar kendilerini emniyette tutabilmek adına bu girişime karar verdiler.

Çağrı Bey, 1016 yılında emrindeki 3.000 süvari ile Horosan, Rey ve Azerbaycan yolunu kullanarak Anadolu'ya yöneldi. Çağrı Bey, bu güzergâhı hızlı bir şekilde aşmayı başarmış, bu durum Gazneli Sultanı Mahmud'un Tûs valisi Arslan Cazip'i azarlamasına sebep olmuştur. Azerbaycan'a gelen Çağrı Bey'e

* Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans IV. Sınıf Öğrencisi, e-mail: hakanbdemir@gmail.com.

¹ Bahsi geçen problemler için Prof. Dr. Erdoğan Merçil: "Yabgu, gün geçtikçe devlet içinde durumu kuvvetlenen Selçuk'u kiskanmış, bunda Yabgu'nun Hatununun tahriki de rol oynamıştı. Selçuk ise öldürülmekten korkarak kabilesi, yakın adamları ve sürüleri ile buldukları bölgeden ayrılmış..." şeklinde bir aktarımda bulunmuştur. Bkz. Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Bilge Kültür Sanat, 11. Basım, İstanbul, 2015, s. 52.

² Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Türk Tarih Kurumu, 5. Basım, Ankara, 2016, C.I, s. 38.

³ Köymen, a.g.e., s. 21.

⁴ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötügen, 20. Basım, İstanbul, 2016, s. 67.

⁵ Osman G. Özgüdenli, Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), İSAM Yayınları, 2. Basım, Ankara, 2015, s. 53; Köymen, a.g.e., ss. 32-33.

⁶ Köymen, a.g.e., s. 33; Reşidü'd-din Fazlullâh, Selçuk Bey'in oğullarını İsrail, Mikâil, Musa, Yusuf ve Yunus olarak beş adet olarak belirtmektedir. Bkz.: Fazlullâh, Reşid-din Câmi'üt-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçük), Bilge Kültür Sanat, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 54.

⁷ İbnü'l Esir, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, Bahar Yayınları, Çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul, 1991, C. IX, s. 362; Merçil, a.g.e., ss. 53-54.

⁸ O. Turan, a.g.e., ss. 88-89.

⁹ Köymen, a.g.e., s. 105.

daha önce bu yöreye gelen Türkmenler de katılmıştır.¹⁰ Bu süreçte Anadolu ve Azerbaycan'da Ermeni ve Gürcü prenslikleri, birbirleri ile çatışma halindeydiler. Van Gölü çevresinde yaşayan 40.000 kadar Ermeni, Bizans İmparatoru II. Basil tarafından Orta Anadolu'da çeşitli yerlere yerleştirildi. Böylelikle Çağrı Bey'in Anadolu'daki seferi, Bizans'ın çok dikkatini çekmeden gerçekleşmiştir. Çağrı Bey'e karşı Ermeni Kralı Senakherim kuvvet gönderse de net bir yenilgi almıştır ve böylece Van Gölü civarının kontrolü büyük oranda Türkler'in eline geçmiştir.¹¹ Gürcü arazisine giren Çağrı Bey'in karşısına Gürcü Kralı çıkmaya cesaret edememiştir ve bu arazi Türkmenler tarafından istila edilmiştir. Ani Ermeni Krallığı sınırlarına giren Çağrı Bey, burada ilk başarısızlığını almıştır. Burada savaş ile karşı karşıya gelen Çağrı Bey, meydanı terk etmek zorunda kalmıştır. Bu son başarısız girişimin ardından Çağrı Bey Maverünnehr'e geri dönmeye karar vermiştir ancak onun bu kararı almasında, bu başarısızlığın etkisinin ne boyutta olduğu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Çağrı Bey, dönüş yolunda da Gazneli sınırından geçmeyi başarmıştır. Son derece güvenli sayılan Gazneli sınırlarının rahatlıkla geçilmesi, muhakkak ki Selçuklular için cesaret kaynağı olmuştur. 1021 yılında sona eren seferi neticesinde Tuğrul Bey ile buluşmuş ve kendisine: *"Bize karşı koyacak bir kimseye rastlamadım."* ifadesini iletmıştır.¹²

Çağrı Bey'in bu sefer neticesinde kardeşi Tuğrul Bey'e ilettiği rapor, yarım asır sonra gerçekleşecek olan Malazgirt Zaferi'nin Selçuklular için habercisi konumundadır. Her şeyden önce bu seferin iki kardeşin otoritesini güçlendirdiği gerçeği, seferin başarıya ulaştığının bir göstergesidir. Tuğrul Bey'in Anadolu Siyaseti: Arslan Yabgu'nun Ali Tegin ile ittifakı Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han'ı rahatsız etmekteydi. Kendisi de Karahanlı iktidarında hak iddia ederek isyan etmiş olan Ali Tegin, Yusuf Kadir Han'ın otoritesine boyun eğmemiştir. Kadir Han, Gazneli Sultanı Mahmud ile anlaşarak Arslan Yabgu ve Ali Tegin ittifakına karşı beraberce hareket etmeye karar verdiler.¹³ Kurulan bu yeni ittifaka karşı gelebileceklerini anlayan Arslan Yabgu ve Ali Tegin, çöllere çekilmek zorunda kaldılar. Gazneli Sultanı Mahmud, Arslan Yabgu'ya haber göndererek kendisi ile görüşmek istediğini bildirdi. Görüşme neticesinde Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'nun kendisi için tehlike arz edebileceğini düşünerek onu 1025 yılında Hindistan'da bulunan Kalincar Kalesi'ne hapsedmiştir.¹⁴ Arslan Yabgu, Kalincar Kalesi'nde 7 yıl hapis hayatı yaşadktan sonra 1032 yılında ölmüştür. Arslan Yabgu'nun ardından Selçuklular'ın başına Selçuk Bey'in hayatta kalan tek oğlu Musa geçmiştir ancak idare fiilen Çağrı

ve Tuğrul kardeşlerin elindeydi. Çağrı ve Tuğrul Beyler, bu süreçten sonra Gazneliler'e karşı büyük başarılarla imza atmışlardır. Nesâ'da 1035 yılında Gazneliler'e karşı kazanılan zafer, Selçuklular'ı yeni bir devlet kurma yolunda umutlandırmıştır. Ardından Tâlhab mevkiinde kazanılan ikinci bir savaş, bu dönemde Gazneli Sultanı olan Mesud'u bizzat sefere çıkmaya yöneltmiştir. 1039 yılının Mayıs ayında gerçekleşen savaşta Çağrı Bey, Sultan Mesud tarafından bozguna uğratılmıştır. Musa Yabgu ve Tuğrul Bey, alınan yenilgiden sonra Çağrı Bey'e Irak-ı Acem ve Cürcân'a gidildiği takdirde bu bölgelerin kolayca ele geçirilebileceği yönünde beyanda bulunmuşlar ve buradan da Anadolu'ya seferler gerçekleştirilebileceğine temas etmişlerdir. Çağrı Bey ise Gazneliler'in açıklarının olduğundan bahsederek, bu noktalara odaklanılmasını söylemiştir. Neticede Çağrı Bey'in görüşleri ağır basmış ve Gazneliler'e karşı yapılan mücadeleye devam edilmiştir. Yaşanan yenilgiden sonra Musa Yabgu ve Tuğrul Bey'in, Çağrı Bey'e ilettikleri düşüncelerinde Anadolu'ya da yer vermeleri, 1021 yılında sona eren Çağrı Bey'in keşif seferlerinin hala hatırdada olduğunun bir göstergesidir. Sonuç olarak Çağrı Bey'in mücadeleye devam etme kararı karşılık bulmuş ve 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı neticesinde Selçuklular bağımsız bir devlete sahip olmuşlar ve Tuğrul Bey, Sultan ilan edilmiştir.¹⁵

Tuğrul Bey'in Anadolu'ya yönelik faaliyetleri, bazen bizzat kendisi tarafından bazen de emirleri tarafından gerçekleşmiştir. Türkmenler'in 1041 yılından hemen sonra Hakkari yöresine akınlar yaptığı bilinmektedir.¹⁶ Tuğrul Bey'in kardeşi olan İbrahim Yinal da Türkmen grupları ile birleşerek Batman ve Erzen havalisine akınlar düzenlemiştir. Yapılan akınlarda Anasioğlu ve Boğa adındaki beyler, Diyarbakır, Silvan, Erzen ve Mardin yörelerini kontrol altına almayı bilmişlerdir. Irak Büveyhoğulları Hükümdarı Celalüddeve, Musul Emiri Ukayyoğlu Karvaş ve Diyarbakır Emiri Nasıruddeve Ahmed, Selçuklu başkenti Nişabur'da bulunan Tuğrul Bey'e Türkmenlerin akınları durdurmaları yönünde şikâyette bulunmuşlardır. Tuğrul Bey, bu şikâyete karşılık olarak: *"Tebandan bir kısmının senin ülkene girmiş olduklarını öğrendim. Sen bir hudut emirisin, para ve mal vermek suretiyle onları kendine yaklaştırıp kâfirlerle olan muharebelerde onlardan istifade edebildin."* cevabını vermiştir.¹⁷ Tuğrul Bey vermiş olduğu bu cevap ile hem Anadolu'ya akınlar yapan Türkmenleri desteklediğini belirtirken hem de Anadolu'nun fethedilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. 1047 yılında Nişabur'a gelen ve yurtsuzluktan şikâyet eden Türkmenlere İbrahim Yinal'ın: *"Memleketim, sizin oturmanıza imkân verecek kadar*

¹⁰ O. Turan, a.g.e., s. 89; Erdoğan Merçil, a.g.e., Bilge Kültür Sanat, 6. Basım, İstanbul, 2016, s. 17.

¹¹ Özgür Denizoğlu, Tuğrul ve Çağrı Beyler Döneminde Anadolu Seferleri, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011, s. 81.

¹² O. Turan, a.g.e., ss. 89-90; Köymen, a.g.e., s. 112.

¹³ Merçil, a.g.e., s. 54.

¹⁴ Ahmed b. Lütfullah, Müneccimbaşı, Camiu'd-düvel (Selçuklular Tarihi), Kalcı Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul, 2017, C.I, s. 49; Merçil, a.g.e., s. 54.

¹⁵ İbnü'l Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, C. IX, s.369; Fazlullâh, Câmî'üt-Tevârih, s. 66.

¹⁶ İbnü'l Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, C. IX, s.297; Refik Turan, "Türklerin Anadolu'ya Akınları ve Malazgirt Zaferi'nden Öncesi Anadolu'da Türk Varlığı", Selçuklu Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları, 2. Basım, Ankara, 2014, s. 98.

¹⁷ R. Turan, "Türklerin Anadolu'ya Akınları", ss. 98-99.

geniş değildir. Bu sebeple doğrusu şudur ki Rûm gazasına gidiniz...” şeklinde bir cevap vermesi, Selçuklular için Anadolu’ya hangi sebeplerden ötürü akınlar yapıldığını ortaya koymaktadır.¹⁸ Çağrı Bey’in oğlu olan Hasan 1048 yılında Erzurum’a doğru ilerlemiştir. Bizans, kendisine bağlı Gürcistan Valisi Kekavmenos’tan destek alarak Hasan’ın karşısına çıkmış ancak stratejik bir yol izleyerek geri çekilmiştir. Bizans’ın yenildiğini düşünen Selçuklular, hızlıca Bizans karargâhına saldırdılar. Bu sırada Bizans askerleri Selçuklular üzerine yürümüş ve gerçekleşen saldırıda birçok Selçuklu askeri ile beraber Hasan da şehit olmuştur. Hasan’ın şehit olduğu ve Selçukluların bozguna uğratıldığı haberi Tuğrul Bey’e ulaşınca İbrahim Yınal ve Kutalmış’ı Anadolu’ya göndermiştir. 100.000 kişiden oluşan Selçuklu kuvvetlerinin karşısında duramayacaklarını anlayan Bizans’ın Vaspurakan ve Gürcistan valileri, İmparator’a haber göndererek yardım istemişlerdir. Bu yardım çağrısı Gürcü Kralı Liparit’e iletilmiş, Liparit de 18.000 kişilik asker yardımında bulunmuştur. 18 Eylül 1048 tarihinde Pasinler Ovasında, Hasankale önlerinde gerçekleşen savaşta Selçuklular başarı sağlamış, birçok ganimet elde etmişlerdir. Ayrıca bu savaşta Liparit de esir edilmiştir.¹⁹ Kazanılan bu zaferden sonra Bizans, batıda topraklarını istila eden Peçenek tehlikesi yüzünden doğuda bulunan Selçuklular ile anlaşmak istedi. Yapılan anlaşma doğrultusunda Selçuklular, Bizans’tan daha önce İstanbul’da yaptırılan ancak harap halde bulunan camiinin inşasını, Fatımî Devleti adına okunan hutbenin Bağdat Abbasi Halifesi adına okunması ve Selçuklulara yıllık vergi ödenmesini istediler. Bizans, bu anlaşmada yıllık vergi ödenmesi isteğini reddetmiştir. Tuğrul Bey, 1054 yılında ordusu ile harekete geçmiş, Anadolu içlerine girdikten kısa bir süre sonra Bergiri ve Erciş’i fethetmiştir. Erciş’te bulunan halk, Tuğrul Bey’e Malazgirt’in alınmasını tavsiye etmiştir. Bu tavsiyeye uyan Tuğrul Bey, Malazgirt şehrinde ordugâhını kurmuş ve burayı ele geçirmeye çalışmıştır. Şehrin tüm imkânlar ile savunuluyor olması ve Malazgirt Kalesi’nin Anadolu’nun en sağlam kalelerinden biri olması, Tuğrul Bey’in burayı ele geçirememesine sebep olmuştur.²⁰ Tuğrul Bey’in kuvvetleri, bu seferde üç yönden hareket etmiştir. Birinci kuvvet kuzeyde Kafkaslara, batıda Canik ormanlarına, güneyde ise Tercan, Hanzit ve Erzincan bölgesine kadar ilerlemiştir. İkinci kuvvet, Çoruh vadisinin ötesindeki yerleri istila etmiş ancak dönüş yolunda ücretli Frank askerlerinin saldırısına maruz kalmışlardır. Bu saldırıda komutanları şehit olduysa da başarılı bir şekilde geri çekilmeyi bilmişlerdir. Üçüncü kuvvet, Kars yönünde ilerlemiş ve burada Bi-

zans valisi ile giriştikleri bir savaştan büyük bir galibiyet alarak, Bizans birliklerini yok etmişlerdir. Malazgirt kuşatmasını kaldıran Tuğrul Bey, Kars yöresine gelmiş ve buradan Erzurum’a kadar ilerlemiştir. Bu süreçte hiçbir Bizans kuvveti karşısına çıkamamıştır.²¹ Tuğrul Bey, daha önce kuşattığı ancak yoğun bir şekilde savunulduğu için başarıya ulaşamadığı Malazgirt önlerine tekrar gelmiştir. Mancınıkların attığı taşların, surlarda açtığı gedikler vasıtasıyla şehre giren Selçuklular, başarısız bir şekilde yeniden geri çekilmek durumunda kaldılar. Kışın yaklaşması ve baharda yeniden gelerek Anadolu’da fetihlerde bulunmak üzere kuşatma Tuğrul Bey tarafından kaldırılmıştır. Bu girişimin ardından Anadolu’dan ayrılan Tuğrul Bey, bir daha Anadolu’ya gelememiştir.²² Tuğrul Bey’in bu seferinden sonra da Selçuklu komutanları vasıtasıyla Anadolu’ya akınlar devam etmiştir. Çağrı Bey’in oğlu Yakuti, 1057 yılında Anadolu’ya başarılı seferlerde bulunmuştur. Onun Azerbaycan ve Erran’dan oluşturduğu birlikler Erzurum, Erzincan ve Kemah’a kadar olan bölgeyi ele geçirdiler. Şebinkarahisar da yine ona bağlı birliklerce ele geçirilmiştir. Bir başka Türk komutanı olan Emir Dinar, Malatya’yı almaya muvaffak olsa da kuşatma sırasında şehit olmuştur. 1059 yılında bizzat Tuğrul Bey’in isteği doğrultusunda Sivas’a başarılı bir sefer daha gerçekleşmiş fakat burası ancak bir hafta elde tutulabilmiştir. Selçuklu kuvvetlerinin Anadolu’daki faaliyetleri Kızılırmak’a kadar genişlemiş, bu faaliyetler fetih anlamında tam bir başarıya ulaşmasa da ileride Anadolu’ya yapılacak seferlerin önünü açmıştır.²³ Alp Arslan’ın Anadolu Siyaseti ve Malazgirt Zaferi: Tuğrul Bey, 1063 yılında hayatını kaybettiğinde arkasında oğlu bulunmamaktaydı. Ölümünden sonra Çağrı Bey’in oğlu Süleyman, vasiyet üzerine tahta çıkarılmıştır.²⁴ Bu duruma karşı çıkan kardeşi Alp Arslan harekete geçerek hızlı bir şekilde tahtı ele geçirmiştir. Devamında Arslan Yabgu’nun oğlu Kutalmış da isyan etmiş, 1063 yılının son günlerinde ona karşı da başarı sağlanmıştır. Yapılan mücadelede Kutalmış hayatını kaybetmiştir.²⁵ Böylelikle Alp Arslan devlet içinde hâkimiyetini sağlama almayı bilmiştir. Rey’e girmesinin hemen akabinde, 1064 yılında “Rum gazası” adı verilen sefere çıkmıştır. Henüz yeni sultan olmuşken Anadolu’ya yönelmesi, onun buranın fethedilmesine verdiği önemi ortaya koymaktadır. Babası Çağrı Bey’in yaptığı keşif seferlerinde, Anadolu’da Türkmenler için çok uygun yaylaların bulunduğu kanaatine varması, Alp Arslan’ın Anadolu’ya verdiği önemin başlıca sebebidir.

Alp Arslan, oğlu Melikşah ve Nizamülmülk’ü de yanına alarak Azerbaycan’a hareket etti. Yolda iken kendilerine yıllarca Anadolu gazasında bulunan Tuğtekin de katıldı. Tuğtekin, bu

¹⁸ R. Turan, Selçuklular Tarihi, ss. 113-114; İbnü’l Esir, el-Kâmil fi’t-Tarih, C. IX, s. 415.

¹⁹ Özgüdenli, Selçuklular, s. 98; Denizoğlu, a.g.e., ss. 94-95; İbnü’l Esir, el-Kâmil fi’t-Tarih, C.IX, s. 415.

²⁰ R. Turan, “Türklerin Anadolu’ya Akınları”, s. 102.

²¹ Ali Sevim, Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 34.

²² Sevim, Anadolu’nun Fethi, s. 34; R. Turan, “Türklerin Anadolu’ya Akınları”, s. 102.

²³ R. Turan, “Türklerin Anadolu’ya Akınları”, ss. 104-105; Sevim, Anadolu’nun Fethi, ss. 36-38.

²⁴ İbnü’l Adim, Tuğrul Bey’in kendisinden sonra Alp Arslan’ı veliyaht bıraktığını aktarmaktadır. Bkz. İbnü’l Adim, Bugyetü’t-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler), Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1982, s. 10.

²⁵ Kafesoğlu, İbrahim, “Alparslan”, DİA, C.2, 1989, s. 526.

sırada Sultan Alp Arslan'a Anadolu hakkında birçok bilgi verdi. Melikşah ile Nizamülmülk'ün emrindeki kuvvetler, Aras'ın kuzeyinde faaliyetlere girişirken, Alp Arslan da Tiflis ile Çoruh Irmağı arasındaki bölgeye akınlar yaparak Gürcistan'ın kuzey bölgelerine kadar ilerledi. Daha sonra Gürcistan'ın güneybatısında bulunan Ahılkelek'e gelen Alp Arslan, buraya gelene kadar birçok şehri ele geçirdi. Haziran 1064 tarihinde Ahılkelek'i de ele geçirmeye muvaffak oldu.²⁶

Alparslan, Ahılkelek'in fethinden sonra Anadolu'nun doğudaki önemli bir geçiş noktası olan Ani üzerine ilerledi. Bizans'ın elinde bulunan Ani'de şiddetli çarpışmalarla geçen bir aydan sonra 16 Ağustos 1064 tarihinde Ani fethedildi. Elde ettiği başarıların haberlerinin ulaşması için Bağdat Abbasî Halifesi'ne ve sair yerlerdeki emirlere *fetihname* göndermiştir. Gelen haberden sonra Halife, Sultan Alp Arslan'a "*Fetihlerin babası*" anlamına gelen "*Ebu'l-feth*" ünvanı vermiştir.²⁷ Kardeşi Kavurd'un isyan etmesi üzerine Alp Arslan hızlıca Anadolu'dan çıkmıştır. Onun Anadolu'dan çıkışından sonra da Selçuklular'ın Anadolu'daki girişimleri sürmeye devam etmiştir. Alp Arslan'ın ayrılışından sonra gerçekleşen akınlar, Bizans'ın direncini kırmak adına önem arz eder. 1065 yılında gerçekleşen Urfa kuşatması, 4.000 kişilik Bizans kuvvetini bozguna uğratmıştır. 1066 yılında Ergani ve Nizip, Selçuklu komutanları tarafından ele geçirilmiştir. Bu akınları gerçekleştirenler arasında Afşin Bey ve Gümüştekin gibi önemli komutanlar bulunmaktadır. 1067 yılında Afşin Bey, Malatya'da Bizans kuvvetlerini ayrı bir bozguna uğratmıştır. Yine Afşin Bey, 1068 yılında Antakya'yı kuşatmış ve Bizans, kendisi ile ağır maddi karşılık gerektiren bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır.²⁸ Afşin, Sanduk, Ahmed Şah, Türkman ve Dilmaçoğlu Muhammed gibi emirler 1069 yılından itibaren Bizans arazilerine karşı taarruza başladılar. Bu taarruzlara karşılık vermek isteyen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Anadolu'ya bir miktar ordu sevk etse de başarılı olamamıştır. Gönderdiği orduların başarı sağlayamadığını öğrenen İmparator, bizzat harekete geçerek Selçuklular'ı geri çekilmeye zorladı. İmparator'un asıl amacı, Selçuklular'ın hareket merkezi olarak kullandıkları Ahlat'ı ele geçirmektir. Bu sayede Selçuklular'ı Anadolu'dan çıkartabileceğini düşünmekteydi fakat durmak bilmeyen Selçuklu akınları Konya ve Karaman'a kadar ulaşmıştı. Bu durumu haber alan İmparator, doğudaki emellerinden vazgeçerek Sivas üzerinden Kayseri'ye ulaşmıştır. Burada Türkler'i yakalayacağını düşünmüş ancak Türkler, İmparator'un geleceğini daha önceden haber alarak Halep'e geçmişlerdi. Bizans İmparatoru bundan sonraki süreçte doğudaki işlerle uğraşması ve Selçuklular'a karşı mücadele etmesi için Manuel Komnenos'u görevlendirdi. Bu sırada Alp Arslan'a karşı isyan eden eniştesi Erbasgan, kendisini yakalamak için takip eden Afşin'den kaçarak Kızılırmak kıyılarına

kadar geldi. Burada Manuel Komnenos'u yenilgiye uğratarak esir aldı. Manuel, Erbasgan'ın takip edildiğini öğrenince onu Bizans'a sığınması yönünde ikna etti ve ikisi beraberce İstanbul'a geçtiler.²⁹ Afşin Bey'in, emrindeki akıncılar ile Marmara sahillerine kadar ilerlemesi, İmparator'u çokça kuşkulandırmış ve 13 Mart 1071 günü yeni bir sefere daha çıkmıştır. Bu sırada Sultan Alp Arslan Fatımiler ile uğraşmaktaydı. Fatimî Devleti'nin veziri olan Nasrüddevle Hamdam, rakipleri karşısında zor duruma düşüncü Alp Arslan'dan Mısır'a gelmesini ve buraya hakim olmasını istemiştir. Bu isteği bir fırsat bilen Alp Arslan derhal harekete geçmiş ve Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya girmiştir. Anadolu'da iken Afşin Bey, Sultan Alp Arslan'a Bizans'ın gücünün Selçukluları ezecek durumda olmadığından bahsetmiştir. Bu haber karşısında planına devam etmek istese de, Bizans İmparatoru Romanos'un kendilerine yaklaştığı haberini aldı. Romanos'un yaklaştığı haberi, onu derhal Musul'a yönelmiş ve ordusundaki zayıf askerleri terhis edip, dinç ve atılgan askerler ile ordusunu düzene sokmuştur. Neticede iki ordu 26 Ağustos 1071 tarihinde Malazgirt ovasında şiddetli bir savaşa tutuşmuştur. Bu savaşta Selçuklu ordusu büyük bir başarı elde etmiş, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes de esir alınmıştır.³⁰ Çağrı Bey'in seferleri, akabinde Tuğrul Bey'in kuşatmaları ile daha da önem kazanan Anadolu, Alp Arslan'ın bu başarısı sayesinde Türkler'in kitleler halinde yayılmaya başladığı bir yer olmuştur.

Sonuç: Türkler'in Anadolu'ya gelmeleri, yerleşmeleri ve akabinde buranın Türk yurdu haline gelmesi çoğu zaman Malazgirt Savaşı ve sonrası ele alınarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Esasında Selçuklular için 1071 yılından daha evvel Anadolu'ya akınlar yapıldığı görülmektedir ve Çağrı Bey'in yapmış olduğu keşif seferlerinin bu hususta son derece önem taşıdığı muhakkaktır. Çağrı Bey, yaptığı keşif seferlerinin sonuçlarını kardeşi Tuğrul Bey ile paylaşmış ve Anadolu'da kendilerini durduracak bir güce rastlamadığından bahsetmiştir. Gerçekten de bu süreçte Bizans taht kavgaları ile uğraşmakta, Anadolu sınırlarını korumakta hem batıda hem de doğu da sıkıntı yaşamaktadır. 1048 yılında gerçekleşen Pasinler Savaşı'ndan (Hasankale) hemen sonra Bizans'ın anlaşma yapmak istemesinin bir nedeni de batıda topraklarını zorlayan Peçenek tehlikesiydi. Alp Arslan'dan daha önce Tuğrul Bey'in Malazgirt önlerine geldiğini ve Anadolu'nun en güçlü kalelerinden birine sahip olan bu şehri iki ayrı kuşatma ile ele geçirmeye çalıştığını bilmekteyiz. İki kuşatma girişimi de başarıya ulaşamamış fakat geçen süreçte emir ve komutanlar vasıtasıyla Anadolu'daki birçok yer Selçuklular'ın eline geçmiştir. Emir ve komutanların Anadolu içlerine yaptıkları akınlar, kalıcı olmasa da ileride gerçekleşecek fetihler için yol gösterici olmuştur.

²⁶ R. Turan, "Türklerin Anadolu'ya Akınları", s. 106.

²⁷ Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 41.

²⁸ R. Turan, "Türklerin Anadolu'ya Akınları", s. 110.

²⁹ Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 50; Merçil, a.g.e., s. 65.

³⁰ Merçil, a.g.e., ss. 66-67; İbnü'l Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, C. X, s. 72; İbnü'l Adîm, Bugyetü't-taleb, s. 12; R. Turan, "Türklerin Anadolu'ya Akınları", ss. 111-112; Kafesoğlu, "Alparslan" ss. 528-529.

TARİHÇİLERİN KUTBU HALİL İNALCIK'IN ARDINDAN

Necmettin AYGÜN

Aksaray Üniversitesi

Yaşamı ve mesleği, aynı zamanda Modern Türk Tarih Yazıcılığının günümüze kadar geçirmiş olduğu evrimin bir göstergesi olan Halil İnalçık, ilmi çalışmalarıyla Osmanlı tarihini, Osmanlı'yı dünyaya tanıtan bir akademisyen olmasıyla bilinmektedir. Burada, Merhum İnalçık'ın vefatı akabinde kendisi hakkında Prof. Dr. Mehmet ÖZ ve Prof. Dr. Özer Ergenç tarafından kaleme alınan iki yazıya yer verilerek, Onun Türk ve Dünya tarihçiliğindeki yeri betimlenmeye çalışılmıştır.

İNALCIK'A BAKILMADAN OSMANLI YAZILAMAZ¹

Prof. Dr. Mehmet ÖZ

"O, eserleriyle ve öğrencileriyle yaşamaya devam edecek..." Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet ÖZ, 100 yaşında hayatını kaybeden 'Tarihçilerin Kutbu' Prof. Dr. Halil İnalçık'ı anlattı.

Bilkent Tarih Bölümü Başkanı Mehmet Kalpaklı'nın Türk Ocakları Bursa Şubesi'nce düzenlenen 'Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri' toplantılarının ikincisinde -ilki, yine bir Kırım Türkü olan İsmail Bey Gaspıralı hakkındaydı- sunduğu bildirinin başlığı "Biyografisine Sığmayan Bir Bilim Adamı" idi. Bu gerçekten de ziyadesiyle isabetli bir tanımlama. Tarihçilerin Kutbu olarak andığımız Halil Hoca, gerçekten de yüz yıllık ömrüne büyük başarıları sığdırmış, 20. yüzyıldan 21. yüzyıla uzanan tarihimizin uluslararası alanda şöhret kazanmış en önde gelen tarihçisi, en önde gelen birkaç sosyal bilimcisinden biridir. (Bu vesileyle belirteyim ki, Hoca'nın bu unvanının patenti, kendisinden "şeyhülmüverrihîn" yani tarihçilerin şeyhi diye bahsedilince "Hocam siz şeyhülmüverrihîn değilsiniz" diyerek onu bir an şaşırtdan sonra da "şeyh çoktur siz kutupsunuz, 'kutbülmüverrihîn'siniz" diyen Hocam Ahmet Yaşar Ocak'a aittir.)

1977 yılında başlayan lisans öğrenciliğimden önce eserleriyle tanıştığım, özellikle Bilkent Üniversitesi'ne geliştikten sonra şahsen de yakından tanımak ve dostluğunu kazanmak fırsatını bulduğum Halil İnalçık, bilim adamı kimliğiyle tam manasıyla örnek alınacak ama erişilmesi güç bir başarının adıdır. 1916 yılında Kırım göçmeni bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da doğan Halil İbrahim, ilköğrenimini Ankara'da Gazi mektebinde aldı. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nden

1940'da mezun olan İnalçık, 1942'de Tanzimat ve Bulgar Meşalesi adlı teziyle doktora, 1943'te Viyana'dan Büyük Ricat'e Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı başlıklı teziyle doçent oldu. (Hoca'nın biyografisi, görüşleri ve tarihçiliği konusunda bkz. Emine Çaykara, Tarihçilerin Kutbu-Halil İnalçık Kitabı adlı söyleşi kitabı).

Bundan sonrası, sürekli üreten, 1940'larda, 1950'lerde yazdıkları halde bugün hâlâ değerlerini koruyan araştırma makaleleri, metin neşirleri, kitaplar, uluslararası bilimsel organizasyonların kurulması, toplantılar, pek çok değişik milletten yetiştirdiği tarihçiler, sayısız fahri doktora ve ödüllere dolu bilime adanmış bir ömür. Hem bilime hem de mensubu olmakla iftihar ettiği Türk milletine hizmet aşkıydı bu. En büyük hedefi de Türk ve bilhassa Osmanlı tarihini bütün dünyaya doğru olarak öğretmek. Eserlerinin muhtelif dillere çevrilip ders kitabı olarak okutulması onu ziyadesiyle sevindirdi. Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ adlı kitabı gerçekten de bütün dünyada Osmanlı klasik çağını, siyasî, kurumsal, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla en iyi şekilde açıklayan bir başucu kitabıdır.

Halil İnalçık'ın eserleri olmadan, onun katkıları dikkate alınmadan Osmanlı tarihinin yazılamayacağı herkesin mutabık olduğu bir husustur. Gerçekten de O, kariyerinin farklı aşamalarında, dönemin eğilimlerini de dikkate alarak Osmanlı tarihinin pek çok yönüne eğilmiştir. Ancak çok çeşitli konuları işlemesine rağmen bunların hiçbirinde yüzeysellik görülmez. Meslektaşlarında en çok dikkat ettiği ve eleştirdiği hususların başında yüzeysellik gelirdi. Doktora için İngiltere'deyken yeni çıkan yürüklerle ilgili makalesini değerlendirirken Metin Kunt Hoca'nın O'nun hakkındaki hükmünü hiç unutmam: Halil Hoca ele aldığı konuyu en ince ayrıntısına kadar inceler ve yeni bir görüş getirir. O makalede de yaptığı buydu: Konar-göçerlerin sosyal ve ekonomik hayata katkılarını arşiv malzemesi ışığında somut verilerle göstermek.

Bilkent Üniversitesi'nde birlikte bulunduğumuz jüriler ve tez komitelerinde en çok dikkatimi çeken yönlerinden biri, adayların konularını somut tarihi verilere dayandırıp dayandırmadığını, konuya dair literatürü tetkik edip etmediğini kont-

¹ Kaynak: <http://www.karar.com/gorusler/inalcika-bakilmadan-osmanli-yazilamaz-202531#>.

rol etmesiydi. Nazik bir üslupla aslında bir şekilde komitelerdeki meslektaşlarını adeta sorgularken çok şey de öğretirdi. Hocahğı ve yol göstericiliğı mükemmeldi.

Halil Hoca'nın ilerleyen yaşı hiç şüphesiz bedenen bir şeyleri alıp götürüyordu ama ruhu bazen bir çocuk gibi çoğunlukla da genç bir delikanlı gibiydi. Dünya tarih camiasının tanıdığı büyük bir şöhrete sahip olmasına rağmen yüksek lisans veya doktora yeni başlayan bir öğrencinin, eserlerinde ortaya koyduğu görüşlerden haberdar olduğunu öğrenmek ona büyük mutluluk verirdi. Yani kibirli değildi, büyük tarihçiydi. Sürekli bir araştırma ve yazma şevki vardı. Toplantılar bitip ayrılırken "benim için dua edin" diye uğurlardı bizi. Çünkü yazmayı planladığı, üzerinde çalıştığı kitapları vardı.

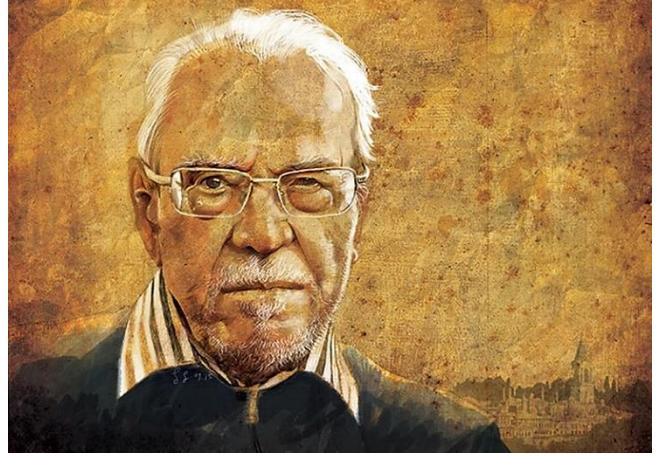
Tam 100 yaşında vefat eden Hocamızı şubat ayı sonlarında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Durmuş Yıldırım ve Türk Ocakları Genel Sekreteri Doç. Dr. Emrah Şenel'le birlikte ziyaret etmiştik. Ziyaretin iki sebebi vardı: İlki, Genel Başkanı olduğum Türk Ocakları Derneği'nin 2015 yılı ödülleri Prof. Dr. Osman Turan Türk Ocakları Türklük Araştırmaları armağanının kendisine verildiğini bildirmek, ikincisi ise Hoca'nın kurucuları arasında bulunduğu TKAE'nin kendisi için hazırlama kararı aldığı ve editörlüğü de tarafıma tevdi edilen armağan kitap konusunda kendisini bilgilendirmektir. Hoca her iki haberden de çok mutlu olmuştu. Bakıldığında artık ayakta gezemez bir haldeydi ama ilmi çalışmalarına devam etmek için kendisine yardımcı olan öğrencisi Tayfun Ulaş ile o hiç eksilmeyen heyecanı ile çalışmalarına devam etmekteydi.

Hoca'nın yıllar içinde en çok dikkatimi çeken yönü, ilerleyen yaşına rağmen ilmi araştırmaya, yeni şeyler keşfetmeye, yeni görüşler ortaya atmaya karşı duyduğu bitmek tükenmek bilmeyen heyecanıdır. O'nun, 80'li yaşlarında Osmanlı Beyliği'nin temellerinin atıldığı coğrafyayı karış karış gezerek, toponomik verilerle arşiv belgelerini ve kronikleri karşılaştırmak suretiyle Bafeus Savaşı, Pelekanon Savaşı vb. pek çok hadiseye yeni açılımlar getirmesi işte bu yeni şeyler keşfetme iştiyakının sadece bir örneğidir.

Halil Hoca tarihin arşivlere ve birincil kaynaklara dayanılarak, bu kaynaklara hakkıyla nüfuz edilerek yazılacağını savunurdu. Ancak O, sadece belgelere göre tarih yazan biri değildi. Teorik tartışmalardan haberdar olmakla kalmamış, Osmanlı sisteminin siyasî ve sosyo-ekonomik boyutlarına dair kendi görüşlerini sistemleştirmiştir. O'nun Osmanlı tarım ve toprak düzenine dair çift-hane sistemi yaklaşımı bunun tipik bir örneğidir. Böylece, Osmanlı tarihinin gerçeklerini bilmeyen ama teorik modellerle her şeyi açıklayanlara(!) karşı onların anladığı dilden konuştuğunu da göstermek isterdi.

O, Türkiye'ye kaybedilen topraklardan gelmiş Osmanlı bir ailenin Cumhuriyet'in değerleriyle yetişmiş bir çocuğuydu. Atatürk'le ilgili hatıralarını büyük bir heyecanla anlatan Hoca, milliyetçi idi ama ilmi çalışmalarında nesnellğe ve

bilim ahlâkına titizlikle dikkat ederdi. Bu bakımdan popüler algılara göre değil bilimsel gerçekler doğrultusunda yazardı. Hoca aslında yaşayan Osmanlı tarihi idi, kendisini idarî işlerden uzak tutmuş, hep ilmi çalışmalara yoğunlaşmıştır. Toplumunu, siyaseti ve dünyayı takip etmiş ama siyasî tartışma ve çekişmelerin dışında kalmaya özen göstermiştir.

<https://www.bilimveutopya.com.tr/tarihcilerin-kutbu-halil-inalcik-anisina>

Hoca'nın az bilinen ve özellikle de son yıllardaki eserlerinde ortaya çıkan bir yönü de şiire ve edebiyata düşkünlüğüdür.

Şair ve Patron kitabı bu bakımdan önemlidir. İlber Ortaylı'nın Bernard Lewis'ten naklettiği şu hüküm O'nun bizim tarihçiliğimizdeki yerini hakkıyla belirtir: "Köprülü ve Barkan zamanlarının büyük âlimleriydiler, Halil İnalcık tüm zamanların büyük âlimi..." Ancak Hoca kendi ilmi şeceresinde Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü'nün yerini hakkıyla teslim eder, Ömer Lütfi Barkan'ı hep derin bir saygı ve takdirle anardı.

Tarihimizle ilgili o kadar çeşitli ve değişik konularda zamana karşı dayanıklı ve değerli o kadar çok kitap ve makale yazdı ki, Amy Singer'ın Bursa'daki toplantıda çok yerinde bir şekilde ve edebî bir üslupla belirttiği üzere, bunların belki onda hatta yirmide biri bile Türk tarihçiliğine adını altın harflerle yazması için yeterli olurdu. Sadece birkaç misal: Osmanlı Hukuku, Osmanlı Padişahı, Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü hakkında 1958-60 yıllarında yayınladığı makaleler Türk ve İslam siyaset ve hukuk tarihine vukufunun örnekleri olarak hâlâ temel metinler olarak okunuyor; 1954'te yayınlanan Osmanlı Fetih Yöntemleri hakkındaki analitik makalesindeki tespit ve tahliller geçerliliğini koruyor. Kırım Hanlığı, Don-Volga Kanalı Projesi, Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü, Adalet-nameler vb. sayılamayacak konudaki katkıları klasikleşmiştir. Osmanlı klasik sisteminin değişmesi üzerine yazdıkları, Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecine dair yorum ve tahlilleri bize yol göstermeye devam ediyor. O, eserleriyle ve öğrencileriyle yaşamaya devam edecek.

Nur içinde yatsın, mekânı cennet olsun.

HALİL İNALCIK NEDEN BÜYÜK²

Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Herhangi bir düşünce veya bilgi alanında, yaptıklarıyla ve yazdıklarıyla, o alanın yöntemlerinin geliştirilmesine, sistematik bilgi birikiminin standartlaşmasına birincil katkıda bulunan düşünür veya bilim adamları genellikle "büyük" diye nitelenir. Bu sıfat, onların yaptıklarına ilişkin bir nitelemedir. Ancak nitelemenin bir diğer boyutunu da göz önünde bulundurmak gerekir. "Büyük"lük nasıl bir kavramdır? Diğer bir deyişle bu sıfatın evrensel bir ölçüsü var mıdır, yoksa kişiden kişiye değişen, ortamdaki ortama farklılaşan bir özelliği mi söz konusudur? Bu soruların cevabı verilmeden, bu biçimde nitelemenin gerçek anlamına ulaşmak mümkün olmaz. İşte bu yazıda, özellikle sosyal bilimler içinde, günümüzde çok öne çıkarılmış görünen "tarih" bilgi dalının Türkiye'deki seçkin bir temsilcisi, Halil İncılık'ın tahlilî bir şekilde değerlendirilmesine girişilecektir. Yazının iki temel hedefi vardır. Birincisi, Halil İncılık'ın tarihçiliğinin boyutlarının tespiti, diğeri ise, bu boyutların büyüklüğünün genel bir kabul görüşü görmediği sorusunun cevabı.

Özellikle 80'li yıllardan bu yana Türkiye'de "tarih" in ne olduğu üzerine tartışmalar yine çoğalmıştır. Bu kez, 60'lı yılların tartışmalarından başka bir çizgide, 60'lı yıllarda söylenen-

ler bir kalemde silinip unutulmuşluk dosyasına atılarak "tarih" sorgulanmaktadır. Ancak her iki dönemin ortak özelliği, "klâsik, akademik, Ortodoks" olmayan, ancak kendini "tarihçi" diye niteleyen birçok kalem sahibinin, Türkiye'deki profesyonel-akademik tarihçiliği, "kuru, dar bir belgencilik cenderesinde" görmüş olmalarıdır. Gerçekten, Türkiye'de durum böyleyse, bunun diğer ülkelerdeki durumu nedir? Halil İncılık da, bu "kuru, dar bir belgencilik cenderesinde" bir tarihçi midir? Eğer öyleyse, 1935'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde başlayan bir büyük tarih tutkusunun daha sonraki durakları, nasıl başta Amerika olmak üzere Batı ülkelerinin birçok önemli bilim merkezleri olmuştur? Eğer öyleyse eserleri neden çeşitli dillere tercüme edilmiştir?

"Tarih" in ne olduğu üzerinde en çok kafa yoran ve kendi içinde son derece tutarlı açıklamalar yapan Halil Berktaş'ın bazı sözlerini böyle bir sorunun cevaplanmasında temel alıp söze başlamak yararlı olabilir. Berktaş'a göre, "... mesleğin (tarihçiliğin) bütünü üzerindeki sona ermemiş ve ermeyecek dış belirlenimlerle bağlantılarını irdellemek için doğrudan doğruya tarihçilerin kişiliklerine, kökenlerine, şekillenmelerine ilişkin çalışmalar yapmamız gerekiyor. Biyografik ve prosopografik etüdler, elbette başlı başına her şeyin sırrını vermez; araç ve metodolojilerden sadece biridir... (fakat bu metod) Türkiye'nin tarihçilerine de uygulanmalıdır". Bu niyetle Berktaş, "böyle bir incelemenin biyografik boyutunun başlangıç notları" diye nitelediği, çok önemli makalesinde Yusuf Akçura (1876-1935), Fuad Köprülü (1890-1966), Ömer Lütfi Barkan (1903-1979) ve Halil İncılık (1916)'in eserlerinin önemli bir kısmını ve hayatlarını birer "metin" gibi incelemeye çaba gösterdiğini söyler. Bu dört tarihçinin her biri, 20. yüzyılın dört ayrı nesline mensupturlar. Bununla birlikte, hepsi milliyetçidir; ancak milliyetçiliğin değişik aşamalarını simgelemektedirler. İlk ikisi, Türk Devriminin önemli bir dönüm noktası olan 1930'a göre, öncesine; diğer ikisi ise, sonrasına oturtulabilir. Bu durum, onların "milliyetçilik" niteliklerinin türünün belirlenmesinde etkindir. Diğer yandan Berktaş, "Akçura ile Köprülü, tarihçilik formasyonları açısından esas olarak otodidakt karakterdeler; Barkan (sanıldığı gibi aksine) tam profesyonel değil, belki yarı profesyonel sayılabilir; aralarında her bakımdan profesyonel ve üstelik tam uluslararası ölçülerde bilim adamı olarak bir tek İncılık gözüküyor" demektedir.

Berktaş bu tür bir sınıflandırmadan sonra, Türk Devrimi "devletçilik" uygulamasına geçerken, Barkan'ın temsil ettiği tarih görüşünün, yavaş yavaş Türk Tarih Tezi'nin yerini aldığı ve aynı zamanda akademik Türk tarihçiliğinin Ortodoks doktrini haline geldiğini ve "bu tarihçiliğin artık oluşmuş çerçevesi içine ise, 1940'ların ortalarından itibaren Halil İncılık'ın girdiğini" söylüyor. Bu yaygınlaşmış ve genel kabul gör-

² Kaynak: <http://www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501711&query=inalc%FDk>.

müş görüş "Osmanlı Devleti"nin kuruluş ve gelişme dönemlerinde kendine has, adil ve teb'ayı gözeten bir düzen yarattığı tezidir. Berktaş, bu paradigmayı benimseyen İncalcık'ın Barkan'a göre gerek yaşadığı dönem, gerekse sahip olduğu olanaklar yüzünden daha değişik bir gelişme gösterdiğini vurguluyor ve İncalcık'ı daha sonraki çalışmalarında etkileyen ve onun öne çıkmasına neden olan hususları şöyle sıralıyor:

1. Türkiye'deki Batılılaşma dalgasının başlangıcında, yani; 1940'larda İncalcık'ın tarihçiliğinin daha yeni şekilleniyor olması,
2. Kendisinin, yüzü daima uluslararası akımlara dönük olmuş olan liberal-milliyetçi Köprülü'nün talebesi olması,
3. 1945'lerden sonra tekrar tekrar yurt dışına çıkmış olması (1949'da Londra'da Wittek ile çalışma, 1953-54 Columbia, 1967'de Princeton, 1971'de Pennsylvania),
4. Dünya pazarı için üretim yapıyor olması.

O'na göre bu hususlar, "1930'ların Yüksek Öğrenim reformundan sonraki ikinci neslin yetiştirdiği ve sonra dünyaya açtığı bir tarihçi" olan İncalcık'ın yetişmesinde çok etkilidir. Her ne kadar Berktaş, İncalcık'ı "son tahlilde hâlâ halkın değil, devletin tarihçisi; aşağıdan yukarı değil yukarıdan aşağı bir tarihçi" diye nitelese de, onda "tarihçilik mesleğinin içsel icaplarına riayet" çok ağır bastığını özenle vurguluyor. Berktaş'ın makalesinin tümünü ve ileri sürdüğü hükümlerin tamamını değerlendirmek, bu yazının sınırları dışındadır. Fakat, düşüncelerini hayranlık uyandırıcı bir tasnifle ve vuzuhla sunan, o nedenle yazılarında daima yararlandığım Berktaş'ın sözünü ettiği bu "tarihçilik mesleğinin içsel icapları", benim yazımın asıl konusunu oluşturacaktır. Çünkü, hiç kuşku yok ki, her bilim adamını, özellikle sosyal bilimcileri, içinde yaşadıkları koşullar derinden etkiler; ancak onların asıl belirleyici özellikleri, ilgilendikleri bilim dalının yöntemlerini uygulamada ve geliştirmedeki yetenekleridir. Bence, eğer Halil İncalcık'ı anlamak ve bir tarihçi olarak değerlendirmek istiyorsak, onu etkileyen genel koşullarla birlikte, asıl olan bu ikinci özelliğidir.

Halil İncalcık, Türk Devrimi'nin ve Türk Devrimi'nin ilk fakültesi olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin yetiştirdiği müstesna bir bilim adamıdır. Seçtiği meslekte, kuru bir nakilci olarak kalmayıp, eleştirel bir yaklaşımla orijinal düşünce ve bilgi üretmeyi gerçekleştirebilmiştir. Berktaş'ın çok doğru bir biçimde ortaya koyduğu, fakat özellikle Halil İncalcık için eksik bıraktığını sandığım eserlerini ve hayatını bir "metin" gibi okumayı daha ayrıntılı yaptığımız anda, İncalcık'ı daha iyi tanıyabiliriz:

1905 Yılında Kırım'ı terketmiş, bir süre İstanbul'da ikamet ettikten sonra, 1924'de Ankara'ya geçmiş bir ailenin çocuğu olan Halil İncalcık'ın hayatındaki hangi olayların büyük önem taşıdığı söylenebilir? Eğer bazı rastlantılar olmasaydı, bugün Halil İncalcık olabilir miydi? 1916'da doğan ve 1935'te Balıkesir Necati Bey Öğretmen Okulu'ndan mezun olan bir gencin,

önünde nasıl bir gelecek vardı? Kendisi bu geleceğin yönlendirilmesinde o günlerde ne derece etkin olabilirdi? Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin açılışıyla birlikte, alınan önemli kararlardan biri, bu yükseköğretim kurumunun kapılarını öğretmen okullarını bitirenlere de açmaktır. Profesör Afet İnan'ın bu önerisi, daha sonra aynı kurumun öğretim üyeleri arasında yer alacak birçok gence bu imkânı sağlamıştır. Bunlardan biri de Halil İncalcık'tır. Halil İncalcık için onun hayatının sonraki dönemlerini etkileyecek kararlardan bir diğeri de, arkadaşlarının çoğu lisans öğrenimi sırasında, Alman hocaların ders verdiği bölümlere yönelirken, onun "tarih"i seçmesidir. "Tarih" dahı o sıralarda Alman hocalardan çok, Türk öğretim üyelerinin ders verdiği bir bölümdür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve Türk ulusunun modernleşmesini hedefleyen Türk Devrimi, Batı dünyasını yaratan moderniteyi örnek almıştır. Modernite denilen olguyu içeren süreçte, ki bu süreç 1650'lerden 1970'lere kadar uzanır, birinci belirleyici olan ulusal devletler ve uluslaşmadır. İkincisi ise, özellikle bilimsel devrimle özdeşleşen eleştirel düşünce ve somut bilgi üretmedir. Öyle olunca, Türk Devrimi'nin de hedefi bu iki hususu gerçekleştirmektir. Bu açıdan bakınca, Halil İncalcık'ın, Berktaş'ın sözünü ettiği diğer tarihçiler gibi, neden ulusalcı olduğunu sorgulamak gerekmez. Burada sorgulanması gereken, eleştirel düşünce ve somut bilgi üretimi açısından nasıl değerlendirilebildiğidir. Bu soru aynı zamanda Türk Devrimi'nin hedeflerine ne kadar ulaştığını da açıklayacaktır. Halil İncalcık, 1935'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne başladığı günleri şöyle anlatır:

"O zamanlar Ekrem Akurgal, Sedat Alp Almanya'dan yeni dönmüşler ve orada doçent olmuşlardı. Almanya'dan gelen en iyi profesörler hocalarımızdı. Aslında o zamana kadar benim aklımda tarih yoktu. Ben daha çok edebiyat, felsefe gibi alanlar istiyordum. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne ilk girdiğimde Sinolojiyi düşündüm. Fakat sonra tarihimizin en önemli döneminin Osmanlı Tarihi olduğunu gördüm. Osmanlı arşivlerinde milyonlarca vesika vardı ve ben işi en iyi burada yapabiliyordum". Halil İncalcık, Öğretmen Okulu'nu yeni bitirmiş bir genç olarak, o zaman herhalde çok boyutlu değerlendirmeler yapabilecek durumda değildi. Anlaşıyor ki, bu yeni kurumun ilk öğrencileri olan arkadaşlarıyla birlikte, o da Eberhard gibi ünlü hocaların cazibesine kapılmış hangi alanı seçeceği konusunda mütereddit kalmıştı. Fakat, tarihe yönelmesi, onun hayatının sonraki günleri için son derece belirleyici oldu. "Tarih" öğrenimi yaptı. Dönemin eğilimlerini yansıtan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, onun modern düşünceye yönelmesini sağladı. Lisans öğreniminin sonunda, 1940'da mezun oldu. Fakültede asistan olarak kaldı ve Yakınçağ Tarihi kürsüsünde doktora çalışmalarına başladı. Bilindiği gibi doktora tezi, Tanzimat ve Bulgar Meselesi başlığını taşıyor. Doktora tezi çevresinde açıklamaya çalıştığı belli başlı sorunlar, bölgede toprak ağalığı, köylü problemleri, sosyal ve

ekonomik koşulların Balkanlar'daki milli hareketlerde ne ölçüde rol oynadığı, Osmanlı Devleti'ne başkaldırıların arka plânında hangi etkenlerin bulunduğuydu.

Hatırlanması gereken ikinci bir husus, Halil İnalçık'ın akademik hayatının ilk beş altı yılı Tanzimat Dönemi üzerinde araştırmalarına devam etmesi ve daha sonra, İstanbul'un alınışına ilişkin merakı dolayısıyla Osmanlı Tarihi'nin ilk dönemlerine yönelmesidir. Halil İnalçık'ın hayatındaki bu ayrıntıların makul yorumlarını yapmadan, onu dönemin ilgileri ve hâkim siyasal ve sosyal düşüncelerin yönlendirdiği, milliyetçi, devlet tarihi yazan olarak nitelemek; Osmanlı tarihini "biricik", "kendine özgü" diye izah ediyor yorumları yapmak, "mesleğinin içsel icapları" üzerindeki büyük ustalığını perdelemek olur. Halil İnalçık, Osmanlı Tarihi'ni evrensel gelişmenin içinde açıklamaya çalışmıştır. Ancak çok yoğun araştırmalarının sonucunda elde ettiği bilgi birikimiyle Osmanlı Tarihi'ni dönemlendirme ve her dönemin belirgin özelliklerini tespit etme çabalarına girişmiştir." Dikkate şayandır ki, onun bu teklifleri, tarihçiler arasında genel bir kabul görmüştür. Osmanlı Tarihi araştırmalarında kullanılan kronolojik tasnif, bugün bütünüyle onun adlandırmalarına dayanmaktadır. "Dönemlerin tespiti" yöntemi kuşkusuz, F, Braudel'in tarihte "uzun süreç" yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Halil İnalçık, Braudel'in kuvvetle etkisi altındadır. Annales Okulunu Barkan ve İnalçık Türkiye'ye getirmişlerdir.

Halil İnalçık'ı üstün kılan özelliklerinden biri, incelediği tarihsel dönemin koşullarını anlamaya çalışması ve bunu yaparken, eleştirel tavrını hiç yitirmemesidir. Bunu yetişme çağlarından, ustalığının doruğuna ulaştığı döneme kadar hiç değiştirmemiştir. Gerçekten de Fuad Köprülü'ye hocası olarak hayrandır ve ondan büyük ölçüde etkilenmiştir. Fakat "semitik filoloji çalışmalarının, Batılı devletlerin iktisadi gayelerinin ve siyasi emellerinin" yönlendirdiği bilimsel açıklamalara tepki gösteren Köprülü'nün gerek Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, gerekse Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Meselesi'nde onun metodik izahlarına ve klasik üslubunun etkileyciliğine rağmen, İnalçık bu konularda daha kapsamlı yorumlarda bulunmuş, örneğin Fatih dönemine ilişkin araştırmaları sonucunda Osmanlı gerçeğinin temelinde önemli bir sentezin bulunduğunu; Fatih'in kişiliğinde hanlık, gazilik ve kayserlik ideallerinin birleştiğini açıklamıştır. Osmanlı Tarihi yazımında iki boyut aradığını, bunlardan birincisinin sosyal ve kültürel yapının şovenist eğilimlerden kurtulmuş (ulusal ve Batılı olmak üzere iki yanlısını da) doğru yansıtılmış bir tarih; ikincisinin de Osmanlı Devleti olgusunu, Dünya Tarihi içinde sadece politik, sosyal ve ekonomik yapısıyla değil, yönlendirici boyutlarıyla yerleştirmek olduğunu söyleyen Doğan Kuban, bu yaklaşımı İnalçık'ta bulduğunu ve "ulusal tarih parametrelerini aşan bir historiografi bağlamında yeni bir söylemin yollarını açabilecek verileri ortaya koyduğunu" belirtiyor. Bu konudaki örnekleri

çoğaltarak, İnalçık'ın eleştirel yaklaşımını ve etraflı açıklamalarını izleyebiliriz. Bilindiği gibi, Osmanlı hukuku ve uygulamaları üzerinde çalışan bir diğer önemli tarihçi Barkan'dır. Barkan, Osmanlı tahrir defterlerini tarayarak, her bir sancağın kanunnâmelerini incelemiş ve bunların bir kısmını önemli eseri Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî Esasları 1: Kanunlar (İstanbul 1943)'da yayınlamıştır. Gerek bu eserin başındaki değerlendirme yazısında, gerekse diğer çalışmalarında Osmanlı'da kanun kavramı üzerinde durmuş ve kanunnâmelerin niteliğini yorumlamıştır. Ona göre her bir kanunnâme, ilgili olduğu sancağın sınırları içinde, eskiden beri görülen uygulamaların (kadimden berü olgelenin) yazıya geçirilmesi ve padişah iradesi biçiminde formüle edilmesidir. Bu bakımdan memâlik-i mahrusedeki sancak kanunnamelerinin hükümlerinde farklılıklar, bazen tenakuzlar vardır. Kısacası, sancak kanunnameleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda, çoğu Osmanlı öncesinden beri uygulana-gelen yerel kurallara ilişkindir ve bunlar merkezî otorite tarafından tanınmış ve hüküm haline getirilmiştir. Barkan'ın bu konudaki geniş bilgisine ve bir otorite sayılmasına bakılırsa, bu konuda daha sonraki araştırmacıların onun bu büyüklüğünün baskısı altında kalması doğal sayılabilir. Oysa İnalçık, bu konuda daha ince değerlendirmelere girişmiş ve daha değişik yaklaşımlar, yerelliğin varlığını kabul etmekle birlikte, bunun sınırlarını arayarak, sancak kanunları üzerinde, küttâb sınıfının rolünü, özellikle nişancı ve Reisülküttâbın zaman ve mekân üzerinde birleştirici, uzlaştırıcı ve kural koruyucu fonksiyonunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, eski yasağ, türe ve kanun kavramlarında tecessüm etmiş ve Osmanlı'da örfi sultanî biçimini almış merkezî normların varlığını aramıştır. Barkan genel kanunnamelerin resmî niteliğini kabul etmez. İnalçık bu tezin aksini ortaya koymuştur.

İnalçık'ın bu tutumu nereden kaynaklanmaktadır? Konusunu oluşturan olaylara ve onlardan haber veren belgelere eleştirel bir gözle bakması, onu böyle davranmak zorunda bırakmaktadır. Hoca hakkında, birkaç yıl önce yazdıklarımı hatırlıyorum. Şöyle demişim: "Geriyeye dönüp baktığımda, onun derslerini izlemiş olmanın ne kadar büyük bir fırsat olduğunu şimdi daha iyi değerlendirebiliyorum. Özellikle, Osmanlı diplomatiği seminerlerinde duyduğum hazzı anlatamam. Herhangi bir belgenin onun elinde nasıl değer kazandığını, bizlerin ilk bakışta sezmemizin mümkün olmayacağı noktaları nasıl açıkladığını; bazen söylenenden, bazen de belgede söylenmeyenden hakikati bulmada nasıl yararlanılabileceğini ben ondan öğrendim." Nitekim, İnalçık'ın bu yöntemi, yalnız Türkiye'de değil, Amerika'da da etrafında meraklı bir öğrenci halkasının oluşmasını sağlamış, yetiştirdikleri onun adıyla anılan bir ekolün üyeleri olarak çeşitli üniversitelere dağılmışlardır. Halil İnalçık, belgesel bilgilerin doğrulanması ya da yanlışlanması konusunda, diğer bilgi kaynaklarına yönelmenin gerekliliğini, bizzat kendi uygulamalarıyla göstermiş-

tir. Bu tür çalışmalarının en ilginci, Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yıllarına ilişkin XV. yüzyıl kroniklerinden derlenmiş bilgilerin; toponomi araştırmalarıyla sınılanmasıdır; Bursa ve Eskişehir bölgesinde yaptığı geziler, ilk Osmanlı fetihlerinin güzergâhlarını belirlemede oldukça yarar sağlamıştır. Diğer yandan, bu tür gezilere katılanların yakından tanık oldukları gibi, İnalıcık'ın bölgenin bugünkü sakinlerinin hayat tarzları, dünyaya bakışları, adetleri ile ilk Osmanlı kroniklerine yansımış şifahi tradisyonun kıvrımları içinde, bazen menkıbelerin, bazen efsanelerin arasında kalmış eski sakinlere ilişkin bilgiler arasında kurduğu bağlantının geçmişi anlamak bakımından ne kadar aydınlatıcı olduğudur: Bunu ancak onun gibi usta bir tarihçi, somut bilgi üretme açısından deneyimli bir bilim adamı yapabilir. Bunlar değerlendirilmeden, tarihte belgenin gerekliliği veya gereksizliği; tarihinin belgeye nasıl baktığı, onda ne bulunduğu veya bulmak istediğini arayıp aramadığı tartışmaları, "kuru belgecilik" kadar sıkıcı değil midir?

Bu tür bir çalışmanın içinde olan Halil İnalıcık'ı "klasik, akademik, Ortodoks Osmanlı tarihçiliğinin" yani "kuru, dar bir bölgeciliğin cenderesi içinde" olan tarihçiliğin temsilcisi olarak yorumlamak mümkün müdür? Soruyu bir başka açıdan sorarsak, "Batıda 19. yüzyıl tarihçiliğinin dar belgeci ampirizminin, 20. yüzyılda çeşitli biçimlerde aşılmaya başladığını, yazılı belgeler dışındaki bilgi kaynaklarının yeniden hesaba katılır olduğunu ve yeni bir tarzda bütünlenir olduğunu" fark edenlerin ve hele "değişimin dürtülerinin sadece akademik alanın kendi içinden doğmadığını, genel uluslararası ortamın, sosyal mücadelelerin, basit pozitivist inançların terkine yol açan her türlü kırılışın, kısacası bütün bir toplumsal dinamiğin, tarih disiplininin iç gelişimini karmaşık yollardan beslediğini" görenlerin, bunu daha iyi değerlendirmesi gerekmez mi? Halil İnalıcık, çağının ve mesleğini ilgilendiren bilgi alanlarının gelişmelerini en yakından izleyenlerden biridir. Yalnız bunu yaparken, bir moda akımı gibi yayılan ve müntesiplerinin tartışmasız beğenisini kazanmış olan düşünce kalıplarını hiçbir zaman eleştiri süzgecinden geçirmeden benimsememiştir. Onu büyük kılan da bu yanındır. Bugün Türkiye'de gündemi oluşturan tartışmalara, bu tartışmalarda yer alan düşüncelere, açıklamalara bakınız. Bize özgü olan bir şey göremezsiniz. Dünyanın başka yerlerinde geliştirilen kuramlar, yeni bakış açıları, aynen aktarılmıştır.

Çoğu kez koro halinde, bazen arka planında ne olduğu merakı uyandıran düzenlenmiş sololarla "yeni" düşünceler sunulur. Bize ait, orijinal bir açıklamanın olmadığı, tartışmaya katılanların aktarma ve benimseme dışında bir şey yapmadığı bir ortamda Türk Düşüncesinin yeni ufuklara açılması olası değildir. Bu bakımdan Halil İnalıcık'ın hayatından alınacak çok derslerin olduğunu sanıyorum. Türkiye'de Annales Okulu'nun tarih araştırmalarına yeni ufuklar açtığını ilk fark edenlerdendir ve bu nedenle tarihsel geçmişi bütünlük içinde değerlendirmeye yönelmiştir. Bunun için de önce sağlam bir

yöntem belirlemenin gerekliliğine inanmıştır. Bu konudaki düşüncelerini, Osmanlı siyasal ve sosyal sistemi üzerine geliştirilmiş kuramları eleştirel bir biçimde gözden geçirirken, örnekleriyle açıklar. Osmanlı tarihi araştırmacılarının bu açıdan gruplandırılabilceğini, bir bölümünün muayyen bir teorik modele göre, ampirik bulguları yorumlayarak Osmanlı gerçeğini anlamaya çalıştıklarını; bir önemli bölümünün de Karl Marx ve Max Weber gibi ünlü düşünürlerin geliştirdikleri modellerin yönlendiriciliğinde sosyal düzeni açıkladıklarını belirledikten sonra özellikle Marksist modelin esas aldığı üretim ilişkileri bağlamında her şeyi anlamının mümkün olup olmadığını sorgulamak üzere, geniş bir yelpazede, Türkiye'de bu açıdan yapılanların değerlendirmesine girişir. Bu önemli makalesinde Balkan tarihçiliğinde feodal üretim biçimi ile Asya tipi üretim biçimi diye nitelenen Marksist modellere dayalı araştırmaların ülkelere göre durumunu, bu modele dayalı araştırmaların imkânlarını ve kısıtlılıklarını irdeler. Aynı yaklaşımı, Türkiye için de göstererek, Türk düşünce hayatında 1860'lardan beri görünen ve giderek şekillenen sosyal düzene ilişkin açıklama arayışlarının sıralamasını yaptıktan sonra, bu konuda en sağlam sonuçların ampirik verilere dayalı açıklamalarla elde edilebileceğini göstermek üzere, Annales Okulu yöntemlerinin Türkiye'deki yansımalarını ele alır.

Annales Okulunun, ekonomik yapıları ve toplumları, uzun süreli ve bütüncül bir yaklaşımla ele alma yönteminin ve özellikle bu okulun ünlü temsilcilerinden Fernand Braudel'in, Osmanlılar'ı Akdeniz dünyasının ayrılmaz bir parçası olarak kabul eden yorumunun Osmanlı araştırmaları üzerinde devrim yaratıcı bir etki yaptığını, Osmanlı sosyo-ekonomik düzeni ile ilgili sorulara yeni boyutlar kazandırdığını, alanın uzmanları yakından bilirler. Braudel'in büyük başarısı, Batı Akdeniz çevresinde kendini gösteren para sistemlerinde, demografik bileşimlerde ve diğer sosyal ve yapısal alanlardaki değişikliklerin, Osmanlıların elinde olan Doğu Akdeniz dünyasına da nasıl yayıldığını ve oraları da etkilediğini göstermek olmuştur. Özellikle, Earl Hamilton'un İspanya'daki gümüş para kuramını, Braudel Osmanlı bölgesi için de uygulamış ve bunu yaparken de Doğu Akdeniz dünyası için tarihsel kanıtlarını Dubrovnik arşivlerinde bulmuştur. Ömer Lütfi Barkan, bu kanıtlara Osmanlı arşivlerinin belgesel bilgilerini eklemiş ve böylelikle onun bulgularını teyit etmiştir. Barkan, aynı yöntemi kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun, XVI. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir yapısal kriz yaşadığını tespit etmiştir.

Barkan'a göre, Batıda çoğalan ucuz gümüş nedeniyle Avrupalılar, buğday, deri, yapağı, bakır gibi temel gereksinimlerini gittikçe çoğalan taleplerle Osmanlı bölgesinden temin etmişler ve bu, kapalı ekonomik yapı karakteri gösteren Osmanlı düzeninin dengelerini bozmuştur. Ülkede fiyatlar yükselmiş, para enflasyon yüzünden giderek değer kaybetmiştir. Kısacası, İmparatorluğun tarım ekonomisi, gittikçe yayılan kapitalist pazar karşısında gücünü koruyamamıştır. Barkan, sözü

edilen makalesinde ve diğer yazılarında bu gelişmelerin somut bilgilerini vermiştir. İnalçık, XVI. yüzyılın sonlarındaki durumun açıklanması konusunda, kanıtlanması mümkün olmayan genellemeler yapılmasını doğru bulmaz. XVII. yüzyılın başlarında harplere, Celali karışıklıklarına rağmen tarımsal yapının çöktüğü görüşünü ileri sürmenin erken olduğu kanaatinde. Diğer yandan Osmanlı para sisteminin güçlüklerle karşılaşmasının nedenleri arasında, Barkan'ın tartışmadığı olguların da dikkate alınması gerektiğini belirtir. Batı'dan Osmanlı pazarlarına akan sahte ve avari bozuk paraların etkisini, tabiiatta kıt olan altın ve gümüş gibi madenlere dayalı paraların bol olduğu yerden, kıt bölgelere doğru aktığını ve bunun yarattığı durumların irdelenmesi lüzumunu vurgular. Bu arada sikke tashihi yapan devletin bu konudaki politikalarının, vergi sistemlerinin hesaba alınması görüşündedir. Kısacası, Annales Okulunun genel yöntemi doğrultusundaki yaklaşımların benimsemesine rağmen, açıklamalarında daha titiz ve yapılan açıklamalar karşısında daha temkinlidir. Çünkü o, bağımsız, orijinal düşünce sahibi bir bilim adamıdır. Her gelişmeyi, genel bir yıkım, ya da bozulma ve kopuş olarak değerlendirmenin yanıltıcı olabileceğini düşünmektedir.

Halil İnalçık'ın bu tutumunun mesleğin içsel icapları bakımından ne kadar önemli olduğunu anlamamız için, ülkemizde bugün Osmanlı tarih araştırmalarına bir göz atmakta yarar vardır. Bilindiği gibi, Halil Berktaş'ın daha önce sözünü ettiğimiz açıklamaları doğrultusunda, Türkiye'de 80'li yıllarda önemli bir tavır değişikliği olmuştur. 60'lı ve 70'li yılların paradigmatları ve kuramları, anılan nedenlerle aşınmaya uğrayınca, yenileri benimsenmiş ve bu benimseme doğrultusunda Dünya ve Türk tarihine dair yeni açıklamalar yapılmaya başlanmıştır. Özetlenecek olursa, yeni eğilimlerin özünde, daha önceleri gelişme ve kopuş diye adlandırılan kuramlar yerine, uyum kuramı diye vurgulanan yeni açıklama tarzları gündemde ağırlık kazanmıştır. Bu tartışmalara baktığımızda şu noktaları tespit edebiliyoruz:

Bugün genel kabul gören kuramların hemen tümü, daha öncekiler gibi, bize özgü değildir. Ayrıca, daha öncekilerin yeterliliği veya yanlış sonuçları varsayımı üzerine kurulu olduğu

için, daha öncekileri düzeltme ve yeni kabuller doğrultusunda açıklama işlevi yüküldürler. Bu durumda, "tarihçi"ler arasında iki önemli davranış kendisini açıkça belli etmektedir. Yeni açıklama istekleri "tarihin içsel icaplarından kaynaklanmadığı için ve Osmanlı tarihini bütünüyle değiştirecek yeni belge koleksiyonlarının keşfi gibi bir gelişme de olmadığı için, genellikle yapılan daha önce kullanılan belgeleri "yeniden okuma" olmaktadır. Kuşkusuz, kuram değişikliklerinin ve gerektiğinde belgeleri yeniden okumanın gerekliliği ve yararı vardır. Ancak, bu gereklilik tarihin kendi içinden kaynaklanmalıdır. Böyle olmayınca, "Yeni Tarih" için yeni belge bulmada veya eski belgeyi yeninin kanıtı olarak kullanmada zorlanan "tarihçi"lerin ikinci davranış biçimi, sonu gelmez "tarih" in ne olduğu, "tarihçi"nin ne yaptığı tartışmalarına dalmalarıdır. Bunun sonucunda "tarih" üzerine düşünmekten ve düşündüklerini yazmaktan, bir türlü düşündüğüne uygun bir araştırmayı gerçekleştiremeyen, belge kullanıyorum görüntüsünü veren, fakat kullandığı belgeyi anlamayan, kendine göre setler düzenleyerek, yeni açıklamalara yeni "kanıt" yaratan tarihçilerle; bu dünyanın tamamen dışında, birkaç belgeyi neşrederek bunun "tarihçilik" olduğunu sananlar, aynı anda Türk Tarihine ürünler vermektedirler. Bu tutumların getirdiği nokta, tam bir çoraklıktır. Bugün, tarih alanındaki yayınlara bakarsanız, teliften çok tercümenin rafları kapladığını görürsünüz. Bunun tek nedeni, Halil İnalçık ve onun kuşağının "tarihçiliği"nin geride kalmış olmasıdır. Bence, temel sorun buradadır ve bu sorunu aşmak için Halil İnalçık, örnek alınması mutlaka gereken bir yıldız gibi parlamaktadır. Türk Tarihi, gerçek yerini ancak, eleştirel düşünceli, bağımsız tavırlı "tarihçi"lerin "telif"leriyle bulabilir.

Halil İnalçık'ın bibliyografyası incelendiği zaman anlaşılır ki, tarihe bütüncül bakışının bir sonucu olarak, Türkiye'de insanın gündelik yaşayışına ilişkin bilgiler sunan belgeleri, bunlar arasında en önemlileri olan şer'îye sicillerini sistematik incelemeye almıştır. Bunlar kadı mahkemelerinde tutulmuş kayıtları ihtiva etmesine, yani bugünlerde pek moda olan deyişle resmi belgeler olmasına rağmen, doğru kullanıldıkları ve iyi değerlendirildikleri zaman, Türk toplumunda gelenekselleşmiş bir davranış olmadığından dolayı, örneklerine sık rastlayamadığımız, kişilerin özel hayatına, toplumsal yaşayışın iç ilişkilerine ulaşmayı mümkün kılacak hususi belgelerin yerini doldurabilecek bilgiler içerirler. Şer'îye sicillerinin bir diğer yönden özelliği, yine resmî bir otorite olarak görünen kadının bir yönüyle yerel bir yönetici, yerine göre bir toplum önderi, kimi zaman bir moral ve kültür adamı olarak hangi rolleri üstlendiğini açıklayan bilgiler vermesidir. İnalçık, bu bilgi kaynaklarından hem doğrudan neşirler yapmış, hem de bu bilgileri araştırmalarında kullanmıştır. O nedenle, Şer'îye sicillerinin değeri konusunda daima aydınlatıcı olmuştur. Bu bağlamda, Bursa Şer'îye sicillerinden çıkardığı beş yüze yakın belgeyi, Türk Tarih Kurumu'nun yayın organları olan Belle-

ten ve Belgelerde yayınlamıştır. Bu alandaki faaliyetlerin kurumsallaşması ve daha kapsamlı eserlere ulaşılabilmesi için ikinci bir projeye öncülük etmiştir. Bu proje, İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde bulunan binlerce defterin zaman içinde seri halinde yayınlanmasını öngörmektedir. Prof. Nurhan Atasoy'un İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Araştırmaları Merkezi'nin başkanlığına, onunla işbirliği yapılarak tasarlanan bu projeye daha sonra Amerika'da Harvard Üniversitesi'nden Cemal Kafadar'ın da destek vermesiyle konu uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Bu çerçevede Halil İnalçık'ın gözetiminde çalışmaya başlayan bir ekip yedi cildi yayına hazırlamış durumdadır ve belirtildiğine göre, bunların basımı Sabancı Üniversitesi tarafından gerçekleştirilecektir. Bu koleksiyona dâhil eserlerin gün ışığına çıkması ve sayılarının giderek artması durumunda, yalnız İstanbul Tarihi ile değil, genel olarak Osmanlı hukuk, idare, ekonomi tarihi ile ilgili zengin bilgiler genel kullanıma sunulacaktır. Böylece, toplumsal hayatın her yönüne, bu arada kurumsal işleyişe ilişkin kapsamlı veriler elde edilmiş olacaktır.

Bu konudaki bir başka proje faaliyeti, Toplumsal Tarih Vakfı öncülüğünde başlatılmıştır. Bu Eyüp Sicilleri ile ilgilidir. Tarih Vakfı, yapılan çalışmaların, ilk sonuçlarını bir seminer çalışmasıyla kamuya sunmuştur. Bu proje Kültür Bakanlığı tarafından da desteklenmiştir.

Osmanlı siyasal ve sosyal sistemlerinin ve düzeninin esaslarını belirlemek amacıyla yaptığı çalışmalar, zaman içinde bütünleşmiş ve İnalçık ilginç analizleriyle belgelerin kavramlarından oluşan açıklama tarzları geliştirmiştir. Bunlar arasında en dikkate değer çift-hâne sistemidir. Daha ötede şehir ekonomisinin esasları içinde hırfet sistemî ve ticaret üzerinde duracaktır. Bu konular yalnız onun değindiği meseleler değildir. Birçok Osmanlı tarihi araştırmacı aynı düzlemde araştırmalar yapmıştır. Bunlar arasında İnalçık'ın temayüz etmesine sebep olan özelliği, Osmanlı düzeninin kuramsal tabanına ve pratiğine derinden nüfuz etmiş olmasıdır. 1959'da yayınladığı Raiyyet Rûsumunda çift-resmi sistemini ve bu yolla kır toplumunun örgütlenmesi meselesini incelemiş, daha sonra 1989'da "Köy Köylü ve İmparatorluk" makalesinde konuya daha geniş açıdan bakarak, düzenin tarihsel derinliğini ve bölgede Osmanlı'da da görünen üretim tarzının niteliğine berraklık getirmiştir. Mîrî toprak rejimi ilgili bazı kilit kavramların anlaşılması ve yanlış yorumların düzeltilmesi onun sayesinde olmuştur. Bu konuda yazdıkları özetle şöyledir:

"... mîrî arazi, yani devletin rakabesini elinde tuttuğu arazi bütün tarım topraklarını kapsamaz. Mîrî arazi yalnız hububat

Fuad Köprülü

ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iâsesi, hububat ekimine, başlıca buğday, arpa ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububat ekiminde noksanlıktan ileri gelir. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatını, hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur. Osmanlı kanunnâmelerinde kesin bir madde vardı: Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez. Tarlaların devamlı işletimi, kanunla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca reaya çiftliğini, devlet daimi kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluştu-

dur. Hayvani enerji ünitesinin, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanımlanmıştır. Bu raiyyet çiftliği, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir. Onun parçalanmasına ve kaybolmasına karşı bir sürü kanun önlemleri alınmıştır. Özetle belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına alma gereğini duymuştur. Buna mîrî arazi rejimi diyoruz. Aslında mîrî arazi kendi başına bir gaye değildir. Belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının sürdürülmesi için vazgeçilmez bir düzendir. Bu nokta şimdiye kadar yeterince anlaşılmadığı için, Osmanlı sosyal yapısı hakkında çeşitli sosyolojik modellerden alınan yetersiz teoriler ileri sürülmüştür. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu ana ekonomik sosyal düzene biz çift-hâne sistemi diyoruz." İnalçık, bu arada mîrî arazi rejiminde aydınlanmasını gerekli gördüğü noktalara değinir. Bunlardan biri köylünün tasarrufuna bırakılan toprakların kategorik ayrımıdır. Mîrî toprak rejiminde, devlet topraklarının tapulu ve mukataalı arazi olmak üzere ikiye ayrıldığını, tapulu arazinin, köylü aile birliklerine, tapu rejimi dediğimiz özel bir sistem içinde verilen arazi olduğunu ve bu tapunun tasarruf yetkisi veren bir belge olduğunu anlatır. Mîrî tapulu arazi, İmparatorluk siyasetinin bulunduğu ve korumaya çalıştığı ana rejim olarak, eski çağlardan beri Akdeniz ve Orta Doğu tarihine yön vermiş bir temel sistemdir.

Mîrî tapulu arazi yanında ikinci büyük toprak kategorisi, mîrî mukataalı arazidir. Mukataa sistemi, tapu sistemi yanında, tamamıyla ayrı bir toprak rejimini simgeler. Buradaki anlamı ile devletin boş araziye belli bir bedel karşılığı özel şahsa kiralamasıdır. Bu çeşit topraklarda tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Tapu rejiminin yanında böyle bir uygulamanın yer almasının başlıca nedeni, boş toprakların harap durumda kalmaması, ayrıca buradan devlet hazinesine gelir sağlanmasıdır. Çift-hâne sistemi bir çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu küçük köylü işletmeleri söz konusudur. Bu sistem,

belli bir üretim tarzı, belli bir sosyo-ekonomik yapıyı simgeler. Köylü ailesi, ziraî rejimin ana ünitesi olarak sistemin temelini oluşturur. Bu ünite, maliye bürokrasisi için aynı zamanda bir ana vergi ünitesidir. Bu ünite çift resmi denilen bir vergi sistemine bağlıdır. Burada aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, tümü, bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir malî ünite sayılır. Alınan çift resmi, sadece şahsî vergi değildir; daha çok, bu ünitenin vergilendirilmesidir. Başka deyimle, kombine bir vergidir. Geç Roma döneminden beri uygulanan bu vergi rejiminde, verginin niteliği Batı tarihçileri tarafından da uzun zaman tartışılmıştır. Halil İnalçık'ın açıklamalarına kadar, Osmanlı vergi sistemi içinde de bu vergiye ilişkin bilgiler bu düzeyde değildi. Kanunnâmelerden veya tahrir defterlerinden alınmış, fakat eleştiri süzgecinden geçirilmemiş ham bilgiler olarak, kimi yönleriyle belirsizlikler taşımaktaydı. Bu açıklamalarından sonra Halil İnalçık, çift-hânenin, kır toplumunun temel hücresi olduğunu, aile emeğine dayanan bu üretim örgütünün, insanlığın bulduğu en verimli tarım işletmesi olduğunun ileri sürüldüğünü vurgular ve bağımsız kendine özgü, bir üretim tarzı olarak benimsenmesi görüşüne katılır.

Halil İnalçık'ın üzerinde durduğu bir başka konu, dirlik sahibi (sipahi) ile reaya (üretici-vergi yükümlüsü) arasındaki ilişkidir. İnalçık bu konuda uygulamaya yönelik somut bilgilere erişebilmek için kadı defterlerinden köy sicillerini incelemiştir. Kanunlar, sipahiye çift-hâne sistemini koruma sorumluluğu vermiştir. İlişkinin temelinde yatan bu sorumluluk ışığında, gündelik hayat içinde ilişkiler tespit edilmiştir. 1500-1600 yılları arasındaki belgelerden çıkardığı sonuçlar şöyledir: Tereke kayıtlarında, yani ölen şahısların geride bıraktığı emtia ve emlakın kaydedildiği defterlerde, hububat tarımı yapılan toprakların miras konusu olmadığı görülmektedir. Kayıtlara yansıyan işlemlerin arasında ferağ yani raiyyetin sipahinin izniyle tarlasını veya çiftliğini devredebilmesidir. İnalçık zaman zaman bey' ü şirâ yani satış olarak da kaydedilen bu işlemlerin gerçek nitelik ve boyutlarını belirleyerek toprak tasarrufunun seyrine ilişkin uygulamayı açıklayan bilgiler derlemiştir. Tımar sisteminin hayatiyetine ışık tutan bilgiler, Osmanlı gerçeğini anlamamız yolunda büyük rol oynamıştır. Söz sipahiden açılmışken, Halil İnalçık'ın bir başka açıdan Osmanlı tarihine katkılarını yönelebiliriz. O, Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid (Ankara, TTK, 1954, XXXVI-157)'i yayınlamıştır. Bu defter, Osmanlı arşivlerinde bulunan, en eski tarihli tahrir icmal defteridir. 1431 tarihli bu defter hem Arnavutluk tarihi bakımından, hem de genel Osmanlı tarihi açısından son derece önemli bir kaynaktır. II. Murad dönemine ait daha birkaç defter bulunmasına rağmen, İnalçık'tan sonra bu alanda bir başka yayını faaliyeti gözlenmemiştir. Daha sonraları, daha çok Kanunî dönemine ait olan tahrir defterleri, araştırmacıların yoğun ilgi ve mesaisine konu olacaktır. Fakat, bu konudaki ilk mesai Barkan ile İnalçık'a aittir. Bu icmal defterinin yayını, İnalçık yönünden iki

noktada çok önem taşır. Birincisi, bu defter, Rumeli Beylerbeyinin Divanında bulunan bir suret olduğu için, H.835 ve 859 yılları arasındaki tımar değişikliklerine ilişkin derkenarları da içermektedir. Gerek bu derkenarlar, gerekse defterin asıl düzeni, Osmanlı Devleti'nin erken sayılabilecek bir döneminde düzenlendiği için, hem dil, hem kaligrafi hem de bir takım terim, ad ve kavramlar açısından oldukça fazla zorluklar çıkaracak niteliktedir. Osmanlı Maliyesi'nin geleneksel yazısı olan siyakat ve Divanî rakamlarının en iyi örneklerinin bile zaman zaman yarattığı problemler göz önünde bulundurulursa, bu defter, bütün güçlüklerinin üstesinden gelinerek, bilimsel bir yayının sonucunda, Osmanlı tarihçilerinin kullanımına sunulmuştur. Bu yönüyle, Halil İnalçık'ın paleografi, diplomatik bilgisinin ve uzmanlığının bir kanıtı olarak değerlendirilmek durumundadır. Bundan daha önemlisi, bu defterin yayını ile birlikte Osmanlı tarihine ilişkin bilgilerimize önemli katkılar sağlanmış, Osmanlı Devleti'nin mahiyeti daha iyi anlaşılır duruma gelmiştir. Bu defterin en önemli özelliği, Osmanlıların Balkan fetihlerini açıklayıcı somut bilgiler içermesi, bu meyanda tımarların hıristiyan sipahilere de tevcih edildiğini gösteren birincil bir kaynak olmasıdır. Bu yayınlı birlikte, Osmanlıların Balkanlar'da yerleşmesi ile ilgili bilgilerimiz çoğalmış, bu arada eski Balkanlı yönetici kadroların, bu tür dirlik tevcihleriyle Osmanlı yönetici kadroları arasına alındığını göstermiştir. Bu sayededir ki, Osmanlı Devleti'nin Balkanlı niteliği daha açık olarak belirmiştir. Defterde geçen yerleri, harita üzerinde yerleştiren İnalçık, blokaj çalışmasıyla Arnavutluk tarihine de katkıda bulunmuştur.

Arvanid Defteri üzerindeki çalışmalarını sürdürürken, diğer yandan kuruluş yıllarından Fatih dönemine kadar geçen zaman içinde Osmanlı uygulamalarını bu açıdan inceleyen İnalçık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna" adını verdiği makalesinde Osmanlıların Balkanlar'ı hangi koşullarda bulduklarını, nasıl bir yapı devraldıklarını ve bölgede hangi politikaları uyguladıklarını vuzuhla ortaya koymuştur. Halil İnalçık, "... Osmanlı tarihini muayyen devirleri içinde ayrı ayrı ele alarak her devri kendi şartları ve zaruretleri içinde gösterebildiğimiz zaman, o kadar tezatlı ve karışık görünen vakalar vuzuh kazanır" diyerek XIV ve XV. asırlarda Rumeli'de Osmanlı fütuhatının hangi şartlar altında, nasıl gerçekleştiğini araştırır. II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devrine ait tımar ve tahrir defterlerine göre, Balkanlar'da Osmanlı yayılışının tamamıyla muhafazakâr bir karakter taşıdığını, ani bir fetih ve yerleşmenin bahis konusu olamayacağını, eski Rum, Sırp ve Arnavut asil sınıfları ve askeri zümrelerinin yerlerinde bırakılarak mühim bir kısmının hıristiyan tımar eri olarak Osmanlı tımar kadrolarına sokulduğunu, rakam ve delilleriyle göstermeye çalışmıştır. Bunun yanında aynı belgelerin ışığında, Osmanlı fetihlerinin evrelerini, yerleşme politikalarını, yönetim esaslarını, Osmanlı hizmetine özel görev-

lerle alınan hıristiyan gruplarının statülerini incelemiştir. Bütün bunların sonunda, görüldüğü gibi, Halil İnalçık hem Balkan Tarihi hem de Osmanlı Tarihi ile ilgili, çoğu Balkan tarihçilerinden kaynaklanan bir çok hatalı görüşü, gerek kuramsal düzlemde gerekse ampirik verilere dayalı çalışmalarıyla düzeltmiştir. Bu bakımdan, onun Osmanlı tarihine katkılarının başında bu çalışmaları anılmalıdır. Buraya kadar anlatılanlar, Halil İnalçık'ın nasıl bir tarihçi olduğunu, mesleğinde nasıl "büyüdüğünü" açıklamaya yöneliktir. Yani "nitelik" açısından belirlemelerde bulunuldu. Açıklamanın "nicelik" boyutu da, diğeriyle tam bir uyum içindedir.

Düşünün ki, 1941'de başlayan ve kesintisiz bugüne kadar 60 yıl devam eden bir araştırmacılık, yazarlık ve öğretmenlik hayatı vardır Halil İnalçık'ın. Hiç bitmeyen bir ilgi; bir sonrakinin bir öncekine göre daha olgun ve nitelikli olduğu sayısız ürün. Hepimizin zaman zaman meraklarının değiştiğini, başka uğraşılara yönelmek gereksinimi duyduğumuzu, kimi zaman enerjimizin ve verimimizin azaldığını göz önünde bulunduracak olursak, bu sürekliliğin ve verimliliğin ne anlama geldiğini daha iyi değerlendirebiliriz. 60 yıllık süre, yalnız insan hayatı için değil, dünyadaki gelişmeler açısından da önemlidir. Bu zaman diliminde, kaç nesil bir arada yaşamıştır? Halil İnalçık bunlar arasında, kendisinden öncekilere göre de, sonrakilere göre de, hep önde ve dikkate değer durumdadır. Dünyada, bu zaman içinde, siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve teknolojik hangi değişimler olmuştur? Bu değişimlerin yarattığı yeni şartlara ve yeni ortamlara uyum yeteneği. Bu zaman içinde, çoğunluğu Türkiye'de olmak üzere, Amerika ve Avrupa ülkelerinde eylemli meslek hayatı. Birbirinden farklı koşullarda, farklı mekânlarda, farklı üniversitelerde, hep dikkate değer olmak. Daha önce de değinildiği gibi, Türkiye'de ve Batı ülkelerinde en önde gelen bilim akademileri ve tarih kurumlarında aslî ve onur üyelikleri. Türkiye'de ve Batı ülkelerinde, alanlarının en önemli yayın organı olma özelliğini kazanmış dergilerin yayın heyetlerinin başta gelen üyesi (Archivum Ottomanicum, Journal of Ottoman Studies, Turcica, Studia Islamica, Harvard Ukrainian Studies, East European Quarterly, TTK Belgeler gibi). Bunların yanında, Avrupa'da Osmanlı araştırmalarının yaygınlık kazanması açısından önem taşıyan bir başka girişimi, Leiden'de E. J. Brill'de S. Faroqhi ile birlikte The Ottoman Empire and Its Heritage serisinin yöneticiliği zikredilmelidir. Bu seride, yirmiye yakın eserin yer aldığını, bunların önemli bir bölümünün yeni kuşak tarihçilerin yazdığını düşünenecek olursak, İnalçık'ın bu yolla da öğreticilik yaptığını anlayabiliriz. Bu bağlamda hatırlanacak bir başka girişim, 1986'da Halil İnalçık'ın önderliğinde başlatılan bir projedir. Bu proje meyvesini vermiş, İnalçık, Faroqhi, Mc Gowan, D. Quataert ve Ş. Pa-muk'un çeşitli bölümlerini yazdıkları, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Cambridge University Press tarafından 1994 yılında yayınlanmıştır. Bu eserin ağırlıklı kısmı Halil İnalçık'ındır.

-Birçok üniversitenin takdim ettiği fahri doktora payesi (Boğaziçi Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi, Konya Selçuk Üniversitesi, Hebrev Üniversitesi, Bükreş Üniversitesi, Atina Üniversitesi).

-Amerika, İngiltere ve Japonya'da ünlü ansiklopedilerde dünyanın seçkin bilim adamları arasında zikredilerek biyografisine yer verilmesi. En son Cambridge International Biographical Center'in çıkardığı ansiklopedide, XX. Yüzyılın 2000 bilim adamı arasında yer aldı. Yukarıda sıralanan noktalar, Halil İnalçık'ın bir bilim adamı olarak durumunu anlatmaya yönelik nicel bilgilerdir. Böyle bir yaklaşım yazılan için de yapılabilir: 60 yıllık yazarlık ve araştırmacılık hayatı boyunca onlarca kitap, yüzlerce makale, bilimsel bildiri ve ansiklopedi maddesi kaleme almıştır. Bunlar şöyle tasnif edilebilir:

-Yazılar, Osmanlı tarihinin hemen hemen her dönemi ile ilgilidir.

-Yazılarının ikinci önemli özelliği, göz kamaştırıcı bir konu çeşitliliği göstermesidir.

Bu çeşitlilik içindeki yazılarını şöyle gruplandırabiliriz: Osmanlı Siyasal Tarihi ile ilgili yazıları: Bunların bir bölümü, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuna ilişkindir. Bu dönemi mercek altına alan İnalçık'ın en önemli katkısı iki açıdan olmuştur. Birincisi, kuruluş yıllarına ilişkin bilgi veren Osmanlı tarihlerini, eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutmuş, kaleme alındıkları tarihten yüz, yüz elli yıl öncesine ilişkin bilgilerin kaynaklarını, şifahi tradisyonun niteliğini belirlemede etkin olmuştur. Bu konudaki önemli yazısı, "The Rise of Ottoman Historiography" (Historians of the Middle East, eds. P. Holt and B. Levvis, London 1962, 152-167)'dir. İkinci bölüm yazısı ise, ilk dönem Osmanlı tarihi kronolojisinin doğru tespiti ve ayrıntılandırılması dolayısıyla değerlidir. Beyliğin siyasal bir varlık olarak faaliyet gösterdiği tarihten başlayarak, Anadolu-Rumeli siyasal birliğini gerçekleştirip klasik bir imparatorluğa yükseldiği döneme gelinceye kadarki birçok askeri ve siyasal faaliyetin kronolojisinin tespitinde, Halil İnalçık'ın emeği vardır. Özellikle İslam Ansiklopedisi ile Encyclopedia of Islam'ın ikinci baskısına yazdığı Bayezid, Murad II, Mehmed II, Djem gibi maddelerde de dönemin siyasal ve askerî faaliyetlerini sistematik bir biçimde işlemiştir. Ayrıca özel ilgi alanı olarak Kırım Hanlığı gibi konularda da bu açıdan açıklamaları vardır. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi ile ilgili yazıları: Halil İnalçık'ın asıl uğraştığı ve mesaisinin önemli bölümünü harcadığı konular, toplumu ilgilendiren, toplumsal ilişkilerden kaynaklanan sorunlar olduğu için, yazılarının ağırlığı bu alandadır. Onun için bu bölümdeki yazıları alt gruplara ayırmak gerekir. Bu yazılar incelendiği zaman görülür ki, bunlar yalnızca tarih yazıları değildir. İnalçık, kimi yazıda derin tahliller yapan bir sosyolog davranışıyla karşımıza çıkar; kimisinde bir siyaset bilimci gibidir, kimisinde ise kurum veya vakfının hukuksal tabanını araştıran bir hukukçudur. Bu gruptaki yazıların önemli bir bölümü, devlet kurumu

ile ilgilidir. Osmanlı Devleti'ni anlamaya yönelik araştırmaların ürünüdür. Osmanlı hukuku, Osmanlı padişahı, merkez teşkilatı ve bürokrasisi gibi konular, her biri başlı başına derin araştırmalara dayalı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, devletin çeşitli kurumlarının ve politikalarının kökenlerini arayıcı yazıları, devlet felsefesi ve siyasal düşüncesi üzerine değerlendirmeleri de bu arada sayılmalıdır.

Bu grupta yer alan ve önemli açılımlara yol açan yazıları arasında şehir tarihi ile ilgili olanlarının da zikredilmesi gerekir. Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi'nin önemli bir alanını oluşturan ve Osman Nuri ile Barkan'dan sonra, bu konunun öncülere arasında İnalçık bulunmaktadır. "Yazmak için bir sene yoğun araştırmalar yapmışımdır" diye açıkladığı, Encyclopedia of Islam'ın "İstanbul" maddesi başta olmak üzere, "Ottoman Galata 1453-1553" (Premiere Rencontre Internationale sur l'empire Ottoman et la Turguie modeme, ed. Edhem Eldem, İstanbul: l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 1991, 17-105), EI2'de "Bursa" maddesi, "The Foundations of the Ottoman Economic-Social System in Cities" (La Ville Balkanique, Sofia 1970, 17-24) gibi yazıları, şehirlerin gelişimi, şehir kurumları, şehirlerin fiziki yapılarının egemen öğeleri, şehirlielerin yaşayış biçimleri, şehir toplumunun kültürü gibi çok boyutlu konulara ışık tutmaktadır. Osmanlı Şehir Tarihi araştırmalarının bir anlamda yaygınlık kazanması için, bu konudaki çalışmalarını teşvik etmiş ve doktora tezleri yönetmiştir.

Yazılarının önemli bir bölümü de, Osmanlı Ticaret Tarihi ile ilgilidir. "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy" (Studies in the Economic History of the Middle East, ed: M. A. Cook, London 1970, 207-218), "Capital Formation in the Ottoman Empire" (Journal of Economic History XXIX/1 (New York 1969, 97-100) gibi yazılarında Osmanlı toplumunda ticaret kavramı ve ticarî düşünce üzerinde durmuş, Osmanlı ticaretinin boyutlarını, büyük tüccar diye nitelenebilecek tacir gruplarının hukukî statülerini, ticarî sermayenin boyutlarını incelemiş, bu gelişmelerin dünya ticaret tarihi açısından, Batı toplumlarındaki gelişmelerle mukayeselerini yapmıştır. Ayrıca, "İmtiyazat," (EI2) gibi araştırmalarında da ticaret faaliyetlerinin uluslararası hukukî boyutlarını ortaya koymuş, Osmanlılarda daha sonra kapitülasyonlar diye anılacak hukukî ayrıcalıkların hukukî menşelerini açıklığa kavuşturmuştur. Bunun yanında, Bursa ticaret tarihi ile ilgili belgeleri yayımlayarak, özellikle "Harir" (EI2) adlı incelemesini neşrederek, Osmanlı ticaret tarihinde önemli yer tutan ipek sanayii ve ticaretine ilişkin çok değerli bilgiler sunmuştur. Bunun gibi, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", (Gelişme Dergisi Özel Sayı II, Ankara ODTÜ 1979-1980, 1-65) adlı önemli yazısı ile Dünya ticaretinde Osmanlı üretim ve ticaret faaliyetlerinin rolü üzerinde durmuştur.

Halil İnalçık'ın yine bu grup içinde değerlendirilebilecek, fakat bir yönüyle de Osmanlı diplomatliğini, Osmanlı terim ve deyimlerini ilgilendiren, bu yönüyle Osmanlı tarihçilerine özgü teknik bilgiler olarak da kabul edilebilecek konular hakkında kaleme alınmış yazılan vardır. Bunların başında "Introduction to Ottoman Metrology" (Turcica XV, 1983,311-334) gelir. Türk Dünyası Araştırmaları (73,1991,21-51)'nda Türkçe çevirisi de yayınlanmış olan bu yazı, Osmanlı ekonomisi ve ticareti üzerine yapılacak araştırmalar için temel bir çalışma, vazgeçilmez bir kılavuzdur. Osmanlı dönemi iktisadi ve ticari münasebetlerinde kullanılan ağırlık, uzunluk ve hacim ölçülerinin belli başlı birimlerinin bugünkü sistemlere mütakabilesinin, belki de daha önemlisi mekân ve zaman içinde yerel kullanımlar söz konusu olduğu için, farklı mekân ve zamanlarda kullanılan birimlerin birbirlerine karşı durumlarının tespiti, çok önemli bir iştir ve uzmanlığı gerektirir. Yüzlerce ve binlerce belgeyi kullanan araştırmacıların üstesinden gelebileceği zorlukları içeren bu konunun da en önemli uzmanlarından birisi Halil İnalçık'tır. O bakımdan hem iktisat ve ticaret ile ilgili yazılarında, hem de böyle özel yazılarında bu teknik konularla vuzuhla ortaya koymuş olması, birçok tarihçi için şükranla anılacak bir mesaidir. Bunun gibi, "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture" (Turcica XVI, 1984, 131-156) yazısı da bu meyanda zikredilmelidir.

Genel Tarih, Medeniyet ve Kültür ile ilgili yazılar: Halil İnalçık'ın çeşitli vesilelerle kaleme aldığı, sosyal değişme, modernleşme, siyasal kültür, bilim, bilimler akademisi gibi konulardaki yazılan, onun sadece geçmişteki tek olayları değil, evrensel gelişmenin bütün veçhelerini anlamaya yönelik büyük bir düşünür olduğunun kanıtlarıdır. Ama, her yazısının önemli özelliği bütün bu konulara da tarihin penceresinden, "tarihçi" gözüyle bakmasıdır.

Bu uzun açıklamalardan sonra, yazımızın başında sorduğumuz soruyu tekrarlayabiliriz: "Halil İnalçık neden büyük?" Bu sorunun cevabında, vurgulanması gereken iki özelliğinin bulunduğunu göstermeye çalıştım. Bunlardan ilki, Halil İnalçık, bir ulusal kurumda ilk formasyonunu almış, daha sonra uluslararası bilim platformunda önemli bir yer kazanmıştır. Uluslararası platforma yükselirken, ulusal düzlemde kazandığı değerlerin önemli bir rolü vardır. İkinci önemli özelliği ise, çalıştığı alanda, hem ulusal hem de uluslararası bilim adamı ve bilimsel düşüncelerden, etkinliklerden etkilenmiş, kendi yerini bulmasında bu etkilerin çok önemli bir rolü olmuştur. Fakat o, meslek edindiği alana çalışmalarıyla özgün bilgi üretimiyle katkıda bulunan, daha önemlisi "tarih" denen bilgi alanının yöntemlerinin gelişmesinde çok önemli rolü olan bir bilim adamıdır. Bilimsel eylem, eğer dünyaya eleştirel bakmak, orijinal bilgi üretmenin yöntemlerinin geliştirilmesinde etkin olmak ve orijinal bilgi üretmekse, bunları bihakkın yaptığı için Halil İnalçık "büyük"tür.

Fotoğraflar Savaş ULUKAYA

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 1575-1600 YILLARI ARASINDA MEVACİB PROBLEMİ

Çağrı ONAR*

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş: Kapı kulları gibi silahlı birliklerin maaş ödemeleri her daim devletin en önemli problemini oluşturmuştur. Vezir-i Azamlık gibi devletin en üst rütbesinin dahi öncelikli vazifesi, gerektiği gibi zamanında bu askeri birliklerinin maaşlarının ödenmesidir.¹ Ancak sayıları dönemden döneme değişmek ile birlikte bir de 16. yy'da taşraya gönderilmeleri ile beraber dağınık hale gelen bu kalabalık topluluğun mensuplarını tespit etmek oldukça zor bir durum haline gelmiştir. Devlet diğer işlerinde olduğu gibi bu konuda da işlerin akamete uğraması için bir düzen kurmuştur. Her üç ayda bir ulufe denilen maaşların dağıtımını kayıt ettiği defter ile bu takibatı yapmasını bilmiştir. Konu ile ilgili araştırma yapanların ana kaynağını bu defterler ihtiva etmektedir. Maaş ödemesi, asker sayımı, emekliye ayrılma, ölme, azil ve görevlendirme ile başka yerlere gönderilen askerlerinin tespiti için tutulan bu defterlere Mevacib Defteri denmektedir. Ancak arşiv tasnifinde *yeniçeri, ulufe, esami, kale* isimleri ile de bulunmakta olup gerçekte hepsi aynı mantık ile tutulan defterlerdir.² Konu ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle *mevacib defterleri* kullanılmıştır. Ancak bu defterlere maaşların ödenmediği zaman karşılaşılan problemlerde olduğu gibi daha birçok problem yaşanmamıştır. Bu bilgileri divanda yapılan görüşme kayıtlarının tutulduğu "Mühimme Defterleri" ihtiva etmektedir. Bu sebeple kısaca mühimme defterleri hakkında bilgi verme zorunluluğu doğmaktadır.

Mühimme Defterlerine Yansıyan Mevacib Olayları: Osmanlı Devlet'i, devlet için hizmet eden memurunun maaşını iki şekilde ödemekteydi. Bunlardan ilki, nakit paraların icat edilmesine hatta ilk banka türü yapıların ortaya çıkmasına kadar paranın taşınması oldukça zor bir süreç olduğundan³ bir toprağın idaresini memuruna bırakarak gelirlerini maaş olarak kabul etme yöntemi idi. Bu sistem toprak ekimine, vergi alm-

larına ve buradan elde edilen gelir ile ordu toplanmasına olanak sağlamış ayrıca devletin hazinesinden para çıkmasına mâni olarak bütçesini rahatlatmasına da fayda sağlamıştır. Tımar sistemi olarak adlandırılan bu yapıyı, Halil İnalıcık "*devlete ait toprakların askeri ve idari gayelerle tahsisine dayalı sistem*" olarak tanımlamıştır.⁴ Diğer sistem ise kapıkulu olarak adlandırılan, askerlikten başka iş bilmeyen, çocukluktan alınarak tek iş olarak devlete sadakat ile hizmet etmesi öğretilen askeri zümreye verilen nakdi maaş yöntemidir. Bu maaş başkentte üç ayda bir ulufe olarak adlandırılan merasim ile askere takdim edilmektedir. Hicri aylar temel alınarak yapılan bu üç aylık ödemelere "kıst" adı verilmektedir.⁵ Devlet askerlerini taşraya göndermesi ile orada da maaşların ödenmesi ve mali kontrollerin yapılması gerektiğinden taşrada da defterdarlıklar vücuda getirmiştir.⁶ Bu defterdarlıklar oluşturulmadan önce taşrada bulunan askerlerin maaş ödemelerini büyük-küçük kale kalemleri ile Anadolu muhasebe kalemi yapmaktadır.⁷ Taşrada bulunan askerlerin mevacib ödemelerini önceleri bu kale kalemleri gerçekleştirirken daha sonra burada kurulan defterdarlıklar gerçekleştirmiştir. Ancak burada durum merkezden biraz farklı bir hal almıştır.

Osmanlı Devlet'i pratik bir devlet olup, 1559⁸ yılında yeniçeri askerlerinin taşraya gönderilmesi ve kalelerde istihdam edilmeye başlanması ile birlikte, sistemini esnetmiştir. Maaş ödeme sisteminin esnetilmesinde en büyük etken devletin mali olarak zor duruma girmesi olarak düşünülebilir. İlk paragrafta anlatılan maaş ödeme yöntemi devletin klasik dönem olarak adlandırılan özellikle 15. yy. 'da kurallara bağlanmış şeklini ifade etmektedir.⁹ Ancak devlet maaş ödemelerinde zorlanınca bu kuralların dışına çıkmasını bilmiştir. 15 Haziran 1577 tarihinde merkezden gönderilen bir emir de Erzurum mustahfızlarının maaşlarının daima Halep hazinesinden

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yeni Çağ Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

¹ Mehmet İpşirli, "Sadrazam", TDVİA, C.35, Ankara, 2008, s. 417.

² Orhan Kılıç, Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri, OTAM, S.31, Ankara, 2012, s. 90.

³ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2012, s. 52.

⁴ Halil İnalıcık, "Tımar", TDVİA, C.41, İstanbul, 2012, s. 168.

⁵ Erhan Afyoncu, "Mevacib", TDVİA, C.29, İstanbul, 2004, s. 419.

⁶ Mustafa Alkan, Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı, Ed. Tufan Gündüz, Ankara, 2013, s. 41.

⁷ Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 419.

⁸ Cafer Çiftçi, "Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri", OTAM, S.27, Ankara, 2010, s. 30.

⁹ Mehmet Mert Sunar, "Ulufe", TDVİA, C.42, İstanbul, 2012, s. 125.

ödenmesine rağmen Halep defterdarının alınamayan bakayaları Erzurum mustahfizlarına maaş karşılığı bağlamış olmasının problem doğurduğu belirtilmiştir. Askerlerin maaşlarını bu yüzden alamadıkları ve problem yaşadıkları belirtildikten sonra eskiden olduğu gibi Halep hazinesinden nakdi olarak karşılanması istenmiştir.¹⁰ Belge dikkate alınarak yorumlandığında defterdarın hazinede para olmasına rağmen, alamadığı ödemeleri yeniçerilerin ulufelerine bağlamak suretiyle bir taş ile iki kuş vurmaya amaçladığı düşünülebilir. Ancak bir sonraki belgeden anlaşılıyor ki defterdar bu işi kendince yapmamıştır. 7 Mayıs 1577 tarihinde Halep defterdarı muhatap alınarak gönderilen emirde Erzurum Kalesi hisar erenleri, maaşları için Halep hazinesinden verilen bakaya tahsilinin mümkün olmadığından dört seneden beri ulufe alamadıklarını bildirmişlerdir. Buna göre defterdarın bakaya tahsilinin mümkün olabileceği yerlerden salyane havaleleri vererek durumu çözmesi istenmektedir.¹¹ Görüldüğü gibi merkez durumdan haberdar olup durumun yine “salyaneli sistem”¹² ile çözümünü istemektedir. Ancak problem çözülememiş olacak ki Halep defterdarı, Erzurum askerlerinin maaşları normal şartlarda mukaata ve hass-ı hümayun bakayalarından tahsil edilmek suretiyle ödendiğini fakat askerlerin bu bakayaları alamamasından dolayı maaşların hazineden ödenmesi konusunda ısrar etmelerini İstanbul’a bildirmiştir. Merkezden gelen emir, bir ay önce verilen emrin aksine olup maaşların hazine yerine yine bakayadan ödenmesini ancak defterdarın bölgede bulunan bey ve kadırlara hükümler yazarak bu bakayaların ödenmesi konusunda talepkar olması yönündedir.¹³ İstanbul mevacic defterine kayıtlı olup ancak taşrada görev yapan askerlerin ise durumları biraz daha farklıdır. Bu askerler taşraya geçici olarak göreve gönderilmiş olduklarından maaşları hala İstanbul’dan ödenmektedir.¹⁴ Böyle durumlarda maaşları kendilerine İstanbul’dan gönderilen bir çavuş vasıtası ile ulaştırılır. Ayrıca bu çavuşun yolda gelirken yanında getirdiği yük hayvanlarının kayıtlarına dahi mühimme defterlerinde rastlanılabilir. 1585 tarihinde Üsküdar kadısına yazılan hükümde, Askerler için sipahi oğlanları ağasına gönderilen altı yük hazineyi nakil için kira hayvanları tedarik edilmesi hakkındadır.¹⁵ Her sancakta ve kazada hazine bulunmadığından,¹⁶ İstanbul’a bağlı birliklerin maaşlarının İstanbul’dan gönderilmesi gibi, kalenin veya birliğin bağlı bulunduğu hazine tarafından kalede bulunan askerlerin maaşları ödenmektedir. Bu işler için Yeniçeri ocağının mali

işleri ile ilgilenen ocak bezirgânları bulunmaktadır,¹⁷ 1582 yılında Tiflis’te bulunan asker mevaciplerinin Ömer çavuş vasıtası ile Erzurum’a gönderildiğine dair bir hüküm gönderilmiştir,¹⁸ Maaşların güvenliğinin sağlanması da oldukça önemli bir iştir. Maaşları götüren birliklere yol esnasında herhangi bir saldırı gelmemesi için devlet alınan tedbirleri 3 Ekim 1585 tarihindeki hükümde şöyle bildirmiştir. Neva Kalesine varıncaya dek yol üzerinde bulunan yerleşimlerin kadırlarına, bahsedilen kalede olan yeniçerilerin maaşlarının yola çıktığı güvenlik sebebi ile geceleri bekletilerek ve bekleme yerlerine ek koruma askerleri gönderilmek suretiyle gönderilen maaşların korunması istenmiştir,¹⁹ Maaşların korunması için gönderilen bir başka hüküm de ise 1587 yılında Bender kalesinin askerlerine gönderilen maaşın korunması için yol boyunca geçilecek güzergâhlardaki kadırlara durum bildirilerek önlem alınması yönünde olmuştur.²⁰ Ancak gönderilen maaşların güvenliği için alınan önlemler bazen maaşların gecikmesine neden olmaktadır. Bu sebeple devlet 3 Kasım 1582 tarihinde Halep defterdarına gönderdiği hüküm ile Kale’de bulunan nöbetçi yeniçerilerin maaşlarının gönderilmiş olduğunu bildirmiştir. Yollarda, muhafazası için fazladan bekletilmemesi hakkında emir göndermiştir.²¹

İstanbul’dan maaşların gönderilmesinin yanı sıra merkez hazinede yeterli para olmadığı dönemlerde merkezden gönderilen emir ile farklı defterdarlıkların da birbirlerine yardımda bulunarak birbirlerinin eksikliğini giderdiği belgelere yansımıştır. Nitekim sabık Van Beylerbeyi İstanbul’a gönderdiği bir arzuhalde Erzurum’da bulunan askerlerin mevaciplerini alamadıklarından problem yaşadıklarını bu sebeple Diyarbakır hazinesinden kendilerine yardım edilmesini talep etmektedir.²² Ancak bazı sancaklarda gelirin askerin maaşına yetmezken buraların birde zeamet olarak verilmesi şikâyetinde bulunulmuştur. Devlet divanda konuyu görüşerek şöyle bir sonuca varmıştır. 3 Ekim 1585 tarihinde Tunus Beylerbeyine ve Kadısına hitaben gönderilen hükümde, Tunus’un hasılatı askerin maaşına yetmez iken bazı kimselerin ellerinde belgeler ile buraları zeamet aldıklarını ayrıca miriye ait köyleri de zabt ederek Tunus’un gelirlerinin düşürüleceğini mektup ile bildirmişsin. Hükümün ilgili yönetime vardığında yöneticilerin duruma engel olması ve miriye ait köylerin zabt edilmesine müsaade edilmemesi istenmektedir.²³ Devlet öncelikle bölgelerin kendine yeterli olarak kendi asker maaşlarını ödemesini beklemektedir. Para artması durumunda bunun merkez hazineye aktarılmasını yahut zeamete verilmesini uygun

¹⁰ BOA, A, DVN. MHM. d.30, 634/ 273.

¹¹ BOA, A, DVN. MHM. d.30, 287/ 118.

¹² İdris Bostan, “Salyâne”, TDVİA, C.36, İstanbul, 2009, s. 59.

¹³ BOA, A, DVN. MHM. d.31, 149/59.

¹⁴ Orhan Kılıç, a.g.m., s. 93.

¹⁵ BOA, A, DVN. MHM. d.58, 185/ 63.

¹⁶ Mübühhat Küttikoğlu, “Defterdar”, TDVİA, C.9, 1994, İstanbul, s. 95.

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1988, s. 407.

¹⁸ BOA, A, DVN. MHM. d.47, 198/78.

¹⁹ BOA, A, DVN. MHM. d.58, 968/ 357.

²⁰ BOA, A, DVN. MHM. d.62, 81/36.

²¹ BOA, A, DVN. MHM. d.48, 461/165.

²² BOA, A, DVN. MHM. d.39, 582/302.

²³ BOA, A, DVN. MHM. d.58, 491/187.

görmektedir. Bu dönemde Osmanlı ile Safevi devleti arasında devam eden savaş ile maliyedeki problemi açıklamak mümkündür. Savaşlarda insana olan ihtiyaç kadar paraya da ihtiyaç olduğu bilinen bir realitedir. Askerleri motive etmek amacı ile maaşlarının zamanında ödenmesi gerekmektedir. Zamanında ödenmeyen maaşlar asker içerisinde homurtulara sebep olacaktır. Devlet böyle bir şikâyet gelmesi durumunda derhal durumu divanında görüşerek gerekenin yapılması için 1 Mart 1582 yılında Halep defterdarına bir hüküm göndermiştir. Savaş için kritik bölgede bulunan Erzurum sancağındaki askerler Halep defterdarlığından gönderilen mevaciplerin ödenmesinde gecikme olduğunu bildirmişlerdir. Verilen emirde hükmün ulaşır ulaşmaz maaşların geciktirilmeden ödenmesi talep edilmektedir.²⁴ Bir başka maaşların ödenmemesi ile ilgili belgede devletin savaş alanına yakın olan bölgelerde duruma daha fazla ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Nitekim 1582 yılında Erzurum ve Trabzonun nuzül ve mukaata haslatından elde edilen gelirlerin, Tiflis kalesi yeniçerilerinin maaşlarının ödenmesi için derhal gönderilmesi yönündeki hüküm Erzurum Beylerbeyine ve Defterdarına gönderilmiştir.²⁵ Bütün paragraf boyunca izah edilmeye çalışılan durum, sınır boylarında savaş esnasında askerin maaşının ödenmemesi halinde devletin bakış açısı, 4 Ocak 1583 yılında gönderilen bir hüküm ile özetlenmiştir. Hükme göre arka arkaya askerlerin iki mevacibi verilmeyip hatta üçüncü mevacibin dahi geldiği belirtilmiş buna rağmen ödeme yapılmadığı ancak serhatlerde görev yapan askerin parasız kalmasının caiz olmayacağından sebeple maaşlarının derhal ödenmesi emredilmiştir.²⁶ Hatta bu durum o kadar önemli bir hal almıştır ki 59 numaralı defterde konu ile alakalı olarak Vezir-i Azam Osman Paşa maiyetindeki ordunun mevacibi için Halep hazinesinden, eminlerden, amil ve mübaşirlerden iki yüz bin filori toplayıp bizzat Erzurum'a götürüp teslim etmesine dair, Halep Defterdarına hüküm verilmiştir.²⁷ Devlet durumun aciliyetinin farkında olup savaşta olan ordunun bir felakete sürüklenmemesi için askerin maaşını eminlerden, amillerden para toplattırıp bizzat defterdarı eliyle ordunun arkasından yetişmesi için emir vermiştir. Maaş ödemelerinde karşılaşılan bir başka problem ise maaşlarını başkalarına kiralayanlar, satanlar yahut defterde isimleri olmamasına rağmen maaş ödemesi yapılanlar oluşturmaktadır. Yapılan sahtekârlıklar teftişler ile giderilmeye çalışılsa da istenilen neticeler alınamamış olmalı ki 25 Temmuz 1585 tarihinde konu ile alakalı bir hüküm mühimme defterine yansımıştır. Halep defterdarına, Erzurum ve Kars'ta bulunan kulların maaşları Erzurum defterdarının tutmuş olduğu defter dikkate alınarak dağıtılması gerekirken, Kars Kalesi'nde bulunan ağaların durumu dikkate alınmadan mevcud

olmayanlara dahi maaş dağıtarak hazineyi zarara uğrattıkları belirtilmiştir. Bu sebeple bundan sonra Erzurum defterdarının yazdığı defter olmaksızın maaşların dağıtılmaması emredilmiştir.²⁸ Mühimme defterlerine yansıyan maaşlar ile ilgili bir başka problem kalelerde hizmette bulunan askerlerin teftişler sırasında kalede bulunup bulunmadığına yönelik şikâyetleri ihtiva etmektedir. Teftişler yapılırken bulunmayan askerlerin isimleri defterden düşülerek maaşları kesilmektedir. Safevi Devlet'i ile yapılan savaşlarda kritik rol oynayan bir başka kale Kars kalesidir. Burada yapılan teftişlerde bir problem yaşandığı 47 numaralı mühimme defterine yansımıştır. Askerlerin bir kısmı kalede buldukları halde maaşlarının kesildiğinden şikâyet etmişlerdir. Ayrıca isimlerinin de hala defterde kayıtlı olduğu buna rağmen maaş alamadıklarını İstanbul'a bildirmişlerdir. 1582 yılında Kars Beylerbeyine ve Erzurum Defterdarına gönderilen hükümde konunun teftiş edilerek askerin maaşlarının ödenmesi emredilmiştir.²⁹ Ancak yine aynı yıl aynı defterde bulunan bir başka hükümde Kars Beylerbeyine ithafen kalelerde bulunan gönüllü fertlerin serhadde vazifelerinin başında bulunmayanlara ve harbe gücü yetmeyecek olanlara gedik verilmemesi ve mevacibe kadir olmayanların yerine kadir yiğitlerin alınması emredilmiştir.³⁰ Söz konusu savaş olduğunda devlet her türlü ihtimali değerlendirerek duruma göre önlem almaya çalışmıştır. Savaşacak askerlerin maaşlarını ihmal etmediği gibi savaşamayacak olanlara da haybeye maaş ödemesi yapmak istememektedir. Onların yerine savaşabilecek yararlı askere ihtiyaç duyduğunu bölge yöneticilerine bu tür emirler ile bildirmiştir.

Konunun başında maaş alan memurların asker olduğu, maaşlarını alamadıkları takdirde problemler doğurabileceklerinden bahsetmiştik. Nitekim devlet maaşları geciktirdiğinde veya geciktirmezken dahi bu zümrenin bir şekilde şehirlere çıkardıkları sorunlar hükümlere yansımıştır. Başlıca problem, maaşları sınırda olan birliklere iletmek için şehirlere gelerek yeniçerilerin yaptıkları taşkınlıklardır. 15 Ekim 1590 tarihli hüküm sınırda bulunan kalelerden maaşlarını almak için Halep'e gelen askerlerin fenalıklarda buldukları bu sebeple on kişiden fazlasının şehre alınmaması gerektiğinden bahsetmektedir. Ayrıca zorla girmek isteyen olur ise eşkâllerinin bildirilmesi istenmektedir.³¹ Ancak yeniçerilerin yaptıkları fenalıklar son bulmamış aynı şekilde devam etmiştir. Bu sebeple merkeze gönderilen şikâyetlere, 8 Temmuz 1593 tarihinde üç yıl önceki hükme benzer bir emirname ile cevap verilmiştir. Halep Beylerbeyine ve defterdarına gönderilen hükümde, serhatlerde bulunan kul neferatından maaşlarını almak bahanesi ile iki yüz üç yüz nefer miktarı kul taifesi Halep'e gele-

²⁴ BOA, A, DVN. MHM. d.46, 81/351.

²⁵ BOA, A, DVN. MHM. d.47, 63/25.

²⁶ BOA, A, DVN. MHM. d.48, 642/230.

²⁷ BOA, A, DVN. MHM. d.59, 141/30.

²⁸ BOA, A, DVN. MHM. d.53, 569/194.

²⁹ BOA, A, DVN. MHM. d.47, 362/159.

³⁰ BOA, A, DVN. MHM. d.48, 593/212.

³¹ BOA, A, DVN. MHM. d.67, 17/ 11.

rek divanı ve hazineyi basıp külli fesat ve kötülük yaptıklarından bundan sonra her kaleden sadece on kişilik gurupların maaşları almaya gelmesi emredilmiştir. On kişiden fazla gelen gurupların şehre sokulmaması gerektiği, on kişilik guruplar halinde geldiklerinde dahi fesat çıkarmaya ve kötülük yapmaya devam etmeleri halinde isim ve eşkâllerinin İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir. Böyle bir fenalığın tekrar etmesi halinde yapanların var ise dirliklerinin ellerinden alınacağı bildirilmiştir.³²

1590 yılında Safaviler ile yapılan savaşların son bulmasından gözler batıya çevrilmiştir. Avusturya ile gerilen ilişkiler savaşa doğru evrildiğinden devlet batı hududunda bulunan askerlerin maaşlarını ödemek için hükümler göndermeye başlamıştır. Daha önce dört yıl ödenmeyen maaşlar ve üç ay üst üste ödenmeyen maaşlar ile ilgili belgeleri yukarıda görmüş olmamıza rağmen savaş çıkma ihtimalinden dolayı 25 Temmuz 1591 tarihinde gönderilen hüküm de 1592 yılının mavacibleri için Halep defterdarından iki yüz bin filori altını hazır etmesi istenmiştir.³³ Devlet askerlerin maaşlarını geciktirmeden vererek onları savaşa hazır hale getirmeye çalışmaktadır. Yine 1593 yılında gönderilen bir başka hüküm Recep ayı maaşları için yeterince para bulunmadığından Halep hazinesinden recep ayının başına kadar yüz elli bin altın istenmektedir.³⁴

Sonuç: Asker maaşları ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle mevacic defterlerinden yararlanılmış ancak bu defter içerisinde birliklerin isimleri, sayıları, aldıkları maaş miktarları gibi genel bilgiler mevcut olduğundan maaşların ödenmediği durumlarda devlete ve sosyal hayata ne gibi etkileri olduğu ancak mühimme defterlerine yansıyan hükümlerden anlaşılabilir. Mevacic defterlerinde bulunan hükümlerden devlete yansıyan sonuçlar, oluşturduğu sistemi gerektiğinde bozmasını bilmiş sorun yaşandığında duruma acil müdahalelerde bulunarak problemi çözme yoluna gitmiştir. Askerlere maaşları nakdi olarak ödendiği bilinmesine rağmen mühimme defterlerine yansıyan kayıtlarda farklı durumlar ile karşılaşmıştır. Askerlerin maaşları farklı yöntemler ile ödenmeye çalışılmış devlet maaş ödemek için kurduğu sistemini belli zamanlar içerisinde esnetmek zorunda kalmıştır. Ancak sorunun çözülmemesi durumunda tekrar eski sisteme dönülerek maaşların hazineden ödenmesi istenmiştir. Devlet sistem işlerken onu değiştirmek veya esnetmek yoluna gitmeyecektir. Böyle bir değişiklik maliyede yaşanan aksaklıkları da gün yüzüne çıkarmaktadır. Ancak bu esneme dönemleri incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin Safevi Devleti ile savaşta bulunduğu 1578-1590 yılları arasına tarihlendiği görülmektedir. Değişikliklerin yapıldığı yerler de doğu hudu-

dunda bulunan kalelerdir. Bu da maliyede daimi problemlerden ziyade savaş esnasında yaşanan bir problem olarak değerlendirilmelidir.

Maaşların ödenmemesi çok büyük problemler doğurmaktadır. Özellikle savaş dönemlerinde savaşın yaşandığı cephede bulunan askerlerin maaşlarının ödenmemesi savaşın kaybedilmesi gibi çok büyük sorunları beraberinde getirecektir. Bunun farkında olan devlet daha önce mevacic dönemlerini arka arkaya aksatmıştır. Dört yıl boyunca ödemediği maaşların şikâyetleri mühimme defterlerine yansımıştır. Tehlikenin farkında olan devlet savaş alanında bulunan askerlerin maaşlarının derhal ödenmesi için bütün imkânlarını seferber etmiştir. 1590 yılında Avusturya ile yapılacak savaşın sinyalleri alındığında devlet daha günü gelmeden bu sefer batı hududunda bulunan askerlerinin maaşlarını tedarik etmeye çalışmıştır. Ayrıca gönderdiği hükümlerde savaş meydanında bulunan askerlerin maaşının ödenmemesinin "caiz" olmadığını yine kendi yöneticisine telkin etmiştir. Maaş ödemeleri toplum hayatına dahi etki etmiştir. Yaşanan olaylar defalarca tekrar ettiği ve düzeni bozduğu için merkeze defalarca durum bildirilmiş ve önlem alınması beklenmiştir. Bu şikâyetler neticesi şehirlerde toplum hayatını bozan olaylar da mühimme defterlerine yansımıştır. Hudutta görev yapan askerlerin maaşlarını almak için çok kalabalık bir şekilde şehirlere gelmesi ve şehirlerde fenalıklar yapması neticesinde devlet artık on kişilik guruplar halinde şehre gelinmesine hükmetmiş zorla şehre girmek isteyenlerin veya küçük guruplar içerisinde yine taşkın hareketlerde bulunanların merkeze bildirilmeleri istenerek bu kişilerin maaşlarının kesilmesine yahut ellerinde bulunan dirliklere el konulmasına karar vermiştir.

İncelenen hükümlerde en dikkat çekici olanlar uzun süre maaş alamayan askerlerdir. Dört yıl gibi uzun süre maaş alamayan askerler bu zaman içerisinde geçimlerini nasıl sağlamaktadır? Erken dönem Osmanlı Devleti'nin yapısı isimli kitapta sınırda bulunan askerlerin yağma yaptıkları ve yapılan savaşlarda padişahların insanları bu yağma ve ganimet sözü ile savaşa teşvik ettiğinden bahsetmektedir.³⁵ Sınır bölgelerine gönüllü gelen askerlerin geçimlerini bu sayede sağladıklarından bahsetmektedir.³⁶ Bu bilgilerden mühlhem incelediğimiz belgelerde uzun süre maaş alamayan hudut askerlerinin karşı tarafa yaptıkları akınlar ile geçimlerini sağlayabilecekleri akıllara gelmektedir. Yeniçerilerin vergiden muaf oldukları için esnaflıkla uğraştıkları ve bu sayede geçimlerini sağladıkları da akla gelebilir.³⁷ Ancak yeniçerilerin esnaflıkla uğraşmaya başladıkları tarihin 16. yüzyılın ortalarına denk gelmesi³⁸ ve yaygınlaşma evresine 17 ve 18. yüzyıllarda giriyor olması akın ile geçim ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

³² BOA, A,DVN. MHM. d.73, 716/ 322.

³³ BOA, A,DVN. MHM. d.67, 385/ 145.

³⁴ BOA, A,DVN. MHM. d.70, 13/ 8.

³⁵ Heath W. Lowry, Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 54.

³⁶ a.g.e, s. 59.

³⁷ Miyase Koyuncu Kaya, "Esnaf Loncalarında Yeniçeriler", History Studies, Special Issue on Lusanne, Online, 2013, s. 191.

³⁸ a.g.m, s. 192.

OSMANLI DEVLETİ'NDE ADÂLETİN ÜSTÜNLÜĞÜ (KURULUŞTAN TANZİMAT'A)

Ayşenur TAŞDEMİR*

İnönü Üniversitesi

“*Küfr ile belki amma zulm ile paydâr kalmaz memleket*”¹

Doğu siyaset geleneğine göre hükümdarların adâletle davranması devletin kuvvetinin ve hükümdarın otoritesinin devam edebilmesi için çok önemlidir. Oldukça geç bir dönemde yazılmış olmasına rağmen kendi dönemine kadar devam eden geleneği belirtmesi bakımından dikkate değer bir kaynak olan *Kâbusnâme*'de (yazılışı 1082 H.) hükümdarın askerle, askerin altınla güç bulduğu, altının bayındırlıkla kazanıldığı, bayındırlığın ise adâlet ve insafla yayıldığı belirtilmektedir.² Bu gerçek *Kutadgu Bilig*'de daha açık ifade edilmiştir: "Memleket tutmak için çok ordu ve asker lazımdır, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konmalıdır"³. Aynı eserde adâlet ve hukukun önemini vurgulayan birçok beyit göze çarpmaktadır: "Beylik kanun ile ayakta durur"⁴, "Adil kanunlar koyma ve onları tarafsızlıkla uygulama yoluylardır ki bir hükümdar, uzun süre egemenliğini koruyabilir", "Beylik iyi bir şeydir; fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru uygulamak lazımdır". Nizâm'ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde (ilk üç kısım) hükümdarın görevleri, âsileri cezalandırıp itaat altına sokmak, her hizmet sahibini kendi kifâyetine göre mertebesine getirmek, adil bir şekilde davranarak tebaanın huzurunu sağlamak, köprüler, kanallar yaparak, yeni yerleşim yerleri kurarak memleketi kalkındırmaktır. Hükümdarın ilk vazifelerinden biri haftanın belli günlerinde bizzat halkın şikâyetlerini dinleyip doğrudan doğruya adâleti icra etmektir.⁵

Yine bu gelenekte hükümdarın tebaanın şikâyetlerini dinlemesi ve bizzat yargılama yaparak adâletin teminine çaba göstermesi onun adil bir yönetici olmasının önemli bir göstergesidir. Sasanilerde her ayın ilk haftasında herhangi bir kimsenin bizzat hükümdarın huzuruna çıkarak şikâyetini bildirme hakkı vardı.⁶ Büyük Selçuklu devletinde hükümdarın haftada

iki gün mezalim dinlemesi şarttı. Anadolu Selçuklu devletinde ise sultan, senede bir defa mahkemeye gider, kadı huzurunda varsa kendisinden şikâyetçi olanların şikâyet ve davalarına muhatap olurdu. O durumda hükümdarlık haşmet ve merasimi bir tarafa bırakılırdı. İlk Osmanlı padişahlarından Orhan ve II. Murad, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan halkın şikâyetlerini dinlerlerdi. Osmanlılar'da Divan-ı Hümâyûn'un ilk ve asli görevi de şikâyetleri dinleyip halletmektir. Osmanlı padişahları divanda başkanlık vazifesinden çekildikten sonra davaları kasrı adâlet veya adâlet köşkü denilen bir yerde divana açılan pencere arkasından dinlemeyi en önemli görevleri saymışlardır.⁷ Yavuz Sultan Selim, Osmanlı padişahlarının en âdili sayılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman, 1526 Mohaç Seferi'nde ekilmiş tarlalara zarar verenlerin idamla cezalandırılacağını ilan etti ve suçluları böyle cezalandırdı. Selânikî'ye göre 1591 yılı nevrunda padişah deniz kenarında yazlık sarayına indiği vakit, Galata halkı kayıklarla karşısına gelip Galata kadısı aleyhinde doğrudan şikâyette bulunmak istediler. Padişah kendilerini dinledi ve kadıyı azletti. Osmanlılar ancak *Kanûn-i Osmânî*'nin âdil bir idareyi, ideal bir toplum ve devlet düzenini temin edeceği inancına inanıyorlardı. Osmanlı uc beyliği dönemine ait rivâyetlerin incelenmesi göstermektedir ki, onlarda tebaayı ve malını muhafaza eden bir Osmanlı devlet sistemi düşüncesi mevcuttur. Osmanlılar fethedilen yerlerin "halkına istimâlet virüp emn ü emân-ıla yirli yirine kodular".⁸ Bursa fetholunduğu vakit "Bu tarafda hisarun dahi baki kalan halkını emn ü emân itdiler, kimsenün bir çöpini aldurmadılar". Orhan Bey zamanındaki fetihler dolayısıyla da bu Osmanlı politikası vurgulanır; "Süleyman Paşa dahi ol kadar 'adl ü dâd itdi kim cem'i ol vilayetün halkı eydürlerdi kim: 'N'olaydı evvelde de bunlar bize hâkim olalardı".

* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, ayşenur_4@outlook.com.

¹ Nizâm'ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sinin girişinde geçmektedir.

² Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara 1966, s. 263.

³ İnalçık, *Adâlet Kitabı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 21.

⁴ İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", s. 268.

⁵ Nizâmü'l- Mülk, *Siyasetname*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

⁶ M. Âkif Aydın, "Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukukunun İşleyişindeki Yeri" Osmanlı Araştırmaları, İstanbul, XXIV, 2004, s. 38.

⁷ İnalçık, "Adâletnâme" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1988, II, 346.

⁸ Aşıkpaşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz. K. Yavuz-M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 351.

Osmanlı Ceza Hukuku: Osmanlı Devleti'nde hukukun diğer alanlarında olduğu gibi ceza hukuku alanında da esas itibarıyla İslâm hukukunun uygulandığı görülmektedir. Fakat İslâm hukukunda hükümdara bazı konularda birtakım yetkiler sunulması, İslâm'ın esas hukuku olan şer'i hukuk yanında bazı kuralların da ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Kaynağını padişahın iradesinden alan bu kurallar, diğer alanlardaki düzenlemelerle birlikte zaman içinde belli bir noktaya ulaşınca "örfi hukuk" adıyla anılmıştır. Burada örfi hukuk örf ve adet hukuku anlamında olmayıp devlet tarafından konulan hukuk anlamındadır. Nitekim Fatih Sultan Mehmed dönemi tarihçisi Tursun Bey, örfi hukuku "nizam-ı âlem için padişahlar tarafından akla dayanarak yapılan düzenlemeler" şeklinde tarif etmektedir.⁹ Bu nedenle Osmanlı ceza hukuku denince bununla yalnızca şer'i veya örfi ceza hukuku değil bu ikisinin bütünü anlaşılmalıdır.

Kadılar davalarda suçun türüne ve ispat şekline göre şer'i veya örfi hukuk kurallarından birini uygulamak durumundaydılar. Bunlara gönderilen çeşitli ferman, kanunnâme ve adâletnâmelerde hükmün "şer' ve kanuna uygun" olarak verilmesi emredilmektedir. Burada "şer" şer'i hukuk, "kanun" da örfi hukuk anlamındadır.¹⁰ Örfi hukuk kuralları bir bütün olarak değil, çoğu kere ihtiyaç duyuldukça parça parça münferit fermanlar, iradeler şeklinde meydana gelmiş, ilgili kişilere ve mahkemelere gönderilmiş ve bir suretleri aynen veya özetlenerek şer'iyeye sicillerine (mahkeme kayıtları) kaydedilip sonraki dönemlerde de kullanılmasına imkân tanınmıştır.¹¹ Ceza Kanunnâmeleri: Osmanlı Devleti ceza ve suçların kadının takdirine bırakılmayıp kanunnâmeler biçiminde düzenlenmesine oldukça önem vermiştir. Bu Osmanlı ceza hukukunun bir özelliğidir. Burada amaç, ceza hukuku sahasında keyfi hareket etmenin önüne geçmek ve adaleti yerine getirmektir. Benzer bir gayret kanunnamelerin halka duyurulmasında da görülmektedir. Yavuz Sultan Selim tarafından Manisa'da bulunan Şehzade Süleyman'a gönderilen siyasetname, adı geçen kanunnâmenin münadiler vasıtasıyla halka ilan edilmesi emredilmektedir.¹² Bir taraftan kanunnamelerle duyurular yapıp ceza miktarları belirtilirken öbür taraftan cezalandırmada mutlaka hâkim kararının, kanunnâmelerdeki ifadeyle "kadı marifeti"nin aranması adaletin temininde önemli bir unsur olarak görülmüştür. II. Bayezid dönemi Tuna tuzlası yasaknâmesinde şöyle denmektedir. "Her kim yasağıma muhalefet edüp... olursa kulum bula dutup kadı meclisine getüre. Kadı dahi ber-muceb-i şer-i şerif teftiş eyleye. Eğer emrime muhalif iş ettükleri şerle zahir olursa kadı

marifetiyle yasağımu mucebince kulum haklarından gele. Amma kadı marifeti olmadan kimesneye kulum yasak etmek câiz değildir."¹³ Aksi bir uygulama halkın bütünüyle kamu görevlilerinin takdirine ve insafına bırakılması anlamına gelirdi.¹⁴ Kanunnâmelerde yer alan hükümlerin geçerlilik süresi de padişahların yaşamları ile sınırlı olduğu için her hükümdar değişikliğinde kanunnâmeler de değişiklik göstermekteydi. Günümüze ulaşan en eski kanunnâmeler arasında Fatih'in, biri devlet teşkilatına diğeri idare, maliye ve ceza alanlarına ait çıkarmış olduğu iki kanunnâmedir.¹⁵ Özellikle devlet teşkilatına ait olan kanunnâme, Fatih'ten önceki devirlerde düzenlenmiş olan kanunnâmelerin toparlanıp bir araya getirilmiş şeklidir diyebiliriz. Fatih Kanunnâmesi'nde geçen kardeş katline¹⁶ dair madde, bahsettiğimiz husus için incelenmeye değer. Daha I. Bayezid Kosova harp meydanında (1389) kardeşi Yakub'u idam ettiği vakit bir iç savaşı önlemek gayesiyle vezirlerin oyu ile bunu uyguladı. Ardından onun oğulları arasındaki iç savaş aynı şekilde geliştiği için devleti oldukça sarsmıştı. I. Mehmed oğlu Murad'ı veliaht ilan ettiği zaman, iki küçük oğlunu ölümden kurtarmak için birtakım tedbirler almaya gitmişti. II. Murad, kendisine karşı ayaklanan, Karamanoğlu ve Bizans ile ittifak yapan kardeşi Mustafa'yı yakalayıp idam etti. Fatih tahta çıkar çıkmaz, kendinden önceki padişahların yaptığı uygulamayı devam ettirerek küçük kardeşi Ahmed'i ortadan kaldırdı.¹⁷ O, bu eski uygulamayı kanunnâmesinde "Ve her kimesneye evlâdumdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı âlem için katl itmek münâsibdür. Ekser-i ulemâ dahi tecvîz itmişdür. Anunla âmil olalar"¹⁸ şeklinde ifade etmiştir.

Teşkilata dair kanunnâmesinde Fatih, Nişancı Leyszâde'ye, divanda kendisiyle amel edilmek üzere bir kanunnâme tanzim etmesini emretmiş, o da Fatih Sultan Mehmed'ten önce ataları devrinde çıkarılan kanunları toplayarak bir araya getirmiş, padişah bunu incelemiş, noksan kalan hususları bizzat tamamlamıştır. Kanunnâmenin başında padişahın bir hattı, yani doğrudan kendisi tarafından yazılmış bir emri de vardır ve şöyledir: "Bu Kânûnnâme atam ve dedem kânûnudur ve benim dahi kânûnumdur. Evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar". Kanunnâmede Fatih, "ahvâl-i saltanata nizam" verdiğini kendisi ifade etmiştir. Hükümetin teşekkül şekli, yetkileri, padişah ile ilişkileri, derece ve rütbe-leri, maaş ve terfiler, cezalar, hepsi, şeriatla değil, padişahın hükmüyle belirlenen maddelerdir. Fatih, bu kanunların atası ve dedesi kanunları olduğunu ifade ediyor ve "benim dahi kânûnumdur" ifadesiyle bu onaylama keyfiyetini belirtiyor.¹⁹

⁹ Tursun Bey, Tarih-i Ebû'l-Feth, nşr. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 12.

¹⁰ Aydın, "Osmanlı Ceza Hukuku", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, VII, 478.

¹¹ Aydın, "Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukukunun İşleyişindeki Yeri", s. 40.

¹² Enver Ziya Karal, "Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyasetname", Belleten, 21, 1942, s. 38.

¹³ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990-94, III, 594.

¹⁴ Aydın, "Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukukunun İşleyişindeki Yeri" s. 46.

¹⁵ İnalçık, Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, I, s. 230.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz., Özcan, Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (Mart 1980/81), İstanbul, S. 33, 1982, ss. 7-56.

¹⁷ İnalçık, Adâlet Kitabı, s. 102.

¹⁸ Abdülkadir Özcan, Kânûnnâme-i Âl-i Osman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 18.

¹⁹ İnalçık, Adâlet Kitabı, s. 101.

Adâletnâmeler: Adâletnâme, kökü eski İran imparatorluklarına kadar inen Ortadoğu hükümdar ve devlet anlayışının en belirgin özelliğidir. Burada hükümdarın mutlak yetkisi, haksızlığın kaldırılmasında en son tedbir olarak görülür. Zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine fırsat vermemek, halkın can ve mal emniyetini sağlamak, devlet anlayışı olarak ön planda tutulur. Divanda mezâlîm dinlenmesi, memlekette genel teftişler düzenleyerek zulüm ve haksızlıkların tespiti gibi, adâletnâme yayınlanması da, hükümdarın, memlekette adâleti sağlamak için başvurduğu yöntemlerden biridir. Osmanlılardan önce hükümdarlar birtakım haksızlıkların ve bilhassa haksız vergilerin kaldırıldığını ilan eden hükümler çıkarır, bunları eyaletlerde herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapısına taş kitabe halinde koyarlardı. Adâletnâme de, hükümdarın yaygın bir hal alan birtakım haksızlıkları yasakladığını halka ve görevli kişilere bildiren bir genel beyanname olarak ifade edilebilir. Adâletnâmelere birçok konu işlenmiş ve açıkça ifade edilmiştir. Burada dikkate değer bir konu kadı ve nâiplere ait birçok suiistimallerin yer alması ve tekrar tekrar şiddetle yasaklanmasıdır. Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'da Yıldırım Bayezid'le kadınlara ait hikâye dikkate değer. Bayezid, suiistimallerinden ötürü tüm kadınları toplatmış ve hepsini bir eve koymaya karar vermiş. Hallolmuş ya da vakti geçmiş davaları ortaya çıkararak reayayı gereksiz para cezası vermeye mecbur etmek de sık sık rastlanılan bir suiistimaldir. Örfi cezalar, suçu işleyenin şahsına göre değişir. Mesela eşkıyalığa sapmış olan kimse sancakbeyiye başı kesilerek cezaya çarptırılır. Tefecilikle uğraşanlar küreğe konulur. 1565 tarihli âdâletnâmeye göre, "kudretlü olan kimesneler" halkın kızlarını, velilerinin gönlü olmadan zorla istedikleri kimselere nikâh ettiriyorlar ya da hanımlarını boşattırıp istedikleriyle evlendiriyorlarmış. Bu konu, devlet tarafından dikkatlice ele alınmış ve beylerbeyiliklere bu zorbalığı meneden 1565 tarihli âdâletnâme gönderilmiştir. Eskiden beri tebaanın zulümler ve ağır vergilere karşı en etkili silahı köyünü terk edip göç etmekte. 1540 tarihli âdâletnâmede padişah, vüzera ve beylerin haslarından, zeamet ve timarlardan, Müslim ve Gayrimüslim köylerinden birçok insanın yerlerini bırakıp başka yerlere göçüp dağıldıkları belirtilmektedir. Bunun sonucunda "nice köyler ve yerler hâlî ve harâb" kalmış ve bu nedenle timar sahiplerinin de gelirleri azalmıştır. Bunun sebebi, reayaya karşı yapılan zulümlerin, sorumlu kimseler, yani sancakbeyi ve kadılar tarafından önlenmemesinden ileri gelmektedir. Kendilerinden, göç edenleri yerlerine getirmek için şu tedbirleri uygulamaları istenmektedir: Evvela yerine gidip bu reayanın göçmelerinin sebebi soruşturulacak, şikâyetleri beylerden mi, kadılardan mı, subaşılardan mı, sipahilerden mi, eminler, âmiller, voyvodalar, haraççılar ve koyun hakçılardan mıdır anlaşılacak; şikâyet konuları tespit olunacak, kaç kişi göçmüştür, defterde kimin üzerine raiyyet yazılmışlardır, ne za-

mandan beri gitmişlerdir, tespit olunacak, şimdi nerede oturuyorlarsa oraya gidilecek, göçleri on yılı geçmemiş olanlar göçürülüp defter-i cedîd'de nereye yazılmışlar ise tekrar oraya yerleştirileceklerdir. Göçe sebep olan zulümler giderilecek, yerleri ve köyleri şenlendirilip ihya olunacaktır. Sonuç, Padişah Kapısına arz olunacaktır. Bundan sonra da herhangi bir köy dağılacak olursa, sancakbeyi ve kadı derhal oraya gidecek, göçün sebeplerini araştırarak, göçenleri yerlerine getirmeye çalışacaklardır.

Sonuç: Osmanlı İmparatorluğu, devlet teşkilatı ve müesseselerinden birçokunun temellerini, kendinden önceki Türk devletlerinde ve geleneklerinde bulduğu muhakkaktır. Burada ele aldığımız âdâletin üstünlüğü konusu Türk devletlerinde olduğu kadar Osmanlı döneminde de mühim bir konuma sahiptir. Osmanlı Devleti'nde âdâlet, kurulu düzenin temel direkleri arasında son derece önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde mahkeme duvarlarını süsleyen "Adalet mülkün temelidir" sözü, bu anlayışın devamı niteliğindedir. Burada sözü geçen mülk padişahlık, daha yerinde bir ifade ile hükümdarlık, bir adım ötesi de hiç şüphesiz devlettir. Ceza hukuku oldukça ince hesap edilmiş, sadece şeriata göre değil, kadimden bu yana gelen örf maddesi de yok sayılmamış, kanunlar sadece şeriatla veya sadece örf esas alınarak uygulanmamış, her ikisi bir bütün olarak kabul edilmiş ve uygulanmıştır. Ceza hukuku kapsamında yeri geldiğinde kanunnameler ve adâletnâmeler çıkarılarak, taşradan şehre her yerde tebaanın huzurunun ve güvenliğinin sağlanması için gerekli tedbirler alınmıştır.

XVIII. YÜZYIL ORTALARINDA KARAHİSAR-I SÂHİB SANCAĞINDA KAZALAR, MAHALLÂT VE KURÂLAR

Gülay PORGALI*

İnönü Üniversitesi

Giriş: Karlofça Antlaşması (1699) ile önemli miktarda toprak kaybetmiş olan Osmanlı Devleti Belgrat Antlaşmaları (1739) ile kaybettiği topraklardan bir kısmını geri almıştır. Toprak kayıpları tamamıyla Avrupa kısmında olduğundan, XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Devletin Anadolu'daki idarî taksimatında bir değişiklik olmamıştır. Çalışmaya konu ettiğimiz Karahisar-ı Sâhib sancağındaki idarî taksimat da aynı durumdadır. Çalışmada seçilen başlık için esas kaynağımız 1154-1156 (1741-1743) tarihli şer'iyeye sicilidir.¹

İç Batı Anadolu'da bir yerleşim yeri olan ve meşhur adıyla Afyon diye bilinen şehrin eski çağlarda bir yerleşim yeri olup olmadığı hususunda tereddütler bulunmaktadır. Coğrafi konumu sebebiyle; Doğudan gelen ve İç Batı Anadolu ile Batı Anadolu arasındaki yolların kavşak noktasında bulunan şehir iktisadî imkânları bakımından önemlidir. Yerleşim yeri Bizanslılar zamanında Arap ve Türklerin akınlarına uğramıştır. XIII. yüzyılın hemen başlarında Türk hâkimiyetine geçmiştir. Şehrin eski adı kaynaklarda "Karahisar-ı Sâhib" şeklinde geçmektedir. Şehir, Karahisar ismini, koyu renkli volkanik kayalardan ve bu kayaların üstünde bulunan hisardan, Sâhib ismini ise, Anadolu Selçuklularının son devirlerinde, Moğol istilası sebebiyle buraya sığınmış olan Sâhib Ata Fahreddin Ali Bey'in adından almaktadır. Civarda çok fazla afyon yetişmesinden dolayı XVIII. yüzyıl başlarından itibaren şehir için zaman zaman Afyonkarahisar tabirinin kullanıldığı da görülmektedir. İlk kez Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı sınırlarına dâhil edilen Karahisar-ı Sâhib, Ankara Savaşı'ndan sonra tekrar Germiyanoglu II. Yakub Bey'in eline geçmiş ve 1428 yılına kadar onun idaresinde kalmıştır. II. Yakub Bey kendisinden sonra yerine geçecek oğlu bulunmadığından ölmeden önce burayı Osmanlılara vasiyet etmişti ve 1428 yılında vefatıyla vasiyeti üzerine Karahisar-ı Sâhib, Osmanlı Devleti topraklarına katılmıştır.² Bu tarihten sonra Anadolu eyaletine bağlı bir sancak haline getirilmiştir.

Karahisar-ı Sâhib sancağı ve merkez kazası, İstanbul-Konya-Adana-Şam, İzmir-Konya, İzmir-Ankara, İstanbul-Antalya gibi birçok yol güzergâhlarının üzerinde bulunuyordu. Bu konumundan dolayı XVI. ve XVIII. yüzyıllarda defalarca yapılan İran seferleri sırasında askerlerin sevk olunduğu büyük askeri yolun da üzerinde idi.³ Ayrıca sefer zamanı ordunun ihtiyacı olan asker, zahire ve nakliye hayvanı temini için önemli bir merkez olmuştur.⁴ Anadolu'da bulunan zahire ambarı merkezlerinden birisi de Karahisar-ı Sâhib sancağıdır.⁵

Osmanlı taşra teşkilatında idari taksimatı, eyalet, sancak, kaza, nahiye, mahalle, karye/köy şeklinde idi. Sancak, Osmanlı Devleti teşkilatının temel idari birimi kabul edilmiştir. Sancağın başında bulunan sancakbeylerinin görevleri ilk zamanlarda askeri mahiyette idi. Ancak zamanla mülki-idari işlerin de sancakbeylerine intikal ettiğini görmekteyiz.⁶ Karahisar-ı Sâhib sancağı 1839 yılına kadar merkezden gönderilen sancak beyleri tarafından idare edilmekteydi. Bu tarihten sonra Hüdavendigar eyaleti teşkil edilerek buraya bağlı kaymakamlık, 1867'de ise mutasarrıflık olmuştur.⁷ Her eyaletin en eski ve en büyük yerleşim yeri genellikle "Paşa sancağı" olarak beylerbeylerine tahsis olunurdu ve beylerbeyi burada ikamet ederek aynı zamanda sancakbeyliğini de üstlenmekteydi.⁸ XVIII. yüzyıl ortalarında Karahisar-ı Sâhib sancağı, genellikle vezir rütbeli paşalara "ber-vech-i arpalık" olarak tevcih edilmekteydi. Bu kişiler aynı zamanda muhafızlık görevlerini yerine getirdiklerinden genellikle yerlerine bir mütesellim atamaktaydılar. XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karahisar-ı Sâhib'de Kazalar: Kaza, ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile etrafındaki köylerle birlikte teşkil olunmuş idari bir birimdir. Bununla beraber az da olsa özellikle Türkmen aşiret hayatının zaruri kıldığı şartlar neticesinde şehir veya kasabaya sahip olmayan belirli bir köyler grubunun oluşturduğu kazalar da mevcuttur. Her kaza birimi doğrudan Divân-ı Hümâyûn'a bağlıdır. Bundan

* İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi.

¹ BOA, AŞS, 542. Çalışmada adı geçen sicil, "AŞS" şeklinde kısaltılmış olarak kullanılacaktır.

² Feridun Emecen, "Afyonkarahisar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1988, II, s. 443-444.

³ M. Z. Yıldırım Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı, 1720-1750, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 32.

⁴ XVIII. yüzyılda İran seferleri dolayısıyla Karahisar-ı Sâhib sancağına asker temini için ferman ve buyrulduklar gönderilmiştir. Erzurum seraskeri Numan

Paşa mahiyeti için bin beş yüz nefer sipah terakkilusu talep olunmuştur. Bkz. AŞS., nu: 542, 37. Deve ve zahire talebi ile ilgili bkz. AŞS, nu: 542, 1, 32.

⁵ Ömer İşbilir, "Osmanlı Ordularının İlaş ve İkmali: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XII, s. 151-158.

⁶ Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Fakülte Yayınevi, Isparta 1997, s. 226.

⁷ Emecen, a.g.m., s. 444.

⁸ Halil İnalçık, "Eyalet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, XI, s. 548-550.

dolayı Eyalet-Sancak şeklindeki askeri teşkilattan ayrı olarak sivil karakterli bir de kaza idaresi mevcuttur.⁹

Kazaların başında kadılar bulunurdu. Kadı şer'i ve hukuki hükümleri tatbik eden demektir. Kadılara "hakimü'ş-şer'i" denilmiştir. Aynı zamanda merkezden gelen emirleri de yerine getiren bir makamdı. Kadılar belediye işleri, vekâletnameler, alım-satım muameleleri gibi işleri de yürütürlerdi.¹⁰ Kadılar kaza merkezi olan ve "nefs" diye tabir edilen şehirlerde oturlardı. Karahisar-ı Sâhib sancağına tayin edilen kadıların genellikle yüksek dereceli makamlarda görev yapmış kişiler olduğu görülmektedir. Bu kadılardan bazıları görev yerine gelmeyerek yerlerine "naip" tayin etmişlerdir.¹¹ Osmanlı idari taksimatına göre nahiyesi olan kazalar diğerlerine oranla daha büyük ve merkez konumunda olmaktadır. Bir merkezi mevcut olan kazalara "nefsi" olan kazalar denmektedir. İncelediğimiz dönemde Karahisar-ı Sâhib'de nahiyeye tabiri hem bir kaza mıntıkasını içine alan bölgeye hem de kazanın bir alt birimi olan bölgeye karşılık gelmekteydi. Nitekim sicildeki belgelerde Sandıklı, Şuhûd, Barçınlı ve Sincanlı hem kaza hem de nahiyeye olarak geçmektedir. Yani bu kazaların nefsi kendi adlarıyla anılmaktadır. Merkez kaza olan Karahisar-ı Sâhib'in ise Şehrâbâd ve Kırhisar olmak üzere iki nahiyesi mevcuttur. Yine belgelerden elde ettiğimiz bilgilere Karamık kazasının nahiyesi Oynaş olarak geçmektedir.

Kazalarda pazarlar ve çarşılar önemli ticaret merkezleridir. İncelediğimiz dönemde Karahisar-ı Sâhib'de tespit ettiğimiz pazarlar Gün pazarı, Gice pazarı, Buğday pazarı ve Ot pazarı olarak zikredilebilir. Yine hanlar da tüccarların konaklaması için önemli yapılarıdır. Bu yapılar tamamen vakıf yapılarıdır. Bu dönemde Karahisar-ı Sâhib'deki hanlar Kaban hanı, Kadın hanı, Selahin hanı, Hüsrev Paşa hanı'dır. XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karahisar-ı Sâhib'de Mahalleler: Sözlükte "bir yere inmek, konmak, yerleşmek" anlamına gelen hall (halel ve hulül) kökünden türetilmiş bir mekân ismi olan mahalle kelimesi devamlı veya geçici olarak ikamet etmek için kurulan küçük yerleşim birimlerini ifade eder. Osmanlı şehirlerinde mahallenin en önemli özelliği temel yönetim birimi olmasıdır. Osmanlılarda XIX. yüzyılın ilkyarısına kadar Müslüman mahallelerinin sorumlu yöneticisi imam, Gayrimüslim mahallelerinin yöneticisi haham veya papazdı. İmam, padişah beratı ile tayin edilen ve beldenin mülkî ve beledî amiri olan kadının temsilciliğini üstlenen bir memurdu. Haham veya papaz, hahambaşı veya patrikhanenin temsilcisiydi. Mahallede meydana gelen doğum, ölüm, evlenme gibi olayları kaydetmek imamın görevidi.¹² Osmanlı İdari taksimatında

mahalle ve köy aynı manada en küçük idari birim olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaza merkezine yakın olan yerlere mahalle, kırsal kesimde kalan yerlere ise köy/karye denilmiştir. Yukarıdaki mahalle isimlerini incelediğimizde isimlendirmelerde dini, fiziki unsurların tesirleri görülmektedir. Fiziki tesire örnek olarak Hisarönü mahallesini gösterebiliriz. Dini tesire örnek olarak İmare, Cami-i Kebir, Fakih Paşa, Molla Bahşi, Sinan Halife, Elhac Evtal, Elhac Mahmud, Elhac İsmail mahalleleri zikredilebilir. Yine aynı şekilde Nasârâ, Yahudi mahalleleri de bu cümledendir. Karahisar-ı Sâhib'de yaşayan gayrimüslim unsurların çoğunluğunu Ermeniler teşkil etmekteydi. Ermeniler dışında Rum, Yahudi taifesi de nüfusun bir kısmını teşkil etmekteydi. Nitekim Yahudi isimli bir mahalle olduğunu sicillerde görmekteyiz. Bunların nüfusu hakkında XVIII. yüzyıl için bir bilgi sahibi değiliz. Sadece şer'iyeye sicillerinden bunların hala şehirde olduğunu teyit etmekteyiz.¹³ Sicillerden anlaşıldığı üzere bu dönemde bazı mahallelerde Müslim ve gayrimüslim unsurlar bir arada yaşamaktaydı. Bu mahalleler Doğanca, Ardıc, Cami-i Kebir, Çavuşoğlu, Molla Bahşi, Kara Katib, Yukarı Bazar, Tac Ahmed, Zaviye ve Hisarönü mahalleleri idi. İncelediğimiz dönemdeki Afyonkarahisar şer'iyeye siciline baktığımızda diğer kazaların mahalleleri hakkında geniş bir bilgi elde edemiyoruz. Elde edilen bilgilere göre XVIII. yüzyılın ilk yarısında Bolvadin'de 13, Şuhûd'ta 9, Sandıklı'da 6 mahalle mevcuttur.¹⁴

XVIII. Yüzyıl Ortalarında Karahisar-ı Sâhib'de Kurâlar:

Kurâ, karye kelimesinin çoğulu olup, köyler manasına gelmektedir. Köyler, Osmanlı taşra teşkilatında kırsal alanda kalan en küçük idari birimdir. Köylerin başında Köy imamları ya da Köy Kethüdalı bulunurdu. Daha sonraları bunlara muhtar denilmeye başlanmıştır.¹⁵ XVIII. yüzyıl ortalarında Karahisar-ı Sâhib merkez kazanın köylerini şer'iyeye sicillerinden rahatlıkla tespit edebiliyoruz. Sicillerde avarız, imdâd-ı hazeriye gibi vergiler için kuralara isabet eden gurus miktarları köy köy verilmektedir. Ancak diğer kazaların köylerine ilişkin böyle bir tevzi verilmemiştir. Bundan dolayı diğer kazalara ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır. Yukarıdaki köy isimlerini incelediğimizde ekseriyetle Türkçe isimler olduğunu görürüz. Bu isimleri genel bir tasnife tabi tuttuğumuzda boy, cemaat ve şahıs isimleri ile coğrafi ve tabii unsurlara göre şekillendiğini zikredebiliriz. Boy adlarının menşeyini Anadolu'nun Türkleştirilmesi süreciyle mülhaza etmek gerekir. Nitekim Anadolu'nun birçok yerinde 24 oğuz boyuna ait köy isimleri bulabiliriz. Bu cümleden olmak üzere Karahisar-ı Sâhib'de

⁹ Ünal, Osm. Mües. Tar., s. 235.

¹⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 83.

¹¹ Meselâ 1741 yılında Karahisar-ı Sâhib kadısı olarak tayin edilen sabık Anadolu kadıaskeri Mevlevizade Es-Seyyid Mehmed Emin görev yerine kendisi gelmemiş, yerine Kıbrısı Mehmed Efendi'yi naip olmuştur. Bkz: AŞS., n: 542, 10.

¹² Yel, Ali Murat, Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mahalle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2003, XXVII, s. 323-326.

¹³ Özer Küpeli, "Şeriyeye Sicillerine göre XIX. Yüzyıl Ortalarına Doğru Afyonkarahisar'da Gayrimüslimler", VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 10-11 Ekim 2002 Afyonkarahisar, Afyon Belediyesi Yayınları, Ocak 2003, s. 569-580.

¹⁴ Yıldırım, a.g.e., s. 71.

¹⁵ Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 38-40.

tespit ettiğimiz köy isimleri Bayad, Çepni, Eymür, Döğer, Kınık'tır. Bölgenin Türkleştirilmesinde önemli rol oynayan unsurlar yalnızca boylar değildir. Türk dervişleri, Türk beyleri ve komutanları, cemaat ve aşiretler de Türkleştirilme sürecinde önemli rol oynayan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazi Mürsel, Ahiler, Dinar, Emre Sultan, Karaca Ahmed, Hacıbeğli, Sülümenli, Osman, Muttalib, Ömer, Kiçi Mu-

rad, Ulu Murad, Aytemur, Kozluca-i Mikail karyeleri bu zümredendir. Burada şunu da zikretmek gerekir: Bu süreç içerisinde kimi eski yerleşim yerlerinin isimleri değiştirilmemiş aynen kullanılmaya devam etmiştir. Mihail, Kızıl Kilise, Manastır gibi köyler bunun emsali olarak gösterilebilir. Bir diğer husus coğrafi ve tabii unsurlara dayanan isimlendirmelerdir. Kayaviran, Susuz, Akçain, Sarı Kavak, Çukur, Karaağaç, Bağçecik gibi karyeler bu şekilde isimlendirilmiştir. Sonuç: XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları Avrupa kısmında olduğundan devletin Anadolu'daki idari taksimatında bir değişiklik olmamıştır. İncelediğimiz dönem olan XVIII. yüzyıl ortalarında Karahisar-ı Sahib sancağı merkezi Kütahya olan Anadolu eyaletine bağlı bir sancak merkezi olup, merkez kaza dâhil on kazadan oluşmaktaydı. Sancakbeyliği genellikle vezir rütbeli paşalara ber-vech-i arpalık olarak tevcih edilmekteydi. Bunlar aynı zamanda muhafızlık görevlerini yerine getirdiklerinden genellikle yerlerine bir mütesellim atamaktaydılar. Bu dönemde Karahisar-ı Sâhib kazasının genellikle eski bir kadıaskere tevcih edildiğini görmekteyiz. Ancak bu kadınlar da mutasarrıflar gibi görev yerlerine gelmeyerek yerlerine naip tayin etmekteydiler. Bu usûl zamanla kadılık müessesesinin önemini yitirmesine sebep olmuştur. Karahisar-ı Sâhib sancağı sahip olduğu coğrafi konum dolayısıyla önemli yol güzergâhlarının üzerinde bulunmaktaydı. Bu durum sancağın özellikle sefer zamanları önemini daha da arttırmaktaydı. Nitekim XVIII. yüzyıl ortalarında İran seferleri sırasında sancaktan asker, zahire ve nakliye hayvanı talepleri mevcuttur. Karahisar-ı Sahib sancağındaki mahalle ve köylerde nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmekteydiler. Bunun yanında gayrimüslimlerle bir arada yaşadıkları mahalleler mevcuttu. Bir kaynaşma söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Köy ve mahalle isimleri genel olarak Türkçe isimlerden oluşmaktaydı. Buraya yerleşen oğuz boylarının da yaşadıkları yerlere adını verdiklerini görmekteyiz.

OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE SİBYAN MEKTEPLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Hatice ŞENTÜRK*

Adnan Menderes Üniversitesi

Giriş: Abbasilerde 'küttab' adıyla kullanılan Sıbyan Mekteplerini Osmanlı Devleti, Karahanlı, Selçuklu ve diğer İslam devletlerinden devraldılar. Zamanla Dârü'talîm, Dârü'lîlim, Muâllimhane, Mahalle Mektebi, Taş Mektep,¹ Mekteb-i İbtidâiyye' isimleriyle de anıldı (Baltacı, 2004, s. 6). Fatih döneminde 'darü'ttalim', Fatih'ten sonra 'darü'lîlim, muallimhane, mektep' gibi isimler kullanıldı. Arapça 'sabî' kelimesinden gelen Sıbyan kelimesi, küçük yaştaki çocuk, yine Arapça olan 'ketebe' den türeyen Küttap ve Mektep kelimesi, Kur'an ve yazı öğretilen yer anlamında kullanılmaktaydı (Günyol, 1972, s. 652). Sıbyan Mektebi, 'hocalar' tarafından çocuklara dini eğitim vermek, Kur'an okutmak, namaz kılma ve namaz dualarını öğretmek ve yazı yazmak amacıyla açıldılar. Çalışmamızda Sıbyan Mekteplerinin Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkışı, gelişimi ve kaldırılması Osmanlı Klasik Dönemi, Tanzimat Dönemi ve Tanzimat Sonrası Dönem olarak üç bölümde incelenecektir. Her bölümde sıbyan mekteplerinin gelişimi, değişimi ve dönüşümü kronolojik olarak ele alınacaktır.

Osmanlı Klasik Dönemi'nde Sıbyan Mektepleri: Sıbyan Mekteplerinin kuruluşu ve başlangıcı tam olarak bilinmemekle birlikte, İslam'ın ilk yıllarına kadar uzandığı bilinen en eski ve yaygın eğitim kurumlarıdır. Mektepler, öncelikle yazı öğretmek amacıyla ortaya çıkıp, Müslümanlar devraldıktan sonra Kur'an ve din eğitimi de vermeye başladılar. Türkler Anadolu'ya geldikleri ilk zamanlardan itibaren 'hoca ve mektep' kelimelerini kullanmaya başladıkları için, bu kelimelerin Anadolu'nun eski uygarlıklarından geldiği tahmin edilmektedir (Sakaoğlu, 1991, s. 12). İlk zamanlarda mekteplerin belli başlı bir 'okul' binaları yoktu. Bunun için eğitim önceleri evlerde, daha sonra ise ya külliye içerisinde ya da daha çok cami ve medrese yakınlarında kendilerine yer buldu. Bunun sebebi, çocukların manevi bir ortam içerisinde dini eğitim almasıydı. Devlet tarafından kurulmayan Sıbyan Mektepleri, padişahlar, valide sultanlar, önemli devlet adamları ve hayırsever kişiler tarafından kuruldu. Öğretmenlerin maaşları,

mektebin giderleri ve ihtiyaçları bu kişiler tarafından eğitimin devamı için sağlanmaktaydı.

Mektebe başlama yaşı 5-6 idi². Bu rakam Anadolu'da 4, İstanbul'da 5-6 idi. Eğitim konusunda ayırım yapılmayıp, kız ve erkekler aynı sınıf içerisinde ders görürlerdi. Kız öğrenciler kendilerine ayrılan bölümde oturmaktaydılar. Bunun yanında sadece kız ve sadece erkeklerin ders gördüğü mekteplerde vardı. 1847 yılında yayınlanan bir talimatnameye göre, kız ve erkek öğrencilerin mektepte yan yana oturması, terbiye usullerine göre uygun olmadığı için, ayrı oturmaları istenmekteydi (Taşkın, 2008, s. 346). Sıbyan Mektebinin hocaları genellikle camide imamlık ve müezzinlik yapan, medrese okumuş din adamları idi. Ancak eğitim görmüş medrese hocası sayısı azdı. Kız öğrencilere ait mektep hocaları ise ya imamların eşleri ya da yaşlı kadınlardı. Mektepte hocadan başka, hocaya yardımcı olan *kalfa (halife)*, çocukları evlerine götürüp gelen *mubassır* ve bir temizlikçi olan *bevıab* bulunurdu. Mubassır, her sabah çocukları evlerinden toplar, akşam aynı şekilde evlerine bırakırdı. Sıbyan mektepleri eğitim sabah namazıyla başlayıp, ikinci namazıyla tatil olurdu. Haftanın 6 günü mektebe giden çocuklara perşembe öğleden sonra ve Cuma günü tatildi. Öğrencilerden bir grup, hocanın karşısında dersini verirken, diğer çocuklar serbest kalırlar, isteyenler kendi aralarında oyun oynarlardı. Gürültü yapmadıkları sürece çocuklara müdahale edilmezdi. Bugünkü gibi ders araları yoktu, bir tek teneffüs vardı: Öğle yemeği molası. Bu sırada çocuklar, aynı mahallede olan evlerine gider, yemeklerini yiyip namazlarını kılar, tekrar mektebe gelirlerdi. Mekteplerde, kurulduğu vakfiyelerin belirttiği şartlara uygun ders işlenirdi ve bu şartlar değişmezdi. Bu da sıbyan mekteplerinin yeniliklere açık olmadığı anlamına gelmekteydi. Belli başlı bir programları yoktu. Eğitim dini esaslara dayandığı için, geleneklere göre yapılmaktaydı. Ders programları; Kur'an-ı Kerim, namaz sure ve duaları, namaz ve diğer temel dini bilgileri vermek üzere hazırlanmıştı (Bozdemir, 1991, s. 24). Kur'an-ı Kerim İslam dininin ana kaynağı olduğu için, öğretilmesi ve ezberlenmesi hem Müslümanlar hem de aileler

* Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, haticesenturk92@windowslive.com.

¹ Hemen her mahallede bir tane mektep bulunduğu ve binalar genellikle taş kullanılarak yapıldığı için bu isim verilmiştir. Ayrıntılı Bilgi için bkz: Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, C.1, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1939.

² Bu bilgi ile ilgili farklı rakamlar söz konusudur. Mefail Hızlı 5-10 yaş arası, Cahit Baltacı 5-6 yaşları olarak belirtmiştir. Ayrıca bkz. Cahit Baltacı. (1976). XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. İstanbul: İrfan Matbaası, Mefail Hızlı (2002). Osmanlı Klasik Döneminde Medrese. (Cilt XI). Türkler.

açısından önemli bir görevdi. Öğrenciler başarı kademelerine göre gruplandırılmakta, geçme sistemi uygulanmamaktaydı. Mektepte, genel amaç Kur'an'ı Kerim'i tecvitli bir şekilde okutmaktı. Arap harflerinin öğretimiyle başlanır, çocuğun güzel okuması sağlanırdı. Eğer aile talep ederse, çocuğun hafız olması için Kur'an'ı Kerim ezberletilirdi. Osman Ergin *Türkiye Maarif Tarihi* isimli eserinde durumu şu sözlerle açıklamaktadır:

“Sıbyan mektepleri çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılınması usullerini ve namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç gaye ile kurulmuşlardır. Buradaki yazı kaligrafî karşılığıdır. Yoksa yazı yazmayı yani bir şeyi kaleme almayı öğretmek demek değildir. Buna mukabil ameli hayatta onlara yarayacak hesap, dünyayı tanıyacak coğrafya, geçmiş zamanı bildirecek, geleceklerinden ibret alıracak tarih gibi derslerin ve bilgilerin bu mekteplerin kapısından içeri sokulmadığı görülmüyor. Türkçeye ise hiçbir yer verilmemiştir. Taaccübe mahal yok! O devirlerde bu dersler daha büyük ve daha esash birer ilim müessesesi olan medreselere ve mektepler bile sokulmamıştı. Yazı ve mesk muallimi bile talebeye meramını anlatacak alelade yazıyı ve Türkçenin imlasını yani yazılış ve okunuş seklini öğretmez, Arap yazıları ve Arapça metinler üzerinde nakkaşlık ve kopyacılık yaptırırdı. Bundan dolayıdır ki bu mekteplerden çıkanlar iyi bir nakkaş, iyi bir kopyacı olurlar, fakat dertlerini anlatacak iki satırlık bir mektup yazamazlardı. Açık Türkçe yazı yazmanın ve konuşmanın kaba bir hareket sayılması, Osmanlıca denilen o zamanki Türkçeyi iyi yazabilmenin ise ancak Arapça ve Farsça öğrenmeye mütevakkıf bulunması da bu tarzda harekete sebebiyet veriyordu.” (Yılmaz, 2009, s. 19). Tek bir hocadan ve odadan oluşan mektepte öğrenciler, hocanın karşısında daire şeklinde sıralanırlardı. Sınıflar otuz kişilik olurdu eğer öğrenci sayısı fazla ise, kalfalarından biri dersi okuturdu. Sırası gelen öğrenci hocanın önüne gider, dersini verip, tekrar yerine dönerdi. Aynı ders halifeler tarafından birçok kez tekrar edilirdi. Eğitim, duyduğunu ve gördüğünü ezberlemeye dayalıydı, gözlem ve araştırma yapmaya imkân yoktu. (Gelişli, 2002, s. 3) Sınıf içerisinde çocukların devam durumlarını gösteren yoklama tahtası vardı.

Sıbyan mekteplerinde okutulan dersler; *Elifbâ (alfâbe)*, *Kur'an, tecvit, yazı, ilmihâl, hesap* idi. Günümüz anaokullarına denk gelen sıbyan mekteplerine giden Osmanlı çocukları, ilkokula gitmeden önce Kur'an'ı okumayı öğretilirdi. Mektepten mezun olmak çocuğun yeteneğine bağlı idi. Çocuk ne kadar yetenekli ise, Kur'an'ı ne zaman hatim ederse o zaman mezun olurdu. Hatim indiren öğrenciler için de tıpkı *'âmin alayı'* gibi mezuniyet merasimi yapılırdı.

Öğrenciler, mektepte dini kurallar çerçevesinde sevgi, saygı ve terbiyeyi öğrenerek eğitim alırlardı. Yazı yazma, mektep derslerine çok sonradan eklendiği için, ders araç gereci olarak çok fazla eksik vardı. Defter, kalem ve kâğıda ihtiyaç duyulmamaktaydı (Gelişli, 2002, s. 7) Çocuğun dayak ile terbiye edileceği düşüncesi hâkimdi. İslami eğitim geleneği ve çevre kültürlerle etkileşim sonucunda, falaka cezalandırma yöntemi olarak yer edindi (Akgündüz, Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, 1997, s. 208). Ancak ödüllendirme anlamında yetersizdi.

Tanzimat Dönemi'nde Sıbyan Mektepleri: 1839'da Gülhane Hattı Hümayununun okunması ile başlayan Tanzimat dönemiyle birlikte, yenileşme hareketleri yapılanmaya başladı. Eğitimde çağdaşlaşma çabaları görülmekteydi. Dini esaslara dayalı bir eğitim verilirken, Tanzimat ile birlikte artık dünyevi çalışmalarda önemsenmeye başlandı. İlköğretimin yaygınlaştırılması, sıbyan mekteplerinin islahı, kızların eğitimi, falakanın kaldırılması, öğretmen yetiştiren okullar açılması Tanzimat döneminde yapılan çalışmalardır. İstanbul'daki okulların bazıları batılı anlamda eğitim vermeye başlasa da, Anadolu'daki diğer okullar geleneksel eğitim anlayışıyla dine dayalı eğitim vermeye devam etmekteydi. 1839 yılında kurulan Mekatib-i Rüşdiyye Nezareti, yenilikçileri ve yeniliğe karşı çıkanları ortak bir noktada buluşturmak için kuruldu. Nezaret, rüşdiyelerin yönetiminden sorumlu idi ancak müdürlüğün yetkileri, Rüşdiyeler henüz açılmadığı için Sıbyan Mektepleri ile sınırlandırıldı. 1846'da Mekatib-i Umumiye Nezaretinin kurulmasıyla görevleri bu kuruma devredilerek kapatıldı (Bilim, 2002, s. 147). 13 Mart 1845'te uzman ve aydınlardan seçilerek oluşan Meclis-i Maarif-i Muvakkat, Abdülmecit'in isteği üzerine kurulup, Meclis-i Vala'ya bağlı bir komisyondur. Sıbyan Mekteplerinin islah edilmesi için bir rapor hazırlayarak, ders kitapları yazılması ve yabancı eserlerin Türkçe'ye çevrilmesi gibi çalışmalar yapmaktaydı. Sıbyan Mekteplerinin düzenlenmesini ve rüşdiyelerin sistemli olmasını istedi. Komisyon daha sonra Meclis-i Maarif-i Umumiye adını aldı. Modern anlamda eğitim verilmesi istenen donanımlı öğretmen bulunamayınca, eğitimi geliştirebilmek için öncelikle yeni eğitim yöntemlerini kavramış öğretmen yetiştirmenin önemi üzerinde duruldu. Sultan Abdülmecid 1845'te Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'de okuttuğu Hattı Hümayun ile milletin cahillikten kurtulması için önlemler alınmasını istedi, bunun üzerine 1848'de Kemal Efendi'nin çalışmaları ile bir öğretmen okulu açılacaktı. Öğretmen okullarında (sıbyan bölümü için) okutulan dersler ise Türkçe, Hesap, Tarih-i Osmani, Usul-ü Tedris, Coğrafya, Yazı, Hendese idi. 1846'da³ kurulan Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin başına Esat Efendi, yardımcılığına ise Kemal Efendi atandı (Akyüz, 1982, s. 126). Müdürlüğün görevi Sıbyan Mekteplerinde değişiklikler yapılması ve rüşdiyelerin fazlaştırılması

³ 21 Temmuz 1846'da çıkarılan Takvim-i Vekayi gazetesi, halkın eğitiminin öneminden bahseden bir belge olmuştur.

idi. Rüşdiyeler yaygınlaştırılmış ancak Sıbyan Mekteplerinde bir değişiklik yapılmadı. Müdürlük bir dönem Mekatib-i Maarif-i Adli Nezareti adını, 30 Nisan 1857'de ise Maarif-i Umumiye Nezareti adını aldı. Kurum 'eğitim bakanlığı' statüsüne kavuşarak, eğitim bir devlet politikası haline getirildi. 1847'de yayınlanan bir talimatname⁴'ye göre; 7 yaşından küçük her çocuk okula devam edecek, öğrenim süresi 4 yıl olacak, öğretmenler ücretlendirilecektir⁵, falaka yasaklanacak ancak ailesi izin verirse öğrenci dövülecek, öğrenci hata işlediğinde oturduğu minder hocadan belli bir mesafe uzaklaştırılacaktır, okulları teftiş için müfettiş görevlendirilecekti. Tanzimat'a kadar sıbyan mekteplerinde yazı öğretilmemekteydi. Bu belge ile çocukların doğuştan çizgi çizme ve yazı yazmaya yetenekli oldukları, yazının okumayı kolaylaştırması üzerinde duruldu.⁶ Ancak maddi olanaksızlık ve hocasızlık yüzünden uygulamaya konulamadı (Kodaman, 1988, s. 62). 1857'de sıbyan mekteplerinin durumunu tekrar ele alan Maarif-i Umumiye Nezareti kuruldu. Burada Meclis-i Muvakkat'ın aldığı kararlar teyit edildi.

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, sıbyan mekteplerinin düzenlenmesi ve ıslah edilmesi açısından önemli bir belgedir. Nizamnameden önce sıbyan okullarında sadece din dersleri veriliyor, bir sonraki eğitim kurumu olan rüşdiyelerde bile sıbyan mektebindeki dersler tekrar edilmekteydi. Eğitim yetersizdi, yönetim ve denetim yeterli değildi. Sıbyan okulları ıslah edilmeden, rüşdiyeler açıldı. Tam bir ortaokul olmamasına karşın, iki okulun bağlı olduğu kurumlar birbirinden farklıydı. Sıbyan okulları Evkaf nezaretine, rüşdiyeler Maarif Nezaretine bağlıydı (Koçer, 1967, s. 13). 4 Mayıs 1870'te kurulan 'Meclis-i Kebir-i Maarif'in İlmiye Islah-ı Mekatip Komisyonu' sıbyan mekteplerinin kullanması gereken metodları içeren bir program hazırlayarak Maarif Nezaretine sundu. Öğretmenlerin Türkçe'ye hâkim olması, dersleri açık ve sade bir dille anlatması, sınavların ve tatillerin düzenli olması istenildi. Öğretmen yol göstererek, öğrencinin yeteneklerini ortaya çıkarmasını sağlayacaktı. 1870 yılından itibaren, öğrencilere 'evrak-ı takdiriye' isimli ödüllendirme kâğıtları verilmeye başlandı, eğer öğrenci 1 ay süre ile davranış ve ders çalışma konusunda iyi olursa 'birinci derece' kabul edilecek, 3 ay boyunca birinci derecede kalırsa 'tahsinname' alacak, 6 ay birinci derece kalır ise, sınıftaki levhaya adı yazılacaktı (Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2004, 2005, s. 2). Nizamname ilkokuldan üniversiteye tüm öğretim kademelerinde yapılacak eğitim ve öğretimin özelliklerini; okutulacak dersleri, kayıt kabul işlerini, kız ve erkek çocukların öğrenimlerini ne şekilde yapacaklarını, İdarecilerin, öğretmen-

lerin aylık ücretleri gibi konuları bir kurala bağlıyordu. İlköğretimi zorunlu hale gelmesi, Okulların kademelere ayrılması, Her mahalle ve köyde bir sıbyan mektebi olması, eğitim için halkın maddi olarak yardımının istenmesi nizamnamenin getirdiği yenilikler arasındaydı (Özalp & Ataunal, 1977, s. 9). 29 Nisan 1875'te yayınlanan talimatnameye göre, sıbyan okullarının kurulması, belirlenen kuralların uygulanması, okula devamın sağlanması ve giderlerin karşılanması için mahallelerde Meclis-i Tedris ve şubeleri kuruldu. Meclisin görevleri, sıbyan okullarının çalışmalarını ayda iki kere inceleyerek, sorunlarına çözüm bulmaktır. Talimatname II. Abdülhamid döneminde uygulamaya koyuldu (Bilim, 2002, s. 221-222). Tanzimat Sonrasında Sıbyan Mektepleri: Tanzimat döneminde yapılan değişiklikler yeterli olmadı, planlanan yeniliklerin çoğu uygulanamadı ve eğitim gelişmeleri İstanbul ile sınırlı kaldı. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile uygulanmak istenen sistem, II. Abdülhamid döneminde uygulandı (Tekeli & İlkin, 1993, s. 75). Sıbyan Mektepleri 'Usul-i Atika', İptidai Mektepleri ise 'Usul-i Cedide' isimlerini aldı (Akgündüz, Sıbyan Mektebi, 1986, s. 4). 1875 yılında kurulan Tedrisat Meclisleri, Sıbyan mekteplerinin mali işlerinin idaresi ve görevini iyi yapmaya hocaların eğitimden uzaklaştırılması için halktan destek almak için kuruldu. Ancak başarılı olamadı. 1876'da yayınlanan bir yönetmelikte, ders programları ayrıntılı bir şekilde belirlenmiş, programa göre her sınıfta kaç saat hangi ders okutulacak hepsi belirtilmekteydi. Bu tarihten sonra okullar devlet tarafından açılan iptidai okullar ve vakıflar tarafından kurulan sıbyan mektepleri olarak ikiye ayrıldı. Mekteb-i İptidai adını alan Sıbyan Mekteplerinin amacı rüştiyelere öğrenci hazırlamak idi. 1913 yılında, Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati kabul edilerek, ikiye ayrılarak Mekteb-i İptidai ve Mekteb-i Rüştiye adını alan okullar birleştirilerek, Mekteb-i İptidaiye-i Umumiye halini aldı. İlköğretim parasız ve zorunlu olduğu ilk kez kabul edildi. 6 yıl eğitim veren okullar 3 döneme ayrıldı: Devre-i Ula, Devre-i Mutavassıta ve Devre-i Aliye. Her dönem iki yıldır. Eğitim kurumlarında devam eden iki başlı sistem ile eğitim karmakarışık hale geldi. Okullar gerek ders programları, gerek metodları, gerek yönetimleri ve gerekse mali durumları ile birbirlerinden farklı idiler. Bu da farklı okullardan mezun olan çocukların, birbirlerinden taban tabana zıt olarak yetişmiş olmaları demektir. Geleneksel eğitim veren Sıbyan Mekteplerinin sayısı usul-i cedid yöntemiyle birlikte azalmaya başladı. Ancak eğitime devam eden mektepler mevcuttu. Mekteplerdeki eğitimin çağa ayak uydurması, modernleşmesi için Satı Bey⁷ öğretmenlere konferanslar vererek, eğitim faaliyetleri

⁴ Etfalin Tedris ve Terbiyelerini Ne Vehile İcra Eylemeleri Lazım geleceğine Dair Sıbyan Mekatibi Hacerleri Efendilere İta Olunacak Talimat.

⁵ Sıbyan mektebi hocaları artık köylere gidip yardım toplamayacak, bunun yerine belirli bir sistemle maaş alacaklar ve bahşiş kabul etmeyecekler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya Akyüz. (2005). Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000- M.S. 2004). Ankara: Pegem A Yayıncılık.

⁶ Bu maddenin günümüz eğitim anlayışı ile bağdaştığı söylenebilir. Yahya Akyüz.(2005). Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000- M.S. 2004). Ankara: Pegem A Yayıncılık.

⁷ Asıl ismi Mustafa Satı el Huserî, Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Satı Bey (2012). Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi: (Fenni Terbiye, C.1,2): Türkiye'de ilk modern eğitim kitabı. (M. Gündüz, Dü.) Ankara: Otorite Yayınları.

düzenledi. İstanbul Darülmualimin’inde yetişen öğretmenler, mektep öğretmenlerine giderek yeni yöntemleri açıklamaktaydılar. 1924 yılında, eğitimde birliği sağlamak ve eğitim kurumlarını tek bir elden yönetmek için yayınlanan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile diğer eğitim kurumları gibi Maarif Vekâletine devredilen Sıbyan Mektepleri, kaldırıldı.

Sonuç: Osmanlı Devleti’nin eğitim sistemi uzun zaman mektep ve medrese sistemi üzerinden, dini ve geleneksel eğitim çerçevesinde devam etti. Selçuklular ve diğer İslam devletlerinden devralınan Sıbyan Mektepleri Osmanlı Devleti’nin bünyesinde yeniden yapılandı. Kuruluş Dönemi’nde, dönemin ihtiyaçlarını karşılarken, Batılı devletler ile etkileşim sonucunda, yetersiz geldiği anlaşılmış ve zamanla değiştiler. Yapılma çalışılan yenilik ve gelişmeler dinin etkisi ile tam anlamı ile sonuç vermedi. Bu yüzden Sıbyan Mekteplerine alternatif olarak modern anlamda eğitim veren okullar açıldı. 1838 yılında Sıbyan Mekteplerinin bir üst kademesi olarak rüştiyeler açılarak dönemin şartlarına uygun eğitim vermeyen mekteplerinin yapısı ve işleyişi bozulmadan istenilen gibi batılı bir okul açma yoluna gidildi. Böylece halkın ve ulemanın vereceği tepki önlenmeye çalışıldı. Ancak yıllardır sadece dini eğitim veren mekteplerin üzerine açılması, yeteri kadar düşünülüp, inceleme yapılmadığını göstermekteydi. Ayrıca rüştiyelerde işlenen derslerde Sıbyan Mekteplerindeki derslerin tekrarı idi. Okuma yazma bilmeden bu okulların yararlı olmayacağı belirtildi. 1870’lerden itibaren vakıflar yoluyla yönetilen Sıbyan Mekteplerinin yanında Maarif Nezareti’ne bağlı “iptidai mektepleri” doğdu. Okulların amacı rüştiyelere öğrenci hazırlamaktı. Bu okullarda Kur’an’ın okunması, surelerin ezberlenmesi, namaz öğretilmesi ve din derslerinin öğretilmesi programlandı. Ek olarak çocuğun çizgi çizmeyi ve yazı yazmayı öğrenmesi hedeflendi. Öğrencilerin ancak bu aşamalardan sonra rüştiyelere alınması kararlaştırıldı. Günümüzün ortaokullarına denk olarak kabul edilebilecek bu okullar önce İstanbul’da açıldı, daha sonra diğer vilayetlere yayıldı. Rüştiyelerin açılması ile Osmanlı devletinde batılı anlamda eğitim veren ilk sivil kurumlar eğitime başladı. Dini eğitim veren derslerin dışında, Türkçe, matematik, coğrafya, hesap işleri gibi dersler de eklendi. Ayrıca okulları ayda iki kere denetlemek için müfettişler atandı. 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bütün eğitim kurumları ilk, orta ve yükseköğretim olmak üzere üç grupta toplandı. Sıbyan okulları, iptidailer ve rüştiyeler; İlkokul, idadiler ve sultaniler; Ortaokul ve darülfünun ve çeşitli mesleki yüksekokulları ise Yükseköğrenim Okulları kabul edilmekteydi. İlköğretimin ilk devresi olan sıbyan okulları kızlar için 6-10, erkekler için 7-11 yaşları zorunlu tutuldu, 1913 tarihli “Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati” ile iptidaiyeler ve rüştiyeler birleştirilip öğretim süresi altı yıl olan okullar kuruldu. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde iki tip ilkokul görülmekteydi. Eski usulde eğitim veren sıbyan mektepleri ve Usul-i cedide

yöntemini uygulayan mekteplerdi. İlköğretim okulları iki kademededen oluşmaktaydı; Mektebi İptidaiye ve Mektebi Rüştiye. Her iki kademe de 3’er yıldır. Ders programlarında sadece Kur’an-ı Kerim değil hesap, coğrafya, tarih, Türkçe gibi dersler bulunmaktaydı. Bu dersler saatlere ayrılmış ve her ders arasında bir teneffüs zamanı ayrılmıştı. Okula kaydolacak öğrenci, yüksek tabakadan olmalıydı. Ayrıca okulun kendisine özel üniforması vardı ve tüm öğrenciler onu giymeliydi. Osmanlılar eğitimin gerekli olduğuna inanmaktalardı ancak eğitimi bir devlet hizmeti olarak düşünmedikleri için eğitim kurumlarının yönetimleri ve denetimleri ile vakıflar ilgilenmekteydi. Okullar böylece ülkede en yaygın eğitim kurumu olarak ülkenin her yerine kolaylıkla yayılmışlardı. Hemen hemen her mahallede bir sıbyan mektebi bulunmaktaydı. Fakat vakıfların idaresi altında olmasıyla okullar devletin denetiminden uzak kaldılar, denetlenmemesi hem okulların fiziksel olarak bakımsız olmasına hem de çağın gerisinde kalmasına sebep oldu. Sıbyan Mekteplerinin dönemin şartları gereği yeterli olmaması sebebiyle, ilköğretimde istenilen yeniliklerin medrese ve ulema tepkisinden korkulduğu için, yapılamayacağı anlaşıncaya şekil ve işleyiş bakımından fazla dokunulmadan, bu okullara alternatif modern anlamda eğitim kurumlarının açılmasına karar verildi. Eğitimde yenileşmeyi isteyenler sıbyan mekteplerini kendilerine göre şekillendirmek yerine kendi anlayışlarına uygun eğitim kurumları açtılar. Bunların yanına azınlık ve yabancı okullarını da eklersek farklı fikirleri yansıtan okullar açıldığı için öğretim kurumlarında birlik sağlanamadı. Sıbyan mekteplerinin yenileşmesi ise zamana bırakıldı. Selim Sabit gibi eğitimcilerin katkısı ile sıbyan mektepleri yavaş yavaş iptidai mekteplere dönüşmeye başladı. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde sayılarının gittikçe azaldığı görülmekteydi. 1924 yılında çıkarılan “Tevhid-i Tedrisat” kanunu ile de tamamen kaldırıldılar.

Aksaraylı Ressam Fikret Otyam’dan

TARİHTE YER EDİNİMİŞ AKSARAYLILAR: SEYYİD HASAN RIZAYÎ

Necmettin AYGÜN

Aksaray Üniversitesi

Tarihî kayıtlar, Aksaray'ın önemli bir ilim ve kültür merkezi olduğunu göstermektedir. 1200'lü yıllardan itibaren Anadolu'da ilmî ve manevî bir kültür dairesi oluşmuş ve Aksaray; Taptuk Emre, Cemaleddin-i Aksarayî, Yunus Emre, Somuncu Baba, Zenbilli Ali Cemalî, Hasan Rızayî el-Aksarayî gibi kim-selerle bu dairenin merkezinde yer almıştır. Selçuklular devrinde yıldızı parlayan Aksaray, Osmanlı döneminde de bu önemini korumuş, devletin çok önemli idarî ve dinî makamlarında Aksaraylı pek çok kimse yer almıştır. Bu ilim ve devlet adamlarından biri de 1599'da Aksaray'da doğan, III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617), I. Mustafa (1617-18/1622-23), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640), I. İbrahim (1640-1648) ve IV Mehmed (1648-1687)'in saltanat dönemlerine şahitlik eden Aksaraylı Seyyid Hasan Rızayî'dir. O, şair ve mutasavvıf olmanın yanında, Şeyhu'l-İslam Es'ad Efendi'ye danışmendlik, medreselerde müderrislik ve muhtelif memleketlerdeki mahkemelerde de kadılık yapmış biri olup, bu süreçte bir müellif olarak da pek çok eser kaleme almıştır. Son derece üretken bir yazar olan Aksaraylı Rızayî bu eserlerinde dönemin sosyal ve kültürel konularına temas etmenin yanında, Aksaray'ın muhtelif hususiyetlerine de temas etmesiyle farklılık taşımaktadır. Bunlardan Nüzhetü'l-Ebrar adındaki eseri, birçoğu müderris ve kadı olarak görev yapmış olan Aksaray'ın şahsiyetlerini gösteriyor olmasıyla, diğerlerine nazaran öne çıkmaktadır. Rızayî'deki Aksaray sevgisi emsallerine benzemeyip bir başkadır ve O, bu nedenle Aksaray'ı, "Kubbetü'l-İslâm (İslâm'ın Kubbesi)" veya "Muvâtinu'l-Ulemâ (Âlimlerin Vatanı)" olarak nitelendirmektedir. Aksaraylı Rızayî ve eserleri hakkında bazı akademik çalışmalar yapılmış olup, bunlar içinde Hasan Cankurt tarafından hazırlanan ve 2015'de Aksaray Valiliği yayınları arasından çıkan, "Seyyid Hasan Rızayî El-Aksarayî Hayatı, Sanatı, Eserleri ve 'Miftahu's-Sa'ade' Adlı Manzûm Kasîde-i Bürde Şerhi" adındaki eser ile Dr. Hasan Uçar ve Dr. Mustafa Şen tarafından hazırlanan ve 2017'de yine Aksaray Valiliği yayınları arasından çıkan, "Nüzhetü'l-Ebrar El-Muttali' Li-Esrâri'l-Ğaffâr" adındaki eser, müellifin kimliğini ziyadesiyle

açığa çıkaran son iki çalışmadır. Manevî şahsiyetlerden söz etmeyi ve onların isimlerini eserlerinde zikretmeyi manevî bir borç ve vefa olarak gören Rızayî, kaleme aldığı eserlerinde, bir sebeple tanımış olduğu devrin ilmî ve manevî şahsiyetleri hakkında önemli biyografik bilgiler vermekte olup, bu bilgiler bir hayli kapsamlıdır ve her biri "arşiv belgesi" mertebesindedir. Zira Rızayî, ele aldığı bu kişiler etrafında oluşmuş ilginç olaylara ve menkıbelere değinmekte; diğer taraftan da dönemin sosyal ve ahlakî problemlerini de dile getirmektedir. Müellifin eserlerinden olan "Nüzhetü'l-Ebrar" ise, Aksaray'ın ilmî ve manevî şahsiyetlerini ele almasıyla, Aksaray açısından, nadirattandır. Burada, Hasan Cankurt tarafından hazırlanan mezkûr çalışmanın "sonuç" kısmı aynen aktararak, böylelikle Aksaraylı Hasan Rızayî'nin hayatı, faaliyetleri ve ilmî yönü okuyucuya kısaca tanıtılmak istenmiştir.

SONUÇ¹

17.yüzyılın sûfî şairlerinden Seyyid Hasan Rızayî el-Aksarayî hayatı, sanatı, eserleri ve Miftâhu-s-Sa'ade'si üzerine yaptığımız çalışmalar boyunca Rızayî'yle ilgili edindiğimiz bilgileri şairin kendi eserleri ekseninde yoğunlaştırdık. Kaynaklarda hakkında yetersiz ve hatalı bilgiler bulunan Rızayî'nin kendi eserlerine başvurarak hayatını, verilen tarihler ışığında ele aldık. Rızayî hakkında yeni ve orijinal bilgilere ulaştık. Anadolu ve Şam eyaletinde kadılıklar yapmış Rızayî hakkındaki dağıtık bilgiler, tarafımızdan toparlandı.

Rızayî ve eserleri hakkındaki sınırlı kaynaklar, şairin kadılık yaptığı ve çeşitli vesilelerle bulunduğu yerleri, belli bir ayrıma tabi tutmamıştı. Yani sözü edilen yerleşim yerlerinin ya da idari merkezlerin hangisinde memuriyette bulunduğu, hangisinde gezi ve ziyaret amaçlı faaliyet gösterdiği tam olarak belli değildi. Bu belirsizlik, şairin hayatı hakkındaki kapalılığı da beraberinde getiriyordu. Etraflıca yaptığımız araştırmalarda; verilen bilgileri birbiriyle ilişkilendirerek mezkûr kapalılığı açmaya gayret sarf ettik. Bilimsel çevrelerde şairin doğum yeri konusunda kesin bilgiler bulunmamakla beraber, doğum tarihi konusundaki bilgiler sınırlıydı. Şairin kendi

¹ Seyyid Hasan Rızayî El-Aksarayî Hayatı, Sanatı, Eserleri ve 'Miftahu's-Sa'ade' Adlı Manzûm Kasîde-i Bürde Şerhi, (Haz. Hasan Cankurt), Aksaray Valiliği Yayınları, Ankara 2015, s. 429-434.

eserlerinden olan Tecelliyât-ı Hüdâyî'nin Nazmen Şerhi 166a'da, Tezkire'sinde bulunan 13b'de ve Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Bağdat'lı Vehbi Bölümü numara 561'de bulunan Hac konulu bir manzumesindeki bilgilerle, bu sorunun aşıldığını gördük.

Araştırmalarımıza göre; Aksaray ve İstanbul'da medrese eğitimine devam eden Rızâyî, 1620-1624 yılları arasında Şeyhülislam Es'ad Efendi'ye danışmendlik yapmış, 1624-1627 senelerinde de Aksaray Beramuniyye Medresesi'nde müderrislik vazifesinde bulunmuştur. 1628-1645 yılları arasında Çorum ve Kayseri'de kadılık yapan Rızâyî, 1645/46-1647 yıllarında Denizli'de önce nâiblik, sonra kadılık görevine getirilmiştir. 1647-1549 yılları arasında Aksaray ve İstanbul'da Celvetî muhitlerinde gezen Rızâyî'nin 1649 yılında 4 aylık bir süre Malatya kadılığı yaptığı anlaşılmaktadır. 1650 yılında Hama kadılığına atandı. Ancak babasının kadılığı döneminde 1618-1636 yılları arasında bu şehre daha önceden de uğradığı tespitlerimiz dâhilindedir. 14 ay sonra Aksaray'a döndü. Aksaray'da Kâdirî halifesi olması hasebiyle bir kısım âyinler tertip etti. 1652 yılının ortalarında İstanbul'a gelen şair, 1653 yılında Antakya kadılığına atandı. 1658 yılında Alaşehir'de kadı olarak bulunuyordu. 1661 senesinde İstanbul'a gelerek Hüdâyî Dergâhı'na çekildi. 1663-1664 yıllarında Adana'da kadı olduğu anlaşılmaktadır. 1664-1665 senelerinde Kastamonu'da kadılık vazifesi yaptığı tespit edilen şairin, şeyhi Ehl-i Cennet Efendi'nin ölümüne müteakip İstanbul'a geldiği kayıtlarda geçmektedir. 1666'da Akyazı'ya kadı olarak görevlendirilen Rızâyî'nin 1669'da Balat nâibliği yaptığı bilinmektedir. Kaynakların hiçbirisinde Rızâyî'nin 1669 senesinden sonraki hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Biz, Rızâyî'nin ne zaman ve nerede vefat ettiğini tespit edemedik; ancak İmâdî'den kopya ettiği eserindeki bilgilere dayanarak, 1676 senesinde 77-78 yaşlarında sağ olduğu sonucuna ulaştık. Rızâyî'nin babası Abdurrahman Efendi, 1639-40 senesinde vefat etmiştir. Şair, Tezkire'sinde 1661 yılında 15-16 yaşlarında vefat eden "Muhsin" adlı bir oğlundan söz etmektedir. Yine eserlerinde geçen "evlatlarımı..." ifadelerinden hareketle birden fazla çocuğu olduğu kanaatine vardık. Çağırıcı'nın söz etmediği; fakat Meceletü'n-Nisâb'da zikredilen Erîha kadılığı yapan bir kardeşinden bahsedilmektedir. Şair, Tezkire, Mahmûdiyye ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden elde ettiğimiz bilgilere göre, bugünkü Aksaray-Sofular mahallesinde, şimdiki Rıza Hasan Camii civarında doğmuş ve hayatının bir kısmını mezkûr yerde geçirmiştir. Bugünkü Rıza Hasan Camii'nin de büyük bir ihtimalle şair tarafından inşa edildiğini ya da yeniden kullanılır hale getirdiğini düşünmekteyiz. Söz konusu caminin hemen karşısında bulunan eski İl Millî Eğitim Müdürlüğü avlusundaki yıkıntıların, Rızâyî'nin müderrislik yaptığı Beramuniyye Medresesi'ne ait olduğunu kuvvetli ihtimaller içerisinde değerlendiriyoruz.

Rızâyî'nin Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Hac Seyahatnamesi hariç bilinen bütün eserlerini aslından okumaya gayret ettik. Eserlerinden olan Tecelliyât-ı Hüdâyî'nin Nazmen Şerhi'nin şair tarafından oluşturulan rengârenk bir külliyat olduğu tespitlerimiz dâhilindedir. Bu eserin 204a-223a varakları arasındaki kısmın, kataloglarda "Dîvân" olarak anıldığını gördük. Klasik divan anlayışı dışında oluşturulan şiirleri azlığından dolayı "Dîvânçe" olarak adlandırıp ayrı başlık altında inceledik. Böylece bazı kaynaklarda Tecelliyât'a verilen yanlış isimlendirmelerin de (Hasan Rızâyî Dîvânı) gibi önüne geçmiş olduk. Söz konusu eserde Rızâyî'ye atfedilen bazı beyitlerin aslında bir kısım Celvetî şairlerine ait olduğunu tespit ederek, ilgili yerlerde belirttik. Eserin tamamının Celvetî öğretiler dinamiğinden hareketle oluşturulması, bizi dinî-tasavvufî edebiyatımız açısından oldukça önemli bir eser olduğu kanaatine sevk etti. Rızâyî'nin eserlerinden tespit ettiğimiz bazı Hüdâyî halifelerinin isimleri, Celvetîlikle ilgili eski ve yeni kaynaklarda dahi geçmemektedir. Tespitlerimizin alanın uzmanlarına önemli veriler sağlayacağı kanısındayız.

Hasan Rızâyî'nin Menâkıbnâme türüyle bağlantılı olarak düşünülebilecek Tezkire, Mahmûdiyye ve Nizhetü'l-Esrâr'ı, bahis konusu edebi türün özellikleri doğrultusunda değerlendirilmeye alınabilir. Aksaray çevresinde yaşamış şairler, veliler, kadılar ve bir kısım manevî şahıslar hakkında önemli bilgiler veren Arapça yazılmış Nüzhetü'l Ebrâr'ı, Arapça konusunda yardım alarak inceledik. Bahsettiğimiz eserin Türkçeye kazandırılmasının; divan ve tasavvuf edebiyatı, tasavvuf ve tarikatlar tarihi, şehirler tarihi gibi alanlara önemli bilgiler sunacağına kuvvetle muhtemel olduğunu belirtelim.

Rızâyî'nin bilhassa Tezkire ve Mahmûdiyye gibi eserlerinde; kadıların ve şeyhülislâmların makam hırsıyla hareket etmeleri, rüşvet almaları ve yolsuzluklara bulaşmaları gibi konulara temas ettiğini görmekteyiz. Yine aynı eserlerde başta IV. Murad olmak üzere; dönemin yöneticilerinin isyanlar konusundaki çok sert tedbirlerinden yakınmaktadır. Suçsuz günahsız tarikat erbabının öldürülmesi ya da idam edilmesi şairde büyük bir üzüntü yaratmaktadır. Şair, Celâlîlerin tahribatlarına da değinmiş ve Hama, Humus ve Halep civarındaki yöneticilerin keyfi uygulamalarını eleştirmiştir. Bahsedilen meselelere dair gözlemleri, dönemine ayna tutması açısından önemlidir. "Kadılık Merkezlerine Dair Bir Defter" ismini verdiği eseri, 17. yüzyıldaki idarî merkezler hakkında kısa bilgiler vermektedir. Şairin dönemine getirdiği tenkitler ve zikredilen eserlerdeki bilgiler, sözü edilen alanlarda araştırma yapan uzmanlara birtakım bilgiler sağlayabilir.

Hasan Rızâyî'nin çok seri bir şekilde nazmetme yeteneğine sahip olduğunu gördük. Şâhidî Dede'den esinlenerek oluşturduğu Farsça-Türkçe manzum sözlüğü, Hazret-i Ali'nin yüz sözünü manzûm tercüme ve şerh etmesi, Kasîde-i Bürde'ye yaptığı manzûm şerh, kadılara verdiği manzûm öğütler, hac

hakkındaki manzûm intibaları ve Gülistan'a yaptığı manzûm tercümesi, bahsettiğimiz yeteneğine deliller olarak sıralanabilir. Kanaatimizce, nazmetme konusunda her ne kadar seri olsa da şiir tekniği konusunda çok da maharetli değildir.

Rızâyî'nin Türk edebiyatına katkılarında biri de hac seyahatnâmeleri vadisine ele alınacak olan menâzil, menâsik ve Ka'benâme konulu eserleriyle olacaktır. Hac seyahatnâmesi türündeki eserlere genel olarak bakıldığında; birtakım çalışmalar yapılmış olsa da alanın uzmanlarından Menderes Coşkun'un konuyla alakalı fikirleri paralelinde henüz istenilen düzeyde olmadığını düşünüyoruz. Rızâyî'nin hac konulu eserlerinin de bu alana katkı sağlayacağı âşikârdır. Bazı kay-

Menâsik ve Binây'ı K'abe'nin tek eser olduğunu tespit ettik. Eserin önemli bir kısmı, İmâdî'nin Menâsik konulu eserinin kopya edilmiş halidir. Tuhfetü'l-Menâzil ve Tuhfetü'l-Huffâz ise tamamen farklı bir eser olup Rızâyî tarafından telif edilmiştir.

Çalışmamız öncesinde başvurduğumuz kaynaklar, Rızâyî'nin "Tuhfetü'l Kudât" adlı kadılara manzûm öğütler içeren eseri hakkında yeterli bilgiler vermiyordu. Bazı kaynaklar, böyle bir eserinin olduğunu fakat kütüphanelerde tespit edilemediğini belirtmekteydiler. Bir kısım kaynaklar ise kütüphane kayıtlarındaki hatalı tarihi bilgilerden hareketle, Rızâyî'ye aidiyeti konusunda esere ihtiyatlı yaklaşıyordu. Biz, söz konusu

Aksaray-Helvadereli Ahali (M. F. GÜL Arşivi)

naklarda ve kütüphane kataloglarında Rızâyî'nin hac konulu iki eserinden bahsediliyordu. Tuhfetü'l-Menâzil ve'l-Menâsik ve Binây'ı K'abe... Bu eserlerden birincisi, Şamlı şair İmâdî'nin istinsah ettiği katalog bilgilerinde geçiyordu. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Tuhfetü'l-Menâzil ve Tuhfetü'l-Huffâz; Tuhfetü'l-Menâzil fi'l-Menâsik'le aynı eser olarak düşünülüyordu. Adem Ceyhan'ın verdiği bilgilerden yararlanarak Tuhfetü'l-Menâzil ve'l-

eseri elde ederek inceledik. Eserin kesinlikle Rızâyî'ye ait olduğunu gördük. Rızâyî'nin en hacimli eseri Gülistan'a yaptığı manzum tercümedir. Eseri elde ederek bir kısmını okuduk. Ancak; eserin içeriği ve tekniği konusunda çok geniş bilgiler vermemeye özen gösterdik. Eserin tamamen edebi bir içeriğe haiz olduğu, müstakil bir çalışmaya konu olması gerektiği, esere yönelik kapsamlı bilgiler vermenin konumuz dışına çıkmaya sebebiyet vereceği noktasında görüş bildirdik. Rızâyî

hakkında fikir beyan eden sınırlı kaynaklardan bazıları, şairin Risâle-i Ahkâm'ı Sâl'ı Türkân adını taşıyan eserinden bahsederken melhâme türünde bir eser olduğunu belirterek, eserin doğrudan Farsça'dan tercüme edildiği noktasında bilgiler vermektedir. Oysa eser okunup incelendiğinde Cevrî Çelebi'nin meşhur melhâmesinin istinsah edilmiş hali olduğu görülecektir. Araştırmalarımız neticesinde, eser hakkındaki söz konusu hatalı bilgi veya bilgileri düzeltmiş olduk.

Çalışmamız öncesinde eriştiğimiz bazı kaynaklarda Rızâyî'nin "Hasbihâl-i Hükûmet-i Hod der Baba-yı Atık, İlâhiyyât, Atvâr-ı Seb'a, Tevfikname ve Tahkikât" adını taşıyan eserlerinden bahsedilmekteydi. Millet Kütüphanesi Ali Emiri Manzûm Eserler 545'te bulunan mecmua içerisinde olduğu belirtilen eserleri okuyarak inceledik. Birkaç yerde Rızâyî mahlası geçmekle beraber, kastedilen şairin tez konumuz Rızâyî olduğu yönünde hiçbir bilgiye ulaşamadık. Üstelik – şiirleri incelendiğinde - Rızâyî'ye ait olmadığı noktasında birtakım tespitlerimiz oldu. Bu eserler içerisinde verilen Tahkikât'ın, Muhammediyye sahibi Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'ye ait olduğunu belirledik. Tenkitli metnini hazırlamış olduğumuz Miftâhu's-Sa'ade hakkında kaynaklarda Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu 3705'te kayıtlı nüsha ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Koleksiyonu 3910'da kayıtlı nüshaların varlığı dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktaydı. Yaptığımız araştırmalar neticesinde elde ettiğimiz sonucu, şu şekilde özetleyebiliriz: Miftâhu's-Sa'ade'nin Türkiye kütüphanelerinde toplam altı adet nüshası bulunmaktadır. Milli Kütüphane Yazmaları A. 2549'da kayıtlı olan nüshanın ketebe kaydında, müellif hattından kopya edildiği belirtilmektedir. Bu nüshaya en yakın nüsha ise, Köprülü Kütüphanesi'nde 406 numarada kayıtlı olan nüshadır. İstanbul Üniversitesi T. 3910 numarasında kayıtlı olan eser, muhtemelen Milli Kütüphane nüshasından yani müellif hattından kopya edilen nüshadan çok az farkla değiştirilerek istinsah edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi İbn-i Mirza Koleksiyonu'nda bulunan nüshası ise, müellif hattından kopya edilen nüshadan elde edilmiş veya kayıp müellif hattından çoğaltılmıştır. Eser, bahis konusu koleksiyonda 201 numarada kayıtlıdır. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 3705'te kayıtlı nüsha, eksik olup İbn-i Mirza nüshasından kopya edilmiştir. İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi'nde nr. 3337'de bulunan bir mecmua içerisindeki nüshanın da İbn-i Mirza nüshasından istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

Hasan Rızâyî'nin sanat anlayışı konusunda ulaştığımız sonuçlara gelince... Bu bilgileri şu şekilde paylaşabiliriz:

Şair, tezminin ilgili yerlerinde defalarca belirttiğimiz üzere Celvetî tarikatına intisap etmiştir. Aziz Mahmud Hüdâyî'ye duyduğu sevgi, açık bir şekilde müşâhede edilmektedir. Manzumelerine bakıldığında tamamen tasavvuf içerikli olduğu

görülmektedir. Şeklinden ziyade "mânâ"ya önem verir. Beyitlerindeki anlam, çok derin olmamakla beraber külfetsizdir. Manzumelerini, samimî ve içten bir üslupla kaleme aldığı gözden kaçmamaktadır. Sanatı, tasavvufi hazzını yaşadığı araç olarak görmektedir. Allah sevgisi, peygambere duyulan aşk, Hüdâyî'ye duyduğu sevgi ve bağlılık, Celvetî sûfleriyle manevî neşeyi paylaşmak, ilahî formunda yazılan sade şiirlerindeki ana temalardır. Onun, Hidâyî'den aldığı sanat zevkinde hareketle, Yunus Emre çizgisindeki sûfi şairler içerisinde saymak gerekir. Sadece Celvetî meşâyihine değil, manevî yönü tebârüz etmiş bütün tarikat büyüklerine hatta dervişlerine saygı duyup sevgi besleyen; cezbeli ve coşkulu bir şairdir. Ancak, tasavvufi çizgisinde kendisini kaybetmeyen sünnî akidelere bağlı vasat bir yol izlemektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, eserlerinin estetik yönü çok zengin değildir. Manzûm Kasîde-i Bürde Şerhi, ilk manzûm Kasîde-i Bürde şerhlerinden olması hasebiyle önem arz etmektedir. Eserde şekilden veya metottan çok manaya ağırlık vermiştir.

"Seyyid Hasan Rızâyî el Aksarâyî Hayatı, Sanatı, Eserleri ve "Miftâhu's-Sa'ade" Adlı Kasîde-i Bürde Şerhi" başlığımı taşıyan eserimizin, edebiyatımıza ve kültürümüze az da olsa katkı sağlamasını ümit ediyoruz. Uzun ve yorucu bir çalışma döneminin mahsulü olarak neticelenen mütevazı çalışmamızın, bu sahada yapılacak araştırmalara veya çalışmalara kapı aralması en büyük arzumuzdur.

V. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı (3-5 Mayıs 2018) AKSARAY

TÜRKLER VİYANA KAPILARINDA

Beyza ERDOĞDU*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: 1683 Viyana bozgunu gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse Avrupa için çok önemli sonuçlar doğurmuş bir olaydır. Hristiyan devletlerin orduları kazanılan bu zaferin ardından Türkleri doğuya sürmek gayesiyle Osmanlı kalelerine saldırdılar. 1683'ü izleyen yıllarda Orta Avrupa'da pek çok Osmanlı kaleleri düşer önemli müstahkem mevki ve topraklar el değiştirir. Osmanlı orduları 1699 Karlofça Antlaşmasına kadar Avusturyalılar Lehler, Venedikliler ve Ruslarla dört cephede savaşmak zorunda kalır. Avrupa'nın ortalarına kadar ilerlemiş ve hükmetmiş Osmanlılar böylece geri çekilmeye başlar. Üç kıtaya yayılmış olan İmparatorluk artık inişe geçmiştir.¹

Genel Durum: Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri imparatorluğun en önemli sorunu Habsburglara karşı Orta Avrupa olmuştur. Habsburglar Avrupa'nın en köklü ve en prestijli bir hanedanıydı. Avusturya, Reform'dan sonra bile Batı Avrupa nüfusunun 2/3'ünü teşkil eden Katolik mezhebine mensup oldukları gibi aynı zamanda Katolizm'in en büyük savunucusu konumundaydı.² Tuna'nın geçtiği Macar ovası doğuda ve kuzeyde Karpatlar, batıda Alpler, güneyde Sırp - Bosna dağ zinciriyle tam bir havza manzarası gösterir. Tuna bu havzaya Karpatlar'la Alpler'in yaklaştığı noktada, Viyana önünden girer ve Belgrad'dan biraz ileride Demir-Kapı'dan çıkar. Havzanın kapıları doğuda, Belgrad üzerinden Balkanlar'ın içine götüren Morava Vadisi, batıda Viyana'dır. Osmanlılar tarafından Mohaç'ta yıkılan Macaristan Krallığı işte bu jeopolitik birlik içine yerleşmişti. Kanuni'nin fütuhâtı ile bu birlik üçe bölündü: Ortadaki zengin ova doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına geçti. Doğu kısmı zaten eskiden beri özerk olan Erdel, Osmanlılara bağımlı, Protestan bir beylik halini aldı. Batıda, Karpatlar'dan Adriyatik Denizi'ne kadar bir toprak şeridi Habsburgların elinde kaldı.

Avusturya'nın Durumu: XVII. asırda Avusturya'yı Otuz Yıl Savaşları fazlasıyla yıpratmıştı. Durumu kötüydü o yüzden harp istemiyordu. Savaşı önleyemeyeceğini anlayınca da kendilerine yardım edecek devletler aramaya başladı. İspanya, Venedik, Polonya devletleriyle Papalık ve Brandenburg Elektörlüğü ile Bavyera ve Saksonya Frankonya Suab Prensliklerine müracaat etti. Türkler ile çetin mücadeleler yaparak nihayet 1676'da memleketi için zararlı bir antlaşmayı imzalamak zorunda kalmış olan Leh kralı ile imparatorun arası

açıktı. Jan Sobieski'nin Fransızlar ile yakın ilişkiler güttüğü gibi Macar asilerine de yardımlarda bulunmuştu. Öbür yandan imparatora 1679'da Sobieski'nin Türklere karşı ittifak önerisini soğuk karşılamıştı. Papa XI. Inocentus Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleşmesi doğal olan bu iki düşmanı uzlaştırdı. 1683 Mart'ında Lehistan ile Avusturya arasında bir ittifak antlaşması imzalandı. Papa bir taraftan da Katolik memleketlerinden ve kendi hazinesinden imparatora büyük para yardımlarında bulunuyor, bütün Hristiyanlığı yardıma çağırıyordu. Alman prenslerinden Bavyera ve Saksonya prensleri imparatorlarına asker göndermeye söz verdikleri gibi Venedik de yardım talebinde bulundu. "Papa, Haçlılar zamanında olduğu gibi bütün Hristiyan devletlerini bir federasyon halinde toplanmaya çalışıyordu."³

Fransa yardım etmemekle beraber düşmanca bir vaziyet almayacağını da bildirdi; nihayet bir takım vaatler ve mukabil teklifleri kabul etmek şartıyla arzusunda başarılı oldu; Venedik Cumhuriyeti teklifi kabul etmekle beraber çok ihtiyatlı hareket edip ittifaka girdiğini sezdirmeyerek vazifeyi idare ediyordu.⁴ En fazla yardımı Lehistan Devleti verdi. Lehistan'ın başında bulunan Jon Sobyeki Avusturya'ya Osmanlı ile olan mücadelede yardım etmediği için dargındı fakat Osmanlı Devletine karşı bir ittifak yapmayı çıkarlı buldu. Lehli sonuna kadar Avusturyalılar ile birlikte olup Osmanlı'ya karşı cephe aldılar. Lehlielerin amacı Osmanlı'nın eline geçen yerleri almaktı hatta Eflak ve Boğdan'ı bile. İmparator geride müttefiklerin gelmesini beklemek ve hazırlanabilmek üzere kendi ülkelerinden toplayabildiği 32.000 kişilik bir orduyu Karl Von Lothringen kumandası altında Türk saldırısını önlemek için Macaristan üzerine gönderdi. Karl, 1663'te Fazıl Ahmet Paşa'nın aldığı Uyvar Kalesi üzerine yürüyerek burayı kuşattı, fakat üç gün süren savaştan sonra Kameron'a dönerek savunmaya geçmek zorunda kaldı. Avusturyalılar da savunmaya geçmek zorunda kaldılar. Avusturyalılar savunma çizgisi olarak Waag ve Raab sularını seçmişlerdi. 1683 Şubat sonunda Edirne'den hareket ederek Mayıs'ta Belgrad'a gelmişti. 31 Mart'ta ise Avusturya ile Lehistan arasında ittifak yapılmış ve Lehlieler, sonuna kadar Avusturyalılar ile hareket edip verecekleri kırk bin askere Lehistan kralı kumanda edecekti.

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans. E-mail: beyzaerdog@gmail.com.

¹ John Stoye, Viyana Kuşatması, (Çev. Derin Türkömer), İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2003, s.11.

² Fatih Gürcan, Avrupa'daki Askeri Gelişmeler ve İkinci Viyana Kuşatması, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008, s. 14.

³ İnalçık, Devlet-i Alliyeye, s.190.

⁴ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, s.439.

Osmanlı Ordusunun Mevcudu: Osmanlı ordusu, şimdiye kadar sefere çıkmış en kalabalık ordu idi. Kapıkulu yayaları (yeniçeri, cebeci ve topçular) altmış bin, kapıkulu süvarileri on beş bin, Kırım Hanı kuvveti elli bin, tımar ve zeametliler kırk bin Mısır kulu üç bin ve Şam kulu beş yüz olup, Erdel kralıyla Eflak ve Boğdan voyvodalarının onar binden otuz bin ve Orta Macar kralının yirmi bin askeri savaşa iştirak etmişti. Bundan başka sekiz vezir ve yirmi üç beylerbeyi ve on bir sancakbeyi kendi kuvvetleri ile beraber ordunun asıl muharip kısmı üç yüz elli bin kadar olup ayrıca yüz elli bin kişilik geri hizmet erbabı ile beraber mevcut beş yüz bini geçmekte idi. Silahlar tarihinin kaydına göre orduda elli bin araba bulunmaktadır.

Padişah, Kara Mustafa Paşa'ya Sancak-ı Şerif'i verip onu Raab Kalesinin zaptına serdar tayin etmişti. 15 Mayıs 1683'te Kara Mustafa Paşa Zemlin yakasını geçtikten sonra hareket etti ve vezir Kara İbrahim Paşa'yı sadaret kaymakamı tayin etti. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın şan şöhrete düşkün inatçı bir kişiliğe sahip olduğu belirtilmektedir. Kendisine verilen askerlerin çokluğuna güvenerek başkalarının sözlerine göre hareket etmeyi gereksiz görmüş ve sefer için verilen tavsiyelerin hiç birine uymak istememiştir. Osmanlı Orduları İle Serdar Arasında Fikir Ayrılığı: Ordu İstani Belgrat'a 25 Haziran 1683'te törenle kente varmış ve padişahın izin verdiği Yanık Kale yerine Viyana'ya yürünmesi fikrini Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa ilk kez burada açıkça dile getirmiştir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, büyük kuvvetle Yanık Kale gibi ehemmiyetsiz bir kalenin alınması yerine direkt Viyana'yı muhasara etmek istemiş ve orada da elde edeceği hazine ve servetlerle kazanacağı şöhret Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın hırsını daha da arttırmıştır. Yanık Kale muhasarasından vazgeçmesine sebep oldu. Serdar İstani Belgrad'a gelmeden evvel Eflak voyvodası ve arkasından da Kırım Hanı Murad Giray orduya katıldı. Veziriazamın amacı Viyana'yı almaktı. Oysaki Yanık Kale ve Estergon Kalesi alınmadan ve oradaki Macaristan kuvvetleri temizlenmeden doğrudan Viyana'ya gitmek tehlikeliydi. Devlet erkânı ve ocak ağaları her ne kadar uyardılsa da sadrazam Viyana üzerine gidilmesinde ısrarcı oldu. Kırım Hanı Murad Giray tecrübelerine dayanarak verilen kararın doğru olmadığını ve bu sene Yanık Kalesi ve Komaran Kalesi alınarak etrafa akınlar yapılmasını ve kışı hudutta geçirilerek ertesi sene Viyana üzerine gidilmesini söyledikten sonra düşmanın güçlü ve diğer devletlerden yardım alacaklarını söyledi fakat sadrazam bu söyledikleri karşısında bir şey yapmadı. Bu söyledikleri daha sonra Kırım Hanı'nın aleyhine oldu. Sadrazamın amacı Avrupa'dan yardım gelmeden hemen ilerlemek gerektiği, Viyana'nın kilit taşı olduğu buranın alınmasıyla her şeyin değişeceği yönünde idi. Ayrıca hazine ve cephanesini Viyana için kullanarak biran

önce kaleyi ele geçirmeydi. Bu muhasaradan kendisini vazgeçirmek isteyenleri katledeceğini bildirdi. Padişahın da isteğini göz ardı etmeyerek Yanık Kale'ye doğru ilerledi.

Avusturyalıların Kuşatma Öncesi Hazırlıkları: Türkler'in Haziran ayında Macaristan ovasında bulunması Avusturya idaresini ilk başta fazla endişelendirmemişti. Daha önceden de Viyana önlerine kadar gelmiş ve bu kuşatma fetihle sonuçlanmamıştı. Osmanlı ordusunun Yanık Kale'ye varması Viyana'da korkuları artırmıştı. Viyanalıların kuşatma hazırlıklarında ise ciddi problemler vardı. Başkomutan Charles de Lorroine ile hükümet yetkilileri arasında dersin fikir ayrılıkları bulunuyordu. Charles de Lorroine topçu ile piyadeyi şehrin müdafaası için bırakmış, süvarilerle beklemeye koyulmuştu. Bu karar ise Savaş Konseyi'nin üyeleri tarafından pek hoş karşılanmamıştı. Ordunun üç ana unsurunu bir araya getirerek Viyana mıntıkasının tamamının korunmasını istemişlerdir. Şehrin bir diğer problemi hâlihazırdaki muhafız garnizonun küçüklüğüydü. Takviye yapılmadan önce şehri korumakla görevli 2.000 kadar asker bulunmaktaydı. Bir başka önemli problem ise kale savunması için kullanılacak olukların oluşturulmasıydı. Ayrıca direnişin organize edilebilmesi için gerekli halk örgütlenmesi tamamlanamamıştı. Bütün bu eksikliklerden daha önemlisi Viyana'da bir kargaşa ortamının yansıyor olmasıydı. Şehri ve hatta imparatorluğu idare etmesi gerekenlerin büyük çoğunluğu can derdine düşmüş ve şehir büyük bir kaosu içine girmişti. Özellikle soylu sınıf Linz, Passau hatta Münih gibi daha güvenli bölgelere göç etmeyi düşünüyordu. Nitekim Türk ordusunun Yanık Kale'ye ulaşması İmparator Leopold'u da tedirgin etmiş, kendisi de ciddi ciddi Viyana'dan ayrılmayı düşünmeye başlamıştı.⁵Halkın ruh hali de imparatorun halinden pekte farklı değildi. Canlarını kurtarmak için sarf ediyor ve şehri terk ediyorlardı.

Osmanlı Ordusunun Yanık Kale'den Viyana'ya Yürüyüşü: Sadrazam Yanık Kale önüne geldiğinde ordu divanında hedefinin Viyana'ya olduğunu bir kez daha bildirdi. Bu fikre sadece Budin Valisi Uzun İbrahim Paşa karşı çıkmaya cesaret etti. Kuşatmaya muhalif tavırlar sergilediği için Uzun İbrahim Paşa'ya bağlı birlikler Yanık Kale önlerinde bırakıldı ve ordu Rayçe ırmağı üzerinde kurulan köprü vasıtasıyla 8 Temmuz 1683'te nehrin karşısına geçti. Osmanlı ordusu ilerlerken Habsburg birlikleri ile çatışmalar yaşanmaktaydı. Kara Mehmet Paşa'ya bağlı birlikler ise Uyvar denilen palankayı ele geçirdiler ve önemli miktarda ele geçirmişlerdi. Osmanlı kuvvetleri Yanık Kale'den ayrılarak Viyana'ya doğru ilerlemişlerdi. 8 Temmuz'da Raabça menziline vardıklarında en büyük sorun köprülerin henüz yapılmamış olmasıydı. Bu bölge düşman arazisi içerisinde yer aldığı için daha dikkatli davranılmasını gerektiriyordu. Raabça Nehri geçilirken büyük zahmetler çekilmişti. Nehri aştıktan sonra Viyana yolu üzerindeki küçük kaleler üzerinde yoğunlaşmıştı. Öncelikle Tata

⁵ Gürcan, Avrupa'daki Askeri Gelişmeler ve İkinci Viyana Kuşatması, s.24.

Kalesi ele geçirilmişti ki bu kale Komarom ve Estergon ve İstolni Belgrat üçgeninin tam ortasıydı. Tata'nın muhafazası için Mehmet Bey ve 500 Tımaşvarlı piyade görevlendirildi. Bu sırada Tatar akınları da tüm şiddetiyle devam etmekteydi. Nureddin Giray'ın komutasındaki yaklaşık 20.000 Tatar askeri ordunun sol kanadından ayrılarak Raab Irmağını aşarak St. Gotthard mevkiinde düşmanın arkasına geçilmeye çalışıyordu. Bu kalelerden sonra 10 Temmuz'da Avusturya-Macar sınırında bulunan Komaron ve Ovar Kalesi üzerine gidildi. Ovar, müstahkem bir kaleydi. Kalenin fethedilmesi için Diyarbekir Beylerbeyi Kara Mehmet Paşa'nın komutasında Halep Valisi Deli Bekir Paşa ve Adana Valisi Seyyid Mehmet Paşa görevlendirildi ve dört saatlik hücum neticesinde kale fetih olundu. Osmanlı ordusu Ovar alındıktan sonra Ovar'ın doğusunda bulunan Uyvar Palangası'nın fethi için Diyarbekir Beylerbeyi Deli Bekir Paşa'yı görevlendirdi. Çok şiddetli hücumla kaleye saldırmışlar ve içeri girmeyi başarmışlardı.

Osmanlı ordusunun asıl kısmı Viyana'ya doğru ilerleyişe devam etmekteydi. 11 Temmuz'a kadar 100'den fazla kale fethedilmişti. 12 Temmuz Pazartesi günü ordu Gattendorf'tan hareketle yürüyüşe geçmişti. Yürüyüş istikameti boyunca bataklıktan kurtulmak için ormanlık araziler aşılmıştı. Bu sırada Hainburg Kalesi'nden alınan tutsaklar sadrazama getirilmiş ve buna karşılık bahşişle ödüllendirilmiştir. Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Schwechat'a vardığı zaman derhal kuşatma hazırlıklarına girişmek üzere yola koyuldu ve dinlenmeden ordudan ayrıldı. Yanına bir kısım da asker alarak Viyana önlerine doğru keşif maksadıyla harekete geçti. Sadrazam, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1529'daki kuşatmasında otağını kurduğu bölgeye geldi. Kuşatmanın saldırı noktası olarak burayı belirlemişti. Osmanlı ordusu 13 Temmuz akşamını Schwechat'ta geçirmiş ve 14 Temmuz sabahı nihai hedef olan Viyana'ya ulaşmak üzere yola çıkmıştı. Osmanlı kuvvetleri 14 Temmuz'da Orta Avrupa'nın kapısının önüne varıp Viyana'yı kuşatmıştı. Sadece Türk-Alman savaşı olmayan bu savaş Mute Savaşından beri devam eden İslam ve Hristiyanlık arasındaki mücadelenin doğu ve batı medeniyetleri arasındaki çekişmenin bir dönüm noktası olacaktı. Kara Mustafa Paşa ordugâhını 154 yıl önce Kanuni Sultan Süleyman'ın tuğunu diktiği yere kurmuştu. Türklerin kaderi yine Tuna nehri kıyısında olacaktı. Veziriazam oraya kadar gidişini padişaha bildirdi. Veziriazamın kendisine danışmadan Viyana'yı muhasara etmesine kızan IV. Mehmed: "Kasdınız Yanık Kale ve Komaran Kaleleri idi. Beç Kalesi dilde yoktu paşa ne acip saygısızlık edip bu sevdaya düşmüş. Hoş imdi Hak Teâlâ asan getüre; lakin mukaddem bildireydi rıza vermezdim" ⁶diyerek istemeyerekte olsa kabul etmek zorunda kalmıştır.

Viyana Muhasarası: 14 Temmuz'da 1683'te otağından çıkan Kara Mustafa Paşa kuşatmanın detaylarını belirleyerek harekete geçti. Osmanlı ordusu ilk iş olarak kurulacak ordugâh ve

yerleştirilecek siperlerin tanzimiyle uğraştılar. Osmanlılar, Viyana'nın doğusu ve Kuzey bölgeleri Tuna Nehriyle çevrili olması yüzünden güneybatı istikametini seçmişlerdi. Kalenin kuzey bölgelerinin kontrolü için ise Şam Valisi Hüseyin Paşa görevlendirilmiş ve Leopoldsadt kontrol altına alınarak kalenin tam bir ablukaya alınması hedeflenmişti. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın çadırının bulunduğu yer kente uzaktı fakat şehre hâkim bir konumdaydı. Sadrazam öğleden sonra otağından ayrılarak St. Ulrich'e gelerek burada görev dağılımı yaptı. Kendisi Rumeli beylerbeyi emrindeki kapıkullarının yanı sıra taşra kuvvetleri ve yeniçerilerin bir kısmı ile Burg Tabyası önünde yer alacaktı. Sadrazamın sağında ise yine Burg Tabyası karşısında Diyarbakır, Halep ve Anadolu beylerbeyleri yer alacaktı. 20 bölük yeniçeri de bulunacaktı. Solda Löw Tabyası karşısında 20 bölük yeniçerinin desteklediği Temeşvar ve Sivas beylerbeyleri yer alacaktı. Toplam 15-20 bin asker fiili kuşatmayla 70 bin asker ise ablukayla kuşatmanın güvenliğini sağlamakla ve akınlar düzenlemek ile görevliydi. Savunmacılar ise 12 bin profesyonel askerin yanında 10 binlerce savunmaya hazır şehir halkından oluşuyordu. İlk iş olarak Türkler bir elçi göndererek teslim olmalarını teklif ettiler. "İslamiyet'i kabul edin ya da sultanın tebaası olan Hristiyanlar olarak barış içinde yaşayın" dediler. Savunmacıların komutanı teklifi reddedince bombardıman başladı. Osmanlı mimarları metrisler kazmaya başladı. Metrislerde kolay ilerleyebilmek için gerekli tedbirler alındı. Önlemlere rağmen Burg Tabyasındaki keskin nişancılar kazıcılara ağır kayıplar verdiriyordu. Ordunun asıl büyük kuvvetleri 14 Temmuz 1683 sabahı Viyana önünde göründüler. Tatarlar bu sırada akınlarını Viyana ötelinde Tulln Ovasına, Linz dolaylarına kadar genişletmişti. Kalenin tüm kuşatılması 16 Temmuz'da bitti ve güney-batı yönünden metrisler kazılıp ateşe başlandı. Kırım Hanı Murad Giray askerleriyle Viyana'dan altı saat uzakta Tulln Köprüsü'nü korumayla görevlendirilmişti. Kuşatma, 14 Temmuz'dan 12 Eylül'e kadar 60 gün sürdü.

15 Temmuz gecesi Alman askerleri siperlerde bulunan Türk askerlerine karşı ilk vuruş hareketini gerçekleştirdi. Buna rağmen Osmanlılar yüksek savunma birikintisine yaklaştı. Şehrin alanı çok geniş olduğundan kuşatma tam gerçekleştirilemiyordu ve nehrin karşısındaki birliklerden sürekli yardım geliyordu. Bunu engellemek için Tuna tarafında kuşatması olan Sivas beylerbeyi görevlendirildi. Eflak ve Boğdan askerleri de bu birliklerle irtibat kurarak gerekli yardımı yapacaktı. Bu hareketli abluka tamamlanmıştı. Ana saldırı Burg ve Löw tabyalarında yapılıyor. Türk topları sürekli şehir duvarlarına doğru atış gerçekleştiriliyordu. Kuşatma için gerekli toplar sefer amacı farklı bir yer olduğu için getirilmemişti. Hafif toplarla işe girişilmişti. Zaten Osmanlı Devleti'nin silah teknolojisi bir adım geride kalmıştı. Modern kaleleri yerle bir

⁶ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, s.445.

ederek teknolojiden uzak olan topların durumu ahlında Girit Kuşatması'nda görülmüştü. 25 yıl gibi bir sürede alınan ada 1660'lı yıllarda ele geçirilmişti. 20 yıl önce zorda olsa bu tarz kalelerin alınmasına yeten silahlar 20 küsur yıl sonra artık çok da işe yaramamaya başlamıştı. Barut konusunda neredeyse sınırsız stoku olan Türkler en ufak hedef için bile çok fazla barut kullanıyorlardı. Kuşatma tamamlanınca metrisleri ilerleten Türkler huruçların etkisini azaltmıştı. Türklerin hendeği aşım dış tabya, ana tabya ve perde surlara saldırması için şev duvarını alması gerekiyordu. Şevi eninde sonunda kaybedeceğini bilen kale komutanı hendekle ikinci bir savunma hattı oluşturdu. Savaş sonuna kadar Avusturyalıların 80 bin humbara kullandığı bu görülmemiş mücadelede ağır ateş altındaki Türkler emir üzerine lağım kazmaya başlıyorlar. Ve ilk lağım Burg Tabyası'nın olduğu kesimde 23 Temmuz'da patladı. Her patlamadan sonra Türkler saldırıya geçiyor ve toprakta tutunmaya çalışıyordu. Yer yer başarı da yakalanıyordu. Ardından kale savunmacıları da lağımın kazarak karşı tarafa kayıplar verdirdiler. Lağım savaşın en mühim noktasını oluşturuyordu. Yerin üstünde olduğu gibi yerin altında da askerler canları pahasına savaştı. Kesilen lağımarda tüfek ve kılıçlarla vuruşan neferler adeta mahşerin havasını soluyordu. Bu mücadeleler günden güne şiddetlendi. Silah teknolojisinde geri kalmış da olsalar lağımıcılar hala çok başarılıydı ve etkileri çok yüksekti.

3 Ağustos'ta Osmanlı ordusu kararlı bir şekilde hücumla hendeği ele geçirdi. Lağımın oluşturduğu boşluktan ilerleyerek ve metrislerde çarpışarak 12 Ağustos'ta dış tabyanın önüne geldiler. Arkadaki top bataryaları da ileriye doğru taşındı. Avusturyalılar bu durum karşısında bir adım daha geri çekilmek zorunda kaldılar. Harsburg askerleri Türk lağımını yerini tespit edemedi ve iki büyük patlama oldu. Patlamaların şiddeti şehri bile sarsmıştı. Bunun üzerine dış tabyada büyük bir toz bulutu kalktı ve hemen hücumla geçen Türkler iki saatlik çatışma sonrası dış tabyayı ele geçirdi. Düşmanı bu noktadan atamayacağını anlayan kale komutanı Türklerin dış tabyanın bir kısmını ele geçirdiğini kabul etti. Bunlar olurken kuşatma dışında sadrazam emriyle Türk ve Tatar kuvvetleri bölgede amansız akınlar yapıyordu. Fakat bir sorun vardı. O da disiplinsizlikti. Askerler yağma yaptıktan sonra kazandıkları malları gizlemek için cephe gerisine dönüyordu. Bu üzücü istenmeyen durum kuşatmayı sürdüren askerlerde de yer yer kendisini göstermeye başlamıştı. Disiplinsizlik can sıkıcı olmaya başlamıştı.

General Loreyn, Tuna'nın kuzeyine atılmış seyyar ordusunun başında bazı kritik yerlere asker sevk ediyordu. Aynı zamanda takviye olarak Yanık Kaledeki piyadeleri de yanına çağırırdı. Böylece Morava Nehri kıyısında 15 bini bulan ordusuyla kampını kurdu. Harsburg generalini batıya atmak isteyen ve o sırada bölgeye akınlar düzenleyen Tököli İmre Macarlardan ve Türklerden oluşan 25 bin kişilik bir orduyla Tuna'yı geçerek

Pojan'a vardı. General Loreyn geri çekilmek yerine bölgeye ilerledi. 30 Temmuz'da yapılan Pojan Savaşında Türk tarafı yenilerek Tuna'nın güneyine çekildi. Bölgenin güvenliğini temin eden Almanlar kuşatma devam ederken yardıma gelecek olan kuvvetlerin yavaş yavaş toparlandığını öğrendi. Viyana'nın biraz daha dayanması gerekecekti. Kuşatmanın ikinci ayına girilmişti. Osmanlılar sürekli siperleri ilerletiyorlar top atışına devam ediyorlardı ve lağımlarla düşman mevzilerini delik deşik ediyorlardı. Savunmacılarda huruç yaparak ilerleyişi zayıflatmak için uğraşıyordu. İki tarafta artık yorgun düşmeye başlamıştı ve süre uzadıkça sınırlarda gerilmişti. Art arda hücumlar yapan Türkler 4 Eylül'deki patlamadan sonra Burg Tabyasına saldırdı. Türklerin bundan sonraki hedefi Löw Tabyası oldu. Türkler için artık zafer zamanıydı. Ancak Kara Mustafa Paşa genel taarruzu sürekli geciktiriyordu. Şehrin teslim olmasını bekliyordu. Paşa şehrin yağmalanmasından korktuğu için böyle bir karar almıştı. Padişaha Viyana'yı düzgün bir şekilde sunmak istiyordu. İyice zayıflayan Viyana garnizonunda 14 bin asker kalmıştı. Osmanlı Devletinde teknolojik üstünlük olmasa bile düşman kuvvetini eritmeyi başarmıştı. Ama bunu yaparken çok zaman kaybettiler. Şehir halkını Türkler içeri girmesi ihtimaline karşı silahlendirilmişti. 7 Eylül 1683 Salı günü bütün Leh birlikleri Tuna'dan geçişi tamamlamışlar ve Viyana'ya yaklaşık 30km uzaklıktaki Tulln'da toplandılar. Burada Marcod' Aviano'nun çabalarıyla Sakson, Bavyeralı, Avusturyalı birliklerde 6-8 Eylül arasında toplanmaya devam ettiler. Charles de Lorraine'nin askerleri Kahlenberg'ten bugün bir kez daha işaret fişegi attılar. Türk ordusu ise Lobel ve Burg Bastiyonları önündeki kazı çalışmalarına devam etmekteydi. Türk ordusunun erzak ihtiyacı sürekli artmaktaydı. Ordu temel ihtiyaçlarının temini için artık Budin'e kadar gidiliyordu. Bir başka problemde hayvanlara yem bulma meselesiydi. Yeterli otlağın kalmaması atların telef olmasına sebebiyet vermekteydi. Ayrıca Osmanlı erzak kolları yer yer Avusturyalı birliklerinin saldırısına uğramaktaydı.⁷

Kırım Hanı ile Serdar Arasında Anlaşmazlık: Yardım kuvvetleri yaklaşırken Tuna üzerindeki köprüleri tutmakla görevli Kırım Hanı Murat Giray Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dan top desteği istiyordu. Osmanlı yasalarına göre Tatar Hanı'nın top gibi büyük çapta silah yapmaları ve bulundurmaları yasaktı. Bunun yanında Mustafa Paşa yardım kuvvetlerini pek fazla önemsememişti ve tüm odağını kuşatmaya vermişti.

Kırım Hanına yazdığı bir mektupta çok da önemli olmayan düşmanı uzaklaştırmasını istemiş üstüne bir de azarlamıştır. Mektubun ardından düşman kuvvetleri Tuna Nehri kıyısına geldiği zaman köprüden geçenleri at üzerinden izlemekle yetinmiştir. Savaşta yer alan Silahtar Fındıklı Mehmet Ağa eserinde bu olayı şöyle anlatır: Murad Giray düşmanın Tuna'yı

geçmesini engellemekle görevlendirildiği İskender köprüsünü muhafaza edememiş ve yüksek bir yerden elini böğrüne koymuş düşmanın geçişini seyrediyordu. Bu durum üzerine imamı yanına gelerek " hanım şu bölük bölük geçen kâfirleri kırdırsanız" demesi üzerine, Kırım Hanı "sen bu Osmanlı'nın bize ettiği cerhi bilmez misin yanlarında Eflak ve Boğdan keferesi kadar rehavetimiz kalmadı. Bu düşmanın durumunu kaç defa bildirdim. Düşman çok, mukavemet mümkün değil, askeri siperlerde çıkarıp saf cenge gidelim ve illa selamet yere gidelim dedim inadında dönmedi söz geçiremedim. Tekdir yollu cevaplar gönderdi. Mektubunda kokmuş beygir eti yediğimize kadar yazmış. İnşallah bu düşmanın defü içten bile değil ve bilirim ki dinimize de düşmez ihanettir. Lakin gayret beni koymadı onlarda görsünler kendileri kaç akçelik adam imiş Tatar kadrim bilsinler" dedikten sonra kuvvetlerini alarak ordugâhına geri döndü. Dönem dönem bazı Kırım Hanları'nın Moğol hükümdarı Cengiz'in soyundan geldikleri için Oğuz nesli Osmanlılardan kendilerini değerli görmesi burada da kendini göstermiştir. Bu olayın bir başka tarafını da Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde çıkarımla ortaya konulmaktadır. Hem Kırım Hanları hem de Merzifonluyu çok seven ve onlarla dostlukları olan Evliya Çelebi eserini bu kuşatmadan önce yazdığı kısımda Kırım Hanı ile Leh Kralı'nın aralarının çok iyi olduğunu belirtmiştir.

9 Eylül akşamı Tuna'yı geçerek Tulln'da birleşen 65.000 kişilik müttefikler ordusunun Viyana'ya doğru yürüyüşe geçtiği haberi geldi. Bunun üzerine serdar, 10 Eylül'de bir Meşveret Meclisi topladı. Konuşmalar sonunda metristeki askerler yerli yerinde bırakılarak kuşatmaya devam olunması ve düşmana paşaların yanındaki kapı halkları ve eyaletleri askeriyle karşı konulması kararlaştırıldı. Kara Mustafa Paşa bu kez de düşmanı küçümsemek gerekli hazırlıkları ihmal etmek yanlısına düşüyordu. Hâlbuki ileride Tulln Köprüsü başında düşmanı gözetlemeye memur edilen Kırım Hanı, gelen müttefikler ordusunun çok kuvvetli olduğunu, askerinin ve topların metrislerden çekilerek saf harbine hazırlamak lazım geldiğini bildirmişti. Önce de olduğu gibi hanın bu defaki öğütleri de sadrazamın gururuna dokundu, kızgınlıkla reddetti; hana karşı aşağılamalarda bulundu. 12 Eylül'de düşman, borazan sesleri ile karşı sırtlardan inerek saldırıya geçtiler. Akşama kadar süren çetin bir boğuşmadan sonra Türk ordusu bütün ağırlıklarını harp meydanında bırakarak geri çekildi. Han bu savaşa süvarilerini sürmekten çekindi. Mehmed Giray'a göre, onun bu şekilde davranması Kara Mustafa Paşa'nın kötü davranışları yüzünden olmuştu. Dumana katan kuşatma toplarını görüyordu. Merzifonlu ise tek hedefi olan Viyana'ya odaklanmayı sürdürürken gelen tehlikeye karşı tedbir de almıştı. Diyarbakır valisi Kara Mehmet Paşa, emrindekilerle Nussdorf civarında mevzilenip siperler oluşturdu. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Budin Beylerbeyi Uzun İbrahim Paşa

⁷ Gürcan, Avrupa'daki Askeri Gelişmeler ve İkinci Viyana Kuşatması, s.79.

kalabalık bir kuvvetle beylerbeyi sağ tarafta olmak üzere Kahlenberg yani Alaman dağı tarafından gelecek saldırılar için yerini aldı. Abaza Sarı Mehmet Paşa da Wien Nehri ile karargâh arasını savunacak şekilde genişçe bir alana yayıldı. En solda da Kırım kuvvetlerine görev verildi. Savunma ayarlanırken birçok paşa metrislerde çarpışan ve ablukayı sürdüren askerlerin hepsini savunmaya gelmesini teklif etmişti. Lakin sadrazam ordunun en kaliteli askerlerinin kuşatmaya devam etmesinde ısrar etti. Bu karar kritik hata teşkil edecekti. Üstüne bir de sadrazam bazı sipahi birliklerini attan indirip yaya bir şekilde savunmaya yerleştirdi, bu ise ikinci hatayı teşkil etti. Harsburg ordusu ise şu şekilde sıralanmıştı. Sol kanadında Saksonya Elektörü'nün askerleri yer alacaktı. Sağ kanadında ise Leh ordusu bulunacaktı. İttifak ordusu 10'ar bin Frankonyalı ve Saksonyalıdan, 20 bin Leh'ten 15 bin de Loreyn dükünün adamlarından olmak üzere 65 bin askerden oluşuyordu. Osmanlı güçleri ise 30-70.000 arasındaydı. Top gücünde ise Avrupalıların üstünlüğü vardı.

Kahlenberg Muharebesi: 12 Eylül 1683 sabahı savaş imparatorluk sol kanadının hücumu ile başladı. Saat 8 civarı Türkler Nussberg'i kaybederek geri çekildi. Ardından İbrahim Paşa kuvvetleriyle Katolik güçleri kıyasıya mücadeleye girişti. Daha sonra gerçekleşen çatışmalarda üstünlüğü yakalayan Almanlar önemli bir nokta olan Heiligenstadt'a doğru Türkleri geri püskürtmeye başladı. Harsburg orta ve sağ kanadı da ilerlemeyi başardı. Arazi koşullarından dolayı Lehler, hareketlerini hızlandırdı. Top desteği de alan Leh kuvvetleri karşısında Hüseyin Paşa yavaş yavaş gerim adım atmaya başladı. Bir grup yeniçeri Lehleri yavaşlatsalar da çok fazla direnemediler. Leh sağ kanadı Heuberg'i aldığımda Tatar'lar savaş boyunca yaptıkları tek hücumu gerçekleştirdi ve geri püskürtüldü. Sol taraftan çevrilme tehlikesi olduğunu gören sadrazam, İbrahim Paşa'nın kuvvetlerinin çoğunu sol kanada çekti. Çatışarak ilerleyen Leh kuvvetlerinin soldaki Almanlarla kesintisiz cephe oluşturmaması için direnen ve taktikler uygulayan Türkler başarısız oldu. Artık Leh ve Almanlar arasında kesintiye uğramayan bir hat oluşturuldu sol tarafta savaşmak için can atan askerlerine rakiplerinin en güçlü yeri olan Döbling'te ki Osmanlı karargâhına hücum emri verdi. Zamanlama uygundu çünkü İbrahim Paşa kuvvetlerinin çoğu sol tarafa kaydırılmıştı. Kalanlar da sadrazam hattında savunma yapıyordu. Almanların bu şiddetli saldırısı yıkıcı bir etki yaptı. Bunu gören Lehler de topyekûn hücumu geçtiler. Geniş bir çizgi üzerinde olan Türkler, Lehlere büyük kayıplar verdirdi ama belli bir noktadan sonra direnemeyip geri çekilmek zorunda kaldı. Budin Beyi İbrahim Paşa'nın savaş yerinden kaçmasıyla bozgun kaçınılmaz oldu. Sobieski, birliklerini di-

rek Osmanlı karargâhına yöneltti. Tek başına direnemeye çalışan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, düşman karşısında kaybettğini artık anlamıştı. Kuşatmanın sonlandırılmasını emretti. Ve otağın arka kapısından çıkarak bozgun halindeki ordusuna katıldı.

Bozgun: Viyana bozgunundan 24 saat sonra Osmanlı ordusunun dağılan cüzileri Raab Kalesi civarına varmış bulunuyorlardı. Bu şehirle Viyana arasındaki mesafe daha önce yedi günde aşıldığı düşünülürse çekiliş hareketinin ne kadar çabuk yapılmış olduğunu anlamış oluruz. Bazı tarihçilere göre bu hızlı geri çekilişin büyük bir orduyu panikten kurtararak tekrar toplamanın buna bir nişane teşkil edeceğini kaydetmektedir. Serdarıekrem bu büyük felaketin mesuliyetini bilhassa Kırım Hanı Murad Giray ile Budin Valisi Vezir Arnavut İbrahim Paşa'ya yükledi. Birincisi hakkındaki kanaati doğru idi. Fakat İbrahim Paşa'ya taalluk eden muamelesi tarihin kendisinin affetmeyeceği bir suç teşkil etmekte olduğu ifade olunmaktadır.⁸

Türkler, artık Viyana kapılarından dönüyorlardı. Bir ay sonra tek geri çekilme noktası olan Çiğerdelen'de yaşanan savaşta bir facia olmuş ve binlerce Osmanlı askeri bataklıkta ve nehirde boğularak can vermişti. Ekim ayındaki bu muharebeden sonra Budin üzerinden Belgrad'a gelen Kara Mustafa Paşa ordusu tekrar toparlamak niyetindeyken gönderilen cellâtlarla padişah tarafından cezalandırıldı. IV. Mehmed, Kara Mustafa Paşa'nın katliyle mührü hümayun, Sancak-ı Şerifi ve Kâbe anahtarının alınıp getirilmesine dair bir hattı hümayun gönderdi. Kara Mustafa Paşa Belgrad'da idam olunarak başı Edirne'ye gönderildi. Yerine Kara İbrahim Paşa veziriazam oldu. Viyana bozgunu Avrupa'nın içerisine kadar girmiş olan Türk ordularının son seferidir. Bu dönüş Osmanlı ordularının Avrupa'yı telaş ve heyecana düşüren istilalarının sonu olmuştur. Viyana yenilgisinden sonra bile Osmanlı Devleti oldukça güçlü bir devlet sayılırdı. Balkanların hemen hemen tamamı, Anadolu, Hazar denizine doğru Kafkaslar, Rodos, Girit, Kıbrıs, Mısır ile aşağı Nil Vadisi, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir Osmanlı hâkimiyetindeydi. Viyana yenilgisi ardından Osmanlı'nın bu gücünü gören Katolik Hıristiyanlığı, ilk defa Türklere karşı büyük bir stratejik plan hazırladılar. 1684 yılında Venedik, Lehistan ve Avusturya temsilcileri bir araya geldi ve Papa XI. Innocent' in desteğiyle yeni bir Kutsal İttifak kuruldu. Bu birlik Osmanlı Devleti sınırlarını tehdit edecek planlar hazırladı ve Avrupa topraklarındaki arazinin paylaşılmasını kararlaştırdı. Bu gelişmelerden, Kutsal İttifak'ın tam anlamıyla bir Haçlı Seferi açtığı anlaşılmaktadır.⁹

⁸ Cevat Üstün, 1683 Viyana Seferi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, s. 95.

⁹ Mustafa Turan, II. Viyana muhasarası, Osmanlı Devleti'nde Siyasi, İdari ve Askeri Çözümle (Ankara Üniversitesi; Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), 1998, s. 402.

OSMANLI'DA TÖMBEKİ TÛTÜNÜ VE NARGİLE KÛLTÜRÜ

Eda TÛRKELİ*

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş: Nargile dilimize İnan'dan girmiş. Nar gülle (ateş gülle), nar kelle (ateş başlı), nar külah (ateş külahlı), nar kille (ateş damlı) anlamlarında ama hangisinden türemiş olduğu kesin olarak belirlenememiştir. Bu konuda bir başka görüş de ilk nargilenin Hindistan'da ceviz kabuğundan yapılmış olduğundan dolayı "narçıl" dendiğidir. Bu terim ise Farsçada "narçil"e dönüşmüştür. Abdülhak Hamid, "Meşceret-i Târ" adlı şiirinde bu nedenle olsa gerek "narçile"yi kullanmıştır. Nargile Hindistan'dan İnan'a geldikten sonra tüm Arap ülkelere, Anadolu'ya ve dünyaya İnan'dan yayılmıştır.¹

Nargile dünya üzerinde farklı isimler ile adlandırılmıştır. Mesela; Yunanlılar *vasero*, İnanlılar *galyan*, Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri *içilim* diyorlar. Mısır, Fas, Tunus, Südi Arabistan ve Somali'de ise *şişe* diyorlar. Fransızlar nargileye *pipe persane*, Almanlar *wasser pfeife*, Amerikalılar ise *waterpipe* ya da *hubble bubble* diyorlar.² Doğu medeniyetinin simgesi haline dönüşen nargile temel olarak dört bölümden oluşur. Şişenin içine diklemesine dalan metalin bütününe "ser" denir. Genellikle metal olmasına karşın seramik ve camdan yapılmış olanları da vardır. "Lüle" serin en üstünde yer alır. Üzerine tömbekinin koyulup kömürle yakıldığı, sıcaklığa dayanıklı özel bir kaptır. Lüle adı Farsçadan gelir ve emzik demektir. "Marpuç" nargilenin gövdesinden dumanın çekildiği uca kadar, hortum da dahil olmak üzere dumanı ağza ulaştıran bölümdür. Marpuçun iyisi koyun ya da keçi derisinden yapılmış olanıdır. Marpuçun aslı Farsça "Mar-piç" yani "yılan gibi bükümlü" dür. Dilimize geçince marpuç olarak değişmiştir. "Şişe" içinde dumanı filtreleyen suyun bulunduğu bölümdür. Osmanlı zamanında şişeye "sürahi" denirdi. Nargilenin bu dört ana parçası dışında, sipsi, tepsi, rüzgârlık ve maşa gibi pek çok aksesuarları da mevcuttur.³ Tarihte ilk nargileye bundan bin yıl kadar önce Hindistan'ın kuzey batısında rastlanır. İlk nargile oldukça ilkindir. Sanskritçe "nârikela" denilen Hindistan cevizi kabuğunun içi, açılan ufak bir delikten sonra ince sivri kesici bir aletle iyice boşaltılır, içine su doldurulur. Sonra cevizin üzerindeki sakalımsı iplikler kazınıp deliğe geçirilen bir kamışın üstünde yakılır. Bir başka delikten suya daldırılan başka bir kamışla da duman ciğerlere gönderilir.⁴ Nargilenin olmazsa olmazı

olup, keyif verici bitkiler kategorisinde yer alan tütün ise (*Nicotiana tabacum L.*), patlıcangiller (*Solanaceae*) ailesinden tek yıllık bir bitkidir.⁵ Yeni kıtanın 1492'de keşfiyle birlikte anavatamı Amerika'dan Avrupa'ya getirilen tütün XVI. yüzyılda dünyaya yayılarak Akdeniz üzerinden Osmanlı topraklarına girdi. İlk yıllarda *tabaka/tabaga*, sonraki dönemlerde resmî dilde *duhân*, halk arasında *tütün* diye adlandırıldı. Osmanlı topraklarına getirilip, tarihini Hezârfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuyulu İbrâhim 1600, Kâtib Çelebi 1601, Naîmâ 1606 olarak kaydeder. Mısırlı âlim İbrâhim el-Lekanî ise tütünün XVII. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığını ve Anadolu'ya "Cil" adlı bir İngiliz tarafından getirildiğini belirtir. Hâlbuki söz konusu tarihler tütünün ilk ithal tarihi değil özellikle İstanbul'a yoğun biçimde getirilmeye başlandığını gösterir. İlk getiriliş tarihi ise en geç 1570'ler olmalıdır.⁶ Tütün, Amerika'nın keşfinden yaklaşık yarım yüzyıl sonra Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır. Yeni keşfedilen kıtadan Avrupa'ya intikalinin tacirler eliyle gerçekleşmesi, hem Avrupa hem de Osmanlı coğrafyasında tütüne dair olumlu bir havanın estirilmesinde etkili olmuştur. Bir Pazar oluşturma gayretinin yön verdiği ticarî kaygılar, tütünün sadece keyif veren bir madde değil, aynı zamanda belirli hastalıklarla da mücadelede etkin bir yöntem olarak pazarlanmasına zemin hazırlamış; bu da Avrupa'da tütün lehinde güçlü bir kamuoyunun oluşmasını ve tütün kullanımının hızla yayılmasını beraberinde getirmiştir. Öyle ki dumanının tütürülmesinin veya kurutulmuş yaprakların ufalanıp buruna çekilmesinin öksürüğe, astıma, baş ağrısına, mide hastalıkları ve kadın hastalıklarına iyi geldiği yönünde tütün lehine genel bir algı oluşmuştur. Tütünün şifa kaynağı olduğu yönündeki bu algının şekillenmesinde sadece tacirler değil, aynı zamanda dönemin hekimlerinin de önemli rolü söz konusudur.⁷

Nargile Tütünü ve Toplum: Osmanlı kroniklerinde tütünün Osmanlı topraklarına İngilizler tarafından sokulduğu belirtilmekte ve giriş tarihi için 1007 (1598) ile 1009 (1600) ve 1010 (1601) yılları verilmektedir. Abdülganî en-Nâblusî (ö.1731), bu durumu ülke ve tarih bazında ortaya koymaktadır. Buna göre tütünün İslam coğrafyasında kullanılmaya başlanması

¹ Deniz Gürsoy, Nargile Bir Nefes Keyif, Oğlak Yayıncılık, 2007, s. 27.

² A.g.e., s. 28.

³ A.g.e., s. 72-78.

⁴ Gürsoy, a.g.e., s. 28.

⁵ Güven Şahin, Nuran Şahin, "Türkiye'de Tütün (*Nicotiana Tabacum L.*) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı", Doğu Coğrafya Dergisi, S.30, s. 74.

⁶ Fehmi Yılmaz, "Tütün", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, C.42, 2012, s. 1.

⁷ Mehmet Kalaycı, Eyüp Öztürk, "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebû Sehl Numân Efendi ve Tahlîlî'd-Duĥân Adlı Risâlesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.58, C.1, 2017, s. 8.

16. yüzyılın sonlarında İngilizler eliyle gerçekleşmiştir. Mağrib bölgesinde tütünü ilk gündeme getiren kimse ise Yahudi bir hekimdir.⁸ Tütün ticareti ise Avrupalı tüccarların getirdiklerini pazarlayan araçlarla başlamıştır. Giderek artan tütün kullanımı ve talep geleneksel Osmanlı çiftçisini kârlı olan bu bitkinin üretimine yönlendirdi. Tütün bitkisi ülkeye iki yoldan girdi. İlki, Amerika'dan Japonya yoluyla gelendir. Bu tütün türü önce Hindistan'a sonra İran'a ve en sonunda da Osmanlı'ya ulaşır. İkinci olarak Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinden girmiştir. Tütünün anavatanı Güney Amerika olmasına rağmen bu bitki ülkemizin iklim şartlarını sevmiş ve 1612 yılında fide olarak Osmanlı topraklarına girdikten sonra tütün ziraati başlamıştır ve dört yüzyıldır da kesintisiz sürmektedir.⁹ Nargile tütünü çoğunlukla şeker pekmezinde mayalanmış tütün ve meyve tatları ile tatlandırılmış tütünün bileşimidir. Nargile tütünü genellikle belirgin bir tada ve meyve tadı olan aromaya sahiptir ve su borusu aracılığıyla içilir. Nargile tütününün yaygın adları su borusu tütünü, melas tütününü, 'hookah'ı 'arghile'yi, 'goza'yı ve 'hubble bubble'ı içerir.¹⁰ Nargile tütünleri arasında en çok bilinen ve asıl nargile tütünü olarak ismi anılan tütün ise Tömbeki (tenbakü) tütünüdür. Tömbeki tütünü ülkeye İran ve Hindistan'dan girmiş olup ilk üretimi Bağdat ve Şam'da yapılmıştır. Nikotin oranı oldukça yüksek ve iri yapraklı bir tütün çeşidi olan tömbeki tütününden, 1687 yılında yurda girişinde Gümrük Resmi alınmıştır. Nargile tütünü olan tömbeki, vesikalarda geçen ismiyle tenbakü tütünün yurda kaçak bir şekilde getirilmesiyle tütün kaçakçılığında artış meydana gelmiş ve halk zaman zaman bu durumdan rahatsız olmuş hatta şikâyetlerde bulunmuştur. Misal verecek olursak, Devlet Arşivinden alınan 25 Ağustos 1909 tarihli belgede, kaçak olarak Trablusşam kasabasına idhal olunan tenbakülerin yüz kisesinin Trabluslu Hacı Abdülkadir El-mecrub adlı kişinin hanesinde gizli bulunmasının haber alınması üzerine ahalinin adı geçen kaçakçı hakkında kanuni işlemlerin yapılmasını dile getirerek dönem içerisinde görevli olan Dâhiliye Nezaretine şikâyet dilekçesi yazmıştır.¹¹ Kültürümüzde eski bir dost olan nargile, bazıları için şimdiki zaman masalı olmuş, bir dönem sahne sanatlarına damgasını vurmuş, bir dönem edebiyat içeceği olmuş, bir dönem ise mimarlık tarihine damgasını vurmuştur. Mimarlık tarihindeki bu önemli anekdot Mimar Sinan ile ilgilidir. Süleymaniye Camii'nin yapımı sırasında Koca Sinan işleri bir süre yavaşlatır. Bu arada caminin içinde değişik yerlere çöküp günlerinin çoğunu nargile içerek geçirir. Sinan'ı çekemeyenler Padişah'a durumu iletirler. Kanuni Sultan Süleyman kendi adını taşıyacak bu büyük eserin tez bitmesini istediğinden hiddetle camiye gelir ve Sinan'ı nargilesinin başında bulur. "Bu ne rezil-

liktir. Bu mübarek çatı altında nargileyle keyif mi çatıyor-sun?" diye sorar. Sinan hiç telaşa kapılmaksızın nargilesinde tömbeki olmadığını gösterir ve nargilenin çıkardığı fokurdama sesinden yararlanarak, caminin içindeki ses dağılımını kontrol ettiğini açıklar.¹² Osmanlı'nın son dönemlerinde Osmanlı Bankası'nın öncülüğünde Reji idaresi kurulur ve İmparatorluk içinde tütün üretimi ve satışı tekelî Reji idaresine bırakılır. 1885'ten 1914 yılına kadar tütün ancak ihraç kaydıyla Reji'nin dışında bir kurum veya kişilerce alınıp satılabildi. Lakin satın alma, satma işlemleri ve dükkânlarında satma işlemini gerçekleştiren dükkân sahiplerinden dahi reji tarafından belirlenen bir fiyat ve satış payı mevcuttu. Durumu örneklendirecek olursak, Devlet Arşivinden alınan 2 Mart 1904 tarihli belgenin giriş bölümünde, tenbakü satan tütüncü dükkânlarından alınacak tenbakü satış payı hakkında maliye nezaretinde meydana gelen müzakereler sonucunda devlet tanzimat dairesinden kaleme alınan 20 S 1304 tarih ve 986 numaralı kararname sonucu tenbakü satan tütüncüden ne kadar satış payı alınacağına bir kararname ile belirlenmiş olduğu ifade edilmiştir.¹³ Yine başka bir belgede, gözetilen memleketlerde meydana gelen tenbakü meselelerinin dahi reji usulüne tabi olduğunun unutulmaması gerektiği, şartnameye göre Antalya memleketine dışarıdan veya içeriden gelecek olan tenbakülerin geliş masrafları ile satışı hakkında Antalya reji müdüriyetinin gereğini yapması ve meydana gelebilecek en ufak bir olayda Antalya Reji Müdüriyeti'ne uyarı yapılacağı bildirilerek, meydana gelebilecek meselelerin bildirilmesine dair bilgilerin mevcut olması, tütün denetiminin sıkı bir uygulamaya tabi olduğunu göstermektedir.¹⁴ Bir başka örnek belgede ise tenbakü satan tütüncü dükkânlarından alınacak tenbakü bey'ine resmi hakkında Reji İdâresiyle müzakere edilip bunun neticesinde varılan kararda, yerli tenbakülerin her bir kilosundan dört kuruş vergi alınacağı, bunun bir kısmının hazineye verilmesi şartı ile satışının serbest bırakılacağı, bu durumun tenbakülerin değerini sekteye uğratmayacağı ve bundan ahalinin zarar görmeyeceği, hazinenin de bu durumdan fayda göreceği belirtilmiştir.¹⁵ Alınan karardan anlaşılacağı üzere, tütün satış ve denetimi devlet kontrolü altında gerçekleşip, devlet tek taraflı sadece kendi çıkarları için kararlar almamış olup, halkın bu durumda fayda görüp görmeyeceği, alım ve satışta hazineye olan katkının ne kadar olacağını da düşünerek kararlarını öyle almış ve halka bildirmiştir. Önceleri yalnızca ithal tütünden alınan gümrük vergisiyle yetinilirken, tütün tiryakilerinin çoğalması üzerine dönemin din uleması tütün kullanımına karşı fetva çıkarır. Bu fetva üzerine tütüne karşı sürdürülen eleştirel yaklaşımlar bir süre sonra devlet tarafından vaaz edilen yasakları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı da tütüne dair ilk yasak

⁸ Mehmet Kalaycı, Eyüp Öztürk, a.g.m. s. 10.

⁹ Gürsoy, a.g.e., s. 25.

¹⁰ Victoria Eyaleti, "Nargile Tütünü Reformları Toplum İçin Bilgilendirme Belgesi", Mayıs 2017.

¹¹ DH_MUI__00007_1_00012_002_001. / 25 Ağustos 1909.

¹² Gürsoy, a.g.e., s. 13.

¹³ MV__00108_00065_001_002. / 2 Mart 1904.

¹⁴ DH_MKT__01781_00034_001_001. / 13 Kasım 1890.

¹⁵ MV__00108_00065_001_002. / 2 Mart 1904.

1609 yılındaki bir yasakla Padişah I. Ahmet tarafından bir ferman ile yürürlüğe konulmuştur. Tütünün ekiminin, ticaretinin ve tüketilmesinin yasaklandığı bu fermanla yasağa uymayanların da şiddetle cezalandırılacağı belirtilmiştir. Bu tarihten 1620 yılına kadar aralıklarla Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine benzer hükümleri içeren emirler gönderilmiştir. Ancak tütün içenlere şiddetli cezaların tatbik edilmesi IV. Murad döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde 1630 yılında Saruhan bölgesine gönderilen yasaklama bir yıl sonra bütün ülkeye şâmil kılınmış, bundan kısa bir süre sonra 1633 yılında vuku bulan büyük İstanbul yangınının tütün ateşine hamledilmesi sonucunda da tütün yasağının sıkı bir şekilde takip edildiği yeni bir dönem başlamıştır. Sultan IV. Murad

Ara Güler'den

tarafından uygulamaya konan tütün yasağına uymamak, siyaseten katl sebebi sayılmıştır. Ancak dönemin kaynaklarında şiddetli cezalandırmalara rağmen halkın tütüne rağbetinin sürdüğü, hatta yasaklar sebebi ile daha da arttığı nakledilmiştir. Sultan IV. Murad'ın 1640 yılında ölümüne kadar yasaklar aynı şiddette sürmüş, onun ölümünden sonra ise yasakların uygulanmasında bir gevşeme dönemine girilmiştir. Kendisi de tütün içen ve bu sebeple 1633 yılında Halep Kadılığı'ndan azledilen Bahâ-î Efendi'nin 1649 yılında şeyhülislâm olması ve onun tütünün mübah olduğuna dair fetva vermesi ile tütün yasağı fiilen göz ardı edilmeye başlanmıştır. Meselenin artık ticarî boyutunun öne çıkması, Osmanlı yöneticilerinin meseleye bakışını değiştirmiş ve 2. Süleyman döneminde tütün ekiminin devlet gözetiminde ve denetiminde gerçekleştirilmesi amacıyla bir ferman yayımlanmıştır. Bu sayede tütünün hem tarımından hem de ticaretinden yüksek miktarda yıllık vergi elde edilmiştir.¹⁶ Mühimme defterlerinden anlaşıldığına göre tütün yasağının arkasında yalnızca dinî sebepler bulunmamaktadır. Hükümdarlar tütün içmenin

halka ve saray hazinesine sosyal ve ekonomik etkileriyle de ilgilenmişlerdir. Halk arasında tütün yasaklarından dolayı nargile ve nargile şerbetine karşı tepkiler görülmeye başlamıştı. Öyle ki halk bazen nargile içen ya da nargile suları ile etraflı kirlettiğini düşündüğü kişileri dönem içerisinde görevli birime şikâyette dahi bulunmuştur. Nitekim 11 Ağustos 1893 tarihli belgede yer alan, Galata ve Beyoğlu taraflarında mahalle arasındaki küçük kahvehanelerin akşamları önlerine iskemle atıp, oralarda oturan bir takım hamal, tulumbacı ve merkebcî gibi kişilerin toplanarak nargile sularını sokak ortasına dökmeleri sebebiyle meydana gelen kötü görüntü ve kirlilikten dolayı bazı mahallelerin oturulamayacak hale geldiği belirtilerek şikâyette bulunulmuş ve şikâyette adı geçen mahallelerin temizliğine ve taharetine dikkat etmesine dair uyarıların yapılması istenmiştir.¹⁷ Tütün yasağı ile birlikte devlet denetimi ve kontrolü altında bulunan nargile tütününü, nargile şişeleri ve bunların ülkeye giriş çıkışları daha sıkı bir şekilde uygulamaya tabi olmuşlardır. Bu durumu örneklendirecek olursak, 15 Ocak 1906 tarihli arşiv belgesinde, Galata'da Mahmud Paşa camisinin karşısında var olan bazı kahvehaneler ile çaycı dükkânlarında üzerlerinde İran Şahının resminin işlenmiş olduğu ile Türkçe bazı ibarelerin yazılı olduğu nargile şişelerinin satışının yapıldığı ve kahvehanelerde kullanılan bu nargile şişelerinin nereden geldiğinin ve gümrükten nasıl geçirildiğinin araştırılmasına dair önemli bir uyarının yer aldığını görmekteyiz.¹⁸

Sonuç: İngiliz gemicilerin 1600'ü yıllarda İstanbul'a tütününü getirmeleri ile birlikte Türkler tütün ile tanıştı. Tütünün değişik kullanım biçimleri arasında tütün çiğneme, enfiye, pipo, puro, sigara ve nargile bulunmaktadır.¹⁹ Tütünün kullanım şekillerinden biri olan nargile ise kültürel bir öge olarak Osmanlı İmparatorluğunda kendine yer edinmiş, kimi zaman bir saray kültürü, kimi zaman bir dönemin edebiyat içeceği, kimi zaman yüksek dereceli devlet adamlarının kullandığı bir keyif unsuru haline gelmiştir. Nargile ve tütün takımları zaman içerisinde yaşanan merkezi otoritenin birtakım yasaklamalarına rağmen -özellikle Sultan IV. Murad dönemindeki tütün yasağına rağmen- bir dönem tavan arasına kaldırılmış olsa da yasakların hafifletilmesi ya da kaldırılmasıyla beraber tavan aralarından çıkarılmış ve hayatiyetini devam ettirmiştir. Önceleri belirli yaşın üzerindeki kişilerin, belli bir adap ile içtikleri nargile, bir dönem kaybolmaya yüz tutmuş ise de son yıllarda popülerliğini arttırmış bir şekilde sadece kendi ülkemizde değil çeşitli ülkelerdeki eş zamanlı yükselişi ile varlığını hala devam ettirmektedir.

¹⁶ Mehmet Kalaycı, Eyüp Öztürk, a.g.m., s. 11.

¹⁷ BEO_000255_019053_001_002. / 11 Ağustos 1893.

¹⁸ ZB_00370_00071_001. / 15 Ocak 1906.

¹⁹ Nüket Subaşı, Nazmi Bilir, "Nargile İçenlerin Nargile İçme Konusundaki Bilgi, Tutum ve Davranışları", Toraks Dergisi, S.6, C.2, 2005, s. 138.

TEŞKİLAT-I MAHSUSA'NIN KURULUŞU VE KUŞCUBAŞI EŞREF

Sinan KURT*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Giriş: Osmanlı, büyük bir devlet olmasına rağmen, son iki yüz yıl içerisinde yaşadığı bunalımlar devlet mekanizmasının çökmesine sebep olmuş, ardı ardına yapılan savaşlar sonucunda devlet iyice zayıflamış ve dağılma sürecine girmiştir. Yani 19.yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti artık süper güç olma olasılığını yitirmiş ekonomi çökmüş, askeri yapı iflas etmişti. *Osmanlı yönetimi geçmişin görkemini hıyla avunmakta, düne bakıp günü için suçlular yaratmaya çalışmaktadır. Oysa çok zamandır dünyanın yeni güç merkezleri Avrupa ve Amerika'dır.*¹ Yazarında bahsettiği gibi bu döneme damgasını vuran; hem ekonomisiyle hem de teknolojiyle Osmanlı Devleti'ni geride bırakmış, Batı'nın büyük devletleri dünyanın yeni güç merkezleri haline gelmiştir. Avrupa köklü değişiklikler içerisinde yeni bir devrim yaşarken, Osmanlı her geçen gün yeni bir milliyetçilik dalgasıyla sarsılmaktaydı. Bulgarlar, Yunanlılar, Arnavutlar, Karadağlılar, Sırp, diğer cephede ise Araplar ile mücadele etmekteydi.

*Yerli Arapları kendi taraflarına çekmeye yönelik çabalarının bir sonucu olarak, 1873'de Osmanlı hükümetine Aden ve Yemen bölgesindeki şeyhlerin kendi yönetimleri altına girmek istediklerini bildirmekte çekinmemişlerdi. Bu girişimleri bile İngilizlerin yakın bir gelecekte Arap yarımadasının Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmasında ne denli etkili olacaklarını gösterecek nitelikteydi*²

Adım adım zayıflayan Osmanlı Devleti, silah ve teknoloji den geri kalıp duraklamaya başlayınca, Batı'nın tarihten gelen düşmanlıkları köpürmüştü. Osmanlı devleti bu düşmanlarının karşısında durabilecek ne gücü ne de takati kalmıştı. Sadece bir takım gelişmeler ve bu gelişmelerin öncülleri diyebileceğimiz kişiler bu geri kalmışlığı engellenmek için ellerinden geleni yapıyordu. Edebiyat alanında yapılan bu gelişmeler daha çok Avrupa ya yöneliktir. II. Abdülhamid, devleti bu kötü gidişten kurtarmak, en azından devletin ömrünü biraz olsun uzatabilmek için elinden geleni yapmış, hiçbir komploya ve saldırıya boyun eğmemiştir. Bütün devlet yapılanmasında yeni düzenlemeler yapmış ve devletin hem ekonomik hem de siyasi kariyerinde yeni imaj yaratmaya çalışmıştır. Ama iki yüz yılın vermiş olduğu yorgunluk Osmanlı devletinde huzursuzluk, kargaşalık ve isyanlarla adeta dolup

taşmıştır. Buna rağmen, Abdülhamid karşı strateji ile devletin umumi gücünün zayıflamasının önüne geçmiş, bu sayede devlet otuz üç yıl gibi bir süre daha ayakta kalmıştır. Abdülhamid'in yaptığı en büyük çalışmalardan biri de ülkede istihbarat faaliyetlerinin de temelini atmış olmasıdır. Nitekim Avrupalıların Osmanlı toprakları üstündeki faaliyetlerinden bunalan Abdülhamid, kendisi de karşı hamleler için bir gizli örgüt kurmaya karar vermiştir. Abdülhamid, bu sayede ülkede olup bitenden haberdar oluyor, aynı şekilde karşı stratejiler geliştirerek düşmanın hamlesine karşılık veriyordu. XIX. Yüzyıl'ın sonlarına doğru bu istihbarat örgütü giderek devletin güçlenmesi için siyasi taktik geliştiriyor, devletin daha uzun ömürlü olması için stratejiler üretiyordu. Abdülhamid bu sayede bir sürü kirliliği bozmuş hem ticarete hem siyasi dengelerle Osmanlı'ya bağlı tüm bölgelerde hâkimiyeti yeniden sağlamaya çalışıyordu. Hatta padişah bu yüzden çok ciddi bir suikastta bile uğramıştı. 1905 yılının Temmuz'unda Yıldız Cami avlusunda patlatılan bomba, asker ve sivil olmak üzere tam 26 kişiyi öldürmüş ve 58 kişiyi de yaralamıştı³. İşte Abdülhamid'in kurduğu bu teşkilatın adı *Yıldız İstihbarat Teşkilatı* idi.⁴

Teşkilat-ı Mahsusa: Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, Enver Paşa'nın teşkilatın kurulmasına ilişkin gizli bir emir yayınladığı 5 Ağustos 1914'e kadar Teşkilat-ı Mahsusa resmi bir kimlik kazanmamıştı.⁵ Kuşçubaşı Eşref'e göre, 1911 ile 1913 yılları arası bir tarihte gayr-i resmi olarak Teşkilat-ı Mahsusa diye adlandırılmaya başlandı. Yine Kuşçubaşı'ya göre, Teşkilat; ister *Batı Trakya Geçici Hükümeti*, ister *Fedai Zabitan*, ister *Umur-i Şarkıyye* olarak adlandırılabilir, aynı insanların toplandığı bir teşkilat olduktan sonra adının hiçbir önemi olmadığını belirtmiştir. Teşkilatın asıl oluşum bünyesine bakmak gerekirse, 1903 ile 1907 yılları arasında oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Çünkü Philip H. Stoddart; Kuşçubaşı Eşref ve birkaç sürgün kaçağın Arabistan'da II. Abdülhamid'e karşı ihtilalci bir cemiyet kurduklarından bahseder. 1908'de meşrutiyetin ilanından sonra Enver Bey ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diğer

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalı, e-mail: sinan_93@hotmail.com.

¹ Emin Demirel, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul;2008, s.53.

² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi I İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004, s.61.

³ Harun Tuncer, *Sultan Abdülhamit Han'a Yapılan Suikastın Perde Arkası*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010, s. 11.

⁴ Karan Kaya, *Türk İstihbarat Tarihi Yıldız İstihbarat Teşkilatı Ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*, s. 28.

⁵ Philip H. Stoddart, *Teşkilat-ı Mahsusa*, Çev. Tansel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul 2003, s. 54.

<https://www.facebook.com/cerkezkuscubasi/>

liderleri bu gurubu, Arabistan'dan çağırıp, hem Abdülhamid'e karşı kullanmak için, hem de kendilerine karşı oluşan gruplaşmayı önlemek için görevlendirmişlerdi.

Amacı ve Hedefleri: Bu örgütün amacı; bir taraftan bütün Müslümanları bir bayrak altında toplamak ve böylece Türk-İslam idealine ulaşmak, Diğer taraftan da Türk milletini siyasi bir bütünlük içinde Turan idealini gerçekleştirmekti. Yani bu düşüncede olan Enver Paşa ile İttihat Ve Terakki'nin diğer liderleri bir yandan Emiri Efendi'nin İslam Birliği görüşünden etkilenirken, diğer yandan da Ziya Gökalp'in Türkcülük görüşünden etkilenmişlerdir. Teşkilat-ı Mahsusa'ya çok büyük umutlar bağlayan İttihat ve Terakki yönetimi; kendi bünyesinde oluşturduğu bu örgüt sayesinde hem İslam, hem de Türk yurdunda çeşitli taklitler geliştirerek işgallere karşı direniş gösteriyorlardı.⁶ Diğer belgelere bakarsak; yine Teşkilat-ı Mahsusa'yı bileyen ve oluşmasında çok büyük önem arz eden bir diğer husus ise, Batılı Devletlerin İslam ve Türk âlemine karşı takındıkları tavidir. Osmanlı Devleti bu durumdan çok tedirgin olmuş ve hatta bunlara karşı tedbir almak vaktinin geldiğini anlamıştı. Zaman geçtikçe de Osmanlı'daki Batı'ya hayranlık duygusu yerini korku ve tedirginliğe bırakmıştı.⁷ Bu bilgileri de aktardıktan sonra Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk kurulduğu yıllardaki en önemli isimleri hakkında bilgi vermek gerekir. Bu isimler: Enver Paşa, Kuşçubası Eşref ve Süleyman Askeri Bey başta olmak üzere; Üsküdarlı Yüzbaşı Muhtar Bey, piyade subayı Rüşühi Efendi(Atatürk'ün yaveri), Hasekitalı Fuad, piyade subayı Dağıstanlı Ruhi(Kurtuluş Savaşı'nda general olmuştur), piyade subayı

Şevket Seçkin, Kıdemli Yüzbaşı Trabzonlu Rıza, Kurmay Yüzbaşı Şerif ve Süvari Binbaşı Eyüplü Hüsamettin.⁸

Genel olarak baktığımızda, Teşkilat-ı Mahsusa kurulduktan sonra amacına ulaşmak için gerçekten de çok büyük alana yayılmıştır. Yayılma sahasına bakacak olursak; Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp, Bingazi, Afrika ortaları, Mısır, Habeşistan, Sudan, Zengibar, Somali, Malay Adaları, Belucistan, Afganistan, Rus ve Türkistan, Hive, Kafkasya, Moğalistan, Kırım, Arnavutluk, Trakya ve Makedonya sahasına uzanmıştır.⁹ Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu denli geniş bir coğrafya da gösterdiği faaliyetlerin amacı, Türk ve

İslam dünyasını ayakta tutmaktır. Dönemin olumsuz şartlarına rağmen bu mücadelenin verilmesi, Türk milletinin İslam'a ve milli bağımsızlığına ne kadar düşkün olduğunun apaçık bir delili olmuştur. Kısaca Teşkilat-ı Mahsusa, en zor şartlarda bile imza attığı inanılmaz eylemlerle bir döneme mührünü vuran gizli bir örgüttür. Bu örgüt, I. Dünya Savaşı başta olmak üzere Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar olan süre zarfında gurur verici faaliyetler göstermiş, Özellikle Balkanlar'da ve Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinde İttihat Ve Terakki'nin fedakâr subayları sayesinde işgallere karşı direnişler organize etmiş, böylece İtilaf Devletleri hem maddi hem de manevi olarak çok büyük kayıplara uğramıştır. Kuruluşundan hemen sonra, yine Enver Paşa'nın emri ile Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına Kurmay Binbaşı Süleyman Askeri Bey getirilmiştir.¹⁰ Yine Süleyman Askeri Bey'in emrine Enver Paşa tarafından seçme subaylardan oluşan ve *Osmancık Gönüllü Alayı* adı verilen profesyonel bir birlik tahsis edilmiştir. Bu birlik Süleyman Askeri'nin işini oldukça kolaylaştırmış olmakla beraber, kuruluş amacına da çok iyi hizmet etmiştir. Bu kısım da burada sonlandırdıktan sonra, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşunda bu örgüte başkanlık yapmış ve aynı zamanda kuruluşunda en önemli rolü oynamış iki önemli isimden bahsedeceğiz.

Kuşçubası Eşref'in Hayatı: Biyografisine Giriş: Kuşçubası Eşref, 1873 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Mustafa Nuri Bey'in Kafkasya kökenli *İbih* kavmine mensup olduğu söylenmektedir. Babasının soyuna bakacak olursak Kafkas liderlerinden Sultan Sencer Han'ın soyundan gelmekle birlikte,

⁶ Samih Nafiz Tansu, İki Devrin Perde Arkası Teşkilat-ı Mahsusa, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2016, s. 101.

⁷ Atilla Çeliktepe, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 77.

⁸ Tansu, a.g.e., s. 102.

⁹ Çeliktepe, a.g.e., s. 77.

¹⁰ İlyas Kara, Teşkilat'ın Silahsörü Yakup Cemil, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul 2005, s.132.

Kuşçubaşı'nın da Sencer ismini almasındaki yegâne sebebinde bu olduğunu söylememiz yerinde olur.¹¹ Burada bir konuya daha değinmek gerekirse, Kuşçubaşı'nın Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in soyundan geldiğine ait bazı söylentilerin de olduğunu belirtelim. Ancak bu söylenti oldukça karışık olmakla beraber, kaynak bakımından da desteksiz olduğu için araştırılmaya ve açıklanmaya muhtaçtır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ruslar, Güney'e doğru yayılıp Kafkasya bölgesini işgal edince Kafkas halkının bir kısmı çareyi Anadolu'ya sığınmakta buldu. İşte Kuşçubaşı'nın ailesi de bu istiladan kaçıp Anadolu'ya sığınan ailelerden bir tanesiydi. Bu aile, Sultan Abdülaziz önderliğinde Bursa'nın 50 mil batısında bulunan Manyas civarında bir çiftliğe yerleştirilmişti. Kuşçubaşı'nın halası, sarayda görevli Hacı Muhtar Bey ile evlenince, Mustafa Nuri Bey de padişahın kuşçubaşısı olan Reşit Bey ile tanışma şansı bulmuştur. Ardından Mustafa Nuri Bey de sarayın bir birimi olan Kuşçu Ocağı'na kaydolur. Böylece birkaç yıl içinde Sultan Abdülhamid'in güvenini kazanan Mustafa Nuri Bey, sarayın yeni Kuşçubaşısı olarak Reşit Bey'in yerine geçmiştir.¹²

Kuşçubaşı, Beşiktaş'taki Hamidiye ilkokulunu bitirince, Sultan Abdülhamid'in emri ile Kuleli askeri lisesinin saray memurlarının çocuklarına ayrılan *Sınıfı Mahsusa*'ya kaydolur. Kuşçubaşı'nın kendi anlattıklarına göre, okul idaresinin sürdürdüğü istibdada dayanamayıp sınıf arkadaşlarıyla beraber bu durumu protesto etmek için gösterilerde bulunurlar ve hepsi tutuklanır. Bu gurubun hepsine kendi de dâhil olmak üzere ceza verilmesi kararlaştırılmıştır. Netice itibari ile mensubu olduğu tüm gurup dağıtılır ve sürgün edilir. Kuşçubaşı'da kendisini bir anda Edirne'de bulur. Netice itibari ile affedilir ve İstanbul'a dönmesine izin verilir. Macerayla yarıda kalmış olan okul hayatı tekrar Kuleli'den devam eder ve buradan mezun olur. Mekteb-i Harbiye'nin süvari bölümüne girer ve burayı da bitirince 1898'de Makedonya'ya bir süvari alayına tayini çıkar. Ama ne yazık ki buradaki görevi sırasında uğraştığı siyasi faaliyetleri yüzünden yine meslek hayatı sürgünle neticelenmiştir. Bu sefer babası ve kardeşi Selim Sami ile birlikte Hicaz'a sürülmüşlerdir.¹³ Kuşçubaşı, bu sefer Eylül 1900'de El-Taif kalesine hapsedilmiştir. Birkaç hafta sonra oradan kaçır ve Cidde'ye gelir ama burada da yakalanmış ve bu sefer de Mekke'deki Cihad kalesine hapsedilmiştir. Sık Sık yaşanan bu kaçma yakalama olayları aslında Kuşçubaşı'nın Ortadoğu'daki macerasının başlangıcını teşkil etmiştir.

Kuşçubaşı Ortadoğu'da: Kuşçubaşı Eşref, en sonunda Osmanlı istibdadına bu şekilde çözüm bulamayacağını anlayınca padişahın Hicaz'daki idaresine karşı bir çete kurmayı planlamıştır. Bu çetede ilk başta Selim Sami, Çerkez Tahir ve Faraj el Mısri bulunuyordu. Kurdukları bu örgütün adına da

Arap İhtilal Komitesi adını vermişlerdir.¹⁴ Bu komite daimi şekilde birbirleriyle boğuşan Arap aşiretlerinin aralarındaki kavgaları unutturarak, müşterek düşmanları olan padişaha karşı beraber mücadele etmek için kurulmuştu. Yani asıl kuruluş gerekçesi buydu. Fakat başarılı olamaz. Bu sefer Hicaz'ın diğer bölgelerine yayılan ve çok kalabalıklaşan bu çete, Osmanlı'nın iyi yetiştirilmemiş düzensiz askeri birliklerine karşı profesyonelce savaşarak şöhret kazanmaya başlamıştır. Bu komite, aynı zamanda padişahın ordusunun ne kadar çürük ve yetersiz kaldığını ispatlamıştır. Padişaha karşı daha birçok olaylar tertipleyen Kuşçubaşı, Abdülhamid'e karşı nefretini daha da açık göstermek için *Sürre Alayı*'nı soydukları da elde olan veriler arasındadır. Bunu duyan padişah, Kuşçubaşı'ya karşı tedbirleri daha da artırmak için bizzat orduya emir vermiştir.

Bu arada Eşref'in bu komiteye mali ve siyasi destek sağlamak için Hindistan'a gittiğini görüyoruz. Şimdi tekrar Kuşçubaşı'nın söylediklerine bakacak olursak; 1900 ve 1908 yılları arasında Arap yarımadası anarşi ve şiddet olayları ile çalkalanmaktaydı. Buradaki aşiretler ganimet almak ve bölgeyi istikrarsızlaştırmak için olaylar çıkarmaya başlamışlardı. Bu duruma maalesef Osmanlı yönetimi de çare bulamıyordu. Padişah en sonunda Kamu düzenini sağlamaya yönelik teklifiyle teslim oldukları takdirde Kuşçubaşı ve adamlarının af edileceğini bildirince Eşref Bey bunu kabul etmiştir. Fakat padişah affi iptal edince Kuşçubaşı'da son anda kurtularak Bahreyn'e kaçmayı başarmıştı.¹⁵ Bahreyn'den Mısır'a geçmiştir. Kuşçubaşı'nın Mısır'a geldiği bilgisini alan padişah, hemen gizli bir ekip görevlendirerek takip emri vermiştir. Fakat bunu fark eden Kuşçubaşı, buradan kaçmanın yolunu bulmaya çalışmıştır. Sonunda kıyafet değiştirerek Hac'dan dönmekte olan fakir bir Mısırlı'nın teşkil ettiği bir kafiye katılmıştır. Oradan Port Said'e varınca eski bir arkadaşının lokantasında garson olarak çalışmaya başlamıştır. Burada belki günlerce çalışmış ve sonunda izini kaybettirmeyi başarmıştır. Ortalık durulduktan bir müddet sonra tayfa olarak bir İtalyan gemisinde iş bulmuş ve bu gemiyle Kıbrıs'a geçmiştir.¹⁶ Kuşçubaşı'nın Kıbrıs'a geçmesinin nedeni burada İttihat ve Terakki'nin bir hücresi bulunmasıydı. Nihayet buraya geldiğinde bu cemiyetin üyeleri tarafından karşılanmıştır. Burada birkaç gün misafir edildikten sonra devletin gündemini ilgilendiren birçok toplantılara katıldığını biliyoruz. Eşref, buradan ani bir şekilde Paris'e geçmeye karar vermiştir.

Kuşçubaşı Avrupa'da: Paris'e varan Kuşçubaşı, artık Abdülhamid ile kişisel savaşa dönüşmüş olan mücadelenin en önemli halkasını burada devam ettirmiştir. Orada Dr. Nazım ve Ahmet Rıza gibi kişiler ona yoldaşlık edeceklerdir. Ama Kuşçubaşı ihtilali gerçekleştirmek için Paris'i hem pasif hem

¹¹ Eşref Kuşçubaşı, Teşkilat-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürlüğü Eşref Bey'in Hayber Anıları Hayber'de Türk Cengi, yay. haz. (Philip Stoddart ve Basri Danişman), Arba Yayınları, İstanbul 1997, s.215.

¹² Ahmet Efe, Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref, Bengi Yayınları, İstanbul 2007, s. 2.

¹³ Kuşçubaşı, a.g.e., s. 216.

¹⁴ Çeliktepe, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu, s. 121.

¹⁵ Kuşçubaşı, a.g.e., s. 218.

¹⁶ Çeliktepe, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu, s. 124.

de uzak bulunduğunu belirterek bu işin Paris'ten yürütülmeyeceğini belirtmiş ve Oradaki arkadaşları olan Jön Türkleri bırakıp, Makedonya'ya geçmiştir. Makedonya'da İttihat ve Terakki Cemiyeti adına hücreler oluşturmak için dolaşan Kuşçubaşı, aralarında Enver Paşa ve Süleyman Askeri'nin bulunduğu önemli isimlerle çok profesyonel bir teşkilatlanma gerçekleştirmiştir. Sonunda bu gurubun Balkanlar'daki faaliyetleri o kadar genişlemiştir ki, padişah bile isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Kuşçubaşı nihai hedefinin ilk büyük adımını böylece atmış oluyordu. Fakat bu durum neticeye varmadan Kuşçubaşı Eşref'in başı yine derde girecektir. Gıyabında açılmış bir dava neticesinde Divan-ı Harp mahkemesi onu ölümlü infazına karar vermişti. Fakat ilginçtir ki, Kuşçubaşı Eşref'i ölümden kurtaran isim, padişahın en yakın adamlarından biri olan Şemsi Paşa'ydı.¹⁷ Doğrusu işin bu yanı açıklamaya muhtaçtır. Şemsi Paşa, daha sonra kendisi bir İttihatçı olan Teğmen Atif tarafından Manastırda öldürülecektir. Bu olaylar yaşanırken zaten II. Abdülhamid de II. meşrutiyeti ilan etmişti. Aslında padişah, ihtilalden sonra bile Kuşçubaşı'nın serbest bırakılmasını istememiş ve göz hapsinde tutulmasını istemişti. Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın güvencesi altında Kuşçubaşı'na af verilerek serbest bırakılmıştı. Kendisi ikamete mecbur kaldığını söyleyen Kuşçubaşı, padişaha bir daha vatana ihanet girişiminde bulunmayacağına dair söz verince padişah tarafından İzmir'deki çiftliğe yerleştirilmişti. Uslu kalması şartıyla da kendisine günde bir altın verildiği iddia edilmiştir. 1908 ihtilali gerçekleştikten sonra, Enver Paşa ve arkadaşları, Kuşçubaşı Eşref'e yüksek maaş karşılığı siyasi görevler teklifinde bulunmuşlardır. Fakat siyaseti ve bürokrasiyi kendi yapısına uygun görmeyen Kuşçubaşı, bu tekliflerin hepsini reddetmiştir.

Trablusgarp Harbi ve Balkan Harplerinde Kuşçubaşı 1911'de İtalyanlar Trablusgarp'a (Günümüzde Libya) saldırınca Enver Paşa eski silah arkadaşlarına çağrıda bulunmuştur. İkinci bir savunma hattını teşkil etmedikleri takdirde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki son toprak parçasının da elden çıkması an meselesiydi. Bu sırada kahramanımız Kuşçubaşı, Doğu Anadolu'da intikal etmekteydi. Bu olumsuz haberi alınca, hemen Trablusgarp'ın kurtuluşu için oluşturulan gönüllü birliğin içine dâhil olmuş ve Bingazi vilayetine vardığında, Derne Cephesi'nde çarpışan Bedevi mücahit birliğine tayin edilmiştir.¹⁸ Bir Türk komutanın emrinde Arap gönüllülerle kurulan bu birlik ile mücadeleye başlanmıştı. Enver Paşa tarafından daha fazla asker toplanabilmek için ilk defa *Türk-İslam* çağrısı yapıldı. Ama bilindiği gibi bu çağrının savaşın yönünü değiştirdiği pekte söylenemez. Bir buçuk yıl sonra 1912'de, Balkan Savaşı patlak verince, Enver Paşa bu sefer gizlice Libya'yı terk ederek İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. Tıpkı Süleyman Askeri ve Mısırlı el Mısıri ve Çerkes Reşit'in kaldığı gibi Kuşçubaşı'da Trablusgarp'ta kalmıştır.

Fakat bu durum çok uzun sürmeyecek, Enver Paşa onları da bir an önce İstanbul'a çağıracaktı.

Garb-ı Trakya Hükümeti: Enver Paşa'nın emriyle Kuşçubaşı, bu sefer Balkan Savaşlarında mücadele etmek üzere görevlendirilir. Dedeğacın 31 Ağustos'ta alınmasından sonra Kuşçubaşı ve yanındakiler Gümülcine merkezli Batı Trakya Garb-ı Hükümetini kurarlar. Başına da resmi olarak Salih Hoca diye bir isim atanmıştır. Bu devletin askeri kanadından sorumlu kişisi Süleyman Askeri Bey olmuştur. Fakat devletin gayri resmi olarak bütün sorumlusu Kuşçubaşı Eşref'ti. Pekâlâ, Kuşçubaşı'nın bu devletteki resmi görevi ise; *Umumi Milli Komutan, Umumi Çeteler Komutanı* veya *Kuwayı Milliye Umum Müfettişi* gibi çeşitli unvanlar ile tanınıyordu.

Bazı Cumhuriyet kaynaklarında Kuşçubaşı ve Arkadaşlarının kurduğu bu geçici hükümet tamamen bağımsız hareket eden ve Osmanlı yönetimine başkaldırmış bir devlet olarak tanıılırken, Bazı kaynaklar da ise; İlk başlarda İttihat ve Terakki'ye bağlı Enver Paşa'nın komutasında kurulmuş, fakat sonradan isyan ederek bağımsızlığını ilan etmiş bir hükümet olarak tanınmıştır. Biz bu yazımızda her iki görüşe şüpheyle yaklaşmayı makbul görüyoruz. Çünkü Kuşçubaşı ve silah arkadaşlarının hiçbir şekilde Osmanlı yönetimini elinde bulunduran İttihat ve Terakki gurubuna karşı ihanette olmadığı fikrindeyiz.

I. Dünya Savaşı: 1914 senesi Temmuz ayının son günlerinde dünya tarihinin en önemli savaşlarından biri olan I. Dünya Savaşı patlak vermişti. Alman ordusu, daha seferberliğin altıncı günü Belçika'yı ve Fransa'yı işgal etmişti. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, Almanya'nın uzattığı ittifak elini geri çevirmeyerek Osmanlı topraklarının emperyalist Avrupa Devletlerine karşı koruyabilmek adına Almanya safında savaşa girmiştir. Seferberliğin ilan edildiği günün gecesi, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* Merkezi Umumisinde önemli bir toplantı yapılmış ve önemli kararlar alınmıştır. Bu kararların en önemlisi de Osmanlı Devleti'nin dağılmasını engelleyecek ve aynı zamanda düşman topraklarındaki hareketi kolaylaştıracak bir teşkilat kurmaktır. Bu teşkilat yukarıda da bahsedildiği üzere 5 Ağustos 1914'de kurulan Teşkilat-ı Mahsusa idi.¹⁹

Ölümü: Kuşçubaşı, kaderin bir cilvesi olsa gerek ki Kurtuluş Savaşı sona erince yıllar önce babasına Sultan Abdülhamid tarafından verilen çiftliğe çekilmiştir. Sonuç olarak ömrünün geri kalan 25 yılını da burada tamamlamıştır. Hareket dolu hayatıyla, Türk tarihinin en zor zamanlarında, en önemli görevleri üstlenmiş olan Kuşçubaşı, Şüphesiz sadece Türk istihbaratı değil, Dünya istihbaratının da konuştuğu bir isim olmayı başarmıştır. Netice itibarı ile 1964 yılında 91 yaşında hayata gözlerini yummuştur.

¹⁷ Kuşçubaşı, a.g.e., s. 219.

¹⁸ Efe, Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref, s. 62.

¹⁹ Arif Cemil, Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa, Yayına hazırlayan (Metin Martı), Arma Yayınları, İstanbul 2006, s. 9.

XVIII. YÜZYIL İSTANBUL MAHALLELERİNDE MÜKELLEFIYET-İ AHLÂKIYYE VE MAHALLEDEN İHRAÇ

Beyza TOPUZ*

İstanbul Şehir Üniversitesi

Giriş: Hathaway'ın belirttiği gibi, 18.yy. Osmanlı tarihine ilişkin yapılan çalışmaların çoğu, Akdeniz dünyasındaki diğer devletlerde olduğu gibi, kendinden önce ve sonraki dönemlerde neler olup bittiğiyle ilişkilendirilmiştir.¹ Devlet-i Aliye'nin 1500'lü yılların "Şanlı yükseliş," 1600'lerin "duraklama" ve 1800'lerle gelen "gerileme" şeklinde nitelenen dönemleri arasında 1700'lü yıllar daha çok "gerileme" ile ilişkilendirilmiş olsa da döneme ait bilinmezlikler hala açığa kavuşturulamamış ve dönemin kendi dinamizmi tam anlamıyla ortaya konamamıştır. Bu noktadan hareketle 18. yüzyılın başlarında İstanbul mahallelerinin sosyal yaşamına ilişkin mahalleden ihraç meselesini konu edinen bu yazıda şeriyye sicillerinin önemi bir kez daha anlaşılmıştır. Siciller evlilikten, boşanmaya, miras konularından, komşu ilişkilerine kadar günlük yaşama dair pek çok noktada önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Buradaki asıl mesele sicillere doğru soruları yönelterek üzerlerindeki sis perdesini aralayabilmektir.

Osmanlı mahalle çalışmaları göz önüne alındığında temelde iki yaklaşımın var olduğu göze çarpmaktadır. İnalçık,² Kafescioğlu,³ ve Kuran'ın⁴ çalışmalarında görüldüğü gibi birinci yaklaşım mahalle kavramına mekânsal olarak yaklaşır. Bu bağlamda mahallenin fiziksel özellikleri, yapısı ve sınırları üzerinde durulur. İkinci yaklaşımda ise mahalle kavramını sosyal açıdan ele alan araştırmacılar görmektedir. Alada,⁵ Behar,⁶ ve Uğur⁷ gibi araştırmacılar ortaya koydukları mahalle

çalışmalarında mahallenin sosyal yapısı, işlevleri ve rolü üzerinde dururlar.

Mahalle hayatı, mahalleli olma bilinci, mahalledeki sosyal kontrol gibi konularda birkaç monografik çalışma da bulunmaktadır. Bu yazının da konusuyla benzer nitelikte olarak mahalle hayatının mahalleli üzerindeki sosyal kontrolü sağlamasına ilişkin Kıvrım⁸ ve Çakır'ın⁹ Gaziantep, Erten'in¹⁰ ise Konya üzerine birer makalesi mevcuttur. Yılmaz,¹¹ Tok,¹² Kaplanoğlu,¹³ Açık¹⁴ ve Çetin,¹⁵ ise çeşitli şehirlerin şeriyye sicillerini çalışarak mahalle hayatında mahremiyet, komşuluk ilişkileri, mahalleden ihraç kararları gibi konular üzerinde durmuşlardır. Bu tür monografiler ise genellikle 16. ve 17. Yüzyıllar üzerinde dururken 18. Yüzyıla ilişkin literatürde yine bir boşluk göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada elde edilecek bulgulardan hareketle ileride yapılacak daha kapsamlı çalışmalarda, literatürdeki söz konusu boşlukları doldurmaya yönelik çalışmalara katkı sağlama amacı güdülmektedir. Bu amaç doğrultusunda 1700-1705 yılları arasında İstanbul Ahi Çelebi, Bab, Üsküdar, Galata, Topthane mahkemelerine ait toplam 34 şeriyye sicili taranmış ve mahalleden ihraç davaları incelenmiştir.

18. Yüzyıl İstanbul Mahallelerinin Sosyo-Mekânsal Özellikleri: Tüm modern dönem öncesi toplumlarda olduğu gibi, 18. yüzyıl İstanbul mahalleleri de İstanbul'un sadece fiziki ve idari yapısının bir parçası olmaktan ziyade sosyal ve kültürel

* İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, byztpz@gmail.com.

¹ Bu çalışma, Beyza Topuz, "In Pursuit of Social Cohesion and Harmony in Urban Space: The External and Internal Dynamics of Neighborhoods in Early Eighteenth-Century Ottoman Istanbul" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018) adlı tez çalışmasının bir ürünüdür.

² Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth Century Ottoman History," *Mediterranean Historical Review* 19, no. 1 (June 2004), 29.

³ Halil İnalçık, "Istanbul: An Islamic City," *Journal of Islamic Studies* 1 (1990): 1-23.

⁴ Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinople Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision and the Construction of the Ottoman Capital* (Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2009).

⁵ Aptullah Kuran, *Eighteenth Century Ottoman Architecture* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977).

⁶ Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle* (İstanbul: Sümer Kitabevi, 2008).

⁷ Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle* (Albany: State University of New York Press, 2003).

⁸ Yunus Uğur, "The Historical Interaction of the City with its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries" (Ph.D. diss., Boğaziçi University, 2014).

⁸ İsmail Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat: 17. Yüzyılda Gaziantep Örneği," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 1 (2009): 231-55.

⁹ İbrahim Ethem Çakır, "XVI. Yüzyılda Ayntab'da Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Mahalle Halkının Rolü," *Bilgi* 63 (Fall 2012): 31-54.

¹⁰ Hayri Erten, "Neighborhood Consciousness as a Social Control Mechanism According to the Ottoman Judicial Records in the 17th and 18th Centuries (The Case of Konya)," *Bilgi* 62 (Summer 2012): 119-38.

¹¹ Fikret Yılmaz, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair," *Toplum ve Bilim* 83 (Winter, 1999/2000): 92-109.

¹² Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII ve XVIII Yüzyıllarda Kayseri Örneği)," *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18 (January 2005): 155/173.

¹³ Raif Kaplanoğlu, "Mahalle Hukukunda 'Hüsn-i Hal', 'Su-i Hal' ve Mahalleden İhraç Kararları," *Bursa Araştırmaları Dergisi* 36 (Spring 2012): 49-57.

¹⁴ Turan Açık, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme," *OTAM* 35 (Spring 2014): 1-39.

¹⁵ Cemal Çetin, "Anadolu'da Kapiya Katran Sürme Vak'aları: Konya Şer'iye Sicilleri Işığında Hukukî, Kültürel ve Toplumsal Boyutları (1645-1750)," *International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9, no. 1 (Winter 2014): 133-56; Cemal Çetin, "Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)," *International Journal of History* 6, no. 6 (December 2014): 43-70.

bir birim olma özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal düzen ve asayişin sağlanması ve korunması kadar toplumsal değerlerin hem üretilmesi hem de hayata geçirilmesi mahallelerde mümkün olmaktadır. Cerasi'nin de belirttiği gibi Osmanlı şehirlerindeki mahallelerin tek bir açıdan ele almak doğru değildir. Değişen fiziki sınırları, sosyal hayattaki işlevi gerek dini ve gerek etnik olarak heterojen yapısı hasebiyle Osmanlı şehrinde mahalle denildiğinde çok yönlü bir yapıdan söz edilmektedir.¹⁶ Mahalle sınırları her zaman belirsiz olmuştur. Her ne kadar kimi fiziksel sınırları olsa ve belgelerle mahalle kapılarında bahsedilse dahi söz konusu sınırlar kat'i ve değişmez değildir. Fiziksel sınırlardan ziyade, mahallelerin algısı ve mahalle aidiyetleri bir mahalleyi diğerinden ayıran en önemli faktördür.

Mahallelerde yer alan kimi ortak binalar ise dikkat çekmektedir. Her mahallenin, büyüklüğüne göre bir mahalle mescidi ya da camisinin olduğu bilinmektedir. Mahalle nüfusunun gayr-i Müslimlerden oluştuğu Galata, Pera, Balat gibi yerlerde ise dini cemaatin inançları doğrultusunda bir kilise veya sinagog bulunmaktadır. Ayrıca, sıbyan mektepleri ve hamamlar mahallelerde karşımıza çıkan diğer mimari yapılarıdır. Kimi mahallelerde dergâh, tekke veya zaviyelere de rastlanabilmektedir. Her ne kadar ticari hayat yerleşim yerlerinin dışında ve belirli mekânlarda toplanmış olsa da mahalle içlerinde de küçük dükkânlar ve seyyar satıcılar bulunmaktadır. İmam ise mahallenin tek olmasa da en yetkili kişisidir. Mahalle imamlarının, devlete karşı mahallesi ve mahallesine karşı devleti olmak üzere iki tür temsiliyet değeri olduğundan söz edilebilir. Birincisi, imamlar devletin mahalledeki temsilcisidir ve dini vazifelerinin yanı sıra padişah'tan gelen ferman ve hükümlerin halka duyurulması, mahalleliden vergilerin toplanması gibi hususlarda idari görevleri de mevcuttur. Öte yandan, imam, mahallenin dirlik ve düzeninden devlete karşı sorumlu olan kişidir. Mahallede yaşayan kişilerden, onların keyfiyet-i ahvallerinden, mahalleye girip çıkandan devlete karşı sorumlu olan yine imamın sorumluluğundadır. Dolayısıyla imam mahalleliyle ilgili her türlü malumata sahiptir ve merkeze karşı mahallesini temsil etmektedir.¹⁷

Mahalle sakinlerinin dini, ekonomik ve sosyal statülerine göre Osmanlı dönemi mahallelerinin homojen ya da heterojen bir yapıda olduğu tartışmaları değinilmesi gereken bir başka husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada önemli olan, "mahalle" kavramını, çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti'nin barındırdığı coğrafi, yerel ve kül-

türel dinamikleri ve farklılıkları göz ardı etmeden ele alabilmektedir. Balkanlar, Arap toprakları ya da Anadolu şehirlerini yekpare "Osmanlı Mahallesi" adı altında değerlendirmek ve genellemeler yapmak İslam şehri tartışmasından bugünlere taşınan ve kaçınılması gereken bir yaklaşımdır. Bu nedenle, yer ve zaman bağlamında mümkün olduğunca belli bir alana yönelik yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular daha sonra farklı bölgelerdeki şehir ve mahalle tipolojileriyle karşılaştırılarak daha doğru sonuçlar elde etmek mümkün olmaktadır.

Bu açıdan yaklaşıldığında, 18. yüzyıl İstanbul mahalleleri için tam anlamıyla homojen veya heterojen bir yapıdan söz etmek pek mümkün değildir. Bazı mahalleler belli bir dini ve ticari kimliğe göre şekillenmektedir. Örneğin, Balat, Hasköy ve Ortaköy'de daha çok Yahudiler otururken, Ermenilerin Langa, Samatya ve Yeni Kapı gibi semtlerde yoğunlaştıklarını dönemin kaynakları ve seyyahların notlarından öğrenmekteyiz.¹⁸ Aynı meslek grubundan olanların belli bir mahallede toplanması ise çok yaygın olmasa da karşılaşılan bir diğer mahalle yapılanmasıdır. Meslek gruplarına göre kurulan mahallelere örnek olarak Üsküdar'daki Debbağlar Mahallesi verilebilir. Mahalle sakinlerinin çoğunun dericilikle uğraştığını çeşitli kaynaklardan teyit edebildiğimiz mahallenin adı da dericilikten gelmektedir. Cem Behar'ın Kasap İlyas Mahallesi adlı kitabında da belirttiği üzere, belli bir yerden gelenlerin yani hemşerilerin göç ettikleri yerlerde aynı ya da yakın mahallelerde toplanması doğal bir sonuçtur.¹⁹ Bu durum kimi İstanbul Mahallelerinin isimlerinin memleket isimlerinden gelmesini açıklamaktadır. Bu bulgular, İstanbul mahallelerinin belli bir dereceye kadar homojenlik barındırdığını göstermektedir.

Öte yandan, farklı din, kültür veya sosyal statüden insanların aynı mahallede yaşamasına engel teşkil edecek hiçbir sınırlama söz konusu değildir. Dolayısıyla aynı mahalle içinde farklı sınıflardan, dini kimliklerden ve statülerden insanların bir arada yaşadığı göze çarpmaktadır. İncelenen mahkeme kayıtlarında, çok sık olmasa da bir Müslüman'ın gayr-i Müslim bir komşusuna mahkemede şahitlik yaptığı hatta kefil olduğu davalar farklı etnik ve dini kesimlerin aynı mahallede yaşadığı tezini doğrular niteliktedir. Örneğin İstanbul Galata Mahkemesi'ne ait 199 numaralı defterde kayıtlı 1706 tarihli bir davada Galata'da Sultan Bazarı Mahallesi'nden Hasan bin Abdülbaki ile Kostantin veled-i Tanaş ve Anas Tarkoya isimli kimselerin başka bir gayr-i Müslime kefil olduğunu görmekteyiz.²⁰ Öte yandan, mahkemelerde sıklıkla rastlanan durum

¹⁶ Maurice M. Cerassi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğunda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 71.

¹⁷ Bu konudaki benzer görüşler için bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001); Açıık, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme," 26-33.

¹⁸ Örneğin bkz. P. Ç. Inciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956); W. Hamilton Levis, *Levantine*

Adventurer, The Travels and Missions of the Chevallier d'Arvieux, 1653-1697 (London: Andre Deutsch, 1962); Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, Çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988).

¹⁹ Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, 95-113.

²⁰ İstanbul Galata Şerhiyye Sicili (G.Ş.S), 199, 0/6b.

Müslümanların Müslümanlara, gayr-i Müslimlerin ise gayr-i Müslimlere şahitlik etmesidir. Yine aynı defterde geçen 15 davada ise gayri- Müslimlerin gayr-i Müslimlere, Müslümanların da Müslümanlara kefil olduğu davalar bulunmaktadır.²¹

Dönemin Osmanlı toplumunda, Fatih, Vefa, Zeyrek gibi semtlerin mahallelerinde daha çok devlet görevlileri oturmaktadır. Tophane, Fındıklı, Beşiktaş gibi semtlerde yine elit kesimin ikamet ettiği, paşaların ve beylerin konak ve bahçelerinin olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, bazı mahallelerde elit ve varlıklı kesimin yoğunlaşmış olduğu bir gerçektir. Diğer bir yandan Evliya, seyahatnamesinde Beşiktaş'taki Müslüman, Ermeni, Yahudi ve Rum mahallesinden de söz eder.²² Bu mahallelerdeki her Müslüman, Ermeni ya da Rum'un birer bey olduğuna dair ise elimizde bir kanıtımız yoktur. Ayrıca, söz konusu Galata Mahkemesi'ne ait davalarda kefiller arasında el-Hac, Beşe, Çelebi ya da Kalaycı gibi farklı statüleri ifade eden unvanlar ve unvansız isimler bir arada zikredilmektedir. Bu durum yine mahallenin belli bir zümreden oluşmadığını ve farklı sosyal statüdeki kişilerin bir arada yaşadığına örnek gösterilebilir.

Söz konusu kefiller aynı mahalleden olabildiği gibi farklı mahallelerden de olabilmektedir. Bu durum bize mahallenin kendi içindeki heterojenliğinin yanı sıra mahalleler arası etkileşim ve kişilerin mahalle dışından gerek aynı meslek dalına gerek ise aynı cemaate mensup olmak gibi sebeplerden

ötürü sosyalleşebildiğini daha doğrusu "tanınır" olduğu ihtimallerini hatırlatmaktadır.

Mahallenin kolektif yapısı ve mahalleli olma bilinci ise bu çalışmaya konu olan mahalleden ihraç davalarıyla yakından ilişkilidir. Erken Modern toplumlarında olduğu gibi 1700'lü yılların İstanbul mahallelerini de Tönnies'in deyiimiyle *Gemeinschaft*²³ kavramıyla birlikte değerlendirmek daha uygun olacaktır. *Gemeinschaft* kavramı içeriği itibarıyla Türkçe 'ye en uygun "cemaat" olarak çevrilebilmektedir. Müstakil bir araştırma konusu olabilecek 18.yy. İstanbul'unda bireyin varlığın inkâr etmeden, İstanbul mahallelerinin birer cemaat özelliği gösterdiğini bilmek önem arz etmektedir. Mahalleli olma bilincinin yüksek olduğu dolayısıyla her mahallenin sakinleri için bir kolektif kimlik oluşturduğu 18.yy. İstanbul'daki mahalleli olma bilinci, mahallelerdeki yüz yüze ilişkiler ve yüksek etkileşimin hem bir nedeni hem de doğal bir sonucu. Beton yığınlarına hapsolmemiş, genelde bir-iki katlı ahşap mimarisi, dar, yokuşlu ve yer yer çıkmaz sokakları ve insanların sosyalleşme araçlarının modern dönem insanına nazaran daha çok yüz yüze ilişkilere dayandığı söz konusu dönem İstanbul'unda, insanların komşuları hakkındaki farkındalıkları da daha yüksekti. Herkes mahallesindeki insanların yaşayış ve eğilimlerinden bir şekilde haberdar olduğunu, ihraç davalarını incelerken daha detaylı göreceğimiz üzere mahkemeye başvuran davacıların verdikleri ifadelerden an-

²¹ G.Ş.S, 199, 0/5b, 0/7b, 0/8b, 0/9b, 1/1a, 1/2a, 1/4a, 1/5a, 1/6a, 1/7a, 1/8a, 1/9a, 1/2b, 1/3b, 1/4b.

²² Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini, ed. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, and Yücel Dağlı, vol. 1 (İstanbul: Yapı Kredi

Yayıncıları), 217-218, erişim Mart 19, 2018, <http://bizdosyalar.nevsehir.edu.tr/4614c6b6885a1f219d0b17a5311eda12/evliya-celebi-seyahatnamesi-yeni-baski-01---evliya-celebi.pdf>.

²³ Detaylı bilgi için bkz. Ferdinand Tönnies, *Community and Society* (New York: Harper and Row, 1963).

lamaktayız. Söz konusu toplumsal kimlik ve değerlere bağlılığın sadece kültürel bir özellik olmadığını ve pek çok Modern Öncesi toplumda benzer yaklaşımların var olduğunu altını çizmekle beraber, Osmanlı devlet ve hukuk sisteminin uygulamış olduğu *kassâme*²⁴ gibi fail-i meçhul suçlarda, bir takım toplu yaptırımların da mahallelinin daha çok birlikte hareket etmesine ve muhitlerindeki suç oranlarını azaltmanın yanı sıra suça meyilli olan potansiyel tehlikelerin mahalleden definin yolunun açtığı görülmektedir. Dolayısıyla, hem mahallelinin değer yargıları ve iç işleyişi gibi kendi dinamikleri hem de hukuk sisteminin yaptırımları toplumsal düzenin sağlanması yolunda meydana gelen ihraç kararlarının temelini oluşturmaktadır.

Mahalleden İhraç Kararlarına Bir Bakış: İhraç ve nefy yani sürgün kararları, devlet görevlilerinin memurluktan ihracı, kimi öğrencilerin tekke ve zaviyelerden ihracı, ticaret ahlâkı ve esaslarına uymayan esnafın ihracı gibi çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 29 Ramazan 1116 yani Miladi 25 Ocak 1705 yılında kadıya başvuran aralarında iki Müslüman'ın da yer aldığı toplam on sekiz kişi Maçiko adındaki zımmının bostanı taifesi arasında ihtilâle sebep olduğu için ihraç edilmesini talep etmektedir.²⁵ Safer 1117 Miladi Haziran 1705 yılında ise Üsküdar Bab mahkemesinden ihraç edilen iki kâtipten bahsedilmektedir.²⁶ Bu tür kararlarda ortak olan kişilerin kendi halinde olmaması ve etrafına zarar vermesidir.

Mahalleden ihraç talepleri de bize göstermektedir ki, mahalle içinde davranışları hoş karşılanmayan ve mahallelinin kendisinden razı olmadığı muzır kişiler mahallede barındırılmak istenmemektedir. İhraç talepleri ve bu taleplere ilişkin verilen i'lamlar bize göstermektedir ki, mahalle halkı kendi sahip olduğu sosyal kimliğin dışına çıkan ve ikâzlara rağmen istenmeyen davranışlarını sürdüren kişilere karşı kucaklayıcı bir rol üstlenmemektedir. Bir kişi toplumsal normların ve ahlaki değerlerin dışına çıkıyorsa, o kişi için bir sosyal kontrol mekanizması olan ihraç tatbiki uygulanabilir demektir. Bu uygulamada önemli olan kişilerin toplumdaki tanınırlığıdır. Kişinin uzun süreli olarak toplumdaki davranışları, diğer insanlarla ilişkileri, eğilimleri kısacası mahalle içindeki tanınırlığı kişiye referans olmaktadır. Mahkeme kayıtlarında geçen *su-i hâl* ve *hüsn-i hâl* iki şemsiye kavram olarak kişilerin mahalleli nazarındaki kredisini ifade etmektedir. Darp, katl, hırsızlık gibi çeşitli suçlama, kefillik i'lamları ya da şahitlik gibi diğer kayıtlarda olduğu mahalleden ihraç meselelerinde de kişilerin mahalleli nazarında nasıl bilindikleri bu iki kavramla

ifade edilir. Sicillerde geçen ifadelerle ve bir kişinin su-i hal üzerinde olduğunun göstergesi olan davranışlar şu şekilde sıralanabilir:

nâ-mahremden içtinap etmemek, menzillerine giceleri namahrem ademler getirub alenen fisk ve fesad edüb bi'd-defe'at kendülere tenbih oldukta mütebeyyine olmamak, menzillerine namahrem avrat getirmek, fahişe avratlar ile fisk ve fesat itmek, menziline daime maçhulü'l ademler getirub fisk ve fesad etmek, şaribü'l-hamr olub menzillerinde alenen şürb-ü hamr ve fisk ve fesad etmek, kendü halinde olmak, su-i hal üzere olmak, mezbûrenin zevci zabt ü rabtına kâdir olmayub mezbûreden âmâli mahalle vechen mine'l-vucûh emîn ve sâlim olmamak, kendi hâllerinde olmayub dil-i âzâr ve şütûm-ı galîza ile her birimize şetm ve ırzımızı hetk itmek, mahalleye şütûm-ı galîza edüb mezbûrlar sû-i hâl üzere olmak, mezbûrenin yedi ve lisânından ber-vechle emn-i râhatımız kalmamak...²⁷

Öte yandan, kişilerin hüsn-i hal üzere bulduklarına dair mahalleli arasında yaygın bir kanaat varsa, olası bir mahkeme sürecinde mahallelinin iyi hal üzerinde bulunan komşularının lehine şahitlik yaptıkları hatta onlara kefil oldukları gözlenmektedir. Hüsn-i hal üzerine olmanın da bir takım uygun davranışlar sergilemesi ve mahalle hayatına ilişkin sosyal normlara uyması beklenmektedir. Bu normlara uyan kişiler mahkemede şüpheli konuma düştükleri veya davalı olarak şikâyet edildikleri zaman mahallelinin söz konusu kişinin lehine şahitlik yaptığı ve kişinin mahallede ahlâklı, dürüst olarak bilinmesinden mütevellit ilgili şikâyete konu olamayacağını ifadesi verilir. Siciller ve ahkâm defterlerinde bir kimsenin hüsn-i hal üzerinde olduğunun göstergesi olan davranışlar şu şekilde sıralanabilir:

...kendü halinde, hüsn-i hal, ehl-i ırz, ırzaları ile mukayyed, âhıra töhmet-i sâbıkâsi mesmû 'olmamak, hilâf-ı şer'i şerif kendüye taarruz etmeyüb töhmet-i sâbıkaları mesmû'olmamak, ehl-i arza kendi hâlinde kâr u kesbinde mukayyed olub hilâf-ı şer'î şerif vaz'haraket olmayub sâbıkası olduğu ma'lûm ve mesmû'muz olmamakla...²⁸

İhraç edilmenin geçici bir süre veya temelli olması ise davadan davaya göre değişiklik göstermektedir. Kimi zaman davalının belli bir müddet geçirip "nefsini ıslah" ettiğine kâni olduğunda kendi mahallesine dönmesine izin verilirken kimi zaman kişi bir daha geri dönmek üzere mahalleden ihraç edilir. Örneğin 1113 yılının Zi'l-ka'de ayında yani Miladi Nisan 1702 senesinde başkalarının evlerine gidip erkekleri

²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Ali Bardakoğlu, "Kassame," Diyanet İslam Ansiklopedisi 24, 2001, 528-530.

²⁵ B.Ş.S., 79, 29/1a.

²⁶ Üsküdar Şer'iye Sicili (Ü.Ş.S.), 334, 148/1a.

²⁷ Örnek ifadeler için bkz. İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul'da Sosyal Hayat, vol. 1, İstanbul Külliyyatı (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997); M. Emin Serkan, "İstanbul/Üsküdar 415 Numaralı Şer'iye Sicili Transkripsiyonu ve Tahlili" (Master thesis Erciyes University, 2000); Ayşegül Özer, "113 Numaralı Mühimme Defteri'nin (H. 1112-1115/M. 1701-1703) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi" (Master thesis Celal Bayar University,

2003); Ülkü Geçgil, "Üsküdar at the Beginning of the 18th Century: Case Study on the Text and Analysis of the Court Register of Üsküdar Nr. 402" (Master thesis Fatih University, 2009).

²⁸ İstanbul Bab Şer'iye Sicili (B.Ş.S.), 78, 29/3b, B.Ş.S., 86, 39/2b. Örnek ifadeler için ayrıca bkz. İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul'da Sosyal Hayat; Serkan, "İstanbul/Üsküdar 415 Numaralı Şer'iye Sicili Transkripsiyonu ve Tahlili"; Özer, "113 Numaralı Mühimme Defteri'nin (H. 1112-1115/M. 1701-1703) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi"; Geçgil, "Üsküdar at the Beginning of the 18th Century: Case Study on the Text and Analysis of the Court Register of Üsküdar Nr. 402."

yoldan çıkardığı gerekçesiyle Samsun'a nefy olan Hatice isimli kadın, aynı yılın ağustos ayında geri dönmek için başvuru yapmakta ama henüz ıslah-ı nefis olmadığı gerekçesiyle talebi kabul edilmemektedir.²⁹ İncelenen İstanbul sicillerinde

William Henry Bartlett

J. Carter

Cemberlitas The Burnt Column

karşılaşılan 1705 senesine ait bir davada ise, Galata civarında Kamer Hatun Mahallesi'nden ihracı istenen Anton isimli Ermeni'nin ise geri dönmek üzere gönderilmek istenmesi "inkıtâ"-yı ebedî ile ihrâc" ifadesiyle belirtilmektedir.³⁰

Öte yandan, mahalleden ihraç kararlarının çok sık başvuru- lan bir yöntem olmadığı bilinmektedir. Bu bilgi, çalışmamız kapsamında tamamı taranan toplam 34 İstanbul şerhiye sicili içerisinde sadece 8 tane mahalleden ihraç davasının çıkmış olmasıyla desteklenmektedir. Mahalleden ihraç kararlarına çok sık rastlanmaması mahallelerde asayiş ve huzurun üst seviyede olduğu ve kişiler arasında herhangi bir anlaşmazlık ya da toplumsal normlara aykırı hareket eden birinin bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Zira söz konusu erken modern toplumunda verilen bir ihraç kararı yani bir kişiyi yerinden yurdun etmek ihraç edilen kişi için hem psikolojik hem de

sosyolojik açıdan ağır bir cezadır. İhraç edilenlerin gittikleri yerlerdeki uyum ve kabul durumları ile geçimlerini nasıl sağladıkları ise hala aydınlatılmaya muhtaç konuların başında gelmektedir. Ayrıca şer'î hukukun bir gereği olarak sürgünün çok tercih edilen bir yöntem olmadığı bilinmektedir. Huzursuzluğa neden olan kişiler için ta'zir ve tenbihe başvurulmaktadır. Kişiler tüm ikazlara rağmen haklarında şikâyete sebep olan davranışlarından vazgeçmediği takdirde ihraç uygulamasına gidilmektedir. Bu karar verilmeden önce detaylı bir araştırma yapıldığını, ihracı istenen kişinin sû-i hali yapılan inceleme ve genelde içlerinde mahalle imamının da yer aldığı mahalle ahalisinin şahitlikleriyle kesinlik kazandıktan sonra ihraç kararının verildiği çalışmamızda karşılaştığımız ihraç davalarından anlaşılmaktadır. Mahalleden ihraçların zaman içerisinde oransal olarak nasıl bir seyir izlediğinin tespit edilebilmesi için ise, öncesi ve sonraki yüzyıllara ait kayıtların da incelenerek karşılaştırmalı bir çalışma yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonuç: İstanbul mahallelerindeki mahalleden ihraç talep ve kararları bize mahalleliyi hem kontrol eden hem de kontrol edilen olarak karşımıza çıkarmaktadır. Hukuk sisteminin halkın şikâyetleri ve talepleri doğrultusunda "kendi halinde olmayan" kişilerin mahalleden ihracına olanak tanınması, halkı yargı sistemine aktif olarak dâhil etmekle beraber mahallelinin birbiri üzerindeki farkındalığını da arttırmaktadır. Kamusal ve özel alan ayrımının çok keskin olmadığı modern öncesi İstanbul mahallelerinde, kişilerin evlerinde bile olsa yaptıkları gayr-i ahlaki davranışlar mahalleli tarafından bildirildiği andan itibaren tartışmaya açık hale gelmekte ve mahalleli arasında huzursuzluğa neden olmaktadır. Kişilere, komşusunun kapı veya penceresi kendi evini veya bahçesini görmeye/gözetlemeye imkân verecek şekilde inşa edildiğinde, mahkemeye başvurarak "mahrem"lerini korumak için ilgili yapının yıktırılmasını isteyebilecek hakkı tanıyan hukuk sistemi, kişileri komşusunun bakışından tamamen koruyamamaktadır. Bu nedenledir ki, mahrem ve nâ-mahrem anlayışı olsa da kamusal ve özel alan geçişlerinin daha yumuşak olduğu mahalle hayatında ahali birbirinden son derece haberdar bir şekilde yaşam sürmektedir. Devlet ile halkın karşılıklı bir etkileşimi sonucu oluşan ve devletin tebaası üzerinde daha etkin bir kontrolünün yolunu açan mahalleden ihraç uygulaması aslında Osmanlı hukuk sisteminin bir ideali olarak da yorumlanabilir. Bu idealin ne dereceye kadar hedefine ulaşabildiği irdelenmesi gereken önemli bir husus olmakla birlikte, İstanbul mahallelerinde var olduğu ileri sürülen sosyal kontrol mekanizmasına dair daha geniş ve detaylı yorum yapabilmek için daha fazla sicil kaydı ve benzer davalar incelemeye farklı birincil kaynaklarla karşılaştırmalı olarak ilerlemek gerekmektedir.

²⁹ Özer, "113 Numaralı Mühimme Defteri'nin (H. 1112-1115/M. 1701-1703) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi," hüküm no. 89 ve 113.

³⁰ G.Ş.S., 197, 139/2b, 139/3b.

CERİDE-İ ASKERİYYE ÖRNEĞİNDE ASKERİ SÜRELİ BİR YAYININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Ali Emre YERDOĞAN*

Adnan Menderes Üniversitesi

Giriş: Matbaanın ne zaman icat edildiğine dair kesin bilgiler olmamakla birlikte birbiriyle çelişen görüşler ortaya atılmıştır. Bunların içinde gerçeğe en yakın olanı VIII. Yüzyılda Asya'da kullanılmaya başlandığı yönündeki bilgilerdir. Bu alanda en önemli buluş, dizgi sırasında yer değiştirebilen harflerin kullanılması olmuştur. Bu buluşun tarihi ise XI. Yüzyıl ortalarına kadar dayanmaktadır. Çinlilerin ilk önce balçıktan, sonra kalaydan, daha sonrada tahtadan harfler yaptıkları öne sürülmüştür. Birçok araştırmacının katıldığı bir başka görüşe göre ise, dizgi harfleri ilk XI. Yüzyıl ortalarında Çin Türkistan'ında yaşayan Uygur Türklerince kullanılmıştır.¹ Asya'da başlayan bu çalışma, Avrupa'da matbaanın icat edilmesinden önce de, benzer bir gelişme göstermiş ve XIV. Yüzyılda bu sanatın en seçkin örnekleri Hollanda'da verilmeye başlamıştır. Matbaanın kimin tarafından icat edildiği konusunun, özellikle aracın öneminden dolayı, her ulusun kendisine mal etmek istemesi nedeniyle, biraz karışık olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, yapılan ayrıntılı incelemeler Johannes Gutenberg üzerinde karar kılınmasını sağlamıştır. Ancak özellikle üzerinde durulan bir diğer kişi de Lourens Coster olmuştur. Coster'in 1430 yılında Hollanda'nın Harlem kentinde matbaayı icat ettiği savunulmaktadır. Fakat onun matbaayı bulduğunu belirten kaynakların çok sonradan yazılmış kaynaklar olması ve Coster'in basmış olduğu kabul edilen hiçbir kitabın izine rastlanılmamış olması bu iddiaları güçsüzleştirmiştir. Klşe baskı tekniğinin Harlem kentinde bir hayli gelişme göstermiş olmasının, matbaayla ilgili bu yayınlının doğmasına neden olduğu anlaşılmaktadır.²

Johannes Gutenberg 1440 yılında Strazburg'da birkaç ortakla birlikte matbaa işine girdiyse de müessesenin fazla kâr getirmemesi sebebiyle devam edememişlerdir. Gutenberg bu başarısızlık üzerine Meins şehrine geri dönüp, Johann Faust isimli bir zenginle ortak olarak yeni bir matbaa kurmuş ve bu yeni kurulan matbaada basılan ilk kitap, 1457 yılında her sayfası 42 satır olan bir "Kitab-ı Mukaddes" olmuştur. 300 nüsha olarak basılan bu Kitab-ı Mukaddes'ten halen 45'i çeşitli müze ve kütüphanelerde korunmaktadır.³

Ortaklar arasında anlaşmazlık başlamış, sermaye sahipleri Gutenberg'i ekarte etmek ve bütün kazanca sahip olmak istemişlerdir. Bu maksatla işe yatırdıkları paraları geri istemişler, Gutenberg parayı iade edemediğinden, alacaklılar mahkemeye başvurarak elinden matbaa araçlarını almışlardır. Bundan sonra, tarihteki diğer mucitler gibi Gutenberg'in hayatı da yoksulluk ve sefalet içinde geçmiş ve 1468 yılında 68 yaşında ölmüştür.⁴

Gutenberg'in kurduğu basım sanatı, gezici Alman ustalar kanalıyla XV. Yüzyılın ikinci yarısında İtalya, Fransa ve İspanya'ya hızla yayılmıştır. Strasburg'da 1458'de, Roma'da 1464'de, Venedik'te 1469'da matbaalar kurulmuş ve çalışmaya başlamıştır. Matbaa 1470'de Paris'e, 1471'de Napoli ve Hollanda'ya 1473'de Macaristan'a, 1474'de Cenova'ya, 1476'da İspanya ve İngiltere'ye, 1482'de Danimarka'ya, 1483'de İsveç'e, 1488'de Çekoslovakya'ya girmiştir.⁵

Matbaanın Osmanlı ülkesine girişi ise 1492 yılına kadar geriye götürülebilmektedir. Bu yıllarda İspanya'daki engizisyon mahkemelerinden kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan Yahudilerin yanlarında getirdikleri matbaa makinesi ile özellikle dini kitaplar bastıkları saptanmıştır. II. Bayezit döneminde ise Arapça, Farsça, Türkçe baskı yapmamak şartıyla, İstanbul'da 3, Selanik'te 1 matbaa faaliyet göstermekteydi. Bunlara ilave olarak, Venedik'te matbaacılığı öğrendikten sonra İstanbul'a dönen "Sivaslı" lakaplı Apkar adlı bir Ermeni tarafından 1567 yılında Ermenice baskı yapan bir matbaa da kurulmuştur. Nikodemos Metaksas isimli bir Rum rahip de Londra'dan alınmış matbaa araç gereçlerini İstanbul'a getirmiş ve İstanbul'da İngiliz sefareti himayesinde 1627 yılında Rumca baskı yapan bir başka matbaa kurmuştur.⁶ Matbaanın Türkler tarafından kullanılmaya başlanması ise Gutenberg'in matbaayı icadından 280 sene sonra yani 1727 yılı Temmuzunda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvası ve Sultan III. Ahmet'in fermanıyla ve dini eserlerin basılmaması şartıyla matbaanın kurulmasına izin verilmesiyle olmuştur.⁷ Fransa'ya olağanüstü elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi

* Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, yerdogan945@gmail.com.

¹ Alpay Kabacalı; Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın, Literatür Yayınları, İstanbul 2000, s.3.

² Hüseyin Gazi Topdemir; İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.16-17.

³ Hasan Refik Ertuğ; Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi, Birinci Cilt, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1970, s.30.

⁴ M. Nuri İnuğur; Basın ve Yayın Tarihi, Der Yayınlar, İstanbul 2005, s.51.

⁵ İnuğur, a.g.e., s.52.

⁶ Saliha Önen; Ceride-i Havadis Gazetesi Gözünden 1853-1856 Kırım Savaşı, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2016, s.8.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt VI, Ankara Basım Yılı yok, s.513.

Mehmet Efendi ile oğlu Sait Efendi'nin Paris'ten dönüşlerinden sonra İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi'nin ortak bir matbaa kurmak üzere anlaştıkları ve hazırlıklara giriştikleri İbrahim Müteferrika'nın Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya verdiği dilekçeden anlaşılmaktadır. Bu ilk hazırlıklardan sonra İbrahim Müteferrika ilk önce matbaanın yararlarını anlatan ve bunları birçok delille ispatlayan bir layiha hazırlamıştır. Bu layiha sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya sunuldu.⁸ Bir süre sonra matbaa açılmasına izin istemek üzere verdiği dilekçeye Vankulu Lügatı'nın basılmış bazı sayfalarını da eklediği göz önüne alınırsa, layihayı okuyan padişah ve sadrazamdan matbaa açılmasına izin çıktığı, ilk basılacak eserin belirlenip matbaanın 1727 yılında İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi'nin ortaklığında, İbrahim Müteferrika'nın Sultan Selim semtindeki konağında kurulduğu anlaşılmaktadır.⁹ Kuruluşun ardından, iki yıl kadar süren çalışmalar sonunda İbrahim Müteferrika matbaasının ilk kitabı olan Vankulu Lügatı'nın birinci cildi 31 Ocak 1729 yılında yayınlanmıştır. Kitap dörder sayfalık formlar halinde ilk cildi 666 sayfa, ikinci cildi 756 sayfa ve toplamda 1422 sayfa olmak üzere iki cilt olarak ve 1000 adet basılmıştır. Çıkarılan fermanla medrese öğrencileri tarafından kolay alınabilsin diye ciltlerinin 35 kuruşa satılması kararlaştırılmıştır. Bu kitabın yazma nüshasının o tarihteki fiyatı ise 350 kuruştur.¹⁰

İbrahim Müteferrika zamanında 14 yıl içerisinde toplamı 23 cilt tutan 17 eser basılmıştır. Basılan kitapların 11 tanesi tarih, 3 tanesi dil, 3 tanesi faydalı bilimler (coğrafya, mıknaş, askerlik) üzerine olduğu görülmektedir. Kitapların toplam baskı adedi ise 13.200'dür.¹¹ İbrahim Müteferrika'nın 1747'de ölümünden sonra matbaanın işletme izni Rumeli kadılarında İbrahim Efendi ile Anadolu kadılarında Ahmet Efendiye müştereken verilmişti. Bu ikili matbaada sadece bir kitap basmışlardır. Talebin olmaması ve halkın ilgisizliği sebebiyle de işi bıraktılar. 1757'de basılan kitap da İbrahim Müteferrika tarafından basılmış olan Vankulu Lügatı'nın ikinci baskısıydı. Matbaa bu tarihten sonra faaliyetine ara verir ve 1784 yılında tekrar açılmıştır.¹²

Ceride-i Askeriye: Tanzimat'la birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda her alanda olduğu gibi basın- yaygın hayatında da çok önemli adımlar atılmış; kitap, gazete ve dergi çıkarma hızla artmıştır. Devlet eliyle başlatılan bu çaba, özel yayın yapılmasını özendirilmiş ve resmi olmayan gazete ve dergiler çıkarılmaya başlanmıştı. Ardından bazı kamu kurum ve kuruluşları

da kendi alanlarıyla ilgili yayınlar çıkarmışlardır. Bunların içerisinde düzenli ve uzun ömürlü olması bakımından Ceride-i Askeriye'nin özel bir yeri vardır. Tanzimat öncesinde yayını başlatılan Takvim-i Vekayi'de, bilindiği gibi hem resmi hem de gayri resmi haberlere yer veriliyordu. Bu anlayış ve uygulama daha sonra çıkacak gazetelerde de göz önünde tutulmuştur. Ele alacağımız Ceride-i Askeriye de aynı uygulamayı sürdürmüştür.¹³

Takvim-i Vekayi'nin yayınlanmaya başlamasından yaklaşık otuz beş sene sonra Osmanlı basın dünyasına 1864 yılında Ceride-i Askeriye ile dâhil olan ve topluma yön vererek siyasi ve sosyal hayata her fırsatta müdahil olan askerlerin teşebbüsü ile çıkartılmaya başlayan askeri gazete ve dergiler oldukça fazla bir önem arz etmektedir.¹⁴ 1863 senesinde hazırlıklarına başlanan ve her hafta Harbiye Matbaasında basılması kararlaştırılan Ceride-i Askeriye'nin düzenli olarak çıkarılması amacıyla, yabancı gazetelerin tercümesi için Kasım 1863'te Miralay Mustafa Bey, yazı işleri için Binbaşı Kazım Bey ve hem tercüme hem de yazı işlerine yardım sağlamak için sağ kolağası Mehmet Efendi görevlendirilmiştir.¹⁵ Kara ve deniz kuvvetlerine ait askeri bilgi, nizam ve haberleri içeren Ceride-i Askeriye, Fuat Paşa'nın seraskerliği döneminde 16 Ocak 1864'te yayın hayatına başlamıştır. Harbiye Matbaası'nda cumartesi günleri çıkarılmaya başlandıysa da bazı haftalar cumartesi dışındaki günlerde de neşredildiği görülebilmektedir.¹⁶ İçeriğinde kara ve deniz kuvvetleri fasılları olan Cüz'i Resmi ile çeşitli konuların yer aldığı Cüz'i Gayri Resmi bölümleri bulunmaktadır. Başlangıçta aboneliğin bir senesi posta ücreti de dâhil 75 kuruştur.¹⁷ Haftada bir yayınlanan¹⁸ bu gazeteyi yüzbaşılardan müşirlere kadar hemen hemen tüm askeri zabıt ve ümera satın alarak takip etmişlerdir.¹⁹ Böylece sultan Abdülaziz devrinde, İstanbul'daki ümera ve zabıtların hemen hepsi, Ceride-i Askeriye'yi bir şekilde okuma ve gözden geçirebilme imkânı bulmuştur. İstanbul dışındakilere ise gazetenin nüshaları Anadolu ve Rumeli'ye bahriye postaları aracılığıyla gönderilmiştir. Ayrıca Cidde, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Trablusgarp Eyaletlerine de Ceride-i Askeriye'nin gönderilmesi hakkında arşivde bir belge de mevcuttur.²⁰

Gazete, ilk çıktığında 28 x 39 cm. boyutunda olup yazılı kısmı 19 x 30 cm'dir. İki yaprak halinde haftada bir yayınlanmaktadır. Başlangıçta yazılar iki sütunda basılmakta iken 27.sayı

⁸ Franz Babinger; Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s.71.

⁹ Kabacalı, a.g.e., s.19.

¹⁰ Topdemir, a.g.e., s.40.

¹¹ Niyazi Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s.62.

¹² Erhan Afyoncu; Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s.413.

¹³ Ayten Can Tunalı; "Ceride-i Askeriye'nin Tarih Araştırmalarındaki Yeri", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 24, S.37, Ankara 2005, s.196.

¹⁴ Mehmet Ali Karaman; II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Askeri Matbuatı ve Siyasi Hayattaki Rolü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s.22.

¹⁵ Uğur Ünal; Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s.192, B.O.A. İ.DH. 518/35263.

¹⁶ Necdet Hayta - Uğur Ünal; Osmanlı Askeri Gazetesi Ceride-i Askeriyye 1-30, Berikan Yayınevi, Ankara 2007, s. V.

¹⁷ Ceride-i Askeriyye, Sayı 1, s.1.

¹⁸ Ceride-i Askeriyye'nin haftada bir yayınlanması ile ilgili bir arşiv belgesi de mevcuttur; A.} MKT. MHM 299/56.

¹⁹ Ünal, a.g.e., s.193.

²⁰ B.O.A., A.} MKT. MHM.287/21.

dan itibaren (10 Safer 1281 -14.07.1864) üç sütun olarak dizilmiştir. Hicri tarih ile çıktığı gün verilmekte, ancak 88. sayıdan itibaren "Sene-i Rumi" de başlıkta yer almaya başlamıştır. İlk 14 sayıda bilimsel yazılara yer verilmiş, ancak diğer yazılara yer kalmadığı gerekçesiyle bu tür yazıların gazeteye ek olarak kitapçık şeklinde verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kitapçıklar, "Mecmua-i Fünun-i Askeriye" diye adlandırılarak ayda bir gazete eki olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Ancak, Haziran 1868'de bu uygulama da bırakılarak, bilimsel yazıların başlangıçta olduğu gibi 300. sayıdan itibaren gazetenin içinde yer alması uygun görülmüştür. 15 Ocak 1880 tarihinden itibaren gazeteye yeni bir şekil verilmiş, ilk başlık biçimi yeniden kullanılarak 28 nüshası (sayısı) yani üç aylığı bir cilt olarak kabul edilmiş, ebatı küçültülerek dergi biçiminde yayınlanması uygun görülmüştür. Büyük boy bir kitap niteliğine konulan gazetenin yazı işleri, Erkan- i Harbiye'den Binbaşı Mehmet Refet Bey'e verilmiştir. Haftada iki gün Pazartesi ve Perşembe günleri düzenli olarak çıkmaya başlamıştır. Her sayı 16 sayfadan ibaret olup, cilt bitiminde sayfalar yeniden numaralandırılmayarak devam ettirilmiştir. Böylece ilk cilt, 439. sayfada son bulmuş ikinci cilt ise 440. sayfa ile başlatılmıştır. Yeni şekliyle ilk sayı, "1 Cedit numero, atik numero (1369)" olarak saptanmıştır. Cildin başına "Fihrist" eklenmiş ve değişikliğe neden gerek görüldüğünü belirten Binbaşı Mehmet Refet imzalı bir yazıya yer verilmiştir.²¹

Ceride-i Askeriye gazetesinin yazar kadrosu hakkında maalesef detaylı bir bilgiye ulaşamadık. Çünkü gazetede yer alan yazıların çok büyük bir kısmında kim tarafından yazıldığına ait bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Hasan Refik Ertuğ, Fuat Paşa, Şinasi'den Ceride-i Askeriye'ye yazı yardımında bulunması için davet ettiğini fakat Şinasi'nin Ceride-i Askeriye'nin gerekliliği ve önemini belirten güzel bir yazı yazmaktan başka bir yardımda bulunmadığını belirterek, gazetenin idaresinin ise Ahmet Mithat Efendiye verildiğini ve Ahmet Mithat Efendi de bu şekilde gazeteciliğe başladığını yazmaktadır.²² Ceride-i Askeriye'de Yer Alan Haberlerin Değerlendirilmesi: Ceride-i Askeriye'nin 1.-30. (16 Ocak 1864-13 Ağustos 1864), 1.-30.²³ (15 Aralık 1880-20 Mart 1881) ve 61.-120. (14 Temmuz 1881-13 Şubat 1882) sayıları incelenmiş olup, gazete de yer alan haberler konularına göre tasnif edilerek istatistiki veriler elde edilmiş ve grafikler halinde ele alınmıştır. Aşağıda Ceride-i Askeriye'nin 16 Ocak 1864 ve 3 Şubat 1882 tarihleri arasında yayınlanmış olan sayılarında yer alan haberlerin konuları ve içeriği şöyledir;

Tevcihat başlığı altında kara ve deniz kuvvetlerinde çeşitli rütbe ve görev değişiklikleri ile ilgili haberlere yer verilmiştir. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 37 haberle %11, 61.-120. Sayı-

larda 37 haberle %9 ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise 12 haberle %6'lık kısmı oluşturmaktadır.

Mükâfat ve takdir-i hamiyet başlığı altında askerlerden sakatlandığı veya yaşı ilerlediği için belirtilen miktarlarda maaş alarak emekli olmaları uygun görülenler ile vefat edenlerin geride kalanlarına verilecek olan aylıklar hakkında haberler bulunmaktadır. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 34 haberle %10, 61.-120. Sayılarda 20 haberle %5 ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise 10 haberle %5'lik kısmı oluşturmaktadır.

Mücazat başlığında edep dışı davranma, yaralama, öldürme, firar ve hırsızlık suçları ile kanun ve nizamla aykırı davranan askerlere verilen çeşitli cezalar ile ilgili haberler mevcuttur. Örnek vermek gerekirse yaralama, hırsızlık, kanunlara uymama, katl ve firar suçlarına demirbendlik, hapis, değnek ve kürek cezalarına çarptırıldığı görülmektedir. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 32 haberle %10, 61.-120. Sayılarda ise hiç yer almamakta ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise sadece 1 haber bulunmaktadır.

Bahriye başlığı altında deniz kuvvetleriyle ilgili haberlere ve yazılara yer verilmiştir. Bahriye ile ilgili haberler incelemiş olduğumuz dönem arasında en çok 16 Ocak 1864-13 Ağustos 1864 arasında yayınlanmış olan 1.-30 sayılarında rastlamaktayız. Aşağıda yer alan tabloda da görüldüğü üzere 55 haberle %17'lik kısma sahiptir. Daha sonraki incelemiş olduğumuz sayılarda bahriye ile ilgili haberlere neredeyse hiç yer verilmemiş olduğunu görüyoruz. Bunun sebebini iki farklı ihtimal üzerinden değerlendirebiliriz. Bunlardan ilki Sultan Abdülaziz'den sonraki dönemde denizcilğe fazla bir önem verilmemiş olması ve ikincisi ise bahriye ile ilgili haberler için ayrı bir Mecmua-i Fünun-ı Bahriye ile Ceride-i Bahriye gazetesinin çıkarılmış olması gösterilebilir. Lakin unutmamak gerekir ki Mecmua-i Fünun-ı Bahriye 1888 yılında ve Ceride-i Bahriye ise 1889 yılında yani incelemiş olduğumuz sayılardan 7-8 sene sonra yayın hayatına başlamışlardır.²⁴ Bu başlık altındaki haberler ilk 1.-30. Sayılarda 55 haberle %17, 61.-120. Sayılarda 1 haber bulunmakta ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise bu başlıkla ilgili herhangi bir haber yer almamıştır.

Berriye başlığı altında ise kara ordusu hakkında yayınlanmış haberler ile yine ordu hakkında çeşitli konularda yazılmış yazılara yer verilmiştir. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 25 haberle %8, 61.-120. Sayılarda 109 haberle %27 ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise 68 haberle %33'lük kısmı oluşturmaktadır.

Fünun başlığı altında askerlik fenniyle ilgili haberlere yer verildiyse de bu kısım 14. sayıdan itibaren kaldırılmış ve fünun

²¹ Can Tunalı, a.g.m., s.197-198.

²² Ertuğ, a.g.e., s.189.

²³ Gazete, 1880 yılında şekil değişikliğine gitmiş ve 1369. Sayıdan itibaren yeniden 1. Sayı olarak yayınlanmıştır. Dolayısıyla incelemiş olduğumuz diğer 61. ve 120. Sayılarda 1880'den sonraki yayınlanan sayılardır.

²⁴ Karaman, a.g.e., s.64-130.

konularının ek olarak basılacağı beyan edilmiştir. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 3 haberle %1 oranında yer verilmiş, 61.-120. Sayılarda ise hiç yer verilmemiş ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise sadece 1 haber tespit edilmiştir.

İlanlar ve Kitap İlanı başlığı altında ise çoğunlukla Harbiye Nezareti tarafından yayınlanan ilanlara yer verilmiş ve yine harbiye nezareti matbaasında basılan kitapların ilanı ve tanımının da yapıldığı tespit edilmiştir. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 13 haberle %4, 61.-120. Sayılarda 101 haberle %25 ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise 33 haberle %16'lık kısmı oluşturmaktadır.

Hariciye başlığı altında ise yurt dışındaki askeri faaliyetler, yapılan askeri manevralar, çeşitli Avrupa ülkelerine ait kara ve deniz askeriyesine ait haberler toplanmıştır. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 45 haberle %14, 61.-120. Sayılarda 69 haberle %17 ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise 12 haberle %6'lık kısmı oluşturmaktadır.

Dâhiliye ve İcmal-i Ahval başlığı altında yer verilen haberler ise genellikle ülke içerisindeki çeşitli konular ve kısaca ülkedeki ve dünyadaki durum ele alınmıştır. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 23 haberle %7, 61.-120. Sayılarda 3 haberle %1 ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise 19 haberle %9'lık kısmı oluşturmaktadır.

Evamir başlığı altında buyruk ve emirlere yer verilerek askeriye duyurulması amaçlanmıştır. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 11 haberle %3, 61.-120. Sayılarda ve bu konu ile ilgili bir habere rastlanmamış ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise 2 haberle %1'lık kısmı oluşturmaktadır.

Diğer ve Telgraflar başlığı altında incelemiş olduğumuz dönemlerde yer alan ve yukarıdaki başlıkların hiç birine dâhil edemediğimiz çeşitli konularda yazılmış makale ve haberlere yer verilmiştir. Ayrıca gazetede bazı önemli telgrafların sureti de yayınlanmıştır. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 41 haberle %13, 61.-120. Sayılarda 51 haberle %12 ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise 45 haberle %22'lik kısmı oluşturmaktadır.

Nişan başlığı altında kendilerine nişan verilen kişilerin isimleri, rütbeleri ve verilen nişanın niteliğine yer verilmiştir. Bu haberler ilk 1.-30. Sayılarda 5 haberle %2, 61.-120. Sayılarda 15 haberle %4 ve 1369. Sayıda tekrar 1. Sayıdan başlayan 1.-30. Sayılarda ise 4 haberle %2'lik kısmı oluşturmaktadır.

Sonuç: Türk basın tarihi içinde yer alan ilk askeri gazete olma özelliğine haiz olan *Ceride-i Askeriyye* uzun süreli yayın hayatı ve konularının çeşitliliği ile dikkati çekmektedir. Olağanüstü durumlarda örneğin I. Dünya Savaşı döneminde savaşın getirmiş olduğu olumsuzluklar ve imkânsızlıklar yüzünden yayın hayatına ara vermek zorunda kalmıştır. Konumuz gereği 18 Ocak 1864 ve 3 Şubat 1882 tarihleri arasında yayınlanmış olan toplam 112 sayı taranmış, haberler incelenmiş ve çeşitli başlıklar altında toplam 937 haber tasnif edilmiştir. Tasnif edilmiş olan haberlere bakıldığında 202 adet ve %22'lik oranla en fazla haberin berriyeye yani kara ordusu hakkında yayınlanmış haberler ile yine ordu hakkında çeşitli konularda yazılmış yazılar oluşturmaktadır. Berriyeyi sırasıyla 147 adet ve %16'lık oranla ilanlar ve kitap ilanı, 137 adet ve %15'lik oranla diğer ve telgraflar, 126 adet ve %13'lük oranla hariciye, 86 adet ve %9 oranla tevcihat, 64 adet ve %7'lik oranla mükâfat ve takdir-i hamiyet, 56 adet ve %6 oranla bahriye, 45 adet ve %5'lik oranla dâhiliye ve icmal-i ahval, 33 adet ve %3'lük oranla mücazat, 24 adet ve %3'lük oranda nişan, 13 adet haber ve %1'lik oranla evamir başlığı altında yer alan haberler takip etmektedir. 4 haber ile de bir yüzdelik dilim oluşturamayan fünuna ait haberler ve yazılara yer verilmiştir. İlk 30 sayısında haber çeşitliliği ve konular daha fazla iken daha sonraki sayılarında konu çeşitliliği biraz azalmakta ve belli kalıplara oturtulmaktadır. Gazetede yer alan bazı yazılar tefrika halinde yazılmış olup yazılar devamlılık arz etmektedir. Yaptığımız bu çalışma ile göz ardı edilmiş ve pek fazla incelenmemiş olan *Ceride-i Askeriyye*'nin toplamda 112 sayısı ve *Ceride-i Askeriyye* ile alakalı Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan belgelerden de yararlanarak hazırlanmış olduğumuz bu bildiri ile Türk basın tarihi çalışmalarına katkı sağlamaya gayret gösterdik.

ZURNAZEN MUSTAFA PAŞA

Rabia YURDAKÖK*

Balıkesir Üniversitesi

Zurnazen Mustafa Paşa, takriben 1595-1597 yılları arasında doğmuştur. Doğum yeri bilinmemekle birlikte kaynaklarda Arnavut asıllı olduğu yazılıdır. Sarayda yetiştirilip Mehterhane-i Amire'de zurnacı başının denetimi altında bölük arkadaşlarıyla birlikte zurna çaldığı bilinmektedir. Baş mimar Kasım Ağa'nın damadıdır.¹ Payitahttaki ilk görevi kapıcıbaşılık idi.² Zurnazen Mustafa Paşa, Seyfiye 'de yetişip Kalemîye sınıfına geçmiştir.³ Yedi yıl içerisinde has odabaşılıktan sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Has odabaşılıktan Rumeli Beylerbeyliğine geçmiş, oradan da sırasıyla belli süreler defterdarlık, Karaman ve Temeşvar Eyaletlerinde yöneticilik yapmış, Bozcaada'da muhafızlık görevinde bulunmuş, 1655 yılında Kaptan-ı Derya olmuştur. Kaptan-ı Derya iken çeşitli deniz seferlerine katılmıştır. 1656 yılında getirildiği sadaret makamında 6 saat kalmış⁴ ve azledilerek Erzurum'a vali olarak atanmıştır. Kısa bir süre sonra da vefat etmiştir. İkinci defa defterdarlık makamına getirildiğinde çok başarılı olduğu, devletin mali yapısına katkı sağladığı ve kaptan-ı deryalığının da çok başarılı olduğu yazılmaktaydı.⁵ Mehterhanede zurna çaldığı için Zurnazen lakabını almıştır. Sultana özgü mehter bölüğü içinde görev yapardı. Ser mehterlik ve emir-i âlemlik görevlerinde bulunduğu da tahmin edilmektedir.

Zurnazen'in Enderun'da yetiştiği düşünülmektedir. Bunun nedenini hem sarayda yetişmesi hem de has odabaşı görevinin olmasından anlaşılmaktadır. Sadrazam Sofu Mehmed Paşa, IV. Mehmed döneminde sadaret makamına getirildiğinde mühürü Hasodabaşı Arnavut Mustafa Ağa'dan almıştır.

Has odabaşılıktan azlinin sebebi Voynuk Ahmed Ağa'nın beyanını sadrazamın haberi olmadan hilat-ı kanun üzerine padişaha kendisinin sunmasıdır. Bu yüzden görevden alınmış, o dönemde Rumeli Beylerbeyi Küçük Hasan Paşa'nın vefat haberi gelmesi ile Zurnazen Mustafa Paşa, Rumeli Beylerbeyi olmuştur.⁶

Zurnazen Mustafa Paşa'yı, 1649⁷ yılında Rumeli Beylerbeyi görevinde görmekteyiz. Beylerbeyi olunca aynı yıl içinde ilk görevi Girit'e gitmek idi. Bunun üzerine Paşa, önce Anadolu'ya geçip askerleri ve toplanan hazineyi Girit'e gönderdi,

ardından da kendisi gitti. Girit'te Serdar olarak Deli Hüseyin Paşa vardı. Onun emrinde Girit'te bir süre görev yaptı. Ancak bir süre sonra Hüseyin Paşa ile araları açıldı. Mustafa Paşa, eyaletin defterhanesinin kendisine teslim olunmasını isteyince Hüseyin Paşa buna izin vermedi. Böylelikle araları açıldı. Hüseyin Paşa, askeri başarıları ile güçlü olunca Zurnazen buna karşı açıktan bir cephe alamadı ama içten içe serdarlığı elde etmek istiyordu. Bunun için Sekbanbaşı Mahmud Ağa ile beraber fitne çıkarmaya çalışıyorlardı. O günlerde İstanbul'dan da bir mektup gelir. Mektuba göre Girit'e gelen donanmanın eksiksiz ve mükemmel olduğu söylenir. Ancak asker, donanmanın asker getirmediyi söyler. Sekbanbaşı Mahmud Ağa ve Zurnazen Mustafa Paşa'nın istediği fırsat ayağına gelmiştir. Hüseyin Paşa'nın küffarla gizli sözü vardır,⁸ diyerek askeri kıskırtmışlar, askerler de Hüseyin Paşa'nın çadırına hücum edip ateşe verdiler, Paşa hayatını zor kurtardı. Ertesi gün Mustafa Paşa ile Mahmud Ağa durumun ciddiyetini anlayınca askeri yatıştırdılar, Hüseyin Paşa'ya itimat edilmesine yardımcı oldular. Böylece mevzu kapanmış ve II. Kandiye Kuşatması başlamıştı. Kandiye Kuşatması esnasında bir gülle parçası Mustafa Paşa'nın eline geldi ve yaralandı. Bunun üzerine yerine Kaptan-ı Derya Bıyıklı Mustafa Paşa, Rumeli Beylerbeyi oldu. 1650 yılında Rumeli Beylerbeyliğinden defterdarlığa geçmiştir.⁹ Zurnazen Mustafa Paşa, 1650-1652 yıllarında iki defa defterdarlık makamında bulunmuştur. İlk defterdarlığı; Defterdar İbrahim Paşa'nın 'defterdar maaş vermeye kadir değildir' denilerek azledilmesi üzerine Ocak ağalarının yardımı ile defterdarlık makamına getirilmiştir¹⁰. Defterdarlık görevinin ilk zamanlarında hesaplara bakınca yüz milyon akçe açık olduğunu görmüştür. Bu açığın nedenini eski defterdar İbrahim Paşa'ya sorduğunda aldığı cevap onu küçümser niteliktedir. Zira eski defterdar İbrahim Paşa "Defterdarlık zurna çalmaya benzermez" diyerek maliyenin yönetiminin üstesinden gelemeyeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine o da Sultan IV. Mehmed'e durumu anlatan bir telhis göndermiştir. Padişah da "Selefinin hesabını gör, mal-ı miri lalamda (sadrizam) olsa dahi tahsil et." diye cevap vermiştir.¹¹

* Balıkesir Üniversitesi, Tarih Bölümü Lisans son sınıf öğrencisi, rabiayurd@gmail.com.

¹ Mimar Koca Kasım Ağa devşirme olarak İstanbul'a gelmiş, 1597'de Valide Sultan Hamamı'nın onarımında başarısını göstermiş, 1622'de baş mimarın vefatı ile onun yerine geçmiştir. (Semavi Eyice, 'Kasım Ağa' Diyanet İslam Ansiklopedisi XXIV, İstanbul 2006, s. 540).

² 1649 yılına kadar bir süre hasodabaşılık yapmıştır. (Abdurrahman Abdi Paşa Vekayinamesi, Haz. Dr. Fahri Ç. Derin, İstanbul 2008, s. 16).

³ Cenk Reyhan, "Türkiye'de Modernleşmenin Kökenleri", Amme İdaresi Dergisi, XXXI/5, (1998), s. 5.

⁴ Sadaret makamında kaldığı süre dönemin kaynaklarına göre değişmektedir. Bkz. "3.5. Sadrazamlığı".

⁵ Halil İnalçık, Devleti Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II, İstanbul 2014, s.183.

⁶ Mustafa Naima Efendi, Tarih-i Naima IV, Ankara 2007, s. 375.

⁷ Hicri 1058 Zilhicce ayında bu makama getirilmiştir. (Mustafa Naima Efendi, a.g.e. IV, s. 375).

⁸ Mustafa Naima Efendi, a.g.e., s. 1238-1239.

⁹ Abdurrahman Abdi Paşa, a.g.e., s. 30.

¹⁰ Buğra Atsız, Vecihi Tarihi, İstanbul 2016, s. 76.

¹¹ Joseph von Hammer, a.g.e, s. 447.

Defterdarlıkta uzun süre kalamamıştır. Görev başlamasının üzerinden beş ay geçmeden, Şevval ayının on beşinci gününde (m. 1650) azledilmiştir. Yerine Emir Mustafa Paşa getirilmiştir. Görevden alınmasının sebebi Melek Ahmet Paşa'nın Zurnazen'in sadrazam olma isteğini belirten bir tezkiye bulmasıdır. Fakat Zurnazen Mustafa Paşa'yı defterdarlığa getiren ocak ağaları onun görevden alınmasına karşı çıkmıştır. İdam edilmesini isteyen Melek Ahmet Paşa ocak ağalarını karşısına almak istemediğinden Edirne'ye sürgüne gönderilmesine razı olmak zorunda kalmıştır. Hatta Sadrazam Melek Ahmed Paşa bu iftiralara inanmadığını ancak düzmece lafların ortadan kaldırılması için sürgüne gönderdiğini söylemiştir.¹² Sürgünden sonra Karaman Beylerbeyliği görevine gönderilmiştir. Bu görevi sırasında Emir Mustafa Paşa'nın azledilmesi ile yeniden Defterdar tayin edilmiştir. Göreve geliş tarihi 5 Ramazan 1652 Cuma gününde gerçekleşmiştir. Zaten bu tarihte bir sipahi ayaklanması olmuş def-

terdar Emir Mustafa Paşa asilerin isteği doğrultusunda görevinden alınmıştır. 2 Zilkade 1652 Salı günü Zurnazen Mustafa Paşa hil'at-i vezaretle kanun üze vüzeraya-ı izâmla arza girüp huzur-ı Padişahîde yer öperek defterdarlık görevine başlamıştır. Karaman'dan ancak gelmiş olmalıdır.¹³ Zurnazen Mustafa Paşa ikinci defa defterdar olduğu için çok mutluydu.¹⁴

Zurnazen Mustafa Paşa, Tarhuncu Ahmed Paşa'nın emriyle bütçe hazırlayan mali ekibin başında bulunmuştur. Göreve gelir gelmez hazineye para bulmak için çalışmalara başlamıştır. Her yıl İstanbul'a irsaliye gönderilmeli, iltizam şeklinde has, zeamet ve paşmaklıkların lüzumundan fazlası hazineye bağlanmalı, bütün ülkedeki değirmenlerden birer riyal un vergisi alınmalı gibi tedbirler alınmaya başlanmıştır. Ayrıca emanet usulü ile tahsis edilen gelir kaynaklarının fazla para verenlere devretme ve müsadere uygulanmasını da belirtmiştir.¹⁵ Hazine'de para sıkıntısının yaşanması donanmayı da olumsuz etkilemişti. Kapudan Paşa olan Derviş Mehmed Paşa

¹² A.g.e. s. 488.

¹³ Abdurrahman Abdi Paşa, a.g.e. s. 48.

¹⁴ Kara Çelebi-zade Abdülaziz Efendi, Ravzatü'l-ebrar Zeyli, haz. Nevzat Kaya, Ankara 2003, s. 117.

¹⁵ Abdülkadir Özcan, Mustafa Paşa Zurnazen, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXI, s. 346.

ile defterdar Zurnazen Mustafa Paşa arasında mali sıkıntı yüzünden çok ciddi tartışmalar meydana gelmişti. Bir müddet sonra Derviş Mehmed Paşa veziriazam olmuş, yaşanan tartışmalar kısa süreliğine unutulmuş olsa da Mustafa Paşa defterdarlıktan azl edilip Temeşvar Eyaletine tayin olmuş, yerine Moralı Mustafa Ağa getirilmiştir.1653 (h. 1063) yılında defterdarlıktan azledilince Temeşvar Eyaletine Cemâziye'l-ülâ'nın on birinci Perşembe günü tayin oldu.¹⁶

Hicri 5 recep 1065 (1654/1655) yılında kapudan Dellak Mustafa Paşa artık bu vazifesini yerine getiremeyeceğini bildirip görevden ayrılmıştır. Boşta kalan kapudanlık makamına Bozcaada'daki görevinden payitahta gelen Zurnazen Mustafa Paşa'ya verilmiştir. Zurnazen Mustafa Paşa, 1655 yılında kürk giyip¹⁷ donanma ile Osmanlı Devleti'nin yıllardır fethi ile uğraştığı Girit'e doğru yola çıktı.¹⁸ Zurnazen Mustafa Paşa, Tersane haramilerini sağlam bir şekilde korkutup onlara ümit vermiş, donanma işlerini bilip elde edilen kazançları çoğaltmış, israfi azaltmıştır.¹⁹ Venedik donanması Boğaz Hisar'ın önüne demir atmıştı. Bu sebeple Zurnazen Mustafa Paşa ve donanması 1655 Mayıs'ında gerekli rüzgârın esmesi ile üzerlerine yürüdüler. Adet üzere kalyonları ileri dizilmiş, sekiz büyük tekne ve bir miktar çektiri kalyon var idi. Düşman da Rumeli'nin ön tarafına yelken açıp kalyonlarını dizmişti.

Akşama kadar çok çetin bir mücadele olmuş iki taraf da birçok askerini kaybetmişti. Osmanlı donanmasından dokuz gemi batırılmıştı. Ayrıca Osmanlı askerlerinin ve özellikle yeniçerilerin askerleri kıskırtması da hezimetin diğer bir sonucu idi. Bu mağlubiyet ile Osmanlı donanması Sakız Adası'na çekildi. On yıldan fazladır Osmanlı donanması galip geleliyordu.²⁰ Düşman, Benefşe Kalesini kuşatma altına almıştı. Zurnazen Mustafa Paşa, açlık tehlikesine karşın kaleye yiyecek götürmek için yola çıktı. Yolda düşmanla karşı karşıya kaldı ve hücumu girişti. Bunu görüp fırsat bilen Venedikliler de tüm yiyecekleri ele geçirdiler. Bu sıralarda payitahttan da padişah bir ferman göndermişti. Fermana göre, 'eğer kale düşman muhasarasından kurtarılmazsa Kapudan Zurnazen Mustafa Paşa dâhil herkesin idam edileceği' yazmaktaydı.²¹ Bunun üzerine Kapudan Paşa faaliyete geçerek ordusunu karadan ve denizden harekete geçirdi. Anadolu'dan toplar getirterek düşman gemilerine karadan ateş ettirdi. Böylece Benefşe Kalesi düşman kuşatmasından kurtulmuş oldu. Ondan sonra Zurnazen Mustafa Paşa, İstanbul'a geri döndü.²² 27 Şubat 1656 tarihinde İstanbul'da sadarete bulunan Süleyman Paşa azledilince mühür Girit'te bulunan Deli Hüseyin Paşa'ya gönderildi. Kapudan olan Zurnazen Mustafa Paşa ise sadaret kaymakamı oldu. Kapudanlık makamına da Kara Mustafa

Paşa getirilmiştir. O sıralarda İstanbul'da Züyuf Akçe Meselesi patlak vermişti. Bu meseleyi engellemek için Mustafa Paşa isyancıların elebaşları ile görüşmesine rağmen Has oda-başı Hasan Ağa'nın asiler tarafından katline engel olamamıştır. Hatta asiler paşayı katletmekle tehdit etmişlerdir.

1 Mart 1656 tarihinde yeniçeriler ve sipahiler Orta Cami'de toplandı. Devlet işlerine müdahale edenlerin ve taşrada Hazine-i Amire'yi israf ve yok olmasına sebep olanların katledilmeleri gerektiğini söyleyerek padişahı arza çağırmışlardı. Ayrıca ayarı düşük akçe verilmesi de bir diğer sebebi idi. Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa ile Kul Kethüdası Osman Ağa kaçarak isyancılar tarafından gizlenmişlerdi. Sekbanbaşı olan Mehmed Ağa ise yeniçeri makamına getirilmiş, Kasım Ağazade ise Sekbanbaşı olmuştu. O gece vezirler ve ulema padişahın yanında erkenden At Meydanına geldiler. Alay Köşkü'nde ayak divanına 14 yaşındaki padişah IV. Mehmed gelmiştir. İsyancılar kötü gidişattan sorumlu olarak gördükleri, dolayısı ile katledilmeye hak ettiklerini düşündükleri 18 kişinin isimleri bir deftere yazarak padişaha sunmuşlardır. Bunlardan Darüssaade Ağası ile Kapı Ağası öldürülerek saray duvarlarından aşağı atılmıştır. Kalan 16 kişi saklanmışlardır. Kaçakların bulunmaları için padişah tarafından bir ferman çıkarılmıştır. Asiler sonunda onları da bulmuşlardır. Ele geçirdikleri kişileri At Meydanı'nda bir Çınar Ağaçlarına asmışlardır. Nitekim bu olaya bu nedenle Çınar Vakası adı verilmektedir.²³ Sadaret makamı için Deli Hüseyin Paşa'ya mühür götürülen Sipahi Mehmed Ağa, Zurnazen Mustafa Paşa tarafından geri döndürülmüş mühür kendisine verilmiş, Mustafa Paşa sadaret kaymakamlığından Sadrazamlığa yükselmiştir. Mühür almış, hılat giydirilmişti. Memekzade Mustafa Efendi'yi şeyhülislam olarak tayin edildi. Zurnazen Mustafa Paşa da sadaret makamına geçince Karagöz Mehmed Paşa'yı defterdar olarak atamıştı.²⁴ Bu durum kısa süreli sadrazamlığında yaptığı tek tayin idi. İsyancı zorbalar bu terfilerden memnun olmayıp "bizi sadrazam olmak için mi isyan ettirdin?" diye bağırıyorlar ve ardından sadaret makamına daha ehil birinin tayin olması gerektiğini padişaha arz ettiler. Bu sebeple sadaret mühürü Zurnazen Mustafa Paşa'dan alınarak Siyavuş Paşa'ya verildi. Defterdar olan Karagöz Mehmed Paşa'nın yerini ise Vezir Mehmed Paşa, Yeniçeri ağalığı da Çuhadar Mahmud Paşa'ya verildi.²⁵

Mehmed Gilmani eserinde askerlerin Zurnazen Paşa'yı sadaret makamında istememesinin bir diğer nedenini de askerlerin paşanın hırsından korktukları yazmaktadır.²⁶ Askerler paşadan "ehl-i garaz"²⁷ diye bahsetmekteydiler. Hatta kendile-

¹⁶ Abdurrahman Abdi Paşa Vekayinamesi'nde, Hadikatu'l-vuzera ve zeyleri'nde, Ravzatü'l-Ebrar Zeyli'nde Tımışvar olarak geçmekte günümüzde "Temeşvar" olarak isim değiştirmiştir.

¹⁷ Mustafa Naima Efendi, a.g.e. s. 1622.

¹⁸ Hayati Kuzucu, Kemerli Katurhoğlu Mehmed Paşa, s. 5.

¹⁹ Kara Çelebi-zade, a.g.e. s. 248.

²⁰ Mehmed Halife, Tarih-i Gilmani, İstanbul s. 83.

²¹ A.g.e., IV, s. 103.

²² A.g.e., IV, s. 103.

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III, Ankara 1988, s. 247.

²⁴ Vecihi Tarihi'nde bu tayin işleminin gerçekleştiği gün 28 Şubat olarak kaydedilmiştir.

²⁵ Joseph von Hammer, a.g.e. s. 573.

²⁶ Mehmed Gilmani, a.g.e. s. 90.

²⁷ TDK'ya göre 'ehl-i garaz' kötü niyetli, kinci kimse olarak tanımlanmıştır.

rini Alay Köşkü önünde sırf sadrazam olabilmek için isyan ettirdiklerini düşünmektedirler. Asilerin bu tepkilerinden isyanın arkasında sadaret makamına gelmek isteyen Zurnazen Mustafa Paşa'nın olduğu anlaşılmaktadır.

Zurnazen Mustafa Paşa'nın sadaret makamında kaldığı süre dönem vakanüvisleri tarafından not alınmış ancak makamda kaldığı çok ihtilaflıdır. Mustafa Naima Efendi, eserinin sadaret makamında 4 saat kaldığını yazarken konunun geçtiği bir başka yerde süre belirtmez, sadece sadarete birkaç saat kaldığı üzerinde durmaktadır.²⁸ Abdurrahman Abdi Paşa ise vakayinamesinde süre 3 saat ile 4 saat arasında değişmektedir.²⁹ Sadarete kalış süresini 3 saat olarak yazan bir başka yazar Kara Çelebi-zade Abdülaziz Efendi'dir. Kara Çelebi-zade Abdülaziz Efendi bu bilgiyi bize *Ravzatü'l-Ebrar Zeyli* adlı eserinde vermektedir³⁰. Hadikatü'l-Vüzera ve Zeylleri'nde 4 saat makamda bulunduğu net bir şekilde yazılmaktadır.³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde³² 4 saat, Yılmaz Öztuna *Büyük Türkiye Tarihi*'nde³³ 6 saat, Joseph von Hammer *Büyük Osmanlı Tarihi*'nde³⁴ 4 saat üzerinde durmaktadırlar. Tüm bunlara ek olarak İsa-zade Abdullah Efendi ise 2.5 saat süre sadaret makamında kaldığını yazmaktadır.³⁵ Evliya Çelebi ise en az süre veren kişidir. Seyahatnamesinde Zurnazen Mustafa Paşa'dan bahsederken onun sadaret makamında yarım saat kaldığını söylediğini yazmaktadır. Bu bilgiyi Paşa'nın kendisinden bizzat öğrendiğini, onun ağzından duyduğunu ifade etmektedir.³⁶ Sadrazam olur olmaz azledilen Paşa bu defa da kaptan-ı deryalık makamına getirilmiştir. Fakat kısa süre sonra bu defa uzağa Erzurum Beylerbeyliğine gönderilmiştir. 4. Cemâziye'l-âhir cumartesi günü İstanbul'dan Erzurum'a doğru yola çıkmıştır³⁷. Paşa'ya yolda zaman geçirmemesi bir an önce vazifesinin başında olması yönünde tembihte bile bulunulmuştur.³⁸ Zurnazen Mustafa Paşa, sadrazamlık makamından azledildikten sonra Erzurum beylerbeyi görevine atanmıştır. Kendisinden sonra payitahta şu mısralar kalakalmıştır;

“Çahcak surnasını çıktı cebinden Karagöz”³⁹

Erzurum beylerbeyi görevine tayin edildiğinde Melek Ahmed Paşa Paşa'yı ziyarete gelmiştir. Onun ziyareti sırasında büyük bir ziyafet tertip etmiştir. Ziyarete Melek Ahmed Paşa'ya samur kürk, bir murassa eyerli at, bir oba çadır, 20 kese harcırah, 5 katar katır, 5 katar deve, 10 seçkin gürcü köle hediye etmiştir.⁴⁰ Zurnazen Mustafa Paşa ile Melek Ahmed Paşa muhabbet ederler. Mustafa paşa sadaretinden bahseder. “Yarım saat mührü alıp koynuma koyup ve yüzünü görüp koklaması

helal bir kere mührü kokladım sanki rüya imiş. Yine aldılar bizim deli biradere⁴¹ gönderdiler” diye yakınmıştır. Melek Ahmed Paşa ise onu teselli ederek mührün kendisinde bir buçuk yıl kaldığını ancak onun kadar mühre malik olmadığını söylemiştir. Bir süre daha konuştuktan sonra Mustafa Paşa, şimdiki veziriazam Boynueğri'nden de yakında mührün alınacağını ve onun da Halep'e gönderileceğini tahmin ettiğini söylemiştir. Zurnazen Mustafa Paşa, sadareti hakkında “Gerçi ma'zul oldum amma pâye kat'itdim hele” diye özetlemiştir.⁴²

Zurnazen Mustafa Paşa ile Melek Ahmed Paşa mühür ve sadaret mevzularını konuşurlarken sadrazam değişiklikleri, ocak ağalarının karışık durumu, isyanlar gibi sebepler Âl-i Osman'da karışıklık gösterdiğinden Mustafa Paşa, *böyle günleri görmektense bir an evvel ölmek yeğdir* demişti. Bunu duyup irkilen Melek Paşa, “Ölmeye acele etme hele Erzurum'a var” diye karşılık vermişti. Ancak daha sonraları Zurnazen Mustafa Paşa'nın Erzurum kalesine ulaşır ulaşmaz vefat ettiği haberi Melek Paşa'ya ulaşmıştır. Evliya Çelebi ise eserinde kendisinin Evrenküş Gazi Süleyman Efendi Köyü'nde iken ölüm haberini ulaştırmak için ulakların yanından geçtiğini yazmaktadır.⁴³ Paşa, sadarete gelişinden yaklaşık 11 ay sonra, 5 Ocak 1657⁴⁴ tarihinde Erzurum'da vefat etmiştir. Vefat haberi payitahta ulaştığında saraydaki eşyaları padişahın huzurunda devlet tarafından el konulmuştur. Erzurum'daki eşyaları da Maraş'ta bulunan Murad Paşa'nın damadı Vezir Gürcü Mustafa Paşa'ya teslim edilmiştir. Vefatından sonra İstanbul'da sarayında bulunan eşyaları; 2 adet mushafı şerif, 1 halı örtüsü, 7 kaliçe-i acem, 7 seccade, 8 köhne ala yorgan, 5 acem kaliçe, 1 çuka, 4 köhne tirkeş, 3 beyaz çuka, 5 çuka ferace, beyaz ihram, Selanik kaliçesi, hamam gömleği, Kıbrıs döşeği, zerdavi atlas sandık, telli Kıbrıs şalı, demir saat, atlas kaftan, kakım erkânı, kakım üst, beylerbeyi seraseri...⁴⁵

Sonuç olarak, Zurnazen Mustafa Paşa dönem kroniklerine ve mevcut arşiv belgelerine göre dokuz sene boyunca birçok devlet görevinde bulunmuş, sekteye uğrayan bütçe çalışmalarını düzenlemiş, 1656 yılının soğuk bir kış gününde dört saatlik sadrazamlık görevini hakkı ile ifa etmiştir. Paşanın sadaret makamında uzun süre kalamaması o dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklığın bir örneğidir.

²⁸ Mustafa Naima Efendi, a.g.e VI, s. 1655-1659.

²⁹ Abdurrahman Abdi Paşa, a.g.e. s. 88-103.

³⁰ Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, a.g.e. s. 248.

³¹ Mehmet Arslan, a.g.e. s. 117.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III*, Ankara 1988, s. 292.

³³ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi V*, İstanbul 1977, s.360.

³⁴ Joseph von Hammer, a.g.e. s. 258.

³⁵ İsa-zade Efendi, *İsa-zade Tarihi*, İstanbul 1996, s. 24.

³⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi V*, İstanbul 2010, s. 82.

³⁷ Abdurrahman Abdi Paşa, a.g.e. s. 89.

³⁸ Mehmed Halife, a.g.e. s. 41.

³⁹ Mehmed Arslan, *Hadikatü'l Vüzera ve Zeylleri*, İstanbul 2003, s. 117.

⁴⁰ Evliya Çelebi, a.g.e V, s. 81.

⁴¹ Zurnazen Mustafa Paşa burada Deli Hüseyin Paşa'dan bahsetmektedir.

⁴² Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi, a.g.e. s. 117.

⁴³ Evliya Çelebi, a.g.e., V, s. 83.

⁴⁴ Hicri yıla göre 19 Rebiülevvel 1067 tarihine denk gelmektedir.

⁴⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MAD.,nr. 2315.

OSMANLI DEVLETİ'NDE KARTPOSTALLARIN YASAKLANMA VE KISITLANMA SEBEPLERİ

Emrul YEŞİLDAĞLI*

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş: Devletler kendilerini tehlikede gördükleri durumlarda içte ve dışta kendilerini korumak için tedbirler almışlardır. Bu tedbirler bağlamında öncelikle tehlikeler doğmadan bertaraf etme yoluna gitmişlerdir. Örneğin ekonomik bir tehlike durumunda vergileri artırmışlardır. Dışarıdan gelebilecek tehlikeler için ise karşı devletin durumunu anlamak için ajanlar kullanmışlardır. Aynı şekilde kendi ülkelerine gelen ajanların çeşitli yollar ile haber almalarını engellemişlerdir. Modern çağa gelindiğinde ise teknolojinin gelişmesi ile değişen yöntemleri engellemenin yollarını aramışlardır. Bu çağın etkili iletişim kurma ve haber alma yöntemi basın yayın organları olmasından dolayı sansür sistemi geliştirilmiştir.

Bu durum Osmanlı Devleti'nde de görülmektedir. Tanzimat dönemi olarak adlandırılan batılılaşmanın başladığı dönemde devlet kendini koruma yöntemleri geliştirmiştir. Bu minvalde çıkartılan matbuat ve sansür nizamnameleri bu yöntemlerin temelini oluşturmaktadır. Başlangıçta gazeteler için uygulanan bu nizamnameler daha sonraları bir başka haberleşme kaynağı olan kartpostallar için de uygulanmıştır. Burada genel anlamda Nizamnamelere değinmekte fayda vardır.

Osmanlı Devleti'nde Kartpostalların Yasaklanma ve Kısıtlanma Sebepleri: Kartpostal, kalın ve dikdörtgen bir kâğıdın ya da ince bir kartonun bir tarafı resimli diğer tarafına ise mesaj yazılan, mektuptan daha ucuz bir gönderim fiyatı ile gönderilebilen bir iletişim aracıdır.¹ Kartpostalın ortaya çıkışı ve Osmanlı Devleti tarafından tanınması 1893 Chicago Dünya Sergisi ile olmuştur.² Kartpostal Batılı Devletlerde gün geçtikçe büyük bir iletişim aracı haline gelmiştir. Kartpostalın Osmanlı halkına yansımaları ise 1867 yılında İstanbul'a gelen Max Fruchtermann tarafından sağlanmıştır.³ Max Fruchtermann ilk olarak 1869 yılında Yüksek Kaldırımında çerçevesi dükkânı açmış ve burada yurt dışında bastırıldığı kartpostalı satmaya başlamıştır.⁴ Daha sonra ise İstiklal Caddesinde bir matbaa dükkânı açarak kendi bastığı kartpostalların satışı yapmıştır.⁵

Kartpostalın Osmanlı halkına tamamen sirayet etmesi ile bazı problemlerin de meydana geldiği görülmektedir. Osmanlı kendi kanunlarına ve kültürüne uymayan içeriğe sahip kartpostallar için gerekli tedbirler almıştır. Osmanlı Devleti bu problemin kaynağı olarak matbaaları gördüğü için Matbuat ve Sansür Nizamnamelerinin maddelerince yasaklamalara ve kısıtlamalara başvurmuştur.

1- Siyasi Sebepler: Osmanlı Devleti'nde, yukarıda bahsettiğimiz üzere kartpostallar ile ilgili bazı yasaklamalara ve kısıtlamalara gidilmiştir. Bunlardan birisi de siyasi sebeplerdir. Siyasi sebepler genel olarak ya dış devletler tarafından gönderilen kartpostalların problem teşkil etmesi ya da kendi tebasası içerisinde bulunan Gayrimüslimler tarafından üretilen ve dağıtılan kartpostalların sorun teşkil etmesidir. Bu olaylara örnek olarak, Dâhiliye nezaretinden 29 Ocak 1914 tarihinde kaleme alınan belgeye göre Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında yapılan savaşın tasvirinin kartpostal şeklinde basıldığı belirtilmiştir. Bu tasvirin kartpostal olarak basılması Osmanlı'nın savaşta mağlup olmasından dolayı hem halkı hem de devleti rencide etmiştir. Bu hassasiyetin oluşmaması ve halkı galeyana getirmemesi için devlet bu kartpostalların Osmanlı sınırları içerisinde girmesinin önlenmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶

Farklı bir örnek vermek gerekirse; Korfu Baş Şehbenderliğinden 19 Haziran 1902 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen belgenin tercümesini örnek verebiliriz. Paris'ten Nuri Feraşari adına gönderilen Aledro Kastrioti isimli şahsın fotoğrafı bulunan birkaç kartpostal ile Arnavutça yazılmış takvimi içinde bulunduran pakete el konulmuştur. Korfu Baş Şehbenderliği adı geçen kartpostal ve takvimin Osmanlı'ya ithal edilmek istenildiği haberini Hariciye Nezaretine gönderdiği bu belge ile bildirmektedir.⁷ Hariciye Dairesi Mektubı Kaleminde 2 Temmuz 1902 tarihinde Sadrazamlığa gönderilen bir diğer belgede ise Nuri Feraşari'nin Arnavut İskender Bey ailesinin bir adamı olduğu bu bilginin ise Atina, Paris, Roma ve Petersburg elçiliklerinden alınan bilgilerden anlaşıldığı belir

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Tokat, 2018.

¹ Suat Sungur, "Kaybolan Bir Kutlama Ritüeli ve Bir İletişim Aracı Olarak Kartpostal", E-Journal of New World Sciences Acedemiy, Cilt: 6, Sayı: 4, 2011, s. 830.

² A.g.m., s. 837.

³ Filiz Işık, 19. Yüzyıl'da Kartpostallarda Osmanlı Toplumunu: Max Fruchtermann Kartpostalları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilimdalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 6.

⁴ A.g.t., s. 6.

⁵ A.g.t., s. 6.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mebâni-i Emiriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, DH.MB..HPS.M... 10/26, 16 Rebiyülevvel 1332-12 Şubat 1914.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âli Evrak Odası. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, BEO. 1879/140894, 27 Rebiyülevvel 1320-4 Temmuz 1902.

tilmektedir. Belgenin devamında ise yukarıda bahsedilen durum sadrazama arz edilmiştir.⁸ Bu belgeler sonrasında Sadaret Mektubî Kaleminden 3 Temmuz 1902 tarihinde Dâhiliye Nezareti ve ilgili birimlerine yazılan yazıda ise Nuri Fereşari adına gönderilen kartpostal ve Arnavutça takvimin ele geçirildiği ve sakıncalı olarak görülen eşyaların Zabtiye Nezareti tarafından Osmanlı sınırları dâhiline sokulmasının istenmediği belirtilmektedir.⁹

İstihbarat, devlet tarafından belirlenen ihtiyaçlara karşılık olarak çeşitli kaynaklardan derlenen haber, bilgi ve dokümanların işlenmesi sonucu ortaya çıkan siyasi bir üründür.¹⁰ Devletler kendilerine karşı yapılan bilgi toplama işlemine casusluk, kendilerinin yaptıkları işleme ise karşı istihbarat adını vermişlerdir. Casusluğa bir örnek olarak Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 31 Ekim 1916 tarihli belgede görüldüğü üzere; tedavi olmak bahanesiyle İsviçre'nin Davos ve Leyzen şehirlerinde bulunan Osmanlı tebaasından Rumlar ve Yunanlılar Osmanlı'nın durumu hakkında casusluk yaptıkları bildirilmiştir. Osmanlı'nın durumu hakkında bilgiler İstanbul'da hazırlanmış olan kartpostal ve mektuplar sayesinde elde edildiği belgede söylenmiştir. Hazırlanan bu kartpostal ve mektuplar İsviçre'ye içerisinde ne olduğu belli olmayacak şekilde paketlenip gönderildiği ve bu şekilde gümrük yetkililerine takılmadan yerine ulaştığı anlaşılmıştır. Casusluk amacıyla gönderilen kartpostal ve mektupların oluşması için bazı kişi ve kurum sahipleri alet edilmiştir. Adı geçen kişi ve kurumların fahişeler ve genelev sahipleri olduğu belgede açıkça belirtilmiştir. Fahişelerin ve genelev sahiplerinin gelen müşterilerin sarhoşluğundan faydalanarak Osmanlı'nın durumu hakkında bilgiler aldıkları belirtilmiştir. Casusluk yapıldığı ihbarı devlet görevlilerince belirlenmiş ve casusluk yapan kişilerin ve buna alet olan elçilerin, isimlerinin ve adreslerinin yazılı olduğu bir belge ele geçirilmiştir. Casusluk yapıldığı anlaşılması ve bu belgenin ele geçirilmesi üzerine gerekli tahkikatların yapılması istenmiştir.¹¹

Osmanlı Devleti tarafından yapılan karşı istihbarata örnek olarak ise, Bulgaristan Komiserliğinden Sadarete gönderilen 23 Haziran 1904 tarihli resmi belge gösterilebilir. Belge de anlaşıldığı üzere II. Abdülhamid tarafından Amerika'ya geçici bir elçi gönderilmiştir. Padişah tarafından gönderilen elçi Amerika'daki olayların daha yakından haber alınması ve devlet ricaline aktarılması için Asya ve Amerika kıtalarına daimi elçiliklerin açılmasının devletin bekası için gerekli bir husus olduğunu belirtmektedir. Bu elçiliklerin açılmasının elzem görülmesinin sebebi Rusya ve Japonya arasında çıkmış olan

savaşın daha önceden bu bölgelerde bulunan diğer devletlere ait daimi elçiler tarafından hissedilmiş olmasıdır. Gönderilen belgenin yanına kazazede olan Rusya ve Japonya'ya ait gemilerin kartpostalları da eklenmiştir. Ayrıca geçici elçi olarak gönderilen şahsın bu gemiler hakkında çıkardığı cetvelde eklenerek bir nevi karşı istihbarat yapılmıştır.¹²

2- Kanuni Sebepler: Her devletin kanunları olduğu gibi Osmanlı'nın da kendine ait kanunları bulunmaktadır. Bu kanunlar devletin kendi içerisinde yaşamasını kolaylaştıran unsurlardan en önemlisidir. Devlet içerisinde yaşamı kolaylaştıran kanunlara karşı gelindiği takdirde bazı kısıtlamalara ve gerektiğinde de yasaklamalara gidilmiştir. Konumuz olan kartpostalların da mevcut kanunlara uyması gerekmektedir. Kanunlara uymayan kartpostallar ise verilecek örneklerdeki uygulamalara tabi olmuştur. Örneğin; Matbuat Müdürlüğünden 19 Haziran 1905 tarihinde yazılan belgeye göre Galata'da Borsa hanının karşısında bulunan Fotosport adlı dükkânda halka muhalif bir tarzda bulunan resimlerin satışa çıkarıldığı ve 6 adet kadar satıldığı ifade edilmektedir. Bu gibi resim ve kartpostalların satışını yapan kişinin Avusturya milletinden bir şahıs olduğu bilgisi devlet müfettişi olan Şemseddin ve İhsan beyin yazdığı raporda görülmektedir. Söylenen resimlerin son derece müstehcen ve ahlaka aykırı olduğundan bu resimlerin devlet tarafından yasaklandığı belgede belirtilmektedir. Adı geçen resimlerin devlet tarafından yasaklandığı halde Osmanlı'ya ecnebi postalar vasıtasıyla sokulduğu ve bu resimlerin ecnebler tarafından açık ve kapalı şekilde satın alındığı söylenmektedir. Bu satışların müfettişler tarafından görüldüğü vakit usule uygun bir şekilde ele geçirilip muhafaza altına alındığını belirtmektedir. Ancak bu yasaklamaların yapılması ve bu gibi olayların daha az meydana gelmesi için Matbuat Nizamnamesinde bulunan kararların derhal çıkarılması istenmektedir.¹³ Bu konu ile ilişkin olan diğer bir belge 22 Haziran 1905 tarihinde Dâhiliye Mektubî Müdürlüğünden Zabtiye Müdürlüğüne gönderilmiştir. Gönderilen belge yukarıda detayları ile anlatılan belgenin konusunu bire bir anlatmakta olduğundan mukarrer olmaması için burada sadece varlığından bahsedilmiştir. Ancak belgede dikkat çeken kartpostalların rezilane olduğu vurgusunu burada anmakta fayda vardır.¹⁴

Osmanlı Devleti kanunlarında matbaa açmak isteyen halkın gerekli ruhsatı alması gerektiği, ruhsat alınmadan açılacak matbaaların gerekli tahkikatla kapatılacağı veya para cezası verileceği belirtilmiştir. Bu konuya örnek olarak Dâhiliye Nezareti Matbuat Müdürlüğünden 1 Temmuz 1909 tarihinde yazılan bir belgede Oseb Efendi adında bir şahsın Trabzon'da

⁸ BOA, BEO. 1879/140894, 27 Rebiyülevvel 1320-4 Temmuz 1902.

⁹ BOA, BEO. 1879/140894, 27 Rebiyülevvel 1320-4 Temmuz 1902.

¹⁰ Ahmet Yüksel, Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Osmanlı İstihbarat Ağı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 69.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Evrakı. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, HR. SYS. 2267/44, 20 Ekim 1916.

¹² BOA, A.MTZ(04). 118/18, 9 Rebiyülahir 1322-23 Haziran 1904.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, DH. MKT. 975/26, 18 Rebiyülahir 1323-22 Haziran 1905.

¹⁴ BOA, DH. MKT. 975/26, 18 Rebiyülahir 1323-22 Haziran 1905.

Türkçe, Rumca, Ermenice ve Fransızca olarak kitap, risale, kartpostal ve ticari evrak basmak için matbaa açmak istediği belirtilmektedir. Bu matbaanın açılması adına gerekli olan ruhsat için Trabzon vilayetinden Matbuat Müdürlüğüne 15 Haziran 1909 tarihinde bir yazı yazılmıştır. Matbuat Müdürlüğünden verilen cevap ile Oseb Efendinin matbaa açması için hiçbir engel olmadığı ve ruhsatı alabilmesi için yüz guruşluk kesilmiş pul ve yine yüz guruşluk hicaz demir pulunu alması gerektiği belirtilmiştir. Matbuat Müdürlüğü Trabzon vilayetinin gerekli haciz ve harç nizamisi olan iki liranın ve düzenlenmiş belgelerin kendilerine göndermelerini istediği ifade edilmektedir.¹⁵ Bu konu ile ilişkin bir diğer belge ise 6 Temmuz 1909 tarihinde Dâhiliye Mektubî Müdür-

lüğünden Trabzon vilayetine gönderilmiştir. 15 Haziran 1909 tarihinde Matbuat Müdürlüğünün ruhsat için gerekli olan izin ve uygulamaların yerine getirilmesi gerektiğini belirten bir tezkereyi Trabzon Vilayetine Dâhiliye Mektubî Müdürlüğü vasıtasıyla gönderdiği görülmektedir.¹⁶

Bu konu ile alakalı diğer bir örnek ise, Dâhiliye Mektubî Kaleminde 20 Kasım 1906 tarihinde Adliye Nezaretine gönderilen belgede Galata'da Karacaoğlu matbaasında İstanbul'a ait haritaların ruhsatsız bir şekilde taş üzerine basıldığı haberi alınmıştır. Bu durumun Matbaa Dairesi müfettişleri tarafından görülmesi üzerine 12 adet olarak basılmış olan haritalardan biri nüsha olarak gerekli birime gönderilmiş ve bu gibi ruhsatsız basımların gereğinin yapılması arz edilmiştir.¹⁷

3- Dini ve Ahlaki Sebepler: Osmanlı Devleti Türk töresinin yanı sıra İslami kuralları da bünyesinde barındırmaktadır. Şer'i Hukuk ve Örfi Hukuk ışığında Osmanlı toplumu hayatını idame etmektedir. Ancak her devletin dini ve ahlaki kuralları birbirinden farklı olduğu için dış devletlerin dini ve ahlakına göre oluşturulan kartpostallar bazen Osmanlı Devleti kanunlarına ile uyuşmamıştır. Bu durum karşısında Devlet gerekli önlemleri almış ve buna karşı bir politika izlemiştir.

Bu konu hakkında bir örnek vermek gerekirse; İstanbul Polis Müdürlüğüne yazılan 1 Mart 1910 tarihli yazıdan anlaşıldığı üzere bazı kitapçı dükkânlarında halkın çok kolay bir şekilde görebileceği yerlerde ahlaka ve adaba aykırı resim ve tasvirle-

rin olduğu kartpostalların teşhir edilerek satıldığı ifade edilmektedir. Bu durum o kadar rahatsız edici olmuş olmalı ki 27 Şubat 1910 tarihinde şeyhülislamlık makamından uyarı mahiyetinde bir yazı yazılmıştır. Yazıda ifade edildiği üzere adaba ve ahlaka aykırı bu resim ve tasvirlerin ne dini ne de milli hissiyata uygundur ve hatta bu tarz günahlı kartpostallar insanlar üzerinde kötü tesir bırakmaktadır. Şeyhülislamlık makamı bu tarz kartpostalların hem toplanması hem de satışının yasaklanmasını talep etmektedir. Bunun üzerine Dâhiliyeden İstanbul Polis Müdürlüğüne yazılan yazıda ilgili kişilerin görevini layıkıyla yerine getirerek bu tarz kartpostalların toplatılmasını ve satışının yasaklanmasını talep etmiştir.¹⁸

Farklı bir örnek ise, Matbuat Dâhiliye Müdürlüğü tarafından 4 Şubat 1904 tarihinde yazılan belgede kendilerine bağlı müfettişler tarafından kitapçıların teftişi sırasında bazı kartpostallara yasak kapsamında değerlendirilerek el konulmuştur. Gerek kitapçı dükkânları gerekse seyyarlar tarafından satılmakta olan bu çeşit kartpostalların zabıta tarafından denk geldikçe el konulması zaruridir. Bu nedenle gerekli yerlere bu tebligatın yapılabilmesi için Zabtiye Nezaretinin ve Gümrük Müdürlüğünün bilgilendirilmesi amacıyla yazı yazılmasına izin istenmiştir. Bu çerçevede aynı tarihte Zabtiye nezareti ve Gümrük Müdürlüğüne gerekli bilgilendirme yapılmış ve Ortaköy'de bulunan Dolmabahçe Sarayı ve diğer zararlı kartpostallara teftişler sırasında veya tesadüf edildiğinde el konulması emredilmiştir. Bir diğer örnek ise, Darülaceze Müdürlüğünden 18 Haziran 1908 tarihinde Sad-

razamlığa yazılan belgede mevzu bahis olan konu Darülacezede bulunan çocukların fotoğraflarının çekilerek kartpostal olarak bastırılmasıdır. Darülaceze düşkünlerin yetim çocukların kimsesizlerin bir arada buldukları bir hayır kurumudur. Burada ihtiyaç sahiplerine yardım edilirken çocuklara da ileride sanat erbabı olmaları açısından zanaat dersleri verilmektedir. Belgede de anlatılan ve kartpostal şeklinde bastırılan fotoğrafta da görüldüğü üzere halı dokuma sanatı öğrenen kız çocukları tezgâhlarının önünde otururken fotoğraflanmıştır. Ayrıca dikkat çeken bir ayrıntı da yüzünden ve görünüşünden anlaşıldığı üzere orada bulunan çocuklardan yaşlı görünen ve bu tespiti nazaran hoca olduğu düşünülen

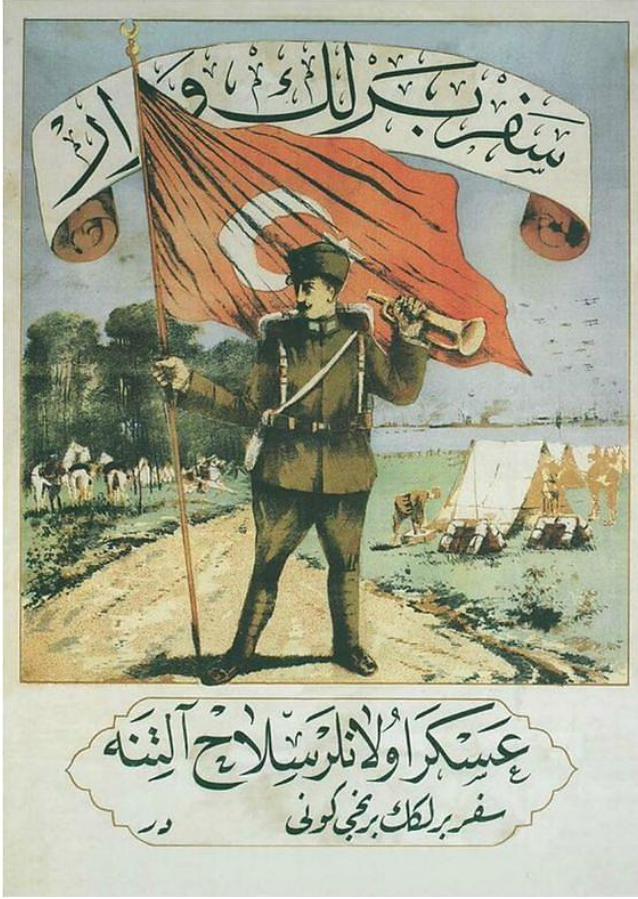
¹⁵ BOA, DH. MKT. 2867/85, 17 Cemaziyelahir 1327-6 Temmuz 1909.

¹⁶ BOA, DH. MKT. 1126/12, 4 Şevval 1324-21 Kasım 1906.

¹⁷ BOA, DH. MKT. 1126/12, 4 Şevval 1324-21 Kasım 1906.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, DH. EUM. THR. 44/23, 25 Receb 1328-2 Ağustos 1910.

başı açık bir bayanın fotoğraf karesinde bulunmasıdır. Fakat bu fotoğrafı çekip ve kartpostal olarak bastırın kişi bilinmemektedir. Bu gibi durumların Osmanlı kanunlarında yasaklı olması ve örneklerinin çoğalmaması için önlemlerin alınması hususunda ilgili makamlara gereğinin yapılması için hükümler gönderilmiştir.¹⁹ Darülaceze kurumundan, Belediye idaresine ve gerekli görülen makamlara gönderilen yazı üzerine yukarıda geçen olay üzerine durumun suç teşkil ettiği anlaşılmıştır. Mevcut durum ile ilgili olarak Belediye idaresine ve zabıta dairesine yazılan yazıda gereğinin yapılması kartpostalların basılması ve satılması yasaklanmış ve basılan bu kartpostalların toplatılması emredilmiştir.²⁰

Sonuç: Kartpostallara dünya genelinde baktığımız zaman gelişen teknolojinin bir ürünü olarak, haberleşme için kullanılmıştır. Kartpostalların yayılması ile beraber birçok farklı kullanımında aracı olmuşlardır. Teknolojinin insanlara ve toplumlara olumlu etkilerinin yanı sıra olumsuz etkileri de olmuştur. Kartpostalların kullanım alanlarının çeşitliliği bazen devlet için bazen de halk nezdinde sıkıntılara yol açmıştır. Devlet kendi ve halkın aleyhine doğabilecek veya doğan sıkıntılara karşı çözüm yolları aramıştır. Devlet, bulunan bu çözüm yollarını uygulamak için halkın ve devletin bir nizam doğrultu-

sunda yaşamasını sağlayan ve kendi dinî, örfî ve siyasî düşünceleriyle oluşturduğu kanunlarda doğabilecek bu sıkıntılara karşı önlemler almıştır. Bu önlemleri kısaca açıklamak gerekir; devlet kendisinin ve halkının çıkarlarına ve işleyişine uymayan aykırı durumlar için yasaklamalara ve kısıtlamalara başvurmuştur.

Yazılan makalede, incelemiş olduğumuz Osmanlı Devleti de yeni bir akım olarak halka nüfuz eden kartpostallardan doğacak sıkıntılara karşı gerekli tahkikatla önlemlerini almıştır. Kartpostallar Avrupa milletlerinin bir icadı olması nedeniyle onların, doğabilecek sıkıntılara karşı aldıkları önlemleri Osmanlı Devleti incelemiş ve buna göre kanunlarını oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, doğrudan kartpostallar hakkında bir kanun çıkarmamıştır. Ancak basın ve yayın organlarının ve ürünlerinin içerisinde kartpostalların bulunmasından dolayı, Matbuat ve Sansür Nizamnamelerinde yer alan kanunlar, kartpostallar için de geçerli olmuştur. Makalede kartpostalların yasaklanma ve kısıtlanma sebeplerini; kanunî, dinî ve ahlaki ve siyasî sebepler olarak üç başlık altında açıklamıştık. Bu sebeplerden dolayı doğan sıkıntılar Osmanlı Devleti tarafından yürürlüğe koyulan kanunlar ile önlenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılına bakıldığında, üzerinden kara bulutlar hiç eksik olmamıştır. Devlet bu sıkıntılardan dolayı sürekli kanun değişimlerine gitmiştir. Bu değişimler kimi zaman kartpostalın önündeki engeli kaldırmış kimi zaman ise bunaltıcı bir şekilde kartpostalları baskı altına almıştır. Sürekli olarak değişen Matbuat ve Sansür Nizamnamelerinden dolayı basın ve yayın organları ve asıl konumuz olan kartpostallar standart bir kanun doğrultusunda ilerleyememiştir. Devlet, bahsetmiş olduğumuz haberleşme araçlarını standart bir düzene bağlayamadığı için dinî ve ahlaki, kanunî ve siyasî sıkıntılarının tamamı ile önüne geçememiştir.

&

Kıssadan Hisse
Geçmişten adam hisse kaparmış... Ne masal şey!
Beş bin senelik kıssa yarım hisse mi verdi?
"Tarih"i "tekerrür" diye tarif ediyorlar;
Hiç ibret alınsaydı, tekerrür mü ederdi?
M. Akif ERSOY

¹⁹ BOA, DH. MKT. 1263/78, 25 Cemaziyelevvel 1326-25 Haziran 1908.

²⁰ BOA, DH. MKT. 1263/78, 25 Cemaziyelevvel 1326-25 Haziran 1908.

ERMENİ MESELESİNİN ULUSLARARASI BİR MESELE HALİNE GELMESİ VE ERMENİ İSYANLARI (1700-1900)

Hülya ÇAĞLAR*

Selçuk Üniversitesi

Giriş: Osmanlı imparatorluğunda her mezhebin bir hamisinin olması tamamen politik nedenlerden kaynaklanmıştır. Katolikler üzerinde Fransa ve Avusturya, Ortodokslar üzerinde Rusya ve yeni Protestan olanlar üzerinde ise Amerika etkisini bırakmamıştır. Bunun yanı sıra bu devletlerin misyonerlik faaliyetlerinin başarısı karşısında İngiltere de misyonerler ile Protestanlığı etkilemek için kollarını sıvamıştır. İngiltere'nin amacı Protestan bir grubu himaye etmek kendi çıkarları için kullanmaktır. Tanzimat ve Islahat fermanlarını getirdiği kolaylıklar sayesinde artık misyonerler daha rahat faaliyet göstermişlerdir. Ermeniler çok geçmeden yavaş yavaş Protestanlığı benimsemeye başlamışlardır. Protestan okullarının içinde en etkili olanı ise İstanbul'da kurulan Robert Koleji olmuştur.¹

Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında 1789 Fransız İhtilali fikirlerinin etkisi oldukça önemli olmuştur. İhtilalin milliyetçi fikirleri, Rumları, Bulgarları, Romenleri etkilediği gibi Ermenileri de etkilemiştir. Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin temellerini oluşturmuş, 1860 da Ermeni Milli Nizamnamesinin yayınlanması üzerine birçok Ermeni genç yurt dışında özellikle Fransa'da eğitim görmüştür. Fransa'da yüksek tahsil gören bu gençler geri döndüklerinde ihtilalin politik etkileri ile milliyetçilik hareketlerini hızlandırmışlardır.²

Devletlerin Ermenilere Karşı Tutumları: 1. Rusya: 1816'da Moskova da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kuran Rusya Ermeni konusunda sistemli bir çalışma başlatmıştır. 1826-28 yıllarında İran'la yapmış olduğu savaşta zafer sonucunu almasının ardından 1828 de imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile Revan ve Nahcivan Hanlıklarını birleştirip Ermeni vilayetini kurmuştur.³

Rusya yeni bir Ermenistan krallığı kurma düşüncesiyle ilk defa 1768-1774 Osmanlı Rus savaşı sırasında, Ermenileri cesaretlendirmişlerdir. Ermenileri kendi yanlarına çekme politikasının bir parçası olarak, II. Katerina tarafından Rusya'nın koruması altında Ararat Krallığı kurma projesi ile ortaya çıkmıştır. 1774 de imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla, Rusya Osmanlı Devletindeki Hıristiyanları himaye hakkı ka-

zanırken kilise açma yetkisini de eline almış ve bu tarih itibarıyla Ruslar Ermenileri daha rahat kontrol edebilir hale gelmiştir. Ardından 1829 Edirne Antlaşması ile Ermeniler arasında büyük bir dini nüfuzu olan Ecmiyazin Katolikosluğu Rusya sınırlarının içinde kalınca, bu fırsatı iyi değerlendiren Rusya; Osmanlı Ermenilerine dini ve siyasi baskı uygulamıştır.⁴

İngiltere: İngiltere, çıkarları gereğince, Rusya'ya karşı Türkleri veya Rusya'yı desteklemiş, sırasında ödül vaat etmek sureti ile Rusya'yı kendi tarafına çekerek Osmanlı Devleti aleyhine hareket etmiştir. Şartların değişmesi ve kendi hayati çıkarlarının sağlanması üzerine de Osmanlı İmparatorluğunu parçalama teşebbüslerini ertelemiştir.⁵

Ayastefanos'un imzalanmasından hemen sonra İngiltere ortaya çıkan durumu kendi aleyhine görmüştür. Hindistan yolunun güvenliği için Kıbrıs'a Osmanlı Devletini tehdit ederek el koymuş; Ada'ya yerleşmek için yapılan anlaşmaya Ermeniler için yapılacak ıslahatları da madde olarak koydurmuştur. Böylece Ruslar ve İngilizler arasında Ermeniler paylaşılama-yan bir kukla olmuştur.

Antlaşmanın ardından çok kısa bir süre sonra antlaşma maddeleri Berlin Konferansında tekrar gözden geçirilmiştir. Konferansta Rusya ile İngiltere arasında güçlü bir rekabet olmuştur. Bu iki devlet Ermenilerin sempatisini kazanmak için Osmanlı tarafından sağlanacak ıslahatlar için adeta yarışmışlardır. Konferanstan sonra imzalanan Berlin Antlaşmasınının 61. maddesi ile Ermenilere Osmanlıların vereceği ıslahatlar düzenlenmiştir.⁶

Fransa: Türk Fransız ilişkilerinde başlangıçta Kanuni'nin Fransızlara verdiği kapitülasyonlar, devletin gücünün azalması ile birlikte Fransa tarafından Osmanlı aleyhinde kullanılmaya başlanılmıştır. Kapitülasyonlar için 1604 de yapılan değişiklikler Fransızların işini daha da kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte Osmanlı içindeki Fransızlara Katolikleri koruma görevi de verilmiştir. Böylece Osmanlı ülkesinde Fransız misyonerler sahneye çıkmışlar ve Ermenilere yönelik propagandalarını rahatlıkla yürütmüşlerdir. Özellikle misyonerlerin faaliyetleri ile birlikte Osmanlıda birçok Fransız Okulu

* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, caglarhulya92@gmail.com.

¹ Süleyman Kocabaş; Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir? Vatan Yayınları İstanbul 1994, s.33-36.

² Kocabaş, a.g.e., s.31.

³ Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya; Ermeni Sorunu El Kitabı, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 2002, s.12.

⁴ Evren Gürbüz; Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları: Sömürgecilik Tarihi Işığında, Ümit Yayıncılık Ankara 2002 s.71.

⁵ Nurşen Mazıcı; Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunun Kökeni (1878-1918), Der Yayınevi, İstanbul 1987, s. 19-21.

⁶ Kocabaş, a.g.e., s.44-48.

kurulmuş; bunlardan ilki İstanbul'da kurulan Saint Benoit okulu olmuştur.⁷

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı Ve Ayastefanos Anlaşması: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı tarihimizde “93 Harbi” olarak geçer. Bunun nedeni de savaş tarihinin Rumî takvimde 1293 yılına denk gelmesidir. Bu savaş bir bakıma Osmanlı'nın geleceğini belirlemesi açısından büyük önem taşımıştır.

18. yüzyıldan itibaren her fırsatta Osmanlı Devleti ile savaşa giren Ruslar, İstanbul'u ele geçirmek niyetindedilerdi. “Rusya, ilk hedefi olan Anadolu üzerinden Akdeniz'e, Kafkaslar ve İran üzerinden de Basra Körfezine inmek amacını gerçekleştirmek için sadece XIX. yüzyılda 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 savaşlarını başlatmıştır. Ancak hedeflerine ulaşamadıkları için yeni bahaneler ile 1877 yılında yeni bir savaşa girmişlerdir.⁸ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı çıkıp Kafkasya ve Tuna cephelerinden Ruslar güneye sarkmaya başlayınca, Osmanlı hükümeti İngiltere'ye başvurarak Paris Antlaşmasının Ruslarca bozulduğunu ileri sürmüş, ancak bu antlaşmayı imzalayan hiçbir devletten ses çıkmamıştır. Bunun üzerine Ruslar, 1877 Kasımında Kafkasya cephesini aşarak Kars'ı 1877 Aralık ayında da Tuna cephesini aşarak Plevne'yi kuşattılar. Ocak 1878 sonunda, Edirne'yi aldıktan sonra Çatalca'ya kadar gelen Rus ordularıyla Osmanlı Hükümetinin antlaşma yapmaktan başka seçeneği kalmamıştır.

3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) da yapılan antlaşma sonucu Karadağ ve Sırbistan bağımsızlıklarına kavuşmuş, Bulgaristan'da dışta Osmanlı İmparatorluğuna bağlı, ama özerk bir statü kazandırılmış, Romanya'ya da Dobruca'nın bir bölümü verilmişti. 1869'da Mıgırdıç Hirımyan Ermeni Patrikliğine seçilmiştir. Çok sıkı ve ateşli çalışmalar yapan Hirımyan'ın yerini 1874'te Narses Varjebetyan almıştır.⁹

Patrik Narses, Rus ordularının İstanbul kapılarına dayandıklarını görünce, Grandük Nikola'yı ziyaret etti. Mıgırdıç Hirımyan, Horan Narbey, İstevan Pappazyan'dan oluşan bir kurul aracılığıyla Çar Nikola'ya gönderilen yazıda, Osmanlı yönetimini kötileyici yakınmalarda bulunuldu. Ermeni yerleşim merkezi diye Doğu illerinin Ermenistan olarak bağımsızlığını kazanmasına yardımcı olmaları, hiç olmazsa bu illerin Rusya'nın denetimine alınması istendi. Bu isteklerin gerçekleştirilmesi ve büyük devletlerin kendilerini destekleyerek arka çıkılmalarını sağlamak için Hirımyan ve Narbey ile iki din görevlisinden oluşan bir kurulu Avusturya'ya gönderdi. Patrik Rus karargâhına giderek barış antlaşmasına Ermeniler lehine bir madde konulmasını istemiştir.

Ayastefanos Antlaşmasına Ermeniler için konan 16. Madde aşağıdaki tespitler sonunda gerçekleştirilmiştir; Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kesimindeki İşkence ve yolsuzluklar,

Asya kesiminde de sürmektedir. Ayrıca Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerini sağlamak için İller yasası da değişiklik yapılarak Erzurum, Muş, Van, Diyarbakır vb. bağımsız yönetimler verilmektedir. Böylece Ayastefanos Antlaşmasınının 16. Maddesine göre, Osmanlı hükümetinden, Anadolu'da, Ermenilerin istedikleri bölgelerde evrim yapılması ve bu bölgelerin Kürt ve Çerkez akınlara karşı güvence altına alınması sağlanmıştır.¹⁰

Berlin Konferansı: Berlin Konferansı 13 Haziran'da 1878'de Bismarck'ın başkanlığında toplanmış ve 13 Temmuz da sona ermiştir. Konferanstan önce Rusya ve İngiltere 30 Mayıs'ta Londra'da aralarında bir görüşme yaparak bazı konularda anlaşmaya varmışlardır. Ermeni meselesi de bu konulardan biri olmuş ve Antlaşma hükümlerinden bazılarını değiştirmeye Rusya razı olmuştur. Fakat Ayastefanos'un tekrar gözden geçirilmesinden Ermeniler rahatsız olmuşlardır. Bu nedenle konferansta istekleri ile ilgili başvuruda bulunmuşlar ancak bu istekleri dikkate alınmamıştır.¹¹

Ermeniler tüm çabalarına rağmen Berlin'den bağımsız bir Ermenistan'ı elde edemediği için ayrılmak zorunda kalmıştır. Berlin konferansının da belki bağımsız bir Ermenistan fikri onaylanmamış fakat Osmanlı için gayrimüslimler ile ilgili sorun olarak milletler arası politikaya yer vermiştir. Kongre devam ederken İstanbul Ermenileri içinde bir Rus kanadı oluşturulmuştur. Artık bu konu milletler arası bir konu haline gelmiş, Ermeni Sorununun tohumu olmuştur.

Ermeniler bağımsızlık fikirlerini gerçekleştiremeyince, Paris'teki Rus elçiliğine müracaat ederek Rusya'nın müzaheretini istemişler; ancak bu kara elçilik tarafından da reddedilmiş artık Rusya'nın doğu Hristiyanları ile meşgul olmayacağı cevabı verilmiştir. Patrik Narses de bu kararı şiddetle protesto etmiştir. Konferansa protesto yazısı vererek Ermeni heyetinin diğer Hristiyan milletler gibi korunacaklarını ümit ettiklerini fakat aldandıklarını ifade ederek Avrupa isteklerine olumlu cevap verinceye kadar mücadeleye devam edeceklerini bildirmiştir.¹²

Berlin Konferansı sonrasında imzalanan antlaşma ile Ayastefanos Avrupalı devletlerin müdahalesine bırakılmış; Kıbrıs Adası karşılığında imzalanan bu anlaşma ile bir kısım Osmanlı toprağı Ruslara bırakılmıştır. Romanya, Karadağ, Sırbistan bağımsızlıklarını kazanmış, Bulgaristan ise Osmanlıya bağlı muhtariyet statüsünü almıştır. Ayastefanos'un 16. maddesinin yerine konan Berlin Antlaşmasınının 61. maddesi şöyledir: “Bab-Ali, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatları yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini garanti etmeyi taah-

⁷ Gürbüz, a.g.e., s. 91.

⁸ Nükhet Eltut; “1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları”.

⁹ Zafer Özkan; Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi, Er Ofset San. İstanbul 2001, s. 30.

¹⁰ Mazıcı, a.g.e., s. 19-21.

¹¹ Esat Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, Ankara 1987, s. 220.

¹² Cevdet Küçük; Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1986, s. 14.

hüt ve ara sıra bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözecektir.”

Ermeni Komiteleri: 1830 yılında Katolik Ermeniler 1850 yılında Protestan Ermeniler ayrı birer cemaat olarak devlet tarafından tanınmışlardır. Buna paralel olarak da 1846'da Milletdaş Cemiyeti, 1853'te Maarif Cemiyeti, 1870-1880 arasında Van'da Araratlı, Muş'ta Okul Sevenler, Doğu Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar Dernekleri devlet tarafından tanınmışlardır.¹³

Hınçak Komitesi: Ermeni Komiteleri arasında İlk sırayı Hınçak Komitesi alır.¹⁴ Milletler arası kurucuları Kafkasyalı zengin ermeni ailelerinin Avrupa'ya tahsile gönderdikleri çocuklarıdır. Bu kadronun amacı ise; Türkiye Ermenistan'ı olarak adlandırdığı toprakları kurtarmak, Rus ve Ermenistanlarıyla birleştirerek hür ve müstakil bir Ermenistan yaratmak idi. Partisinin siyasi programı ana amaçları komünist ihtilali mevcut düzeyi yıkmak işçilerin hâkimiyetinde ekonomik ve sosyal âdete dayalı idare kurmak ihtilal ile Türkiye Ermenistan'ındaki idari ve sosyal yapıyı alt üst edip değiştirmek halkı umumi isyana teşvik ederek Türk hükümetine karşı savaş açtırmaktır.¹⁵

Taşnak Sutyun Komitesi: Taşnaksutyun Rus Ermenileri arasında kurulmuş; Ermeni kültür faaliyetleri için çalıştıklarını iddia eden bir bağımsızlık örgütüdür. Bu teşkilatlar Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşlarının gayretleri ile federasyon anlamına gelen Taşnaksutyun, tam ifadesi ile Ermeni Kültür Cemiyeti Birliği olarak birleşmişlerdir. Taşnaksutyun'un kuruluş amacı, Tiflis'te bulunan Genç Ermenistan'ı, merkezi Van'da olan Armenegyanlar cemiyetini ve Hınçak'ı birleştirmek ve Türkiye'ye gönderilen çetelere her türlü yardımı yapmaktır.¹⁶

Taşnaksutyun komitesinin parolası “Türk'ü, Kürt'ü her yerde ve her koşullar altında vur, öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini hainleri yok et.” idi. Komite aydın gençlik kitlelerine dayatılmakta, hürriyet, bağımsızlık düşüncelerini yaymaktaydı. Bununla birlikte sosyalist ilkeleri de savunuyordu. Bu nedenle Ermeni aristokratları yeni kurulan Taşnaksutyun'a pek fazla önem vermiyordu. Ancak halk; köylüler, esnaf, ziraat sahipleri, papazlar, öğretmenler ve cemaat okulunu bitirenler komiteye girmişlerdi.¹⁷

Ermeni İsyancıları, Kumkapı Ayaklanması: 15 Temmuz 1890'da gerçekleşen Kumkapı ayaklanması Hınçak komitesinin ilk gövde gösterisi olmuştur. Ayaklanmanın amacı Ermenileri uyandırmak ve Bab-ı Ali'ye duyurmaktır. Ayaklanma

Kumkapı'daki Ermeni kilisesinde başlayarak Patrik Horen Aşıkyan, Haç yortusu için toplanmış büyük bir Ermeni kitleye konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmada kilise ve Ermenilere ıslahatı savunan Hınçak komitesinin programı okunmuştur. Yıldız Sarayına yapılan protesto yürüyüşünde çok sayıda insan yaralanmış ve olaylara neden olunmuştur. Bu ayaklanmadan sonra Hınçak elebaşı Cangülyan tutuklanmış ve müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır. Kumkapı ayaklanmasında isyanın patriğin kontrolünden çıkması üzerine, patrik kiliseye kaçmış fakat Ermeni isyancılar tarafından yakalanmıştır.¹⁸

Merzifon Olayları: Merzifon'daki Ermeni olayları 1892 mühür yerine martini fişeği basılmış komite bildirilerinin cami avlularına bırakılmasıyla başlamıştır. Bu dönemde Ermeniler Osmanlı Devletine bağlılığını sürdüren Ermenileri öldürmüşlerdir.

Özellikle Merzifon'daki Amerikan koleji tarafından ve Avrupalı devletler tarafından desteklenen isyancıların amaçlarının başında Protestan ve Katolik bütün Ermenileri birleştirmek geliyordu. Merzifon'da yapılan (1892) Büyük Komite Meclisinde şu kararlar alınmıştır.

- Beylik silah sağlanması,
- İsyancıların Gürcü elbisesi ve başlığı giymeleri,
- Komite mensuplarının silah ve cephaneyi kendilerinin satın almaları,
- Komitecilerin bölüklere ayrılmaları,
- Yoksullarının silahlarının giriş paraları ve toplana aidat ile karşılınmaları ve Hınçak gazetesine abone kaydedilmeleri gibi birçok karar alınmıştır. Bu kararlar gösteriyor ki Ermeni komitecileri artık daha sistemli ve programlı olarak isyan faaliyetlerini yürüteceklerdir.¹⁹

Sasun Ayaklanması: Avrupalı devletlerin müstakil bir devlet için yardım etme sözü verdiği söylentisini yayararak Talori, Muş, Kulp ve Silvan'dan katılımlarla 3.000 Ermeniye ayaklandırmıştır. Behran ve Zadyan aşiretlerine saldırıp sürülerini yağmalayarak başlattığı hareket kısa zamanda bir kürt katliamına dönüşünce yetişen düzenli askeri birlikler tarafından kuşatılmıştır. Hamparsum'u tutuklayarak isyanı sona erdirmişlerdir. Ermenilerin o zaman kadar gerçekleştirdikleri en büyük eylem olan Sason isyanı batıda çok büyük yankılar yapmıştır.

Ermenilerin katliama maruz kaldıkları propagandasıyla desteklenen pek çok toplantılar düzenlenmiştir. Olayı oluşturmak üzere İstanbul'daki yabancı devleti sefirlerinden bir ko-

¹³ Cezmi Eraslan; “Ermeni Komiteleri, Propagandaları Ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler”, Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, s.82.

¹⁴ Sina Akşin; Kısa Türkiye Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 2011,s.47.

¹⁵ Eraslan, a, s.82.

¹⁶ Cemal Anadol; Tarih Işığında Ermeni Dosyası, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2001,s.116.

¹⁷ Hamza Bektaş; Ermeni Soykırımı İddiaları ve Gerçekler, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, Bursa 2001, s.49.

¹⁸ Kamuran Gürün; Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s.186.

¹⁹ Anadol, Ermeni dosyası, s.145.

misyon kuruldu. Sason için kurulan inceleme komisyonu gerçekleştirildiği 108 oturum 190 şahit dinleyerek bitirdiği çalışmada Osmanlı hükümetinin olay mahalline asker sevk ederek müdahalesini haklı bulmuştur. Bununla birlikte hükümetlerine gönderdikleri raporlarda 6-7 bin Ermeni'nin öldürülmüş olduğunu yazarken Müslüman kayıplarından hiç söz etmemeyi tercih etmişlerdir.

Meselenin Rusya'nın doğrudan dâhil olduğu ve hatta Osmanlı Devletinin gelecekteki bir takım yatırımlarına ipotek koymasına yol açacak şekilde hâkimiyet kurduğu süreç daha çok bu isyandan sonra başlamıştır.²⁰

Zeytun İsyanı: Ermeniler tarafından bağımsız bir Ermeni devleti kurma fikriyle yurt dışında kurulan Hınçak Komitesi, Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde isyanlar çıkararak büyük devletlerin Ermeni sorununa müdahale etmelerini sağlamayı amaçlamıştır. Zeytun bu düşünceyi gerçekleştirmek için çok uygun bir yer olarak görülmüştür. Bu amaçla Hınçak Komitesi, 1893 yılında bazı üyelerini Kilikya bölgesine göndermiştir.

Agasi ve arkadaşları, Zeytunlu Ermenileri gerek para dağıtarak gerekse yabancı dilde yaptıkları konuşmalarla etkilemişlerdir. Zeytunluların söz konusu Hınçak Komitesi mensuplarına katılmalarında, uzun yıllardır devam eden vergi konusundaki şikâyetlerinin yanı sıra diğer bölgelerde yaşayan Ermenilere Müslümanlar tarafından zulüm yapıldığı yönündeki yalan haberlerin de etkisi olmuştur.

19 Ekim'de Agasi bir grup Alabaşlı Ermeni ile Andırın kazasının sınırını geçerek Kemerli köyüne saldırmışlardır. 2 erkek ve 1 kadını yaralamışlar, bir miktar sığırı da yanlarına alarak götürmüşlerdir. 20 Ekim'de ise Maraş ve Antep'ten gelen bazı Ermenilerin de katıldığı Zeytunlular, Göksun'un Döngel ve Kireç köylerine saldırmışlardır.²¹

Bab-1 Ali Olayları: Bab-1 Ali olayları Ermenilerin tahriklerini devlet merkezinde en üst seviyeye çıkardıklarının göstergesi olmuştur. Ermeniler Patriklikte toplanarak Ermenilere yönelik ıslahat taleplerini hükümete iletmek üzere yürüyüş yapacaklarını ilan ederek 3500-4000 kişilik bir toplulukla valiliğe gitmiştir. Hükümet konağına girmelerine izin vermeyen muhafızlık kıtasının komutanı üzerine ateş açarak başlattıkları çatışma sokak aralarında birkaç gün daha devam etmiştir. Bu sırada gerek Ermeni gerek Müslüman çok sayıda vatandaşın yaralanması şehirde güvenliği zaafa uğrayacak boyutları işaret etmektedir.²²

Van İsyanı: Van'daki teşkilatları ile halkı Müslümanlar aleyhine kızdırtıp silahlandıran Taşnaklar Osmanlı askeri devriyelerine saldırarak eylemi başlatmışlardır. Taşnaklar 600 kişilik grup arasında yabancı devlet vatandaşı olanlar yanında

silahlarının Rus malı olması dikkat çekmektedir. Önemli sayıda insanı katletmelerine rağmen devlet yine konsolosların arabulucularını istemiş, silahları ile teslim olurlarsa Van kalesinde muhafaza edeceklerini bildirmiş. İngiliz, Fransız konsoloslarının teminatlarına inanmayan isyancılar gece karanlığında şehir dışına kaçmayı tercih etmişlerdir. Kaçanların bir kısmının takibine çıkan jandarma tarafından öldürüldüğü bilinmektedir.²³

Sonuç: Ermeniler, tarih boyunca birçok devletin egemenliği altında yaşamışlar ve değişik muamelelere maruz kalmışlardır. Ermeniler diğer gayrimüslimlerin aksine değişik kiliselere tabi olmuşlardır. Yani Ermeniler Osmanlı topraklarında, coğrafi bir birlikteliğe sahip olmadıkları gibi, mezhepsel birliktelikleri de olmamıştır. Bununla birlikte Ermeniler Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan, en rahat gayrimüslim unsurlardan olmuşlardır. Ermenilerle olan dostane ilişkiler büyük devletlerin kıskırtması sonucunda 18. yüzyıldan sonra bozulmaya başlamıştır. Osmanlı Devletinin savaşlarda aldığı mağlubiyetler Avrupalı devletlerin desteği Ermenileri cesaretlendirmiştir. Ermeniler Hınçak Komitesi ve Taşnaksütyun Komitesi gibi birkaç komite kurarak ülkenin birçok köy ve kasabasında isyan etmeye başlamışlardır.

²⁰ Eraslan, "Ermeni Propagandaları", s.88-89.

²¹ Yahya Bağçeci, "1895 Zeytun Ermeni İsyanı", Turkish Studies, S.3, Yaz 2008, s. 130.

²² Mazıcı, a.g.e., s.39-40.

²³ Eraslan, "Ermeni Propagandaları", s.90-91.

OSMANLI DEVLETİ'NDE KARTPOSTALLARIN KULLANIM AMAÇLARI

Merve ÖĞREDEN*

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş: İnsanlık tarihi boyunca haberleşmenin insanlar için hayati önemi haiz olmuştur. Bu sebeple ilk çağdan itibaren insanlar, koşullarının elverdiği imkânlar dâhilinde haberleşme sistemlerini kurmuşlardır. Ancak makalemizin sınırları çerçevesinde bunlardan kısaca bahsedilecektir. Örneğin, İslamiyet Öncesi Türk Devletleri, İslami Dönem, Emevi, Abbasi Devletleri ve son olarak Osmanlı Devleti'nin haberleşme teşkilatlarından bahsedilecektir. Asıl konumuz olan kartpostallar Osmanlı'nın yenileşme çağı diye adlandırılan döneme denk gelmektedir. Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte, haberleşme sistemlerinde yenilikler meydana gelmiştir. İnsanlar gördükleri yerleri paylaşma ihtiyacını yeni keşfedilen fotoğraf makinelerinin yaptıkları çekimler ile karşılamışlardır. Çekilen fotoğrafların arkalarına düştükleri tarih ile görsel olarak ilk defa tarihe not düşmüşlerdir. Bu bağlamda kartpostalların kullanım alanları merak konusu oluşturmuş ve makalemizin ana eksenini şekillendirmiştir.

Kartpostalın Tanımı ve Osmanlı'ya Girişi: Kartpostal genel olarak, dikdörtgen biçiminde kalın bir kâğıttan veya ince bir kartondan yapılmış, bir yüzünde şekil veya resimler diğer yüzünde ise bir şeyler yazmak için boş bir alan bulunan kartlar olarak tanımlanmaktadır.¹ Zarflı veya zarfsız olarak gönderilebilen bu kartların, mektuptan daha ucuz bir maliyetle gönderildiği bilinmektedir.² Teknolojinin gelişmesi ile birlikte ortaya çıkan fotoğraf makinelerinin yaptığı çekimler sonucu çıkarılan fotoğraflar, pahalı olması nedeniyle sadece saray halkı ve zenginler tarafından kullanılmaktaydı.³ Halkın yararlanmadığı bu fotoğrafı kişisel gayretleri sonucu kartpostal basımları ile halka indirgeyen Max Fruchtermann, kartpostalları farklı bir boyuta getirerek fotoğraflı kartlar olarak karşımıza çıkarmaktadır.⁴ Max Fruchtermann, İstanbul'a 1867 yılında gelerek 1869'da Yüksek Kaldırımda bir çerçeveni dükkânı açmıştır.⁵ Max Fruchtermann ilk kez 1895 yılında İstanbul ile ilgili kartpostalları Breslau'da Emil Pingau matbaasında bastırarak Yüksek Kaldırımdaki çerçeveni dükkânında satışa sunmuştur.⁶ Daha sonra da İstiklal caddesinde bir

dükkân açarak kendi matbaasını kurmuştur.⁷ Osmanlı Devleti'nde kartpostalların yaygınlaşması bu şekilde Max Fruchtermann sayesinde olmuştur.⁸ Kartpostalın dünya çapında büyük ölçüde yaygınlaşması ise Osmanlı Devleti'nin de katılımcı olarak bulunduğu, 1893 Chicago Dünya sergisi ile olmuştur.⁹

Kartpostalın Osmanlı Devleti'ne girmesi ile birlikte kartpostallar devlet için de halk için de ilgi çekici bir iletişim aracı olarak görülmüştür. Kartpostalı bu şekilde çekici kılan şey ise hem daha ucuz bir iletişim aracı olması hem de kart üzerinde bulunan görsellik olmuştur. İlk başlarda haberleşme için kullanılan bu resimli kartlar daha sonra ki süreçte farklı kullanım alanları ile karşımıza çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde Kartpostalların Kullanım Amaçları: Osmanlı Devleti genel olarak yenileşme hareketlerini Avrupa'dan ithal etmiştir. Devletin bu tutumundan dolayı kartpostallar da kısa süre içerisinde Avrupa'dan Osmanlı'ya ya dışardan gelen insanlar tarafından ya da kendi halkı içerisinde bulunan Gayrimüslimler tarafından getirilmiştir. Kartpostalların haberleşme dışında farklı alanlarda da kullanıldığı yukarıda zikredilmiştir.

Kartpostalın kullanım amaçlarından en önemlisi olarak ifade edilen haberleşme amacına bir örnek verecek olursak; gurbette bulunan Kemal Mehmed adlı bir şahıs Sinop'ta bulunan ailesine duyduğu özlem neticesinde kız kardeşine hitaben bir kartpostal gönderme ihtiyacı hissettiğini görmekteyiz. Söz konusu kartpostalda kabak çalan bir Arap şarkıcı tasvir edilmektedir. Kemal Mehmed, oğlu Ziya'nın bu kartpostal ile oynadığını hatta buradaki Arap şarkıcıyı peşine takıp yaramazlık yaptığını, gönderdiği kartpostalda ifade etmiştir.¹⁰ Haberleşme konusu ile alakalı bir diğer belge ise, Sadaret Tahrirat Kaleminden Maliye Nezaretine gönderilen 11 Haziran 1910 tarihli evraktır. Söz konusu belgede, Rumeli Demiryollarının yapımını, onarımını ve tadilatını üstlenen şirket tarafından hisse sahipleri arasında bir kura yapıldığı belirtilmiştir. Bu çekilişin kime isabet ettiğinin öğrenilmesi ve gerekli ödemenin yapılabilmesi için hissedarlardan şirketi haberdar etme-

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi.

¹ Suat Sungur, "Kaybolan Bir Kutlama Ritüeli ve Bir İletişim Aracı Olarak Kartpostal", E-Journal of New World Sciences Academy, Cilt: 6, Sayı: 4, 2011, s.830.

² A.g.m., s. 830.

³ Filiz Işık, 19. Yüzyıl'da Kartpostallarda Osmanlı Toplumunu: Max Fruchtermann Kartpostalları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilimdalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 6.

⁴ A.g.t, s. 6.

⁵ Murat Kuter, Bir Dönemin Bursa Kartpostalları, Bursa 2012, s. 10.

⁶ Işık, a.g.t., s.6.

⁷ A.g.t., s. 6.

⁸ Kuter, a.g.e., s. 10.

⁹ Sungur, a.g.m. s. 837.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektubi Kalemi. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, DH. MKT. 707/70 Lef 5, 17 Cemaziyelevvel 1317 – 23 Eylül 1899.

leri istenilmiştir. Bu istek üzerine Almanya'nın Neubrandenburg şehrinde ikamet eden L. Grabret adlı hissedarın çekilişin kendisine çıktığını bildirilen yazısı kartpostal ile şirkete gönderilmiştir.¹¹ Bir başka örnekte ise, Osmanlı Ordu Baş Kumandanlığı Vekâletinden Hariciye Nezaretine 16 Mart 1916 (3 Mart 1332) tarihinde gönderilen belgeye göre konu ile ilgili 8 Mart 1916 tarihinde yazılmış olan tezkireye cevap verilmiştir. Adı geçen belgede, Fransız Hükümetinin Türk esirlerine karşı bir takım imtiyazlar verdiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de nezdinde bulunan Fransız esirlerine karşı imtiyaz olarak ayda dört adet kartpostal göndermelerine ve ikişer sayfalık iki adet mektup yazmalarına izin vermiştir. Osmanlı Hükümeti tarafından Fransızlara verilmiş olan bu imtiyazdan İngilizler de istifade etmek istemiştir. Bu istek üzerine İngilizlerin elinde bulunan Osmanlı esirlerine kendilerinin talep ettikleri imtiyazların gösterilmesi ve anlaşılmasından sonra verilebileceği belirtilmiştir. Bu isteklerin ve görüşmelerin tarafsız olan Amerika elçiliği üzerinden yapılmak istendiği belirtilmiştir.¹²

Kartpostallar Osmanlı Devlet'i içerisinde yardım amaçlı olarak da kullanılmıştır. Bu konuya örnek olarak, İstanbul Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 20 Ocak 1917 tarihli belgede Ağa Hamamı Mecruhın Hastanesinde yatmakta olan hastalar ve Osmanlı gazilerinin ihtiyaçları ve bazı masrafları ödenmek istenmiştir. Bu ihtiyaç ve masrafların giderilmesi için İstanbul manzarasından oluşan 1200 adet kartpostalın satılarak elde edilen gelir ile ihtiyaçların karşılanması planlanmıştır. Ancak basılmış olan bu kartpostallar Devlet'in elinde olduğu için gerekli ödemeler yapılamamıştır. Ağa Hamamı Mecruhın Hastanesi yetkilileri bu durumu gerekli mercilere iletmis ve el konulmuş olan kartpostalların iadesini talep etmiştir.¹³ Hukuk Müşavirliğinden İstanbul Vilayetine 1 Şubat 1917 (19 Kanun-i sani 1332) tarihinde gönderilen diğer bir belgede ise adı geçen Mecruhın Hastanesi yetkililerinin devletin elinde bulunan kartpostallarını talep edip, satılmasından elde edilecek gelir ile devlete karşı hastanenin aydınlatılması için kullanılan elektrik borcunun ödeneceği anlaşılmıştır. Beyoğlu Mutasarrıflığına beyan edilen bu durum karşısında devlet kanunlarına aykırı bir iş yapılmadığı kanısına varılmıştır. Ancak Hastane yetkililerinin bu satışı yapabilmeleri için Yardım Toplama Nizamnamesinin 14 ve 15. maddeleri gereğince satış yapacak kurum veya kişilerin bulunduğu Vilayetten ruhsat temin etmeleri gerektiği İstanbul Vilayetine bildirilmiştir.¹⁴ Dâhiliye Müdüriyetinden Nazır Talat Beyefendi'nin İstanbul Vali Vekili Bedri Bey'e göndermiş olduğu 4

Şubat 1917 tarihli belge, 20 Ocak 1917 tarihinde gönderilmiş 1072 numaralı belgeye cevap olarak yazılmıştır. Bu cevapta, hastane yetkililerin Nizamnameye uygun hareket etmeleri ve kanuna aykırı bir iş yapmalarını göz önünde bulundurularak devlet tarafından el konulmuş olan kartpostallarının kendilerine iade edileceği belirtilmiştir.¹⁵

Osmanlı Devleti kartpostalın artık halk ve devlet içerisine tamamen nüfuz etmesi ile birlikte yeni açılacak olan devlet binasının tanıtımı için kartpostal bastırılmasını istemiştir. Buna örnek olarak, Sadareten Dâhiliye Nezaretine 5 Temmuz 1908 tarihinde gönderilen belgede II. Abdülhamid döneminde resmi olarak açılacak olan Posta ve Telgraf binasının açılışına özel bu binanın resminden 50 bin adet kartpostal basılması istenmiştir.¹⁶ Devlet adına veya onun yöneticilerine gelen kartpostallar genel olarak siyasi bir içerik taşımaktaydı. Siyasi içeriğe sahip kartpostala örnek olarak, Sadareten Harikât Ordusu Komutanı Mahmud Şevket Paşaya 4 Ağustos 1909 (22 Temmuz 1325) tarihinde gönderilen belgede, tahttan indirilmiş olan II. Abdülhamid adına Amerika, İtalya ve Selanik'ten kartpostal ve mektup gönderildiği belirtilmiştir. II. Abdülhamid adına gelen bu postalar ilk olarak Posta ve Telgraf müdürlüğünün eline geçtiği ve hal edilmiş padişaha geldiği görüldüğü için dikkat çekmiş dolayısıyla, bu konu hakkındaki malumat Şevket Paşa'ya bildirilmiştir. Gönderilmiş olan postanın içerisinde 3 adet kartpostal ve 1 adet mektubun olduğu bilgisi de belgede ifade edilmiştir.¹⁷

Kartpostalın kullanım amaçlarından bir diğeri ise tahta çıkan Padişaha gönderilen tebrik kartlarıdır. Bu konu ile ilgili örnek ise, Bulgaristan komiserliğinden Dâhiliye Nezareti'ne gelen 13 Mayıs 1909 tarihli resmi belgede bahsedildiği üzere Rumeli'de bulunan Manastır Vilayetine bağlı Pirlepe Kazası Bulgar ahalisinden Tudor veledi İstanku, tahta yeni geçen Sultan Mehmed Reşad'ın cülusunu tebrik etmek üzere padişaha yaracak bir süsleme ile düzenlenmiş olan kartpostallar göndermiştir. Belgede ayrıca 5 adet mektup yanında kartpostal numuneleri de bulunmaktadır.¹⁸ Osmanlı Devleti cevaben Bulgaristan Komiserliğine gönderdiği 13 Mayıs 1909 (30 Nisan 1325) tarihli belgede Bulgar ahalisinden Pirlepe'li Tudor'un gönderdiği hediyelerin ulaştığını ve Padişahın ziyadesiyle hoşnut olduğunu belirtmektedir.¹⁹

Osmanlı Devletinde kartpostalların bir başka kullanım alanı ise devlete karşı yapılan propagandadır. Buna örnek olarak, Korfu Baş Şehbenderliğinden 19 Haziran 1902 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen belgenin tercümesini gösterebi-

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-1 Âli Evrak Odası. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, BEO. 3702/277582, 2 Safer 1328-13 Şubat 1910.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Evrakı. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, HR. SYS. 2254/2, 16 Mart 1916.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İdâre-i Umumiye Belgeleri. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, DH. İ.UM. EK. 106/51, 12 Rebiyülahir 1335-5 Şubat 1917.

¹⁴ BOA, DH. İ.UM. EK. 106/51, 12 Rebiyülahir 1335-5 Şubat 1917.

¹⁵ BOA, DH. İ.UM. EK. 106/51, 12 Rebiyülahir 1335-5 Şubat 1917.

¹⁶ BOA, BEO. 3350/251221, 6 Cemaziyelahir 1326-17 Temmuz 1907.

¹⁷ BOA, BEO. 3612/270857, 19 Receb 1327-6 Ağustos 1909.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadâret Eyâlât-ı Bulgaristan Mümtâze Kalemî Belgeleri. Bundan sonra şu şekilde kısaltma kullanılacaktır: BOA, A.MTZ(04). 174/69, 25 Rebiyülahir 1327-16 Mayıs 1909.

¹⁹ BOA, A.MTZ(04). 174/69, 25 Rebiyülahir 1327-16 Mayıs 1909.

liriz. Paris'ten Nuri Fereşari adına gönderilen Aledro Kastrioti isimli şahsın fotoğrafı bulunan birkaç kartpostal ile Arnavutça yazılmış takvimi içinde bulunduran paket müsadere edilmiştir. Korfu Baş Şehbenderliği ele geçirilen kartpostal ve takvimin Osmanlı'ya ithal edilmek istenildiği haberini Hariciye Nezaretine gönderdiği bu belge ile bildirmektedir.²⁰ Hariciye Dairesi Mektubi Kaleminden 2 Temmuz 1902 tarihinde Sadrazamlığa gönderilen bir diğer belgede ise Nuri Fereşari'nin Arnavut İskender Bey ailesinin bir adamı olduğu bu bilginin ise Atina, Paris, Roma ve Petersburg sefaretlelerinden alınan bilgiler ile ortaya çıktığı belirtilmektedir. Belgenin devamında ise yukarıda bahsedilen durum sadrazama arz edilmiştir.²¹ Bu belgeler sonrasında Sadaret Mektubi Kaleminden 3 Temmuz 1902 tarihinde Dâhiliye Nezareti ve ilgili birimlerine yazılan yazıda ise Nuri Fereşari adına gönderilen kartpostal ve Arnavutça takvimin ele geçirildiği ve propaganda amacı taşıdığı düşünülen eşyaların Zabtiye Nezareti tarafından Osmanlı sınırları dâhiline sokulmaması gerektiği belirtilmektedir.²²

Osmanlı Devleti içerisinde kartpostalın diğer kullanım amacı ise devletlerin karşılıklı istihbaratları üzerine olmuştur. Osmanlı'ya karşı yapılan istihbarata örnek olarak, Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 31 Ekim 1916 tarihli belgeye göre, tedavi olmak bahanesiyle İsviçre'nin Davos ve Leyzen şehirlerinde bulunan Osmanlı tebaasından Rumlar ve Yunanlılar Osmanlı'nın durumu hakkındaki bilgileri kendi devletlerine sızdırdıkları bildirilmiştir. Osmanlı'nın durumu hakkındaki bilgilerin İstanbul'da basılmış olan kartpostal ve gönderilen mektuplar sayesinde elde edildiği belgede bahsedilmiştir. Bu basılan kartpostallar ve gönderilen mektuplar İsviçre'ye içerisinde ne olduğu belli olmayacak paketler halinde gönderildiği ve bu şekilde gümrük yetkililerinin dikkatini çekmeden yerine ulaştığı anlaşılmıştır. İstihbarat amacıyla gönderilen kartpostal ve mektupların meydana gelmesi için bazı kişiler ve kurum sahipleri aracı olarak kullanılmıştır. Bu kişilerin ve kurumların fahişeler ve genelev sahipleri olduğu belgede resmen belirtilmiştir. Fahişelerin ve genelev sahiplerinin gelen müşterilerin sarhoşluğundan istifade ederek Osmanlı'nın durumu hakkında bilgi edindikleri belirtilmiştir. İstihbarat yapıldığı ihbarı devlet yetkililerince haber alınmış ve casusluk yapan kişilerin ve buna aracı olan şahıs ve kurum sahiplerinin, isimlerinin ve adreslerinin yazılı olduğu bir belgede ele geçirilmiştir. Casusluk yapıldığı anlaşılması ve bu belgenin ele geçirilmesi üzerine gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir.²³ Osmanlı Devleti'nin dış devletlere karşı yaptığı casusluğa "karşı istihbarat" adı verilmektedir. Osmanlı'da karşı istihbaratlarda kartpostalların rolü büyük olmuştur. Buna örnek olarak ise, Bulgaristan Komiserliğinden Sadarete gönderilen 23 Haziran 1904 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere

II. Abdülhamid tarafından Amerika'ya geçici bir sefir gönderilmiştir. Padişah tarafından gönderilen geçici sefir Amerika'daki olayların daha yakından haber alınması ve devlet erkânına bildirilmesi için Asya ve Amerika kıtalarına daimi sefaretlelerin açılmasının devlet için geleceği için gerekli bir durum olduğunu belirtmektedir. Bu sefaretlelerin açılmasının lüzum görülmesinin sebebi ise Rusya ve Japonya arasında çıkmış olan savaşın daha önceden bu bölgelerde bulunan diğer devletlere ait sefirler tarafından hissedilmiş olmasıdır. Gönderilen belgenin yanına kazazede olan Rusya ve Japonya'ya ait gemilerin kartpostalları da eklenmiştir. Ayrıca geçici sefir olarak gönderilen şahsın bu gemiler hakkında çıkardığı cetvelde eklenerek bir nevi karşı istihbarat yapılmıştır.²⁴

Sonuç: Fotoğraflı kartlar olarak tabir ettiğimiz kartpostalların doğuşu, haberleşmenin kolaylaşması adına yapılan bir yeniliktir. Ancak insanoğlu, kartpostallar gibi teknolojinin gelişmesi ile birlikte ortaya çıkan bu ürünlere kendi ve hizmet etmiş oldukları toplumların çıkarları için farklı kullanım alanları ile beraber anlamlar da yüklemiştir. Kartpostalların kullanım alanları, çıkarlar doğrultusunda geliştiği için bu çıkarlar kimi zaman iyi kimi zaman ise kötü sonuçlar doğurmuştur. Kartpostal, Osmanlı Devletine de halkın uzakta ki tanıdıkları ile daha kolay bir şekilde iletişim kurması için girmiş olan bir yeniliktir. Ancak yeni bir icat olan bu kartpostal, haberleşme aracı olarak kullanımının yanı sıra farklı kullanım alanlarını da beraberinde getirmiştir. Bu kullanım alanları Osmanlı Devleti'nin ve halkının bazen yararına olurken bazen de zararına sonuçlar göstermiştir. Bu durumun problem teşkil etmesinin en büyük sebebi ise Osmanlı Devleti'nin kendi bünyesi altında farklı etnik kökenleri barındırması ve Avrupalı Devletlerin Osmanlı halkına kartpostalı aracı olarak kullanarak devletin zararına olacak şekilde müdahale etmesidir. Posta Teşkilatının sistemli bir şekilde kurulması ile beraber iletişim daha hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu şekilde bahsetmiş olduğumuz devletin zararına olan kartpostallar ile müdahaleler daha etkili sonuçlar vermeye başlamıştır. Burada kadar genel olarak kartpostalın Osmanlı Devleti'ne karşı zararlarından bahsetmiş olduk. Kartpostalın Osmanlı Devleti'nde kullanılması ile beraber birçok yararlı etkileri de olmuştur. Bu kullanımlara örnek olarak yardımlaşma, devlet adına karşı istihbarat ve halkın uzaktaki tanıdıklarıyla görsel olarak daha iyi bir şekilde iletişim kurmalarını sayabiliriz.

Osmanlı Devleti kartpostalın kullanım alanlarını göz önünde bulundurarak kendisinin ve halkının çıkarları doğrultusunda kanunlar oluşturmuştur. Devletin zararına olan kullanımlar da gerekli tahkikatlar yapılarak önlenmeye çalışılmıştır. Ancak bazen bu kısıtlamalar ve yasaklamalar halkın basın ve yayın özgürlüğünü sabote ettiğini düşünülerekten o günün şartlarına göre kullanımlara müsaade edilmiştir.

²⁰ BOA, BEO. 1879/140894, 27 Rebiyülevvel 1320-4 Temmuz 1902.

²¹ BOA, BEO. 1879/140894, 27 Rebiyülevvel 1320-4 Temmuz 1902.

²² BOA, BEO. 1879/140894, 27 Rebiyülevvel 1320-4 Temmuz 1902.

²³ BOA, HR. SYS. 2267/44, 20 Ekim 1916.

²⁴ BOA, A.MTZ(04). 118/18, 9 Rebiyülahir 1322-23 Haziran 1904.

19. YÜZYILDA OSMANLI TARIMINDA KURUMSAL GELİŞMELER VE ZİRAİ FAALİYETLERE ETKİSİ

Fatma UZ*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Osmanlı da miri arazi yani toprağın devlet mülkiyetine ait olduğu bir sistem bulunmaktaydı. Osmanlı döneminin sosyal, kültürel ve ekonomik tarihi hakkında bize önemli bilgiler veren Tahrir Defterleri, o dönemde halkın %80-90'ının tarımsal faaliyetlerden gelir elde ettiğini göstermektedir. 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı tarımına baktığımızda tespit edilen ilk özellik, toprak faktörünün nisbi bolluğudur. İmparatorluğun kendi bünyesinde şekillenen tımar sistemiyle birlikte üretici için güvenli bir ortam meydana getirilmişti. Fakat zamanla bu sistem yıprandığından ve yerine yeni bir sistem getirilemediğinden üretici düzensiz bir kredi piyasasının yıkıcı etkilerine açık kalmıştı. Bu sebeple üreticiyi korumak için çeşitli tedbirler alınmıştır. Özellikle Tanzimat Döneminde sosyal ve idari reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişme alanında atılacak adımlarla desteklemeyi hedef alan bir yönetim anlayışı oluşmuştur. Toprak tasarruf sağlayıcı teknikler geliştirilerek birim toprak alanından daha çok ürün alınmaya çalışılır. İşte bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde zirai hayatı düzenlemek amacıyla 19. yüzyılda ortaya çıkan tarım alanındaki kurumsal gelişmeler ile birlikte zirai faaliyetler üzerinde durulacaktır.

1.Zahire Nezaretinin Kuruluşu ve Temel Görevleri (1808): İstanbul'un zahire ihtiyacı 19.yüzyıl öncesinde yarı resmi, yarı özel statüde olan kapan tüccarı tarafından karşılanmaktaydı. Kapan tüccarlarının faaliyetleri İstanbul'un özellikle kış aylarındaki iâşesini sağlamakta yetersiz kalmıştır.¹ İâşe ve zahirenin getirilmesi hususu kış aylarında gecikmelere sebep olmaktadır. İhtiyaç halinde gelişen bu durum yüzyılın sonlarında hazinesi olan bir nezaretin kurulmasına sebep olmuştur. İstanbul'un iâşe işlerini yürütmek üzere kurulan ve başına bir nazır tayin edilen Zahire Nezareti 25 Ekim 1793 tarihli talimnamesine göre şu görevleri üstlenmişti: Kapanın ve diğer tüccarın zahire işlerini denetlemek ve onların zahire getirmelerine yardımcı olmak, zamanı içinde Eflak, Boğdan, Tuna ve Karadeniz sahillerinden ve gerekirse Akdeniz den büyük miktarlarda zahire getirerek mirî depolarda en azından 2 milyon kile zahire bulundurulmasını sağlamak, Zahire Nezaretinin ayrıntılı gelir ve gider hesaplarını tutmak, tüccarın gerek mahallinde mubayaa fiyatlarını ve gerekse İstanbul'da fırıncılara satış fiyatlarını takip ederek ekmek fiyatlarını buna göre belirlemek, fırınların çıkardıkları ekmeklerin

fiyat ve kalitesini denetlemek, gerek tüccarın gerekse nezaretin fırıncılardan olan alacaklarını takip ederek, tahsilini sağlamak, Zahire taşıyan gemilerin sayısını arttırmak ve zahire nakliyle ilgili deniz trafiğini düzenlemek, her bölgeden zahirenin öncelikle İstanbul'a gönderilmesini sağlamak, Rumeli'den Anadolu'ya zahire taşınmasını ve yabancılara zahire satışını önlemek. İstanbul'un zahire ihtiyacını karşılayan bu kurum, kendisine yeni bir hazine teşekkül ederek bu niteliğini daha da güçlendirmişlerdir. Zahire Nezaretinin Nizam-ı Cedid'in ilgası sırasında kaldırılmış olsa da bir süre sonra yeniden kurulup, varlığını Tanzimat dönemine kadar sürdürmüştür.

Zahire Nezaretinin Faaliyetleri: Zahire Nezaretinin faaliyetlerinin önemli bir bölümü, kapan tüccarlarının faaliyetlerini düzenlemek ve bu hususta destekleyici faaliyetler sürdürmekten esas idi.18.yy'ın sonlarında İstanbul'un iâşe işleriyle uğraşmak üzere müstakil bir nazırın yönetiminde Zahire Nezaretinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Nezaretin temel görevi kapan tüccarlarının yol güvenliğini ve bu tüccarların ucuz ve kaliteli mal bulabilmesini sağlamak idi. Zahirenin bir yerden diğer bir yere kapan tüccarı tarafından taşınması bile çok sıkı bir takım formalitelere bağlanmıştı. Zahire Nezareti, fiyatların karşılıklı pazarlıkla tespitinde üretici ve kapan tüccarı arasında hakem rolü oynuyor, böylelikle üreticinin aşırı fiyat isteklerini önüyor, gerektiğinde tüccara sermaye vererek malî bakımdan destekliyor, fırıncılardan olan alacaklarının tahsilinde yardımcı oluyor, zahirenin İstanbul'a taşınması için seferlerini düzenliyor; hatta devlet gemilerinin bazılarını bu işe tahsis ediyordu. Zahiren Nezaretinin bir diğer önemli faaliyeti ise, devlet adına mubayaa yaparak (satın alarak), İstanbul'da kendisi adına oluşturduğu depolarda birikim yapıp ihtiyaç zamanı bunları satmasıydı. Bu şekilde esas itibarıyla İstanbul'un iâşesi, tamamiyle serbest piyasa şartlarına bırakılmıştır.

Zirai Politika (1839-1876): 19.yüzyılda Tanzimat ile birlikte sosyal ve idari alanda birçok gelişmeler yaşanmıştı. Tanzimat Döneminde zirai gelişme politikaları öncelikle zirai bürokrasinin oluşmasını sağlamak olmuştur. Giderek sayıları ve etkinliği artan bu kadroların uyguladığı zirai gelişme politikasının temel hedefleri; üretimin arttırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik zirai ürünler üretiminin teşvik edilerek dış

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, uzfatma68@hotmail.com.

¹ Lütfi Güçer, "18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İâşesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", İktisat Fakültesi Mecmuası, C.11, s. 411.

ticaret dengesinin sağlanmasını, ithal ikamesi amacıyla kurulan yerli sanayi tesislerinin ihtiyaç duydukları hammaddelerin yurtiçi yönetimle karşılanması ve zirai üretim araç ve metotlarının modernleştirilmesi idi. Bu amaca yönelik öncelikle ekonomik gelişmeleri engelleyici problemler tespit edilerek sorunların çözümüne yönelinmiş, aynı zamanda sağlanan çeşitli teşvikler sayesinde üretim miktarı artırılmaya çalışılmıştır. Tanzimat Dönemi zirai gelişmelerin bir diğer yönü de çiftçilerin üretim alanını genişletmeye, ticari değeri yüksek olan piyasaya dönük ürünlerin üretimini arttırmaya, üretimde modern girdi ve araç kullanımını yaygınlaştırmaya özendirici yönde etki yapacak çeşitli teşvik tedbirlerinin uygulamaya konulmasıdır. Bunu yapmaktaki asıl amaç; ekimin ve üretimin yaygınlaştırılması istenen ürünlerin vergi muafiyeti tutularak üretime teşvik ve önündeki engellerin aşılması hususunda önem arz etmektedir. Aynı zamanda tanınan birçok ayrıcalıktan birisi de Avrupa'dan getirilecek araç ve gereçleri gümrük vergisi koyulmadan girdi yapılabilmesiydi. Bu durum önemli bir teşviki ihtiva etmektedir. Sözü ettiğimiz gibi üretilmesi istenen malların önünde engeller kaldırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı devlet düzeni içerisinde ne kadar dikkatli bir şekilde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Aynı zamanda çiftçi, boz ve kıraç toprakların üretime açılması konusunda teşvik edilmiştir. Tanzimat Döneminde yalnızca teşvik edici politikalar uygulanmamış, aynı zamanda müdahaleci tedbirler alınma yoluna da gidilmiştir. Bu politikanın en belirgin şekilde uygulandığı alan zirai kredi ilişkilerinin düzenlenmesidir. Bu alanda hem özel kredi piyasasını düzenleyici kurallar getirilmiş, hem de devlet tarafından çiftçiye kredi verilmiştir. Tanzimat'ın başlarında yoğun şekilde işleyen bu politika, uzun bir süre zirai kredi faaliyetleri de afetzede mahallere tohum ve yiyecek sağlamaktan ibaret kalmıştır.

Ziraat ve Sanayi Meclisi (1838): Osmanlı Devletinde cemiyetler sebzeçilik, meyvecilik ve diğer zirai faaliyetler, hayvancılık, hayvan nakledilmesi, genel olarak zirai üretimin artırılması için gerekli şartlar vb. hususlar hakkında yaptıkları çalışma ve mütâla'aların sonuçlarını Ticaret Nezaretine bildirmek zorundaydılar. 1838 Ziraat ve Sanayi Meclisi ilk yapısı meclis şeklinde yürütülerek tarım hizmetlerinde Hariciye Nezaretine bağlı olarak devam etmiştir. Ziraat ve Sanayi Meclisinde ilk kez tarım konularının bir örgüt disiplini çerçevesinde görüşülmeye başlandığını söylemek mümkündür. Taşra örgütünün yönlendirilmesi doğrultusundaki ilk merkezi yetki kullanımı başlatılmış ve hangi eyalet, kaymakamlık ya da sancakta ziraat müdürlüğü oluşturulacağı tespit edilmiş ve meclis 1844 yılında ziraat müdürlerinin hizmetlerini disiplin eden bir talimname hazırlamıştır. Meclis; eyalet, sancak ve kaymakamlıklara birer ziraat müdürü, ilçe ve küçük köylere ise birer ziraat müdür vekili atamıştır. Bu görevliler maşa gereksinim duymayan, bu görevi onur sayan kimseler arasından "mahalli meclis" ve "ahali" tarafından seçilmişlerdir.

Meclis-i Umuru Nafia (1839): Ziraat ve Sanayi Meclisi, 13.09.1839 yılında görevleri genişletilerek "*Meclis-i Umuru Nafia*" adını almıştır ve yine aynı yıl kurulan Ticaret Nezareti (Ticaret Bakanlığı)'ne bağlanmıştır. Meclis-i Umûr-ı Nâfia, eğitim sistemimizin düzenleme işleriyle görevli ilk organı olduğu söylenebilir. Her çocuğun mesleğe atılmasında ilgi, istidat ve kabiliyetlerinin göz önünde tutulmasını ve buna göre bir eğitim ve öğretim tarzı izlemesi gerektiğini; eğitimde maddi cezanın kaldırılmasını belirten bu Meclisin, eğitim kurumlarının düzenlenmesi konusunda hazırladığı ve Padişahın uygun gördüğü teklifler şöyledir; Bu kurumların eğitim ve öğretim düzeninde görülen aksaklıkların giderilmesi, öğrencilerin sınıflara ayrılması, birinci kademenin ilk sınıflarında çocuklara yalnız okuma öğretilmesi, ikinci kademedeki sınıflarda Türkçe öğretim yapılması, ikinci kademedeki mezun olanların Mekâtib-i Âliye'ye (Yüksek dereceli okullar) girebilmeleri idi. Meclis-i Umuru Nafia, yalnız eğitim meselesiyle değil; memleketin ziraat, bayındırlık, sanayi, sanat ve her türlü fenni işleri ile de ilgilenmiştir. Osmanlı devlet yapısı içerisinde tarımın gün geçtikçe planlı ve eğitimli bir hal aldığını görmekteyiz. Bu kurumun gelişerek yeni kurumlara ayrıldığı, daha sistemli bir hal aldığı da görülmektedir.

Umur-ı Ticaret ve Ziraat Nezareti: Tanzimat Fermanı'nın kabulünden sonra 1840 yılında da İstanbul'da "Umur-ı Ticaret ve Ziraat Nezareti" kurulmuştur. Bu nezarete; "Ticaret ve Ziraat Meclis-i Kebiri" adı verilen sürekli bir komisyon ile ticaret, muhasebe, istatistik, ziraat kalemleri (daireleri) yer almıştır. Ziraat İşleri Umum (Genel) Müdürlüğü 3203 sayılı 6.maddesine göre görevleri; Ülke tarım politikasını yürütmek, zirai üretimi ekonomik durumlara göre düzenlemek ve iyileştirmek, üretimin iyileşmesini etkileyecek ıslah, deneme, üretme ve temizleme müesseseleri kurmak, zirai ürünlere zarar veren her türlü hastalık, zararlı ve doğal afetlerle savaşmak, bir bölgeden diğer bir bölgeye geçebilecek ve yabancı ülkelerden gelebilecek hastalık ve zararlılara karşı koruma önlemleri almak, dış ülkelerden getirilecek her çeşit üretim araçlarının ithalini ve ülkeden çıkarılacak onların da ihracını denetlemek, sınırlamak ve yasaklamak, zirai sulama işletmesini yapmak ve ziraata ait küçük sulama ve kurutma tesisleri meydana getirmek, zirai ürünlerin ülke için işlenip kıymetlendirilmesine çalışmak ve bunun için gerekli tesisleri kurmak ve kurdurmak, zirai üretimi canlandıracak ve çoğaltacak teşkilat meydana getirmek ve önlemler almak, köy ekonomisinin düzeltilmesine uğraşmak, zirai öğrenimi teşkilatlandırmak, Tarım alet ve makinelerini yaymak, ziraat oda ve kurumlarını canlandırmak ve denetlemek, özel kanunlarla yapılması, kendisine verilen işleri yapmak ve ziraat konularıyla ilgili her türlü hizmetleri görmektir. Böyle bir nezaret vasıtasıyla bu tarım politikasının ülke içinde işleyişi teşkilatlı bir süreklilik göstermiş olacaktır.

Ziraat Mektebi (1847-1851): Tanzimat Döneminde birçok alanda olduğu gibi tarım alanında da kullanılan yöntemlerin

güncellenmesi gerekmektedir. Bilinçsiz yapılan tarım ve ziraat ile ilgili işlerde yeterli verimin alınmaması halkı oldukça zor duruma düşürmüştü. Bu durumu engelleyip, halkı bu durumdan kurtarmak için devlet adamları bazı çözümler bulma yoluna gitmişlerdir. Böylece 1847 yılında aynı zamanda ülkenin ilk faal mesleki-teknik okulu da olan Ziraat Mektebi açılmıştır. Fakat mektebin 4 yıl faaliyet sürdüğü bilinmektedir. 1852 yılında ise beklenen faydanın sağlanamadığı düşüncesi gereği ile kapatılmasına karar verilmiştir. Fakat bu konuyu biraz daha işledikten sonra neden sonucunun bu şekilde geliştiği hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Ziraat, Osmanlı Devleti'nin temel ve geleneksel gelir kaynağıydı, fakat 18. yüzyıla kadar bu konuyla ilgili yeterli reformlar yapılamamıştı. Özellikle bu dönemde modern araç ve gereçlerin olmayışı, dolayısıyla el emeğine dayalı yetersiz iş gücü ziraatın gelişimini olumsuz yönde etkileyen etmenler arasında yer almaya başladı. Tanzimat Dönemindeki sanayileşme çabalarına paralel olarak, ziraat ve hayvan yetiştirilmesi noktasında memlekette bir eğitim müessesesinin gerekliliği 1846 yılı sonlarında pamuk üretimi özelinde dile getirilerek ülkenin reform gündemine alınmıştı. Bu sebeple o dönemde pamuk üretiminin en modern yapıldığı ülkelerden biri olan Amerika'ya müracaat edildi. Buradan ıslah edilmiş tohumlar ile beraber aralarında donanımlı bir ziraatçı olan Doktor Davis'in de bulunduğu uzmanlar getirildi. Doktor Davis'in ziraatçılık ile ilgili engin bilgiye sahip olması ise konuyla ilgili devlet adamlarını daha geniş bir zirai reforma yöneltti. Uygulanan tekniklerin modernize edilmesi nitekim pratik eğilimle mümkün olabilirdi. Bu amaçla bir arazi belirlenerek burada eğitim verilecek ve bu sayede ülkenin dört bir yanına bu pratikte uygulanan bu zirai metotlar yayılmaya başlayacaktı. Davis'in Amerika'dan getirmiş olduğu tohum ve çekirdeklerin haricinde hazırlanmış olduğu listeye göre çeşitli hububat tohumu, ağaç çekirdekleri ve damızlık hayvanlar ile gerekli olan alet ve edevat Avrupa'dan satın alınacaktı. Bir süre sonra bu kurum modern ve çağdaş anlamda ziraat eğitimi veren bir kurum halini almaya başladı. 1850 yıllarının sonlarına gelindiğinde Ziraat Mektebinde işlerin düşünüldüğü gibi yolunda gitmediği anlaşıldı. Bu sebeple mektebin bulunduğu bölgenin uygun olmadığı, iklimin sertliği nedeniyle birçok öğrencinin hastalığına sebep oluyordu. Ayrıca ziraat ilminin gelişmesi ve öğrenilmesi için yeterli alet ve edevat da bulunmamaktaydı. Kitapların da olmayışından dolayı teorik dersler yapılamamaktaydı. Bu konu Meclis-i Valaya da taşındı ve gereğinin buna göre yapılması hususu kararlaştırıldı. Neticede gerekli olan yeni düzenlemenin ileride tedricen yapılması uygun bulundu, öğrencilerin şimdilik Mektebi Tıbbiyyeye nakl edilmeleri uygun görüldü. 17 Ocak 1851 tarihli iradenin ardından da gerekli işlemlere başlandı. Bu arada Ziraat Mektebi için devlete ait olan çiftliklerden birinin seçilmesi ve gerekli binaların inşası için girişimlere başlanmıştı. 1852 Ekim'ine kadar müstakil bir yer belirlenmesi için

bir girişim olmadığı gibi mektebin kapatılması yönünde karar verildi. Bunun sebebi ise taşraya gidecek öğrencinin yeteri kadar yetiştirilememesiydi.

Memleket Sandıkları (1863): 20 Kasım 1863'te Ziraat Bankası'nın temelini oluşturan Memleket Sandıkları kuruldu. Tanzimat sonrası zirai kredi alanında ilk önemli gelişme memleket sandıklarının kurulmasıdır. Kuruluş amacı çiftçilere tarımsal nitelikli krediler vermek olan bu organizasyon, milli bankacılığın ilk örneği olarak tanımlanmaktadır. Memleket sandıkları, zirai anlamda üretimi teşvik edici bir uygulama idi. Zirai kredi alanında özel kredi kaynaklarına karşı güçlü bir alternatif olarak karşımıza çıktı. Osmanlı ekonomisinde milli hâsılayı teşkil eden bu kurum, ülkenin kalkınmasına etki edecek bir niteliğe de sahipti. "Memleket Sandıkları" temelinde, kaynaklarını kendi üyelerinden sağlayan ve yine kendi üyelerinin kredi ihtiyaçlarını karşılayan birer kooperatif niteliğindediydi. Sandığın sermaye kaynağını, o bölgede bulunan çiftçilerin sandığa verdikleri tarım ürünlerinin satılmasından elde edilen paralar oluşturuyordu. Kredi, mal rehini veya kişisel kefalet karşılığında veriliyordu. Sandıkların yıllık faiz gelirleri, köylerin yol, kaldırım, köprü, okul yapım ve onarımı vb. işlerinde kullanılıyordu. Bir süre sonra Menafi Sandıklarına çevrildi. Fakat bu da başarılı olamadı. Gerek "Memleket Sandıkları" ve gerekse "Menâfi Sandıkları", zirai kredi problemini çözmede yeterli olamadılar.

Ziraat Bankası (1888): 5 Ağustos 1888'de Menafi Sandıklarının yerine işlevlerini üstlenecek modern finans kuruluşu olarak Ziraat Bankası resmen kurulmuş bulunuyordu. "Ziraat Bankası"nın kuruluş gerekçesinde çiftçinin zirai kredi bulmakta güçlük çektiği, zirai gelişmeyi mevcut kredi ilişkilerinin kösteklediği ve menafi sandıkları uygulamasının başarısız olduğu öne sürülerek tarım alanında faaliyet gösterecek yeni ve sağlam bir kredi kurumunun oluşturulması isteniyordu. Ticaret ve Nafia Nezaretinin denetimi altında çalışacak olan bu banka satılabilir, taşınmaz malların rehini ve sağlam kefalet karşılığında çiftçilere borç para vermek ve faizle mevduat kabul etmekteydi. Bankanın sermayesi; Menâfi Sandıklarının aktifindeki para ve alacaklardan, aşarın onda biri oranında alınacak "hisse-i ianeler" den, banka çalışmaya başladığında açılacak kredilerin getireceği faizlerden meydana gelecekti. Bu sermaye halka kredi imkânı sağlayacaktı. Ziraat Bankası tarım işlerinde ön görüldüğü gibi bu alanda kullanılmak üzere yalnızca çiftçiye kredi imkânı sağlayacaktı. Savaş bölgesinde bulunmak ve doğal afete uğramak gibi geçerli bir mazeret halinde çiftçinin borcu gerekli süre ertelenecekti. 1889 yılında Ziraat Bankası Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlanmış ve sadece tarım sektörüne hizmet veren bu kurum, ilgili bakanlık ile ilişkilendirilmiştir. Bu adıyla birlikte teşkilatlı tarımsal kredi tarihimizde yeni bir dönem başlamıştır.

Fotoğraflar Savaş ULUKAYA, AKSARAY

OSMANLI DEVLETİ'NİN HALVETİYYE TARİKATI İLE OLAN TEMASI (15-17. YY)

Ali Rıza ÖZER*

Akdeniz Üniversitesi

Giriş: Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna bakıldığı zaman fetih hareketlerinde tasavvufunda etkisinin olduğu görülür. Türk şeyhler tarafından kurulan tekkeler ve onlarca teşkilatlandırılan Türkmen kitleleri Osmanlı fethinde büyük yararlılıklara imza atmıştır.¹ Aşıkpaşaoğlu Tarihi'nde zikredilen ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda büyük yararlılıklara sahip olan *Abdalan-ı Rumlar* veya diğer adı ile *alperenler* normal zamanda kendi işleri ile meşgul olur, savaş zamanları ise Osmanlı sultanları ile veya bireysel olarak savaşlara iştirak ederler idi. İlk Osmanlı padişahlarının yanında böylesi alperenlerin varlığı bilinmektedir. (Abdal Musa, Abdal Murad, Geyikli Baba...). Tahta kılıçları ile savaşlara iştirak eden bu alperenlerin hem padişah hem de Türkmen halk kitleleri üzerinde saygınlık ve itibarları oldukça fazla idi. Özellikle I.Murad Han zamanında Balkanlar'a geçişte aktif rol oynamışlardır. Alperenler fethedilen arazilere tekkelerini kurarlar hem bu arazilerin canlanmasını sağlar, hem de yeni gelecek göç dalgaları için mevcut ortamı hazırlarlardı.² Söz konusu alperenlerin haricinde Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ve sonrasında Vefailik, Bayramilik, Bektaşilik, Halvetilik, Nakşibendilik ve Mevleviliğin halk ve devlet nezdinde etkinlikleri ve ağırlıkları görülmektedir. Bunda Osmanlı devlet adamlarının tasavvuf ve tarikat ehline karşı hoşgörülü davranmasının payı büyüktür. Yine birçok Osmanlı padişahının da bir tarikat şeyhine bağlılığının bulunması da etkilidir. Tarikatların Anadolu coğrafyasında hızla yayılmaya başladığı 15.asır başlarında, tarikat mensupları İslam dinini yaymayı ve devletin dirliğini sağlamayı düstur edinmişler, bu bağlamda; devlet adamları, ilmiye mensupları ve askeriler ile ortak hareket etmişlerdir.³ Devlet adamları da tarikat mensuplarının sürekli yanlarında olmalarına karşılık pek çok tekke ve zaviyenin inşasını sağlamışlardır. Yine pek çok konuda Osmanlı padişahları ve devlet ricali, şeyhlerin görüşlerine başvurmuş ve onların hayır dualarını istemiştir.⁴ Özellikle seferlerden önce Osmanlı padişahları şeyhlerin duaları ile moral bulmak istemişler, bununla da kalmayıp pek çok şeyhten seferlere iştirak etmesi istenmiştir. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Osmanlı coğrafyasında etkin olmuş tarikatlardan biri de Halvetiyye tarikatı olmuştur. Ahi Yusuf Halveti ile birlikte Anadolu'ya giren Halvetilik tarikatı

kısa sürede Anadolu coğrafyasında yayılmıştır. Birçok kollara ayrılmış yayılan Halvetilik bundan ötürü *tarikât kuluçkası*, *tarikât fabrikası* gibi isimlerle anılmıştır. Tarikat, gerek Anadolu, gerek Balkanlar ve gerekse dünyanın birçok coğrafyasında etkin olmuştur. Bu çalışmanın amacı Halvetiyye tarikatının Osmanlı Devleti ile olan temaslarına dair genel bir değerlendirme yapmaktır. Sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için çalışmada bilhassa Osmanlı devlet ricali ile ilişkileri en çok ön plana çıkmış şahsiyetlerin üzerinde durulmuştur. Bunun için de İstanbul'da faaliyet göstermiş olan Halvetiyye şeyhleri seçilmiştir. Yine çalışmada Halvetiliğin İstanbul'a girişi olan 15. yüzyıl ve Halveti şeyhlerinin etkin olarak faaliyet gösterdiği 17.yüzyıl zaman aralığı olarak seçilmiş ve Niyazî Mısıfı'nın vefatına kadar mevcut konu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Halvetiyye Tarikatı: Halvet; tek başına kalma تنها bir yerde veya yerlerde Allah'a ibadet etmek, zikir yapmak gibi anlamlar taşır. İslam dünyasının en yaygın tarikatı olan Halvetiyye tarikatının adı da buraya dayanır. Halvetiyye tarikatının kurucusu Ömer b. Ekmeleddin el-Lahci el Halveti'dir. Ömer b. Ekmeleddin'in müridi amcası Nuri el Halveti idi. Amcasının vefatından sonra makamını o devralmıştır. Halvet ibadetinden çok hoşlanan Ömer b.Ekmeleddin, boş bir çınar ağacının gövdesinde halvet çıkardığı için, buna binaen tarikatına da *Halvetiyye* denilmiştir.⁵ Halvetiyye tarikatı kök olarak tam manada kurumlaşmayan Zahidiyye'ye dayanır. Zahidiyye silsilesi Ömer b.Ekmeleddin'de *Halvetiyye*, Erdebil'de *Safeviyye* tarikatı haline gelmiştir.⁶ Yani Halvetiyye ve Safeviyye tarikatları aynı kökten gelmektedir. Halvetiyye'nin şöhret bulması, ikinci pir kabul edilen Seyyid Yahyâ-ı Şirvanî sayesinde olmuştur. Ömer b. Ekmeleddin'ce inşa olunan, Seyyid Yahyâ-ı Şirvanî zamanında üne kavuşan Halvetiyye tarikatı, kurulduğu Azerbaycan'dan; *İran, Kafkasya, Anadolu, Balkanlar* gibi pek çok coğrafyaya yayılmıştır. (Mısır, Kuzey Afrika, Suriye, Güney Asya, Habeşistan). Halvetiliğin Anadolu'ya girişi Ahi Yusuf Halveti'nin Niğde'de bir tekke açması ile olmuştur (13.yy.sonunda). Halvetiyye tarikatı Anadolu'ya

* Akdeniz Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, ozer07@gmail.com.

¹ Zafer Erginli, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nda Türk Dervişlerinin İzleri", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.107.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Kolonizatör Türk Dervişleri", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 133-153.

³ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, Osmanlı Araştırmaları Vakfı*, İstanbul 2007, s. 25.

⁴ Reşat Öngören, "Osmanlı'da Süflerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları", *İAD*, S. 3 (1999), s. 13.

⁵ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Ataç Yay., İstanbul 2011, s. 167.

⁶ Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, C.XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, İstanbul 1997, s. 394.

girişinin ardından, ahi teşkilatıyla bir bağ kurmuş ve kentlerde çalışan işçi sınıfını kazanmaya çalışmıştır.⁷ Halvetiliğin Anadolu'da yayılışı daha sonra Amasyalı Pir İlyas eliyle (ö.1433-34) Amasya ve dolaylarında devam etmiştir.⁸ Halvetiyye'nin Yükselişi; Çelebi Halife, Sümbül Efendi ve Merkez Efendi: Halvetiyye'nin asıl yükselişi ve Osmanlı Devleti nezdinde güç kazanması tarikatın Osmanlı başkenti İstanbul'a girişi ile olmuştur. Halvetiyye tarikatının İstanbul'a girişi Ali Halveti (Alaeddin Halveti) ile olmuştur. Şunu da belirtmekte fayda vardır ki, yapılan bazı çalışmalarda çoğunlukla, İstanbul'da faaliyet gösteren ilk Halveti şeyhi Cemal Halveti olarak geçse de, İstanbul'da faaliyet gösteren ilk Halveti şeyhi Alaeddin Halveti'dir. Ali Halveti'nin müritleri arasında halktan kimselerin yanı sıra; yüksek makamlara haiz devlet görevlileri, hatta divan üyeleri dahi mevcuttu. Müritleri içinde sahn-ı seman medresesi müderrisi olup sonraları şeyhülislamlığa yükselecek olan Alaeddin Arabi Efendi de vardı.⁹ Alaeddin Halveti, Seyyid Yahyâ-ı Şirvanî'nin halifelerinden olup; bakışı ve konuşması ile insanlar üzerinde fevkalade etkiler bırakabilen birisi olduğu, sohbetlerinde bayınlıların dahi olduğu kaynaklarda bahsedilir. Hatta sema ve vecd konularında anlaşmazlığa düştüğü müderris Molla Alaeddin Arabi'yi üzerinde tesir bırakarak yola getirmiştir. Şeyhin etrafı kalabalıklaştığı için İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.¹⁰ Fethi sonrası İstanbul'da kök salmaya başlayan Halveti tarikatı devlet ricali ve ulema arasında itibar kazanmasına karşın belki de bu fazla itibardan dolayı devlet tarafından takibata uğramış ve İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Alaeddin Arabi, bu kararı değiştirtmek için uğraştı ise de bundan bir netice alamamış hatta kendisi de şeyhi gibi Manisa'ya sürülmüştür. Halvetiyye'nin bu hızlı yükselişi bir müddet sonra düşüşe uğrasa da bu düşüş fazla uzun sürmez ve Cemal Halveti(Çelebi Halife) ile Halvetiyye devlet nazarında yeniden parıldamaya başlar. Cemal-i Halveti, Çelebi Halveti adıyla şöhret bulmuştur. Doğum yılı konusunda bir kesinlik olmayıp, doğum yeri olarak da bazı kaynaklarda Amasya olarak geçer, ancak doğum yerini Aksaray olarak gösteren kaynaklar da mevcuttur.¹¹ Cemal Halveti, Mevlâna Celâleddîn-i Aksarayî soyundandır. Pîr Muhammed Bahâeddîn-i Erzincânî'den feyz almıştır.¹²

II. Bayezid devrinde, Koca Mustafa Paşa'nın çağrısı üzerine İstanbul'a yüz müridi ile gelen Cemal Halveti Koca Mustafa Paşa külliyesinde irşat faaliyetlerine başlamıştır.¹³ Sultan II. Bayezid, Amasya valisi iken Cemal Halveti ile tanışıklığının olması, yine Koca Mustafa Paşa'nın şeyhin müridi olması onun İstanbul'a gelişinde etkili olmuştur.¹⁴ Hatta II. Bayezid'in şehzadeligi sırasında Karamanî Mehmed Paşa Cem sultanı desteklemiş, Cemal Halveti ise bu mücadelede II. Bayezid'in tarafını tutmuştur.¹⁵

Halvetiliğin, dört ana kolundan biri olan Cemaliyye kolunun da kurucusu olan Cemal Halveti nezdinde tarikatın ikinci kez Osmanlı başkentine taşınmış olması; sosyal, kültürel olarak ve halk\devlet nazarında itibarının oldukça artmasına vesile olmuştur. Cemali ailesinin Osmanlı Devleti nazarındaki önemini belirtmekte fayda vardır. Bu aileye mensup Zenbilli Ali Efendi, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde yirmi dört sene boyunca müftülük(şeyhülislamlık) görevini üstlenmiş ve hayatının sonuna kadar sürdürmüş çok kıymetli bir âlimdir.¹⁶ Yine bu aileye mensup Piri Mehmed Paşa, Yavuz Sultan Selim zamanında veziriazamlığa yükselmiştir. Piri Mehmed Paşa Halvetiliği desteklemiş ve Cemal Halveti için bir zaviye yaptırmıştır. (Soğukkuyu Camii ve 17 hücreye sahip bir medrese) yine halvetiler için Koruklu tekkesi isimli bir zaviye ile Sütlüce tekeleri tahsis edilmiştir.¹⁷ Diğer taraftan Cemal Halveti hac vazifesi için İstanbul'dan ayrıldığında yolda iken vefat etmiştir. (1493-94'te Tebuk korusu denen yerde).¹⁸ Yerine Sümbül Sinan efendinin geçmesini vasiyet ettiği için, Sümbül Efendi İstanbul'a gelip, Koca Mustafa Paşa Camiinde, Cemal Halveti'den boşalan makama oturdu.¹⁹ Sümbül Efendi'nin gerçek ismi Yusuf Sinan'dır, Merzifon doğumludur. Hocası Cemal Halveti ona *Sümbül* lakabını vermiştir.²⁰ Cemal Halveti'nin müridi olmuş ve hilafet payesini aldıktan sonra Mısır'a irşada gitmiştir. Hocası ile buluşmak için yola çıktığında onun vefat haberini almış ve vasiyet üzere İstanbul'a gelip posta oturmuştur. Cemal Halveti'den makamı devralan Sümbül Efendi irşad faaliyetlerinin yanı sıra cuma günleri Ayasofya ve Fatih camilerinde vaazlar vermiştir. Yine Sultan Selim Camii'nin açılış vaazını veren odur. Sümbül Efendi devrinde Osmanlı Devleti ile Halvetiyye tarikatının ilişkilerinin oldukça iyi düzeyde seyrettiği

⁷ M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, 7.Basım, Akçağ Yay., Ankara 2012, s.115-116; İbrahim Zahid-i Geylanî'nin halifelerinden olan Ahi Yusuf Niğde Tepeviran mahallinde kurduğu zaviyede irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Bkz. Mustafa Bahadroğlu, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", DİA, C.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2000, s. 360.

⁸ Cengiz Gündoğdu, "Şemsi-Sivasiler", Türkler, C.XI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.128.

⁹ Reşat Öngören, "Fethi Sonrası İstanbul'da İlk Tasavvufi Yapılanmalar ve Fatih Sultan Mehmed", I. Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri, 29 Mayıs-1 Haziran 2013 İstanbul, 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 389.

¹⁰ Hoca Sadeddin, Tac'üt Tevârih, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, C.V, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 202.

¹¹ Mehmet Serhan Başşı, "Cemal-i Halveti", DİA, C.VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 302.

¹² Bursalı Mehmed Tahir, "Cemal-i Halveti(Çelebi Halife)", Osmanlı Müellifleri, C.I, Haz: M. A. Yekta Saraç, Tüba Yay., Ankara 2016, s. 51.

¹³ Başşı, "Cemal-i Halveti", C.VII, s. 302.

¹⁴ Muharrem Çakmak, "Türk Mutasavvıf Şairi Aksaraylı Cemal Halveti", Ekev Akademi Dergisi, S:7(2003), s.185.

¹⁵ Joseph V. Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, C.III, Haz: Mümin Çevik, Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, s. 235.

¹⁶ Zenbilli Ali Efendi hakkında detaylı bilgi için Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.II, AKDVTYK TTK Yay., 11.Baskı, Ankara 2016, s. 665-668.

¹⁷ Şerafeddin Turan, "Piri Mehmed Paşa", İslam Ansiklopedisi, C.IX, MEB Yay., İstanbul 1964, S.561, Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Şii Profagandacılarına Halvetiyye ile Karşı Koyma Politikası", XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C.III Kısım I, Ankara 1999, s.442; Piri Mehmed Paşa hakkında detaylı bilgi için Bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.2, s. 544-545.

¹⁸ Tahir, Osmanlı Müellif., C.I, s. 52.

¹⁹ Tahsin Yazıcı, "Sümbüliye", İslam Ansiklopedisi, MEB Yay., C.XI, s. 237.

²⁰ Hür Mahmut Yücer, "Sümbül Sinan", DİA, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 135-136.

görülmektedir. Bir kere Sümbül Efendi'nin Ayasofya, Fatih gibi büyük camilerde vaaz vermesi ve yeni açılan bir caminin açılış vaazını vermesi onun ulema ve devlet nazarındaki büyüklüğünü ve itibarını göstermeye yeterlidir. Bunların yanı sıra Yavuz Sultan Selim, amcası şehzade Cem'in ölümünde payı olduğunu düşündüğü Koca Mustafa Paşa'ya olan hiddetinden dolayı Koca Mustafa Paşa Camii'ni yıktırmak istemiş, ancak Sümbül Efendi padişahı bu kararından vazgeçirmeye muvaffak olmuştur. Hatta kendisine padişah tarafından bir samur kürk hediye edilmiştir. Şunu da belirtmekte fayda vardır ki bu devir medrese mensuplarının Halvetiyye tarikatı mensuplarına özellikle devrani zikir üzerinden yükledikleri bir dönemdir. Sümbül Efendi diğer ulemaya büyüklüğünü ispat etmiştir. İşte böylesi bir zamanda dahi Sümbül Efendi ve Halvetiyye'nin itibari devlet nazarında en üst seviyededir. Safevi tehlikesinden ötürü tarikatlara şüphe ile bakılan bir dönemde, Sümbül Efendi'nin, Halvetiyye'nin asitanesi olan Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin yıkımını kurtarabilmesi, üstelik bunu Yavuz Sultan Selim gibi kararlarında kat'i bir padişaha karşı başarabilmesi büyük bir hadisedir. Tabi ki bunda Sümbül Efendi'nin Kemalpaşazade, Ebussuud gibi devrin önemli ulemasınca saygı görmesinin de etkisi vardır. II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerini yaşayan Sümbül Efendi 1529 yılında vefat etmiş ve Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin bahçesine defnedilmiştir. Sümbül Efendi'nin türbesinin mezkûr külliye de olmasından dolayı, burası artık *Sümbül Efendi Tekkesi* olarak da anılmaya başlamış ve Halvetiyye tarikatının pir evi olarak görülmüştür. Halvetiliğin İstanbul'da kök saldığı Koca Mustafa Paşa külliyesi, Halvetiyye mensuplarınca *asitane* olarak görülmüş ve buraya büyük önem atfedilmiştir. Tarikatın Balkanlara uzanması da bahsi geçen mekân üzerinden olmuştur. Sümbül Efendi zamanında Halvetiyye tarikatının en büyük yararlılığı Osmanlı Devleti'ne karşı olan akımlarda devletinin tarafını tutmuş olmasıdır (özellikle Şiilik tehdidine karşı). Osmanlı devlet adamları da tarikatın bu tavrından hoşnut oldukları için devlet-tarikat ilişkileri bağlamında bu devir en zirve devir olmuştur denilebilir. Sümbül Efendi'den sonra onun makamına Merkez Efendi'nin geçtiğini görmekteyiz. Bu dönemde de Osmanlı Devleti ile Halvetiyye tarikatı ilişkileri oldukça iyi bir seviyede olmuştur. Merkez Efendi'nin Kanuni Sultan Süleyman ile Manisa'da şehzadeligi zamanından beri tanışıklığının olmasının bunda payı büyüktür. Merkez Efendi, Denizli'nin Sarı Mahmutlu köyünde doğmuştur. Bir başka görüşe göre ise Merkez Efendi'nin doğum yeri Uşak'tır. Medresede öğrenim görmek için İstanbul'a gitmiş, Veliyyüddin-zâde Ahmed Paşa'nın talebesi olmuştur.²¹ Daha sonra Amasya'ya gitmiş ve Habib-i Karamani'ye intisap etmek istediye de şeyh onun bu

istegini kabul etmemiş, Merkez Efendi'ye halka vaaz etmesini buyurmuştur. Merkez Efendi de tekrar İstanbul'a gidip birçok şeyhin sohbetlerine katılmıştır ve Ayasofya Camii'nde vaaz vermiştir. Bu devirde Sümbül Efendi'den ise uzak durmuştur ve Fatih'te Karabıçak Veli Tekkesi diye anılan tekkenin şeyhine intisap edip kızı ile evlenmiştir.²² Merkez Efendi'nin, Sümbül Efendi'ye intisap etmesi daha sonra olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi adına Manisa'da yaptırdığı bimârhanede faaliyette bulunmuştur.²³ Ayrıca Merkez Efendi, Manisa'da iken kırk bir çeşit baharat ile hazırladığı mesir macununu yapmış ve her Nevruz Sultan Camii'nden halka saçılması âdetini başlatan kişi olmuştur.²⁴ Yaklaşık 4-5 yıl süre ile Manisa'da kalan Merkez Efendi, şeyhi Sümbül Efendi'nin vefatı üzerine(1529) İstanbul'a gelmiştir ve posta oturmuştur. İstanbul'a geldikten sonra bir yandan irşat faaliyetlerine devam ederken bir yandan Ayasofya ve Fatih camilerinde vaazlar vermiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Şah Sultan Merkez Efendi için birçok vakıf tahsis edilmesini sağlamış yine Eyüp'te Merkez Efendi'nin adına bir camii ve zaviye yaptırmıştır. (Şah Sultan Camii) Görüldüğü üzere bu devirde, Merkez Efendi'nin itibarı devlet nezdinde oldukça yüksektir.²⁵ Öyle ki Kanuni Sultan Süleyman, Manisa'da iken tanıştığı şeyhe olan itibarını yitirmemiş, 1537 yılında Korfu seferi için hareket edeceği sırada Merkez Efendi'yi ordunun şeyhi olarak atamıştır. Uzun bir süre burada kalan Merkez Efendi, 1552'de vefat etmiş, cenaze namazı Fatih Camii'nde, Ebussuud Efendi tarafından kıldırılmıştır.²⁶

Sonuç: İslam dünyasının en yaygın tarikatı olan Halvetiyye tarikatı dünya üzerinde birçok coğrafyaya yayılmış ve birçok insanın irşat edilmesini sağlamıştır. Bu coğrafyalardan birisi de Anadolu coğrafyasıdır. Halvetiyye tarikatı Anadolu'ya girdiği ilk andan itibaren Türk insanı ve Osmanlı Devleti ile yakın münasebette olmuştur. Bugün ülkemizin birçok yerinde halveti mutasavvıflarına ait türbeler bulunmaktadır. Bu mutasavvıfların çoğu eli kalem tutan ve divan sahibi kişilerdir. Türk insanına en çok etki eden tarikatların başında gelen Halvetiyye, Anadolu'ya girişinin ardından her devirde Osmanlı Devleti ile yakın münasebette olmuş, payitaht İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı topraklarında tekkeler açılmaya başlanmıştır. İstanbul'da bulunan büyük camilerde (Ayasofya, Bayezid, Fatih...) vaizlik görevi sürekli Halveti şeyhlerine verilmiştir. Yine yeni açılacak camilerin ilk açılış vaazlarının da Halveti şeyhleri tarafından verilmesi hem Halveti şeyhlerinin iyi birer hatip olduğunu hem de devletin onlara duyduğu saygıyı gösterir. Osmanlı padişahları da sefere gidecekken Halveti şeyhlerinden yanlarında iştirak etmelerini istemişlerdir.

²¹ İsmet Parmaksızoğlu, "Merkez Efendi", Türk Ansiklopedisi, C. XXIV, MEB Yay., Ankara 1976, s. 9.

²² Reşat Öngören, "Merkez Efendi", DİA, C.XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 200.

²³ Bursalı Mehmet Tahir, "Merkez Mûsâ Muslihiddin Efendi", Osmanlı Müellifleri, C.I, Haz: Yekta Saraç, Tüba Yay., Ankara 2016, s.172.

²⁴ Parmaksızoğlu, "Merkez Efendi", s. 9.

²⁵ Tahsin Yazıcı, "Merkez Efendi", İslam Ansiklopedisi, C.VII, MEB Yay., İstanbul (ty), s. 768-769.

²⁶ Parmaksızoğlu, "Merkez Efendi", s. 10.

OSMANLI DEVLETİ'NDE KARA TAŞIMACILIĞI

Halil İbrahim KUŞDOĞAN*

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş: İnsan ve eşyanın bir yerden başka bir yere aktarılması manalarına gelen ulaşım, tarih boyunca insan hayatında her zaman mühim bir yer teşkil etmiştir. Bir yerden başka bir yere ulaşmanın veya eşya nakletmenin en zahmetsiz ve rahat yolunu bulmak için karayolu taşımacılığı önemli bir yer tutmaktadır. Tekerleğin keşfedilmesi ulaşım ve taşımacılıkta yeni bir çağın başlamasına sebep olmuş, böylece hayvanlar artık çekici vasıta olarak daha ağır yükleri ve daha çok insanı taşıy hale gelmiştir. Ama mühim gelişmeler 19. yüzyıldan itibaren ulaşım vasıtalarında meydana gelen ilerlemeler sayesinde olmuştur. 1765'te buhar makinesinin keşfi demiryolu taşımacılığının ortaya çıkmasına yol açmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında dünyanın muhtelif ülkelerinde demiryolları faaliyeti başlamıştır. Bu yüzyılın sonlarında benzinle çalışan motorların üretilmesi ile ulaşım araçlarına yenileri katılmış ve böylelikle hayvan taşımacılığı da giderek ortadan kalkmıştır. Taşımacılık yapılabilmesi için yollar ve bu yolların güvenliğinin sağlanması gerekir. 16. yüzyılda Mimar Sinan'ın yeni köprü yapım tekniğini geliştirmesi dere ve ırmakların üzerine köprüler yapması taşımacılık sistemini daha da geliştirdi. Teknolojik vasıta araçları ortaya çıkmadan önce nakliye ve taşımacılıkta en çok kullanılan vasıta deve, at ve eşek olmuştur.¹

Ülke genelinde yollar ve yol yapım çalışmaları göz önüne alınmadan, taşımacılığın gerçek vaziyetini, bunun neden ve niçinlerini bilmek oldukça güçtür. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, yollarının tarihi uzun geçmişlere dayanan bir bölgede kurulmuştur. Devlet var olduğu sürede, kendisine İntikal eden bu yolları, amaçları doğrultusunda korumuş, geliştirmiştir. Bazen de çeşitli nedenlerle eski değerini yitiren yollar bozulmuş, terk edilmiştir. Osmanlı yol tarihi, genel bir yaklaşımla ele alındığında; sulh zamanlananda ülke çapında çok geniş çaplı bir yol yapım faaliyetine tesadüf edilmediği, bununla birlikte, çeşitli harpler dolayısıyla orduların muharebe sahasına kolaylıkla ulaşımının sağlanması amacıyla devlet tarafından yol inşası ve eski yolların tamiri çalışmalarına devam edildiği görülür. Bu arada çoğu askerî yollar üzerinde olmak üzere, her türlü durumda geçişe imkân verecek çok sayıda köprü yapılmıştır. Zaten Türk tarihinin köprü inşası yönünden, özellikle de verimli olduğu iki dönemden biri Anadolu Selçukluları devri, diğeriyse Osmanlıların ihtişam devresidir. Osmanlı Devleti'nin yollarla ilgili olarak üzerinde dikkatle

durduğu hususlardan biri de, buralarda emniyetin sağlanması meselesidir.

Gerek hazine taşıyan devlet görevlilerinin ve gerekse yolcu, tüccar gibi kişilerin emin bir biçimde seyahatlerinin teminiyle devlet yakından ilgilenmiştir. Bu sahada devlet, ülkenin değişen bölge ve zamanlarında martaloz, pandor, beldar, geçit bekçisi gibi adlarla da anılan, derbentçiler ile derbent teşkilâtından geniş ölçüde yararlanmış. Bu arada daha önceki Anadolu Selçukluları döneminde görülen, yollar boyunca kervansaraylar inşası ananesinin, biraz değişmekle birlikte varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Böylece hem yolcuların istirahatini temin edilirken, hem de yol emniyetinin sağlandığı bilinmektedir. Devletin yol emniyeti için yer yer askerî güç de kullanması yanında, sürgün yönetimini de benimseyişi görülmektedir. Bu arada belirli oranda teşvik ettiği zavıyeleri; boş, tenha bölgelerle tehlikeli geçitlere yerleştirmek suretiyle buralarda yol emniyetinin teminini hedeflediği görülmektedir. XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyılda Avrupa'daki gelişmelerin aksine, Osmanlı yollarının oldukça geri bir durumda olduğu bilinmektedir. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu sıkıntılı vaziyet dolayısıyla yollara yeterince önem verilmemiştir. Tabiatıyla sonuçta yollar üzerindeki ulaşım da bundan olumsuz yönde etkilenmiştir. Ülkenin birçok bölgesinde taşımacılık mevsim değişmelerinden büyük çapta etkilenir olmuştur. Zaten daha önce ve bu sırada kara taşımacılığı, hemen tamamıyla kervanlarla, yani hayvanlarla sağlanmaktaydı. Özellikle de deve taşıdığı yük miktarı ve iklim şartlarına daha dayanıklı olması nedeniyle taşımacılıkta en çok deve tercih edilmiştir. Hac kervanlarında da develer ön plandadır. Deve kutsal kitaplarda da oldukça fazla zikredilmiştir, adı verilmemekle birlikte Hz. Nuh'un gemisine aldığı hayvanlar arasında bulunmaktadır.² Osmanlı ordusunda da develerden faydalanılmıştır, 1597 Vasıt seferine 800 katar (5600 adet; 1katar =7deve), 1621 tarihli Lehistan seferine de 1200 katar (8400 adet, t) erkek ve dişi deve götürülmüştür. Seferlerde ayrıca zahire ve mühimmat nakli için Türkmen aşiretlerinden kira ile tutulan devecilerden de faydalanılmaktaydı. Türkmenler arasında "buğurcu" denilen ve devlet için deve yetiştirmekle yükümlü tutulanlar vardı.³ Surre alayları Hicaz'a develerle gönderilir, halk da hacca yine develerle gi-

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Engin, Vahdettin, Vd. Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012.

² Önkal, Ahmet- Bozkurt, Nebi, "DEVE", DİA, C.9, s.222-226.

³ İşbilir, Ömer, XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri (doktora tezi, 1997). İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 59, 62, 74, 76, 103, 118-119, 124, 128, 133.

derdi. Ağır kervanlardaki develerin her biri beşer, altışar, hafif kervandakiler ise üç kantar (440okka/57yük) yük taşırlardı.⁴

At, Osmanlı Devleti'nde haberleşmede ve taşımacılıkta ana vasıta olmuştur. Bununla birlikte savaşlarda ve haberleşmedeki değeri dolayısıyla nakliye işlerinde yaygın şekilde kullanılmamıştır. Osmanlı Devleti'nde taşımacılık hayvan gücüne dayalı nakil vasıtaları aracılığıyla yapılırdı; bu iş için devletin elinde çeşitli yük hayvanları bulunur, özellikle sefer dönemlerinde ihtiyaca kâfi gelmeme durumunda kiralama usulüne gidilirdi. Seferlerde cephane ve mühimmatın, ordudaki efrada ve hayvanlar için gerekli erzak ve yemin vaktinde önceden belirlenmiş menzillerde hazırlanması gerekmektedir. Bu iş için birçok kazanın kadısına hükümler gönderilir ve her kazadan ne kadar at, deve, katır ve araba istendiği bildirilirdi. Bu şekilde taşrada askerî maksatlarla da olsa önemli bir istihdam sahası ve organizasyon oluşturulurdu. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde taşıma işiyle uğraşan deveci, katırcı gibi zümreler esnaf teşekkülleri haline gelmiştir. Diğer esnafta olduğu gibi çeşitli vilâyetlerde bulunan bu zümrelerin başlarına devlet tarafından şeyh tayin edilmesi ve Divan-ı Hümayun'dan mekkâre / mükârîbaşıya hitaben hükümler gönderilmesi bunların artık birer esnaf grubu halinde örgütlendiğini gösterir. Taşıma işiyle görevlendirilen mekkâre esnafından bazı şartlara uymaları istenirdi. Kendilerinin güvenilir olduğuna (kefil bil-nefs) ve taşıdıkları mala herhangi bir zarar geldiği takdirde zararı karşılayacaklarına (kefil Bill-mâl) dair kefiller göstermeleri gerekirdi. İstenen arabaların zamanında orduya ulaşmasını temin için her kazadan sözü geçen bir kişi arabacıbaşı tayin edilirdi. Her biri elli arabaya nezaret eden arabacıbaşılarını kontrol etmek için ayrıca hasekiler görevlendirilirdi. Katır, deve, beygir ve öküz gibi kira hayvanlarının genç, sağlıklı, kuvvetli ve uzun yol ve iklim şartlarına dayanıklı olmasına özen gösterilir; havut, çuval, semer, urgan, raht vb. aletlerinin iyi olması hususunda mükkârî araba ve hayvanları göndermekle görevlendirilen kadınlara tembihatta bulunulurdu. Ayrıca arabaların yeni, üstlerinin örtülü ve arazi şartlarına dayanıklı olmasına dikkat edilirdi. Kadınlara ve diğer görevlilere yollanan hükümlerden taşımacıların ücretlerinin yüke girdikleri andan itibaren geçerli olmak üzere ödendiği anlaşılmaktadır. Mekkâre istenilen yerden ordunun bulunduğu yere kadar olan mesafede hayvanların yem vb. ihtiyaçları ile deveci, katırcı ve arabacı gibi kimselerin yiyecek ihtiyacı için gerekli harcamalar, çok defa avarız nevinde bir mükellefiyet olarak bölge halkından tahsil edilen parayla karşılanırdı. Aynı şekilde araba ve hayvanların hizmete girdiklerinde ödenen ücretlerin de bazen bu tür vergilerden karşılandığı görülmektedir. Şehit Ali Paşa'nın Mora seferi sı-

rasında arabalara ödenen ücretlerin tamamına yakını arabaların kiralandığı kazaların avarız-nüzul vergilerinden veya cizye gelirlerinden sağlanmıştı. Kiralanan arabaların ücretleri nakit olarak orduda bulunan arabacıbaşı, deve ve atların ücretleri ise sarbanbaşı ve mekkârebaşı tarafından ödenirdi. 1127 (1715) yılındaki Mora seferi sırasında günlük bir at için 20-25 akçe, bir deve için 24 akçe kira ödenmiştir. Ayrıca her bir at için yem ihtiyacı ve bakımına sarf edilmek üzere günlük 4 akçe tayin edilmiştir. Günlük ücret yerine mesafeye göre kile başına ödeme yapıldığı da olurdu. 1019 (1610) yılında Trabzon'dan Erzurum'a nakledilen erzakın 37.186 kilesi için taşıma ücreti 3.409.488 akçeye ulaşmıştır.

Buna göre kile başına ödenen ücret yaklaşık 92 akçedir. Aynı yıl Manisa'dan tahsil edilen nüzul erzakının Diyarbakır'a nakli için kile başına 800 akçe ücret ödenmiştir.⁵ Taşıma ücretlerinin farklılık arz etmesine devletle mekkârî esnafının pazarlıklarının yanı sıra mesafenin uzaklığı, taşınan malın miktarı, iklim ve arazi şartları da tesir ediyordu. Arabaların taşıma kapasitesi yükün cinsine göre farklılık göstermektedir. Meselâ bir öküz arabası erzak ve hububat nevinde 1000 kg. ot ve saman 250 kg. 2 çeki odun ve cephane cinsinden 450 kg. istiabi haddine sahiptir. Ancak sefer şartlarına göre bu miktarlar değişebilir, bir deveye 150-250 kg. arasında yük vurulabilir, ayrıca bir deve on üç-on dört kişinin, bir at yedi-on bir kişinin eşyasını taşıyabilirdi. Gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de umumiyetle uzun mesafeler için deve, yakın mesafeler için araba kullanılırdı. Dağlık ve engebeli arazilerde daha ziyade katır tercih edilirdi. Araba ve yük hayvanlarının taşıdığı malzeme içerisinde hububat ve erzak başta olmak üzere top ve top mühimmatı ilk sırayı alırdı. Bunun dışında cephane, mehterhane, kiler-ı âmire ve kiler-ı has mühimmatı, hazine, defter- hane vb. araba ve yük hayvanlarıyla nakledilen malzemeyi teşkil ederdi. Özellikle sefer zamanlarında hasta, yaralı ve cenaze nakilleri arabalarla gerçekleştirilirdi.

Sonuç: İnsanoğlu tarih boyunca ulaşım ve taşımacılık üzerine sürekli yenilikler yapmıştır. Geliştirdiği taşıt araçlarıyla daha fazla yük ve insan nakliyesi taşır hale gelmiştir. Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti mirası üzerine kurulmuş, taşımacılık sistemini daha da ileri seviyelere iletmişti. Ordunun savaş sırasında bir yerden başka bir yere sevkıyatı sırasında fazla miktarda cephane, mühimmat, erzak ve insan taşınması gerekiyordu. Devlet kendi vasıtalarıyla bu nakliye işini yapardı, fakat savaş ve seferin durumuna göre tek başına nakliye yapamadığı durumlar da olurdu. Taşıma işiyle uğraşan mekkâreci taifesi ve Türkmenler arasında "buğurcu" diye tabir edilen guruplardan kiralama yoluyla ihtiyacı karşılardı. Seferden önce ordunun geçeceği bölgedeki kadınlara kanunnameler göndererek bu guruplarla bazı şartlar dâhilinde anlaşma yapmaları istenirdi.

⁴ Suraiya Faroqhi, Hacılar ve Sultanlar Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638 (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul 1995, s.51-54.

⁵ Ekin, Ümit, Osmanlı Dönemi Ulaşım Teknolojisi ve Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma: Mekkari Esnafının Tarihi (yüksek lisans tezi,1996),AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

I. PETRO'NUN BATI TÜRKİSTAN'A KARŞI İZLEDİĞİ ALTIN MADENİ POLİTİKASI

Mehmet Akif ÜNAL*

Ordu Üniversitesi

Giriş: Otuz Yıl Savaşları ile başlayıp artarak devam eden Reform ve Rönesans'ın etkileri, Skolastik felsefeyi yıkıp yerini pozitif bilimlere bırakmıştır. Bu doğrultuda modern bilimin temelleri atılırken emperyalist devletler kendi ekonomilerini güçlendirmek adına modern bilimlerini askeri stratejileri doğrultusunda kullanmıştır. Ham madde eksikliği ve finansal dünya rekabetine ayak uydurmak isteyen devletler, proleter halk tabakası yaratmak amacıyla yaptıkları coğrafi keşifler sayesinde, Asya'nın zenginliklerini öğrenmiş ve bu topraklara egemen olmak için çabalamışlardır.

Rus istilasının ilk basamakları: Rusya'nın Moğol kışkıracısından kurtulması bozkırla olan mücadelesinde mühim bir dönüm noktasıydı. 1480 yılında Altın Orda'nın yıkılmasından sonra Rusya, Orta Asya'ya yayılma siyasetindeki düşüncelerini daha cüretkâr adımlarla atma fırsatı yakalamıştır. 1552'de Kazan'ın 1566'da Astrahan Hanlığı'nın IV. İvan tarafından işgal edilmesiyle Rusya, hem Orta Asya'nın istilasına doğru önemli bir aşama yakalamış hem de Rusya'nın sınırlarını Volga ve Ural Nehirlerinin döküldüğü Hazar Denizi'ne kadar ulaştırmıştır. Rusya hükümeti bu bölgelerin istilasından elde edecekleri yeni vergiler sayesinde halk arasında iptidai bir kolonizasyon hareketi başlamıştı.¹ Asırlardır güney ve güneydoğusundaki önemli topraklardan mahrum kalan Rusların Volga civarının tamamına doğru göç etmeye başlamaları Çar IV. İvan tarafından yapılan savaşlarda halka yüklenen ağır vergilerin telafisi, yeni açılacak istihdam alanları ve yeni ekonomik yol haritası kazanılacağını göstermektedir. Bu dönemde henüz Batı siyasetinde güç gösteremeyen Rusya'nın XV. yüzyılda Türk - Moğol kışkıracısından kurtulmuş olması IV. İvan tarafından XVI. Yüzyılda, kimsenin bu kadar kolay ilerleyeceğine ihtimal veremediği geleceğin Büyük Rusya'sının adımlarını atmıştır.

IV. İvan, Kazan ve Astrahan'ın işgalleriyle Altın Orda varislerinin Osmanlı Devleti ile arasındaki irtibatını bir bakıma kesilmesine neden olmuştur. Rusların Türk illerini tehdit eder hale gelmesi ve Orta Asya Müslümanlarının Mekke ve İstanbul'u ziyaret etme isteklerinde sorun çıkması üzerine Türki-

stan'dan İslamiyet'in sancaktarlığını yapan Osmanlı Devleti'ne elçiler ve mektuplarla yardım talepleri gitmiştir.² Dönemin Osmanlı yöneticileri yaşanan olayların ortaya çıkardığı problemlere karşı çıkmak amacıyla Don- İdil (Volga) kanal projesini hayata geçirmek istemiştir. Bu proje sayesinde Osmanlı Devleti sadece soydaşlarına yardım etmeyecek aynı zamanda Kırım'a, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru ilhak siyaseti yürüten Rus yayılmasına karşı stratejik bir güç kazanacaktır. Osmanlı hükümeti hayata geçirmek istediği bu projeye aynı zamanda Doğu sınırlarındaki Şii propagandası yürüterek kendi toprak bütünlüğüne kastetmek isteyen İran tehlikesine önlem almak istemiştir. Bu proje hakkında gereken tedbirler ve hazırlıklar yapılsa da Osmanlı'nın batı siyasetinde meydana gelen hadiseler yüzünden devlet politikası bu yönde şekillenmiş ve 1566 yılında Kanuni'nin vefat etmesinden sonra Don - Volga kanal projesi geri planda kalmıştır.³

Yeniden şekillenmeye başlayan çarlık sınırları henüz bugünkü Rus coğrafyasındaki merkezi otoritesini sağlayamadığı ve bazı knezlikler arasındaki üstünlük mücadelesinden ötürü çok hızlı bir istila programı oluşturamamıştır. Bu nedenle, ele geçen toprakların tanımı yapılmalı, gelecek işgal devrindeki rakip devletlerin zayıf noktalarının analizi yapılmalı, modernleşmeye gerek duymayan toplumların askeri ve silah gücü tanınmalıydı. Kartların bu kadar açık bir şekilde oynanmaya henüz müsait olunmamasından ötürü Rusya tarafından elde edilen yeni bölgelerin siyasi yapısını, komşu milletler hakkında bilgi toplanması ve iktisadi faaliyetlerde bulunmak adına 1573 yılında Kazak Hanlıkları ile temas kurmuştur. Çarlık Rusya tarafından Kazak Hanlıklarına gönderilen ve Tretyak Çebukov'un başkanlığını yürüttüğü elçilik heyetinin Küçüm Han'ın yeğeni Mametkul tarafından öldürülmesiyle ciddi bir şekilde gerilmiştir.⁴ Henüz bu gerginliğin siyasi boyutunun ileriye dönük ekonomik getirilerine zarar vereceğini düşünen Çarlık yönetimi bu politikasında ekonomik temelli ilişkiler kurulmasına karar vermiştir.

1453 yılında Sultan Mehmed Han'ın büyük surların büyük topraklarla aşılabilceğini ve ateşli silahların merkezi otoritesini

* Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

¹ George Vernadsky, Rusya Tarihi, Çev. Doğan Mızrak ve Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 116.

² Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), II. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s. 7.

³ Don-İdil kanal projesinin akıbeti, Kanuni sultan Süleyman'ın vefatından sonra yerine geçen II. Selim'den gereken görevlendirmeyi alan Sokullu Meh-

met Paşa Osmanlı Devlet adamları arasında dönen entrikalara maruz kalarak bu görevini hayata geçirememiştir. Görev, Kefe Beylerbeyisi Kasım Paşa'ya verilmiştir. Kasım Paşa'nın çıktığı Astrahan Seferi de başarısızlıkla sonuçlanınca bu proje hayata geçirilemeden ertelenmek zorunda kalmıştır.

⁴ Dayhan Kydyraliyev, Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 20.

kuramamış toplumları yok etmekte zorlanmadığını göstermesi Avrupa'yı barutun işlenmesine modernizasyonuna sevk etmiştir. Ne yazık ki, Orta Asya Türkleri yenilemiş silah teknolojisine ayak uyduramamıştır. Hal böyle olunca bunun ceremesini Sibiryâ bölgesinde yaşayan Türkler çekmekte pek geç kalmamıştır. 1581-82 yılında ateşli silahlar bakımından rakiplerine oranla çağın gerisinde kalan Türk Sibir yurdu, Mareşal Stoganov'un desteklediği bir eşkıya olan Ermak⁵ tarafından zapt edilmesine karşı çıkamamıştır. Sibiryâ'nın Rusya'ya bağlanma harekâtı XVII. yüzyılın başlarında tamamlanmıştı. Bu doğrultuda yeni Rusya'nın sınırları sekiz milyon metre kareyi kapsayan, Batıda Ural Dağları, Kuzeyde Kutup Denizi, Güneyde Kazakistan ve Doğuda Japon Denizini içinde kapsayan Sibiryâ sayesinde Pasifik Okyanusu'na kadar uzanmıştır.

Çarlık yönetimi elde ettiği yeni toprakların güvenliğini sağlamak ve bu bölgelerdeki konumunu devamlı hale getirmek adına Tümen (1586), Tobol (1587), Tar (1594), Tomsk (1604) başta olmak üzere birçok kale ve şehirler yapmıştır.⁶ Etkisini zamanla arttıran Rus baskısının neticesinde Kazakların, Rus himayesi altına girmelerini teklif etmek adına birçok öneri ile Rusya ile bağlantı kurulmuştur. Bunlardan birisi de, 1595 yılında Velyarmin Stepanov başkanlığındaki heyet tarafından Kazak Han'ı Tevki'l'e bildirilmiştir.⁷ XVII. yüzyılda Romanov Hanedanı'nın Asya'da mutlak güç olma hedefiyle ilerlemek ve bu doğrultuda kendi siyasetlerine engel teşkil edebilecek her türlü sorunu yok etmek adına izlediği politika, “*Coğrafi keşifler ve ateşli silahların keşfiyle başlayan Batı'nın Doğu toplumuna üstünlüğünü, Türkistan coğrafyası adına Rusya gösterecektir.*”⁸ şeklinde ifade edilmiştir. Rusya, XVII. asır boyunca Orta Asya'da halkların kolonizasyonuna yönelik bir siyaset izlemiştir. Bu bölgeyle olan ilişkilerinde; yetkin bir ticaret ağı oluşturmak ve Türkmenlerin Hazar çevresinde esir alımı yaparak Türkistan Hanlıklarına sattığı Rus vatandaşlarını kurtarmak gibi çeşitli sözde sebepleri öne sürerek elçilik faaliyetlerinde bulunmuş ve bu şekilde bir etkileşim ağı kurmuştur.⁹ Rusların kendilerini bu şekilde lanse etmeleri asıl faaliyetlerini gizlemek adına yürütmekte olduğu politikalarından biridir demek yanlış olmayacaktır. Şöyle ki; yapılan görüşmeler ticari politikaların ötesinde siyasi amaç “*ziyaret*

edilen memleketin politikası, ekonomisi, askeri durumu ve komşu memleketlere giden yollar hakkında bilgi toplanması”¹⁰ olarak belirlenmesi, gelecek zamanlarda gerçekleştirilecek faaliyetler adına ön çalışma yapıldığının göstergesidir. Petro'nun kişiliği, fikirleri ve Orta Asya'ya giriştiği istila harekâtı: Petro (1689-1725) hükümlerlik yetkilerini eline alıp merkezi otoriteyi sağladığı zamana kadar Rus dış politikasının ekonomik olarak Karadeniz'de küçük çaplı faaliyetlerinden başka bir politikası olamamıştır. Mesleki bakımdan askeri teknisyen, matematikçi ve pratik bir adam olarak yetişen Petro,¹¹ devletlerin büyük toprakları elinde tutmasının mantığını, yıllık vergiler dışında ekonomik getirisi büyük kazanç sağladığı takdirde fayda getireceğinin kanaatinde varmıştır. Petro, çağın modern ekonomik politikası olan merkantilizm¹² politikasına önem vermiş ve bu doğrultuda ticaret yapabilmek için büyük limanlara sahip olunması gerektiğine inanmıştır. Rus halkına yaşattığı yeni değişimler, kültür, ekonomik, askeri ve dini reformlar sayesinde gelecek kuşaklar tarafından Büyük Petro olarak da anılan I. Petro'nun karakteri, 1695-96 Azak seferleri ile şekillenmiştir. Petro, geleneklere ve kalıplaşmış otoritelere saygı duymuyor Rusya'nın modern Avrupalı dostları gibi sekülerleşmiş bir toplum olmasını istiyordu. En büyük arzusu Rus halkından çok Rus devletinin bekasını sağlamaktır. Paltova Savaşı'ndan önce askerlerine verdiği emirlerinde “*sakın ha, Petro hususunda endişelenmeyin; Mühim olan Rusya'nın bekasındır*”¹³ şeklinde konuşma yapması onun derdinin çağın gerisinde kalmış Rus milletini çağdaş medeniyetler seviyesine çıkartmaktır.

Geleceğin büyük Rusya'sının inşa edilmesi ve ilk defa Archangelsk'de¹⁴ gördüğü denizin önemini kavrayarak kendini askeri fikir olarak geliştiren İskoçyalı Gordon ve İsviçreli Lefort'un teşvikiyle kalıplaşmış bir söylem olan *sıcak denizlere inilmesi* gerektiğini fark etmiştir.¹⁵ Çin'den başlayıp Türkistan coğrafyasını da içine alarak Avrupa'ya uzanan, geçtiği bu bölgelerinde sosyo-ekonomik önemini arttıran tarihi ipek yolu ve Hindistan'dan Arabistan yarımadası ve Avrupa'ya uzanan eski baharat yolunun XV. Yüzyılda coğrafi keşiflerle önemini kaybetmesi, yeni keşfedilen yerlerin de modern Avrupalılar tarafından zapt edilişi Rusya'nın ekonomik politikasının kendi yaratacağı yeni kuzey-güney ve doğu-batı ticaret

⁵ Asıl vatani Don ya da Kama Nehri boyları olduğu sanılan Ermak'ın sıradan bir yağmacı olması dolayısıyla geçmişte fazlaca bilinmemektedir. Ayrıca bkz. Fatih Ünal, Çarlık Döneminde Rusların Sibiryâ Araştırmaları, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.8, S.41, Aralık 2015, ss. 613-647.

⁶ Orhan Doğan, “Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, S.37, İstanbul, 2002, s.77.

⁷ Fatih Ünal, Kazakistan'ın Rus İşgaline Uğraması ile Türkiye'nin Birinci Dünya Harbi Sonunda Uğradığı İşgalin Mukayesesi: Sultan Kenasarı İle Atatürk'ün Verdiği Mücadeleler, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 12.

⁸ Selim Serkan Ükten, 16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve seyahatnameleri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.18, Aralık 2017, ss.140.

⁹ XVII. yüzyılda Türkistan'dan Rusya'ya 16, Rusya'dan Türkistan'a 9 diplomatik heyet gitmiştir.

¹⁰ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 44.

¹¹ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 272.

¹² Merkantilizme göre, bir ülkenin zenginliği ve refahı sahip olduğu altın ve gümüş rezervine bağlıdır. Bu koşullarda her devlet ithalattan çok ihracat yapmaya ve bu yolla dış ticaret bilançosunda fazlalar oluşturarak zenginleşmeye çalışır.

¹³ Vernadsky, a.g.e., s. 194.

¹⁴ Archangelsk, Rusya'nın Avrupa'da yer alan kısmının kuzeyinde bulunan Onega'dan Yugorsky'e kadar uzanan bölgeye ve bölgede bulunan bir şehre verilen addır. Burası doğal bir limana benzer. Rusya Federasyonu'nda yönetim birimi olan bir kenttir. Beyaz Deniz kıyısında, Kuzey Dvina Irmağı ağız yakınında önemli bir ticaret merkezi olma özelliği taşır.

¹⁵ Kurat, Rusya Tarihi, s. 272.

yoluna sevk etmeye biraz da mecbur etmiştir. I. Petro, Türkistan ve Hindistan'a büyük önem vermekteydi. Rusya'nın Türkistan'daki nüfuzunu ticaret vasıtasıyla genişletebileceği fakat Hindistan meselesinin de sonra çözüleceğinin kanaatindeydi. I. Petro, kurduğu bu düşüncelerin sadece ütopya kalması için Hazar Denizi'nin siyasi, iktisadi ve askeri önemini iyi araştırıp bu şekilde strateji geliştirmişti.

I. Petro'nun tahta çıkmasıyla birlikte, XVII. asırdan miras kalan ticari sorunlar geleceğin büyük Rusya'sı için daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Rusya her ne kadar XVI. yüzyıldan beri Sibiryaya yolu ile Çin'e; Türkistan yolu ile Hindistan'a ve Kafkaslar yolu ile İran ve Türkiye'ye ulaşmak istediye de, XVIII. yüzyılın başlangıcına kadar Türkistan'a karşı doğrudan doğruya askeri bir saldırıya geçemedi. Sınırlarının Güney-Doğu'ya doğru yayılmakta olan yeni Rusya'nın hedeflerinde ekonomik çıkar sağlaması düşüncesinden ötürü Ural dağlarında kurmuş olduğu maden endüstrisini geliştirmek ve bu bölgeye kaynak sağlamak niyeti büyük önem arz etmektedir. Petro XVIII. yüzyılda Orta Asya'yı sömürgeleştirmiş bir yapıya büründürmek maksadını "*Rusya'dan geçen Avrupa-Asya ticaret yolu, Rus sanayisinin başarısı için çok etkili olacaktır*" sözleri ile teyit ettiği İran, Afganistan, Hindistan ve Çin ile arasında köprü vazifesini üstlenen Yukarı İrtiş ve doğudaki toprakları ele geçirmeye karar vermiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Petro döneminde savaşların kesintisiz devam etmesi, ekonomik olarak devlet hazinesinin yıpranmasına neden olduğu için ya halka çok ağır vergi mükellefleri uygulanacak ya da ekonominin can damarı olan "*altın avına*" çıkılacaktı. Hazineye hissedilir ölçüde açıklar çıkınca Petro, harcamaların karşılanması ve ordunun donatılması adına devlet senatosuna "*altın devletin kan damarıdır*" şeklinde bir bildiri sunarak, altın ve gümüş madenlerinin aranmasının zorunlu olduğunu belirtti.¹⁷ Petro'nun özellikle altın mevzusuna vurgu yapması, zaten aklında olan hedeflerine fırsat yaratmıştır. Ayrıca düzenlenmeye çalışılan yeni ekonomik politikada devlet meselesi haline getirilerek ciddi araştırma heyetlerinin kurulmasına neden olmuştur. Petro tüm bu planlarını harekete geçirme evresine geldiği zaman, Özbek Hanlıkları arasındaki taht mücadeleleri patlak vermiş, şahsi menfaatlerini ön plana koyan üst düzey yöneticiler, Rus devletini arkalarına alarak kendi nüfuzlarını güçlendirme çabalarına girişmişlerdir. Hive hanı İshak Ağa Şahniyaz'ın, 1700 yılında Dostbek Bahadır'ı Rusya'ya göndererek hanlığın Rusya'ya tabii edilmesini istemesi ve 1703 yılında Hive Hanı II. Arap Muhammed'in de yine Dostbek Bahadır'ı Astarhan üzerinden Moskova'ya elçi olarak gönderip Rus tabiiyetine girmesini istemesi bu politikaya örnek olarak gösterilir. Yukarıda açık-

lanmaya çalışılan bazı istekler Petro Rusya'sı için hem bulunmaz fırsat hem de hanlıkları tanımak adına bir giriş kapısı mahiyetindedir.

Petro bütün bu düşüncelerini icraata dökmek maksadıyla Kazak Ordalarında ve Batı Türkistan Hanlıklarındaki politik olarak yer edinmesine çalıştı. Rusya'nın Sibiryaya valisi olarak Petro'ya hizmet eden Matvey Gagarin Kazaklar ile diplomatik faaliyetlerde bulunmak adına Petro tarafından görevlendirildi. Amaç, daha önceden inşa edilen kalelerin ve yapımına başlanacak savunma hatlarının yapımını sağlamaktı. Rusya'nın Hindistan'a kadar uzanacak yeni İpek Yolu vasfını taşıyan ticaret yolu ile Avrupa'nın zengin ekonomisinden yararlanma fikrini kapsayan ekonomik Doğu siyaseti M. Gagarin'in projeleri kapsamında Mayıs 1714 yılında belirlenmiş oldu. 1713 yılında aslen Türkmen olan Hoca, Astrahan'a gidip Amuderya'dan altın tozu aldığına ve geçmiş zamanlarda bu nehrin Hazar'a döküldüğüne dair Rus hükümetine bilgi verip, eğer isterlerse Amuderya'nın yönünü tekrardan Hazar'a çevirebileceğini, bu politikasına da Türkmenlerin yardım edeceğini belirtmişti. Petro'nun Hoca Nefes'e "*Rus baronu*" unvanı vermesine kadar gidecek olan bir başka inanışının sebebi de, Hazar Denizi'nin bir zamanlar Amuderya Mecrası ile Aral Gölü'ne bağlı olduğunu ve şimdi Amuderya'nın aşağı mecrasında ve Yarkend civarında zengin altın kaynakları bulunduğunu bildirmesi "*kum gibi altın*" çıkartma düşüncesi Petro'ya yeni çıkış kapısı yaratmıştır. Petro'nun yaratmak istediği yeni ticaret yolları vasıtasıyla asırlardır Türk tekelinde olan eski İpek yolu tekrardan canlanacak, Batı'ya açılacak yeni yollar Rus ekonomisinin can damarlarını teşkil edecekti. XVIII. yüzyılın hemen başında İsveç'e açılan harbin etkisi artarak devam ediyordu. 1711 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Prut mağlubiyetinin yarattığı hırs ve öfke ile Petro bu ekonomik politikaya hız vererek altın aramak adına askeri bir keşif gezisi düzenledi ve 22 Mayıs 1714 yılında Buhhalz'a, Tobal ve İrtiş Nehirleri yolu ile Yarkent'e (Doğu Türkistan) gidilmesi emrini verdi. Bu hareket Kalmuklar'ın karşı koymasıyla başarıya ulaşamasa da, Doğu Türkistan politikası adına ilerleyen süreçlerde buralardaki hâkimiyetinde sorun yaşamayıp kalıcı olduğunu göstermek adına 1716'da Omsk, 1718'de Semipolatinsk ve 1719'da Ust-Kamenogorsk kaleleri yaptırıldı.¹⁸ İrtiş hattını oluşturan bu kaleler ve daha sonra oluşturulacak olan, Orenburg Hattıyla Ust-Ural(Yayık)dan Ustkamengorsk'a kadar yaklaşık 3.5 bin verst* uzunluğundaki hat sayesinde, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Ruslara göre önce Türkistan'a, oradan da Hindistan'a açılan kapı konumundaki Kazak toprakları, kuzeyden ve kuzey batıdan kuşatma altına alınmış olacaktı.¹⁹ Petro, Batı siyasetinde büyük güçlükler çektiği ve büyük ekonomik gücü olan devletler ile

¹⁶ Orhan Doğan, "Çarlık Rusya'sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti ile İlgili Önemli Bir Belge" Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.11, Konya, 2004, s.288.

¹⁷ Hamid Ziyayev, Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele, Çev. Ayhan Çelikkay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 45.

¹⁸ Hayri Çapraz, Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2011, S.24, s. 54.

* 1,0668 kilometre karşılığına gelen Rus uzunluk ölçü birimidir.

¹⁹ Fatih Ünal, Sultan Kenasari ile Atatürk'ün Verdiği Mücadeleler, s. 14.

çarpmaya başladığı vakitte bile, Asya siyasetini asla bırakmadı. Hazar onun gölü olmalı ve Hazar'a kendisinden başka kimse girmemeliydi.²⁰ 19 Mayıs 1714'de I. Petro, senatoya Hive Hanlığı'nın zapt edilmesi hususunda bir ferman gönderdi. Bu keşif kolunun yönetimi, Hıristiyanlığı kabul etmiş olan ve aslen Kabardin'li bir Müslüman olan prens Aleksander Begoviç Cherkassky'nin elindedir. Rus çarını bölge için heyecanlandıran gelişmeler sadece nehir yatakları değil, aynı zamanda eski nehir yatağında bulunduğu rivayet edilen altın kaynaklarıydı. Cherkassky'e 4000 civarında düzenli bir ordu verilerek bölgeye gönderildi. Cherkassky, 1713 yılından beri Petro'nun "Şark meselesi" danışmanıydı. Çar Petro tarafından oluşturulan heyetin hareket gayesi hakkında 13 maddeden oluşturulan bir talimat verdi. Buna göre, Cherkassky, Hive Han'ın haberi olmadan Amuderya Nehrinin eski mecrasında, 1000 askeri barındırabilecek bir kale inşa edecek ve böylece Hive Hanlığı'nın Rus himayesine girmesine vesile olacak; ayrıca Hive üzerinden Buhara'yı boyunduruk altına alabilme imkânını ve Hindistan'a giden yolları araştıracaktı. Keşif heyetinin bu öncü kuvvetleri, 25 Nisan 1715'te Mangışlak Yarımadası'na vardı ve Rus tarihinde ilk defa Oksus (Amuderya) aşağı mecrasını araştırdı. 1717 ilkbaharında 3500 askerle Hive'ye gelen Cherkassky heyetinin Şir Gazi Han tarafından yok edilmesiyle birlikte Çarlık hükümetinin bütün planlarını değiştirmesine neden olmuştur. Bizzat Petro tarafından görevlendirilen Cherkassky harekâtından istenilen sonucu alamayan Petro ve tabiri caizse "*Petro'nun hayallerinin dönemi*", Hive'ye bağlı Batı Türkistan coğrafyasının topraklarının alınmasına şahitlik edemedi. 1717 yılından 122 yıl sonrasına kadar Hive'ye karşı yeniden büyük bit kuvvet kullanmaya gerek duymayan Rusya hükümeti, gelecek adımlarını atmadan önce yaptığı hatalardan ders almaya ve bu zamana kadar zapt ettiği topraklarda kalıcı olmak için kendisine bir ön karakol vaziyetini sağlayacak Orenburg askeri hattının yapımına hız verilmesini sağladı. Bu hadiseden ders alan Petro, artık başka yollarla bölgeyle ilgili araştırma yapmak için çaba sarf etti ve bu doğrultuda diplomatik ve ticari keşif yollarının tercih edilmeye başlanması ile Florio Benevi'yi Buhara'ya elçi olarak gönderdi. Önceki görevlerde olduğu gibi hanlık coğrafyasının genel yapısı, önemli kaleleri, ülkenin rakip devletlerle olan ilişkileri, ticari faaliyetleri ve bölgenin madenleri hakkında olabildiği kadar istihbarat toplaması emredilen Beneveni ve beraberindeki heyet, Kafkasya ve İran'dan geçerek 1721 yılında Buhara'ya ulaşmıştır. Petro'nun emirleri doğrultusunda 18. yüzyılın başlarında kervan ticareti yapan misyonerler, gezip gördükleri Türkistan, Çin ve Hindistan'a giden yolları ve bu yollar üzerindeki ülkelerin haritalarını yapmıştır. Ayrıca, doğu ülkeleri hakkında araştırma yapacak elemanları yetiştirmek için I. Petro, bir bi-

limler akademisi kurmaya karar vermiş ve çoğunluğunu yabancı bilim adamlarının, özellikle Almanların oluşturduğu, Türkistan ve Uzak Doğu ülkelerini araştırma konusu yapacak Şark İlimler Akademisi'nin kuruluş çalışmalarını başlatmıştır. Bu akademi sayesinde kendisinden sonra Rusya'nın başına geçecek halefleri için hem istikamet adresi olmuş hem de kendisi gibi planlı ve projeli bir Asya politikasının izlenmesinin temellerini atmıştır.

Sonuç: 16 ve 17. yüzyılda Türk hâkimiyetinin azaldığı bölgelerde merkezi otoritesini sağlam temellere atan Rusya; Avrupa ekonomisine ayak uydurmak, Türklerden intikam almak ve yaratmaya çalıştıkları geleceğin Büyük Rusya'sını inşa etmek üzere doğu halkları üzerine şiddetli politikalar izlemiştir. Türkistan, coğrafi keşiflerden sonra sanki yeniden keşfedilmiş bir bölge olarak daha önce gönderilen keşif heyetlerinden farklı olarak 17. Yüzyılda, haritacılar, seyyahlar, misyonerler, casuslar ve arkeologlar tarafından sürekli incelenmiştir. Bu bölgeye olan girişimlerin artmasının arkasındaki birinci etken, sanayileşme sonucunda ortaya çıkan hammadde ve pazar arayışdır. Petro'nun hayata geldiği dönemde Rusya siyaseten büyük bir durgunluk içerisindeydi. İsveç ile yapılan harplerde bir türlü istenilen başarıların alınmaması Rusya'nın etkileşime girdiği devletlere göre çağın gerisinde kaldığının ve modern silah teknolojisini henüz yapılmadığının göstergesidir. İçinde bulunduğu durumdan küçük yaşlardan itibaren ders çıkarmayı iyi bilen Petro, amaç olarak şahsi menfaatlerini geri planda tutan, alanında yetkin, idealist ve vatansever kişilerle çalışmayı istemiştir. Büyük devletlerin büyük devlet adamları ile yönetilmesi gerekmektedir. Petro, Büyük devlet adamı şeklinde ifade ettiği yargının içerisinde ise, büyük fikirlerin, adaletin, idealistliğin, milliyetçiliğin ve çağdaşlığın esas alındığı bir kadrolaşma sayesinde olacağını belirtmiştir. I. Petro'nun tahtın yeni sahibi olduğu dönemden itibaren Rusya yeni bir çehreye bürünmeye başlamış; bilimde, kültürde, ekonomide, sanayide ve askeri alanlarda yeni metotlarla donatılmış, modern bir toplum olmak hususunda Avrupa'yı örnek almıştır. Rusya tarihindeki rolü diğer çarlardan gayet farklı olan Petro, Rusya'yı eski Moskova zihniyetinden kurtarıp Avrupalılaştırmıştır. Literatürlerde yazılı olmasa da Büyük Petro'nun siyasi vasiyetnamesi olarak geçen bu ideoloji sayesinde, Rusya Cherkassky mağlubiyetinden sonra kısmen bir asır durmak zorunda kalan siyasi fikriyat şiddetini Hazar'ın ötesindeki Türklere gösterecektir. 18. Yüzyıldan sonra biraz daha şekil değiştiren politika, önceki raporlar sonucunda ve fizibilitesi yapılmış, planlı, programlı ve istila niteliğini taşıyan politikalar neticesinde, Türk dünyası için büyük bir tehdit olmuştur.

²⁰ Fatih Ünal; XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a), Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 55.

RUSYA'NIN TÜRKİSTAN COĞRAFYASI ÜZERİNDEKİ SÖMÜRGE POLİTİKALARI VE NİKOLAY İLMİNSKİY

Halil İbrahim CAMTOZ*

Mustafa Kemal Üniversitesi

Giriş: Çarlık Rusya, XV. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasına yönelmiş ve bu bölgeyi hâkimiyeti altına almak için çeşitli yöntemler uygulamaya koymuştur. Bunun temel nedeni ise Türkistan coğrafyasının yer altı ve yer üstü kaynakları açısından zengin olmasıdır. Özellikle, Çar IV. İvan 1552'de Kazan Hanlığı 1556'da ise Astrahan Hanlığı işgal ederek bölge üzerindeki ilk Rus işgal faaliyetlerini başlatmıştır. Bu işgal neticesinde Rusya'nın sınırları Hazar Denizi'ne kadar genişlemiştir. İşgalden hemen sonra Rusya istila politikalarını uygulamaya koymuştur. Rusların bu politikaları bölgede yaşayan Türklerin amansız direnişiyle karşılaşmıştır. Bu durum karşısında Rusya, bölge halkı üzerinde baskı ve zulüm uygulayarak Türkistan'da varlığını sağlamlaştırmıştır. Böylece XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya, Türkistan işgalini tamamlayarak hâkimiyeti altına almıştır.

Türkistan'ın Coğrafi Konumu: Türkistan coğrafyası, doğuda; Altay, Altın Dağları ve Doğu Türkistan'ın doğu kısımları, batıda; Hazar Denizi ve Ural dağlarının güney kısımları, güneyde; Horasan Dağları, Küpet Dağı, Afganistan'ın kuzey kısımları, Hindukuş sırtları, Buzdağı, Küenlin Dağları ve Ural Dağları, kuzeyde ise Kazakistan'ın kuzey bozkırları, Çungarya ve Sibirya bozkırları ile etrafı çevrilidir. Genel olarak Türkistan ya da diğer bir ifade ile Orta Asya, Hazar Denizinden başlayarak Sarı Deniz'e kadar yaklaşık 6000 km² olup 2000 ile 2500 km² arasında değişiklik gösteren dağlar ve bozkırlardan oluşmuş bir coğrafyadır. Hindukuş, Karakurum ve Tanrı Dağları ile birleşip Doğu Türkistan ve Batı Türkistan olmak üzere ikiye ayrılır. Doğu Türkistan; Tarım havzası, Kaşgarya ve Çungarya'yı içine alan geniş bir bölgedir. Batı Türkistan ise günümüz Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan devletlerinin olduğu bölgeyi kapsamakla beraber içerisinde Hazar Denizi, Balkaş ve Aral gölleri yer alır.¹

Zeki Veli Togan'ın belirttiğine göre; Türkistan coğrafyası doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılır. Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1,503.563 km² olup bu bölge içerisinde Tarım Havzası, Çungarya ve Kaşgarya bulunmakla beraber Çin'e bağlıdır. Batı Türkistan ise Rus hâkimiyeti altında olup 979.816 km² yüzölçümüne sahiptir. Aynı zamanda bu bölgede Buhara ve Hıyve hanlıkları yer alır. Rus hâkimiyeti altındadır. Türkistan sözcük olarak Farsça asıllıdır. Çin seddinden Hazar

Denizine, Hindukuş dağlarından Altaylara kadar uzanan coğrafyaya "Türkilî" adı verilmiştir. Türkistan coğrafyasının büyük bir bölümü yaşamaya uygun olmayan çöllerle kaplıdır. Ancak nüfus çöller arasında bulunan ırmak havzalarının ve yüksek dağların eteklerinde sıkışmıştır.²

Türkistan coğrafyasının nüfus ve etnik yapısı hakkında Çin kaynakları önem arz etmektedir. 1944-1945 yıllarındaki nüfus sayımına göre Doğu Türkistan'ın genel nüfusu 3.300.000 kişidir. Bu nüfusun %90'ını ise Türk'tür. Türk nüfusu Uygurlar, Kazaklar, Çinliler, Çinli Müslümanlar, Moğollar, Kırgızlar, Ruslar, Tacikler, Özbekler, Mançular, Hindular, Tatarlar, Çingeneler gibi farklı etnik yapıdan oluşmaktadır. 1954'de yapılan sayıma göre Doğu Türkistan'daki nüfus 12.000.000 kişi olup bunların yarısından fazlası Çinlidir. Fiziki olarak Türkistan coğrafyası engebeli bir araziye sahiptir. Bundan dolayı burada yaşayan insanların hareket alanları sınırlıdır. Bundan başka iklimin sert ve soğuk olması ulaşım ve ekonomik faaliyetleri olumsuz yönde etkilemektedir.³ Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı Ele Geçirmesi ve Asimilasyon Politikası: Rusların Türkistan coğrafyasındaki politikaları, ilk dönemlerde sadece pazar ve hammadde temin etmeye dayanıyordu. Bunun için Rusya yeni nakliyat düzenlemeleri, yeni kanunlar, yeni pamuk yasalarını uygulamaya koymuştur. Bu durum Türkmen ili ahali tarafından merakla karşılanmış ve medeni bir hayatın başlayacağı düşüncesine kapılmıştır. Rus Dışişleri Bakanlığının 1838'de ortaya koyduğu raporda "ticaret bizim Orta Asya politikamızın temel dayanağıdır" ifadesi ile bakanlık Türkistan coğrafyasının ekonomik önemini ortaya koymaktadır.⁴

I. Petro'ya göre, Hindistan üzerindeki ticari amaçları elde edebilmek için Orta Asya büyük önem taşımaktadır. Bu yüzden I. Petro'dan itibaren Rusya, askeri müdahaleler ile topraklarını genişletmeye çalışmıştır. Ayrıca Rusya, Orta Asya'daki ilerleyişini kolaylaştırabilmek için 1735'te Orenburg, 1754'te İletsk ve 1773'de ise Orsk şehirlerini inşa etmiştir. Çar I. Nikolay, ise bölgede askeri ve diplomatik faaliyetlerini arttırma yoluna gitmiştir. Rus birlikleri, 1847'de Kazalinsk Kalesini inşa etmiş ve 1850-1855 yılları arasında birçok kale ve şehri hâkimiyetleri altına almışlardır. Çar II. Aleksandr döneminde ise Ruslar askeri faaliyetleri neticesinde

¹ Hasan Bahar, "Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi", Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.1, 1994, s. 234.

² A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkilî Türkistan ve Yakın Tarihi, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 2-3.

³ İklil Kurban, Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949), TTK Basımevi, Ankara 1992, s. 5.

⁴ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", Sdü Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.24, Aralık 2011, s. 58.

1865'te Taşkent, 1866'da Cizak Kalesi'ni ele geçirmiştir. Bu durum 1867'de Rusya'ya bağlı Türkistan askeri bölgesinin oluşturulmasında etkili olmuştur. Ruslar, 1868'de Semerkand'ı ele geçirdikten sonra Buhara Hanlığı ile bir barış antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre Rusların hâkimiyetleri altına alınan topraklara Rusya'ya bağlı olarak Zarafşan ili unvanı verilmiştir.⁵ Türkistan illerini istilâya devam eden Rus kuvvetleri, 1874-1875'de Türkmenistan'ın işgali ile Orta Asya'daki Türk yurtlarının tamamını kontrolüne geçirmiştir. Çarlık Rusya'sı Orta Asya'nın tamamını Sovyetler Birliği'nin kurulması arifesinde hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. İlk dönemlerde Rusça eğitim veren okullar açan ve bu okullar aracılığıyla Türk halkına Rus kültürünü dayatmaya çalışan Ruslar, bu projeden olumlu sonuçlar alamamıştır. Bu projelerden bir sonuç alamayan Rusya, daha sonraki dönemlerde Türk dünyasının kaderini etkileyecek olan ünlü misyoner Nikolay İlminskiy'i ortaya çıkarmıştır. İlminskiy, Çarlık Rusya döneminde yapılan Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasına yeni bir boyut getirmiştir.⁶ XIX. yüzyılın ortasından itibaren Rus olmayan diğer milletlerin bağımsızlık talepleriyle karşı karşıya kalan Çarlık Rusya, mevcut bütünlüğünü korumak için iki yol izlemiştir. Birinci yol, imparatorluk içinde yaşayan ve Rus olmayan unsurları Ruslaştırma, ikinci yol ise bütün Slavları kapsayan bir Panslavizm hareketi başlatmak olmuştur. Bu politikaların en önemli aracı ise dil olmuştur. Rusçanın bütün imparatorluk sınırları içinde iletişim dili olarak kullanılmasını sağlamak uzun dönemde ulusal kimlik bilincini Rusya lehine değiştirebilirdi.⁷ Bu noktada Prof. Nikolay İlminskiy'in geliştirdiği proje devreye girmiştir. Kazan Üniversitede Türk lehçeleri ve ilahiyat üzerine çalışan Ortodoks Papazı Prof. N. İlminskiy'e göre, Rusya idaresinde yaşayan ve Rus olmayan milletleri Ruslaştırmanın tek yolu vardır: O da bunlara Rus dili ve Hristiyanlığın öğretilmesidir. Bu alanda yoğun bir çaba içinde olan İlminskiy'in faaliyetini yerinde görüp oldukça etkilenen Rus Eğitim Bakanı D. A. Tolstoy, bu metodun Ruslaştırmada iyi bir yol olabileceğine inanmış ve bu metodun bütün Müslüman Türklerde uygulanması için Çar II. Aleksandır'a mektup yazarak onun desteğini almayı başarmıştır. Bunun üzerine İlminskiy'in oluşturduğu eğitim sisteminin, tüm Rus olmayan halklara uygulanacağını ilan eden Tolstoy, "*Anavatanımızın sınırları dâhilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir.*" demektedir. İlminskiy'in, geliştirdiği bu proje bağlamında Rusya eğitim kurumlarını ve basını kullanarak yazılı dil hüviyeti kazanmış dilleri lehçe ve şivelere ayırarak çok sayıda yazı dili üretmiş; ardından da iç içe geçmiş etnik

grupları "*aracı dil*" olarak Rusçaya mecbur etmiştir. İlminskiy, Türk bölgelerinde açılan Rus okullarında Türk çocuklarını Ruslaştırmakla kalmayıp bunların Hristiyanlaştırılması için de Rus Eğitim Bakanlığı ile birlikte hareket etmiştir. Türkler için açılan Rus okullarında, Rusçanın yanı sıra her Türk boyunun kullandığı lehçeyi, Rus alfabesinde ayrı bir dil gibi öğretmiştir. Böylece Türk gençleri bir taraftan Rus okullarında Ruslaşmaya ve Hristiyanlaşmaya zorlanırken diğer taraftan Gaspıralı İsmail'in Cedit okullarıyla oluşturulmaya çalıştığı dil ve kültür birliğinin önüne geçilmiştir.⁸

Gaspıralı tarafından Kırım'da başlatılan Cedit hareketi, Türk dünyasının fikir önderliğini yapmıştır. Cedit hareketi beraberce eğitim dilinin Türkçe olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca din birliğinin yanı sıra tarih, coğrafya ve matematik gibi dersler Cedit hareketinin içinde yer almaktadır. Bu durum ilerleyen süreç içerisinde tüm Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türk- Müslüman halkın Panslavizm'e karşı birleşmesini sağlayan bir akım olmuştur. Ancak geleneksel eğitimi destekleyen bazı grupların Cedit akımına karşı çıkmaları, bu akımın faaliyetlerini zamanla değişime uğratmıştır. 1910'lu yıllara doğru geleneksel eğitimi savunanlar ile Ceditçiler arasında "*yobaz, gerici*" ve "*dinsiz, kâfir*" gibi çeşitli ayrılıkçı söylemler; Osmanlı Devleti dâhil olmak üzere bütün Türk- Müslüman halkı arasında çatışmaların çıkmasında etkili olmuştur.⁹ İlminskiy, projelerinden verim alınabilmesi için Kazak köylerinde oluşturacak olan okulların küçük ve sade olması gerektiğini vurgulamıştır. Oluşturulan okullarda verilecek eğitim dili Kiril alfabesinden oluşan Kazakça olmaydı. Din dersleri ise Tatarca yapılmalıydı. Çünkü din dersi de Kazakça yapılırsa bozkırda Kazak dilinin kuvvet kazanacağını öngörmüştür.¹⁰

İlminskiy'in eğitim sisteminin asıl kilit anahtarı, ana dildi. Eğitim ana dilde verilecek ama Rusça sadece bir ders olarak programda yer alacaktır. Ancak öğrenciler Rus dilini öğrendikten sonra eğitim dili Rusça olacaktır. Öğrencilerin Rusçayı kolay ve çabuk öğrenebilmeleri için ana dillerinin yazılışında Rus alfabesi kullanılacaktır. Bu strateji öğrencilerin hem Kur'an alfabesi olan Arapçadan ve İslam kültüründen uzaklaşmasında etkili olacaktır. İlminskiy'in Müslüman Türk halkları için 21 Mayıs 1869 tarihinde geliştirdiği eğitim planının özeti şu şekildedir:

1. Kazakistan'daki Kazak okulları ile Rus okulları birleştirilecek ve karma eğitim yapılacaktır,
2. Bu karma okulların programları Rus Papazları tarafından belirlenecek,

⁵ İlyas Kamalov, Rusya'nın Orta Asya Politikaları: Rapor, Ed. Murat Yılmaz, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 15-16.

⁶ Halil İbrahim Şahin, "Türkistan'da Kültürel Kimlik ve Folklor", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. XIV, Yaz 2012, s. 290-291.

⁷ Mehmet Aça, "Misyoner- Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Çarlık Rusya'sının Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", Yeni Türkiye, S.55, Kasım-Aralık 2013, s. 2.

⁸ Nadir İlhan, "Toplumsal Ve Ferdi Düşüncenin Dile Yansımaları (Dil-Düşünce İlişkisi)", Turkish Studies, C.7, S.3, Ankara Yaz 2012, s. 1521.

⁹ A. Ahat Andican, Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 25.

¹⁰ Ekrem Ayan, "İbray Altınşarin ve Nikolay İvanoviç İlminskiy'inin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri", Turkish Studies, C.3, S. 7, 2008, s. 130.

3. Rus Papaz öğretmenlere Kazak gençleri yardımcı olacak, eğitim dili Tatarca ve Rusça olacak,
4. Yeni İslami okul açılmasına izin verilmeyecek,
5. Tatar ve Başkurt hocaların Kazak gençlerini okutmaları yasaklanacak,
6. İslami eğitim veren medreseler kontrol altında tutulması sağlanacak.
7. Her Millete ana dilde eğitim verilerek, Türk halklarını parçalanacak, böylece ortaya küçük milletler çıkacaktır.

Başlangıçta İlminskiy'in yaptığı bu çalışmalara birçok misyoner karşı çıkmıştır. Onlara göre; eğitim sadece Rusça olmalıydı, eğitim dili Rusçadan başka herhangi bir dil olmamalıydı çünkü dile Türklerin milli kültürünü yansıtacak herhangi bir şeyin girmesi onlara göre Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasını sekteye uğratacak unsurlardı. Nikolay İlminskiy'in asıl amacı, Orta Asya'daki Türkçe konuşan halkları küçük milletlere parçalayarak, onlara akraba olduklarını unutturmak, böylece İslamiyet'i zayıflatıp küçük milletleri Ruslaştırarak Hristiyanlaştırmaktır.¹¹

III. Aleksandr, Rus tahtına herhangi bir tehlike gelmemesi için Çarlık Rusya'da yaşayan tüm halkı Rus ve Ortodoks yapmak istemiştir. Bu yüzden Türklere karşı Ruslaştırma politikaları artmıştır. Ruslaştırma politikalarını geniş ölçüde uygulayabilmek için, İlminskiy görevlendirilmiştir. Bu politikalar içerisinde yeni alfabelerle çeşitli dillerde dini içerikli eserler yayımlanmıştır. Öte yandan din değiştirecek olanlara da çeşitli hakların verileceği belirtilirken din değiştirmeyenler için de çeşitli baskıların artarak devam edeceği vurgulanmıştır. Nitekim Türkler üzerinde uygulanan bu politikalar pek sonuç vermemekle birlikte Türk- Müslüman halkın kendi değerlerini koruyarak daha çok birlik ve beraberlik içerisinde yaşamalarına neden olmuştur.¹² Rusya'nın Türkistan gibi zengin bir bölgeyi hâkimiyetine almasından sonra Türkistan'ı ne kadar sömürdükleri Rus istatistikleriyle ifade edilemeyecek kadar büyüktür. Ruslar için en önemli nokta Türkistan'ın Rusya hariç diğer devletlerle hiçbir bağlantısının olmamasıydı. Bu da Rusya'nın işine yaramıştı çünkü hammaddeyi istediği fiyata satın alabilmekte ve mamul maddeyi istediği fiyata satabilmekteydi. Ayrıca Rusya pamuk ihtiyacının büyük bir kısmını Amerika'dan karşılamaktaydı bu da Rus ekonomisine ağır yükler getiriyordu. Rusya'nın Türkistan'ı istila etmesiyle pamuk ihtiyacını önemli bir ölçüde karşılamıştır. Rusya bu ekonomik istilanın yanında, Türkistan'daki Milli yapıyı da tehdit etmeye başlamıştır. Türkistan ahalisinin bütün siyasi ve içtîmai haklarını yavaş yavaş çığnemeye başlamıştır. Ayrıca yerli halkı yavaş yavaş yok etme ve ülkeyi ahali bakımından "Rus ülkesi" yapma yolunda hareket etmiştir. Nikolay İlminskiy'in

Bölgeye Gönderilmesi: İlminskiy, Türkistan'da Ruslaştırma için yapılan programın temelini oluşturacak genel esasları belirlemiştir. Bu esaslar genel olarak; yazı ve konuşma dilinin zamanla değişmesini sağlamaktır. Bunun için dersler, Kiril alfabesine ve değişik Türk lehçesine göre hazırlanmıştır. Böylece okuma ve yazmayı öğrenemeyenlerin tarihleri ve inançları unutturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Kiril alfabesinden oluşan Kazakça ile Hristiyanlık dini ile ilgili bilgiler içeren yetmiş iki kitap yayımlanmıştır.¹³ Öte yandan İlminskiy Türk asıllı halkların lehçelerini, imlâlarını bozarak ayrı diller hâline getirmiştir. Müslüman Türk asıllı halkların ortak dilleri Türkî denen dil, Arap harfleri ile imlâ birliği içinde yazılıyordu. Önce bunların harflerini Arapça yerine Rusların kullandıkları Kiril harfleriyle her bir lehçeyi ayrı imlâlarla, özellikle ünlü harfleri farklılaştırarak kullanmak gerekiyordu. Bir kelimenin ünlü harfleri değiştiği gibi, sert ve yumuşak harf değişimleri, harflerdeki ikizleşme, göçüşme, ses düşmesi gibi fonetik olaylar; sanki aynı kökten gelen ve yazıldığında imlâda aynı yazılan harfler birden değişince birbirine çok yakın lehçe veya şivelerin bile farklı diller haline gelmesine sebep olurlar. Çünkü bir Türk topluluğu, diğerinin yazısını ve konuşmasını anlamayınca birbirinin diline yabancı dilmiş gibi bakar. Aynı zamanda kendi diline benzemeyen dili kullanan halkı yabancı sayacaktır. Böylece lehçeler dil olacak; ayrı dilleri söyleşen ve yazışanlar, kendilerini ayrı milletten olduklarını hissedeceklerdi. Müslüman Türk kültüründen kopan bu halklar, kolayca Hristiyanlığı da seçebileceklerdi.

Çarlık Rusya için önemli bir kişi olan Nikolay İlminskiy, 1822'de Rusya'nın Penza şehrinde Hristiyan bir ailede doğmuştur. 1846'da Kazan Dini Akademisinden mezun olmuş, daha sonra aynı akademide "Protivomusulmanskoje Otdele-niye" (Müslümanlık Karşıtı Bölümün)'de bölüm başkanı olarak çalışmıştır. Akademide Tatar ve Arap Dili derslerinin yanı sıra teoloji dersleri de vermiştir. 1847'de misyonerlik amacıyla kurulan Tercüme Komitesi'nin başkanlığına seçilmiştir. 1858 yılında İlminskiy Orenburg Bölge Komisyonluğuna üye olarak seçilmiştir. Bu döneme kadar misyonerlik faaliyetlerini Tatarlar üzerinde sürdüren İlminskiy, bundan sonra Kazaklara yönelmeye başlamıştır. İlminskiy'in, yön değiştirmesinin sebebi Kazakların Tatarlara göre daha az dindar olmalarıydı. Çünkü Kazaklarda Tatarlardaki gibi dini fanatizm yoktur. Dolayısıyla bu da onun misyonerlik faaliyetlerini daha da kolaylaştırmıştır.¹⁴ Bu durum 1861 yılında profesör olan İlminskiy'e; Ural, Sibir ve İdil bölgesindeki halkları ve özellikle Kazakları Hristiyanlaştırma görevi verilmesinde etkili olmuştur. 1872'de Rusya'nın bütün bölgelerine misyonerler hazırlayan ve misyonerlerin merkezi hâline gelen Kazan Öğretmenlik Okulu başkanı olmuştur. Türk lehçeleri üzerine

¹¹ Alau Adilbayev, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, S. 23 Güz 2002, s. 71-73.

¹² Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 380-381.

¹³ Mirzahan Egamberdiyev, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)", Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, C.6, S.1, 2005, s. 104-105.

¹⁴ Ayan, "İbıray Altınşarin ve Nikolay İvanoviç İlminskiy'inin", s. 126-127.

araştırmalarda bulunan İlminskiy, lehçeleri kendine özgün ayrı bir dil haline getirmek gerektiğini ifade etmiştir. Bu düşünce doğrultusunda Rus olmayan milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmaları gerektiğini belirtmiştir. İlminskiy tarafından ortaya atılan bu fikir 31 Mart 1909'da Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından ilan edilen Rus olmayan milletlerin eğitimi ile ilgili hazırlanan raporda yer almıştır. Her lehçe için ayrı bir yazı dili ve edebi dil yaratma ve her boy için kendi şive-lehçe özelliklerine göre Kiril alfabesiyle ayrı ayrı kitaplar hazırlanması için uğraşmıştır. Böylece İlminskiy, Türk boyları arasındaki ayrışmanın artacağını ve Ruslaştırma faaliyetlerinin hız kazanacağını düşünmüştür.¹⁵ Sovyet Rusya Döneminde Asimilasyon Politikası: Çarlık Rusya'sı Ekim 1917 devrimiyle tahtını Sovyet Rusya'ya terk ederken onlara İlminskiy'in mimarlığında şekillenen Ruslaştırma politikasını da miras bırakmıştır. Ancak Sovyetler, doğal olarak nihai hedeflerini "Ortodokslastırma" değil "Sovyetleştirme" olarak belirlediler. Böylece Sovyetler, ulusal politikalarını "Sovyet halkını oluşturmak" temeli üzerine kurdular. Her ne kadar komünist partisi programında "her ulusun kendi kaderini belirleme hakkına sahip olduğu" hükmü yer almışsa da zamanla, bu söylem tamamen halkları kandırmaya yönelik politik bir söylem olmaktan ileriye gidememiştir. Sovyetler Birliği başlangıçta çok milletli, çok dilli ve dinlere hoşgörülü görünümü verirken bu farklılıklara karşı "saygılı" bir izlenim uyandırmış ve hatta bu konulara ilişkin bazı düzenlemeler yapmışsa da çok fazla zaman geçmeden gerçek politikalarını ortaya koymuştur. Birlik bünyesinde topladığı çok fazla etnik grup ve dinî cemaatlerin tepkisini çekmemek için kandırmaca yoluna başvuran Bolşevikler, gerekli önlemleri aldıktan sonra uzun zamanda birlik içinde söz konusu farklılıkları ortadan kaldırarak "Tek Tip Sovyet" insanı modelini oluşturmayı amaçladıklarını ifade etmişlerdir. Bu modelin öngördüğü insanın dilinin "Rusça", dininin "ateizm", milliyetinin ise "Sovyet" olması devletin resmî politikası olarak ilan edilmiştir. Böylece Sovyetlerin nihai hedefi, "Birliği oluşturan halkların her birinin kendi ulusal kimliğini bir kenara bırakıp Sovyet üst kimliği altında birleşip Sovyet halkının oluşturması" olarak belirlenmiştir.¹⁶ Rusya'nın asimilasyon politikaları, Türk kültürünü olumsuz yönde etkilemiştir. Sovyet Rusya 1928-1930 yılları arasında tüm Türk halklarına "birleştirilmiş yeni tür elifbası" adındaki alfabeği kullandırmaya başlamıştır. Ancak Stalin dönemindeki Sovyet asimilasyon politikaları doğrultusunda 1937-1940 yılları arasında tüm Türk halkına Latin alfabesi yerine Kiril alfabesi kullanıdırılmıştır. Sürekli alfabe değişikliği Türkler arasında ortak dil oluşmasını engellemiştir. Böylece Çarlık Rusya dönemiyle başlayan dil üzerinden

Türkleri kendi kültürlerinden uzaklaştırıp Rus kültürünü empoze etme politikaları Sovyet Rusya döneminde de devam etmiştir.¹⁷

Sonuç: XVI. yüzyılda Rusya, Türkistan coğrafyası üzerindeki ekonomik emellerine yönelik birtakım politikalar belirlemiştir. Bunun için XVI. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasını istila etmeye başlamış ve zamanla Kafkaslara kadar yayılmıştır. Ancak bölgede şiddet, zulüm ve baskıya dayanan faaliyetler başarılı sonuçlar doğurmamıştır. Bunun üzerine Rus istilaları XVIII. yüzyıldan itibaren şiddetini artırmış, XIX. yüzyıla gelindiğinde ise bölge tamamen Rus hâkimiyeti altına girmiştir. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Rusya'da yeni asimilasyon politikaları gündeme gelmiştir. Bu politikalar genel olarak Çarlık Rusya döneminden başlayarak Sovyet Rusya dönemine kadar uygulanmıştır. Türk-Müslüman halkın ortak dillerini bozmak amacıyla alfabe değişikliğine gidilmiştir. Batılı tarzda yeni okullar açılmış ve yeni müfredatla yeni kitaplar basılarak Türk çocuklarına Rus kültürü empoze edilmiştir. Yeni misyonerlik politikalarının hedefleri doğrultusunda eğitim yoluyla Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetleri yürütülmüştür. Bu yeni düşünceyi uygulamak için dönemin iyi yetişmiş ünlü misyoneri İlminskiy gündeme gelmiştir. İlminskiy, yaptığı çalışmalar neticesinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasının başarıya ulaşmasında ana dil ve dinin temel etken olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Rusya'nın misyonerlik faaliyetleri, konuşma dilleri üzerinde etkin bir şekilde yürütülmüştür. Bunun için Türklere Arap alfabesi yerine Rus alfabesi dayatılmıştır. Ayrıca Türkistan coğrafyasında ortak bir konuşma dili yerine birbirinden farklı birçok konuşma ve yazı dili meydana getirilmiştir. İlminskiy, Türklerin İslam dininden uzaklaştırılıp Türk kültürünün unutturulması için çalışmıştır. Bunun için Türk-Müslüman halka Rus dilini, alfabesini, kültürünü ve düşünce biçimini benimseterek asimile etmeye çalışmış ve bunda önemli ölçüde başarılı olmuştur. İlminskiy'in bir diğer önemli başarısı da; İlminskiy'in mirasını "Hristiyanlaştırmanın" dışında olduğu gibi benimseyen Sovyetler Birliği'nin Kiril harfleriyle yazılan ayrı ayrı yazı dilleri sayesinde, Türkler arasında farklı köken ve tarih bilinçlerine sahip ayrı ayrı milletleri meydana getirmeyi başarmasıdır. Çarlık Rusya'nın hâkimiyeti altında yaşayan Türklere uygulamış olduğu asimile politikaları hakkında henüz yeterli ölçüde çalışmalar yapılmamıştır. Dolayısıyla konu ile ilgili araştırmaların yoğunlaştırılarak bu dönem Türk tarihinin aydınlatılması önem arz etmektedir. Ancak bu araştırmalar yürütülürken Türk halklarının aralarında kültürel ve dil bağlamında bir birlikliğin olmadığı unutulmamalıdır. Zira bu durum araştırmanın ve detaylı bulguların ortaya koyulmasını güçleştirmektedir.

¹⁵ Anges Nilüfer Kefeli, "Nikolay İlminskiy: Orta Volga ve Müslüman Türk Halkları Üzerindeki Siyaseti", *Türkler Ansiklopedisi*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 781.

¹⁶ Ali Yaman, "Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi", II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi El Kitabı, 2008, s. 477-478.

¹⁷ Erol Kürkcüoğlu, "Rus Emperyalizmi Ve Panslavizm", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.15, Erzurum 2000, s. 351.

KIRIM ÜZERİNDEKİ RUS BAŞKISI KARŞISINDA İSMAİL BEY GASPIRALI'NIN EĞİTİM MÜCADELESİ

Tuğçe ÖNER*

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Giriş: Kırım, Ukrayna Cumhuriyeti'nin güneyinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan tarihi bir yarımadadır. Yarımada ana karadan girişi sağlayan Orkapı, bölgeye kuzeyden gelebilecek tehlikelere çekilmiş bir set konumundadır. Yarımada'nın 2.500 km ye varan girintili çıkıntılı kıyıları ve doğal limanları gemilerin kıyıya yanaşmasına kolaylık sağlamakta ve ticarete önemli bir etki yaratmaktadır. Bu konumu ile Kırım önemli bir deniz üssüdür ve sıcak denizlere açılan bir pençedir. Tarih boyunca bölgede yaşayan kavimler de bu önemin farkında olmuşlardır. Biz makalemizde İsmail Bey Gaspıralı'nın *usul-ü cedid* hareketi doğrultusunda attığı adımları ve fikirlerini kendi dilinden yazılmış olan *Rusya'da Milli Türk Mekteplerinin Islahı ve Usul-ü Saviye'nin İntişarı* başlıklı risalesi ışığında değerlendireceğiz.¹

Rusya'da Milli Türk Mekteplerinin Islahı: Osmanlı Türkçesinden transkripte ettiğimiz risale 1912 senesinde Bahçesaray'da yazılmış ve bir kısmı Türk Yurdu Dergisinin 8. sayısında sadeleştirilerek yayınlanmıştır. "*Türk milleti yüksek bir millettir. Terakki ve tekâmül arzusundan mahrum değildir fakat su görmeden pabuç çıkarmayı sevmez. Ruhuna ve anlayışına muvafık sûrette arz olunan kabulde inad itmez.*" cümleleriyle başlayan yazısında İsmail Bey açılan *usul-ü cedid* mekteplerini, mekteplere katkıda bulunan şahısları, mekteplerde verilen eğitimlerin nasıl olması gerektiğini, muallimlerin durumunu anlatmıştır. Yukarıda belirttiğimiz Nadir Devlet'in "Rusya Türklerinin milli mücadele Tarihi" adlı kitabında rastladığımız bilgilere ek olarak İsmail Bey'in elimizdeki yazısında şu ifadeler geçmektedir;

"1881 sene miladi senede Cuma ittiğim mağlumata nazaran Rusya'da on altı milyon ahali İslamiye bulunduğu ve bunların çerkeslerden ma'adası² evlad-ı Türk oldukları tahkik edilmiş idi. Bu halkın 12 bininci yüz mahalle mektepleri (ibtidaiyeleri³) ve 214 medrese-i arabiyeleri mevcut idi. Nüfus hesabıyla 1000 kişiye ve aile hesabıyla 200 haneye < bir ibtidaiye > isabet idiyordu ki mütemeddin⁴ akvamın mikyas⁵ itibar ile lüzumunun hemen nısfını teşkil itmekte idi. Orta hesaptan her mektebde 30 çocuk add olunduğu sırada yarım

milyon evlad Türkün tahsilde buldukları anlaşılıyordu..."⁶

İsmail Bey Gaspıralı metnin devamında eski usuldeki 16 büyük mektepte toplanmış olan yarım milyon çocuğa beş sene içerisinde yalnızca namaz dualarını okuyabilmek adına okuma yazma öğretildiğini söylüyor ve bu sistemin değiştirilebilmesi, muntazam mektepler kurulabilmesi içinse hiçbir imkânın olmadığını, Rus hükümetinin uyguladığı siyasetin duruma müsaade etmediğini ekliyordu. Süregelen usul ile bir asrın kaybolduğunu ve artık kaçırmaya vakit olmadığını düşünen İsmail Bey Gaspıralı, eski mekteplerin ıslahını ve düzene oturtulmasını bir lüzum olarak görüyordu. Var olan okullar dini konfesyonelle bağlı görünüyordu fakat aslen hiçbir resmi idareye ya da şahsa bağlı değildi. Mektepler boş aynı zamanda da hürdü. İsmail Bey kamuoyunun dikkati çekilse büyük işler başarılacağına inanıyordu. Halk nazarında mektep, tahsil, ilim, ders gibi kavramların anlamları pek bilinmiyor olsa da kavramlara olan merakları ve ilgileri İsmail Bey'in ümitlerini yeşertiyordu. İlk iş olarak Tercüman gazetesini çıkaran İsmail Bey, gazetede yürüttüğü propaganda ile açılan *usul-ü cedid* mektebinde acemi öğrencilerin kırk gün içinde Türkçe okuyup yazabileceklerini duyurdu. 1884 yılında Bahçesaray şehrinin Kaytazağa mahallesinde harabe mektep binası tamir edilmiş, yeni düzen ve *usul-ü saviye* öğretilerek Bekir Efendi Emektar ilk muallim olarak atanmıştı. Böylece ilk *usul-ü cedid* mektebi açılmış olmuştur. Okunacak elifba yine İsmail Bey'in yazdığı Hoca-i Sıbyân kitabıydı. Okulun ilk üç yılının programında; Türkçe okuyup yazmak, kıraat, Kur'an, ilmihâl, hüsnühat, sarf-ı Türkî, zihni hesap, a'mâl-ı erbaa, tarih-i İslâm ile coğrafyada, tarih ve hıfz-ı sıhhat yer almaktaydı. İsmail Bey Gaspıralı açılan okul için şu ifadeleri kullanmaktaydı;

"Ders meccanen⁷ okutulacak, hatta kitap ve kâğıt da mektepten verilecekti. Bununla beraber, yeni mektebe itimatsızlıktan ancak 12 mübtedî⁸ çocuk kaydolunmuş idi. Şu on iki kayıt ile defter kapatılıp derse başlandı. Günde dört saat (ziyade değil) devam edilmek üzere kırk beş gün çalışıldı. Kırk

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: onertugce.61@hotmail.com.

¹ Bkz: EK:2

² Mâ-adâ; başka, fazla, gayrı anlamındadır. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitapevi, Ankara, 2013, s. 640.

³ İbtida; örneksiz olarak bir şey meydana getirme anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s. 466.

⁴ Mütemeddin; temeddün eden, medeni anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s. 909.

⁵ Mikyas; kıyas edecek ölçek anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s. 752.

⁶ Bkz: EK:3.

⁷ Meccanen; bedava, ücretsiz anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s. 687.

⁸ Mübtedî; acemi anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s. 819.

altıncı günü birinci imtihan ilân, şehrin muteberânı⁹ davet edildi. İki yüz davetliden ancak otuz adam teşrif buyurdular; sâirleri 'olmayacak bir iş' diye kulak vermediler. İmtihana gelenler kırk günlük derslerin neticesi olarak cümle sıbyanın Türkçe okuyup yazdıklarını, Kur'ân'ın her sahifesini yavaş yavaş okuyabildiklerini gördüler. Bu gördüklerinin hiss-i tesiri olarak hazır bulunanlardan çoğusunun, elde mendil, ağladıkları görüldü ki, hayırlı gözyaşları bu yaşlar idi, ıslâh-ı tedris mümkün olacağına delil yine bu yaşlar idi. İmtihan günü mektebe kırk çocuk daha kaydedildi; mektep mektebe benzedi. Muallimin maaşı 'ebeveyn boynuna' yüklendi. Çocuk başına her ay on iki kuruş (bir ruble) ve odun kömür parası alınacağı şart edildi."¹⁰

İlk mektebin başarısının ardından ikinci bir mektebe daha ihtiyaç hâsıl olmuştu. İsmail Bey Gaspıralı işi ilerletmek için başlıca kaideler belirlemişti. Bunların arasında ders saatleri, teneffüs dakikaları, öğretmenin aylık geliri, derslerin nasıl işleneceği, yeni mekteplere nasıl muallim alınacağı gibi hususlar vardı. Dikkat çeken kaidelerden biri; öğrencilere önce Türkçe okutup daha sonra Arabiyeyi öğretmeyi ön gören maddedir. İsmail Bey yeni açılan mekteplere nasıl muallim alınacağını anlatırken; muallim olmak isteyen molla'nın *usul-*

ü savtiyeye uygun bir şekilde bir ay eğitim alması ve eğitimin sonunda bir sınavdan geçmesi gerektiğini belirtiyordu. Belirlenen kaidelerin en önemlisi ve hareketin devamını sağlayacak nitelikte olanı; "Her bir muallimin öğrendiği bütün kaideleri uygulayacağına, isteyenlerin iki mollaya bedelsiz olarak *usul-ü savtiyeyi* öğretip; iki mektep daha ıslah edeceğine dair kesin söz almak." maddesiydi. Yeni usulün gelişmesi, yaygınlaşması üzerine *usul-ü kadim* savunucuları harekete geçmişlerdi. "Tez öğrenilen ilim tez unutulur imiş." "Dini mektepler bozulacak ve Rus şkolasına dönecek imiş." cümleleriyle halkı galeyana getirmeye ve *usul-ü cedid* hareketine karşı birlik olmaya davet ediyorlardı. Bunun üzerine İsmail Bey Bahçesaray pazar ve kahvehanelerde akşam mektebi açarak bakkal ve hamallara okuma yazma eğitimi vermeye başladı. İsmail Bey kırk günün sonunda okuma yazma öğrenen katılımcılardan bahsederken şu ifadeyi kullanır; "Bu dinç şakirtlerimin her birisi, yeni usulün gür sesli müdafileri oldular." Birinci muallim mektebi köklendikçe ve şanı duyuldukça Bahçesaray'a Kafkasya'dan, Rusya içlerinden talebe ve mollalar gelmeye başladı. Gelen misafirler bir iki ay mektebe misafir edildikten sonra şehâdetnameleri verilip geri yollanıyordu. Muallimlerin yetiştirilmesinde Bekir Emektar ve İmam Mahmud Efendiler'in birçok hizmetleri görülmüş, böylece eğitim ve yenileşme kıvılcımları öteye beriye sıçramıştı. İsmail Bey Gaspıralı açılan ikinci numune mektebi için şu ifadeleri kullanır;

"1887 yılında Bahçesaray numune mektebi muallimi Bekir Emektar Efendi Rezan valiliği Han Kirman Beldesine gönderilmiş ve ikinci numune mektebi orada tahsis edilmiş idi. Nijni Novgorad, Tambof ve Penza vilayetlerinin Müslümanları arasında *usul-ü savtiyeyi* ve *ıslah-ı tedrisiyyeyi* tefhim¹¹ ve intişar¹² bu muallime sipariş edilmiş idi."¹³ İsmail Bey Gaspıralı elimizdeki risalesinde her sene Nijni Novgorad'da toplanan Mekâriye panayırına da değinmektedir. Her sene bu panayıra katılarak yaptığı propagandalar sonucunda açılan okullardaki öğrencilerin babalarını toplantılarda şahit göstererek tüccarları mektep ıslahına teşvik ettiğinden bahsetmekteydi. Gaspıralı; bu davetlerin semeresi olarak seksen kadar molla'nın ve softanın Bahçesaray'a gelip *usul-ü cedidi* tahsil ederek, fennî kitapları alıp gittiklerini ve verdikleri vaadlerine binâen beş altı sene zarfında Rusya'nın her vilâyetinde ikişer üçer mahalle mektebini ıslâh ettiklerini lakin Asya-yı Vustâ'dan ses çıkmadığını söylüyordu. Bu gelişmeler üzerine İsmail Bey Gaspıralı 1893 senesinde Asya-yı Vusta'ya gönderilecekti. Bu bölge için Gaspıralı'nın fikirleri şöyledir;

"Orta Asya'da lisân-ı Fârisî muteber tutulub Türkçe'ye rağbet edilmediğini gördüm. Semerkânt'ta da Türkçe okutulmak üzere gayr-ı resmî suretde Orenburglu tacir Abdülğâni

⁹ Mu'teberân; itibarlı anlamındadır. Bir mesleğin ileri gelenlerini ifade etmek amacıyla kullanılır. Develioğlu, a.g.e., s. 809.

¹⁰ Bkz: EK:4

¹¹ Tefhim; anlatma, bildirme anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s. 1234.

¹² İntişar; neşrolunma, yayılma, dağılma anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s. 510.

¹³ Bkz: EK:5

Bay hânesinde usul-ü savtiye 'üçüncü numune mektebini' tesis itdim. Muallimliği Bakü'lü Abdülmecid Bey kabul itmiş idi. Bu mektep üç ay kadar devam idip hükümet tarafından kapatıldı. Fakat Orta Asyahlar arasında 'makinalı mektep' nâmiyle şöhrat almış bu mektep, usul-ü savtiyenin sühûletini¹⁴ ahaliye gösterip efkâr-ı umûmiyyeyi celb ve tahrik itdi. Bundan itibaren Asya-yı Vusta dahi teceddüd yoluna girdi. Usul-ü savtiye mektepleri Fârisiye mahall-i münâsib bırakmak ile beraber milli olan Türkçeyi ileri sürdüler.”¹⁵

Türkistan'da eğitim memurları Rus şkolalarına çocuk çekebilmek için Hâce-i Sîbyân'a benzer yerel Çağatay lehçesinde elifba ve Kur'an risaleleri yayınlıyorlardı. Bölgede bulunan Rus eğitim idaresi tarafından düzenlenen bu tedbir İsmail Bey'in emelleri dâhilindeydi ve *usul-ü cedid* hareketine meşru bir zemin oluşturuyordu. 1909'da ıslah hareketi Türkistan ve Çin hududuna kadar ilerlemiş ve bölgede tesis edilmiş mahalle mekteplerinin miktarı beş bini geçmişti. Okutulan kitaplar sadelik esasına göre düzenlenmişti. Bu durum için İsmail Bey *"İşin bu ciheti bana bir kat daha kût vermiş idi."* diyordu. Bölgedeki mekteplerin binaları dahi tamir ediliyordu. Cemaat mektep işiyle oldukça yakından ilgileniyordu ve bir hayli bağışta bulunuyordu. Tahsil hevesi artan halk için ise muallim bulma işi daha da zorlaşmıştı. Bunun üzerine 1901'de Mehmet Fâtih Efendi Orenburg'da gayri resmi olarak muallim dershanesi açmış, Ural ve Sibiryâ için muallim yetiştirmeye başlamıştı. Bununla birlikte Kazan'da bulunan Alimcan Barudi Efendi Medresesi'nde de muallim yetiştirmek üzere şubeler tesis edilmişti ve buradan da birçok muallim çıkarılmıştı. Bu medresenin gelişmesinde Akçuraoğlu Yusuf Bey'in büyük katkısı görüldüğünü okumaktayız. 1884 yılında başlamış, 1906'da Bahçesaray'dan Kaşgar'a kadar ulaşmış olan ıslah hareketleri ve medrese meselesinde ne Rus hükümetinden ne de Türk vakıflarından hiçbir yardım alınmamıştı. Tercüman gazetesinin beşinci yılına yadigâr olarak Orenburg'da bir darülmuallimin tesisine akçe toplamışlarsa da hükümetten izin alınamamıştı. 1911 senesinde Kazan müftüsünün yirmi beş senelik hizmetine yadigâr olmak üzere yüz bin ruble yardım edilmişti. ıslah hareketleriyle birlikte milli edebiyat da baş göstermişti. 1883 den 1905'e kadar Rusya'da yayınlanmış Türkiyatın isimleri beş yüze yaklaşmış ve hürriyetin ilanından sonra altı senede bin isim daha yayınlanmaya başlanmıştı. Bu durumla ilgili İsmail Bey'in kullandığı ifadeler şu şekildedir.

"Bugün ihtiyâcât¹⁶ ibtidâiyemizi def ider derecede kitab-ı milliyemiz mevcuttur demek büyük bir hata olmasa gerekir. Son altı sene içinde birçok gazeteler ve jurnaller tesis edildi. Bunun ile beraber Rusya Türklerinin ahvâl-i içtimailerine ve me'mul olmayan hareket-i medeniyyelerine hükümetin dikkati düştü. 1910 ve 1911 seneleri birçok açık ve hafî¹⁷ tefişler idülüp birçok imamlar, muallimler, muharrirler¹⁸ basıldı. Tevkif idildi. Mektepler, kitap haneler, gazete idareleri aktarıldı fakat Rusya'ya halef ve siyasi bir şey (olmadığından) bulunmadı. Eminiz ki hükümeti havf¹⁹ ve endişeye sevk edecek sebep kalmamıştır. Hükümet gördü ki bir şey varsa o

<http://krymkrymkrym.ru/dostoprimechatelnosti-bakhchisaraya>

da derin uykuda zan itdiği Rusya Müslümanlarının uyanmış, mektebli ve edebiyath olduklarıdır.”²⁰

İsmail Bey Gaspıralı 1912 senesinde hali hazırda bulunan medrese-i arabiyeleri hakkında yalnızca altı medresenin yeni bir tarza koyulabildiğini söylemektedir. Bu medreseler Gence, Orenburg, Ufa, Bubi, Kazan ve kısmen Bahçesaray medreseleriydi. İsmail Bey bu medreselerde yetişen genç ulemaya karşı büyük bir ümit beslediğini belirtmektedir. XX. yüzyıldaki öze dönüş, yenileşme, millileşme hareketlerinde büyük oranda katkısı olan İsmail Bey Gaspıralı bütün hayatı boyunca Türklerin *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* prensibiyle hareket etmesini istemişti. Tarihte pek az insana nasip olabilecek işler başarmış ve adını tarihe büyük harflerle yazdırmıştır. Yaşadığı dönemi göz önünde bulundurursak; Rusya'nın özellikle kuzey Türklerine uyguladığı politikalar karşısında İsmail Bey Gaspıralı'nın üstlendiği misyon çok önemli ve anlamlıdır.

¹⁴ Sühulet; kolaylık anlamına gelmektedir. Develioğlu, a.g.e., s. 1130.

¹⁵ Bkz: EK:6

¹⁶ İhtiyâcât; ihtiyaçlar anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s. 484.

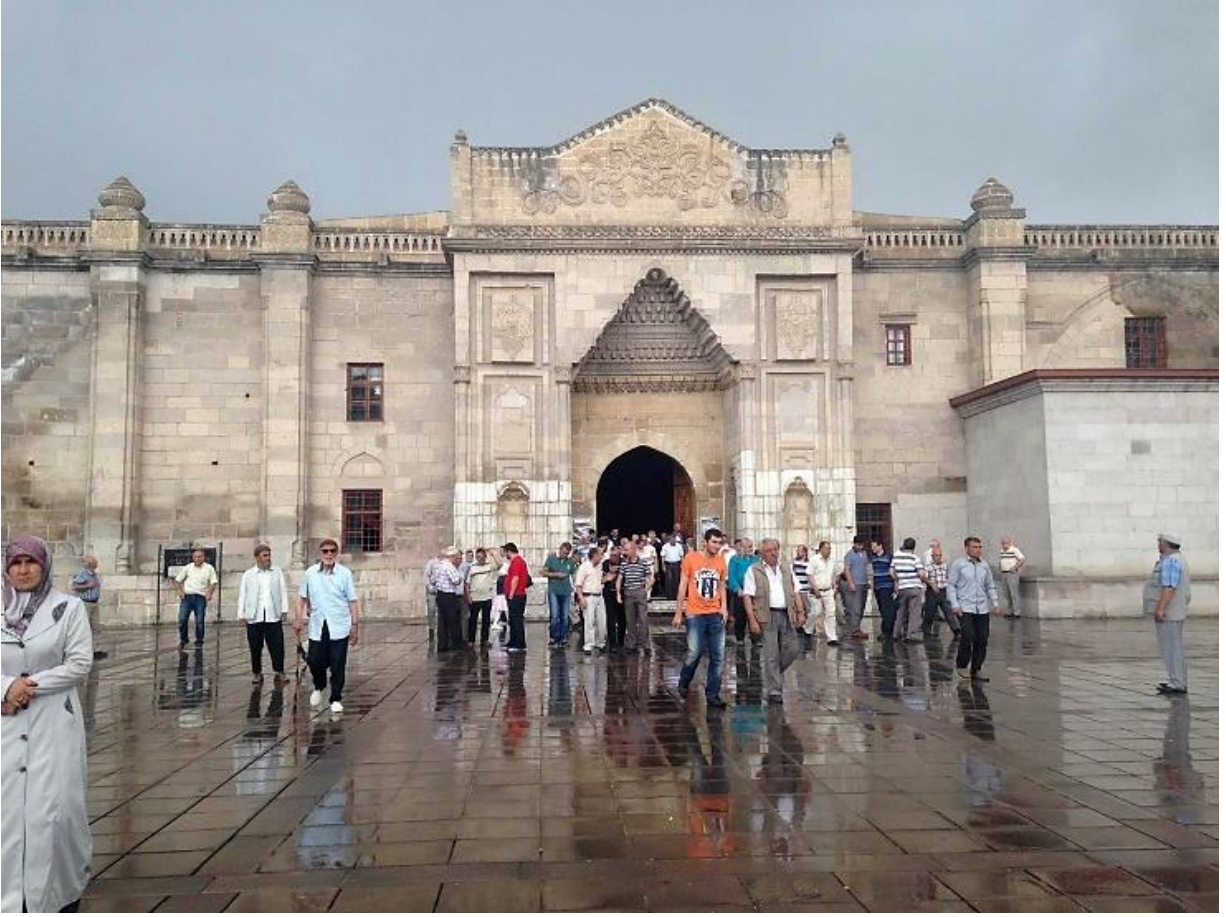
¹⁷ Hafî; gizli anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s.357.

¹⁸ Muharrir; yazar anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s.779.

¹⁹ Havf; korku anlamındadır. Develioğlu, a.g.e., s.397.

²⁰ Bkz: EK:7.

Fotoğraflar Savaş ULUKAYA

BENLİĞİNİ KAYBETMEMİŞ BİR TÜRK TOPLULUĞU: GAGAUZLAR

Semanur OĞUZ*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: Bir topluluk veya bir ulus hakkında bilgi sahibi olabilmek için öncelikle o topluluğun veya ulusun etnik yapısını, tarihini, ahlâkını, kültürünü öğrenmek gerekir. Gagauzlar, Ortodoks Hristiyanlığa bağlı ve ana dilleri Türkçe olan küçük bir Türk topluluğu olup günümüzde çoğunluk olarak Moldova Cumhuriyeti'nin Bucak bölgesinde yaşamaktadırlar. Gagauzlar hakkındaki mevcut bilgiler oldukça azdır. Gagauzların tam sayısını tespit etmek de güçtür. Bunun nedeni asimilasyondan ve beraber yaşadığı topluluklarla Ortodoks Hristiyanlığı paylaşmalarından kaynaklanmaktadır. Gagauz adına ilk defa 19. yüzyıl başlarında rastlanmıştır ve Gagauzların menşei hakkında birçok nazariye mevcuttur. Bu nazariyeler incelendiğinde, Gagauzların, Peçenek, Oğuz ve Kumanlar ile Anadolu Selçuklularının Balkanlar'da oluşturduğu Hristiyan-Türk karışımı bir topluluktan geldikleri görüşü kabul edilebilir.

Gagauzlar, 14. yüzyıl başlarında Balkanlarda "Balık Bey" liderliğinde bir Oğuz devleti kurmuşlardır. Bu Oğuz devletinin toprakları 1417'de Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır. Burada yaşayanların bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiş, bir kısmı ise Hristiyan olarak kalmışlardır. 18.yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı-Rus savaşları, Bulgarların baskıları ve Rusların teşviki ile yurtlarını bırakan Gagauzlara Moldova boyarları iş ve toprak vererek onların Besarabya'ya yerleşmelerine yardımcı olmuşlardır. Gagauzların yaşadığı Besarabya bölgesi 1940'ta imzalanan Paris Antlaşması ile Sovyetler Birliği'ne bağlanmıştır. Neticede, Gagauzlar uzun yıllar bağımsızlık mücadeleleri vermişler ve 1990-1994 yıllarında kısa süreli bir bağımsızlık elde etmişler fakat bu bağımsızlıkları uzun süreli olamamıştır. Gagauzlar bugün Moldova'nın Bucak bölgesinde "Gagauzya" adıyla özerk bir Türk devleti olarak yaşamaya devam etmektedirler. Yakın zamanlara kadar bu Türk topluluğunun kökeni, tarihi ve kültürü hakkında belli bir düşünce yoktu. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, demirperde gerisinde kalan bazı Türk toplulukları gibi Gagauzlarda Türkiye gündemine girmiş ve Hristiyan olmalarına rağmen dilleri olan Türkçeden ve geleneklerinden ayrılmayan bu Türk topluluğu ilgi ile karşılanmaya başlamıştır.

Bu çalışmadaki asıl amaç da Hristiyanlaşmış fakat ahlâk ve törelerinden bugüne kadar ayrılmamış olan bu küçük Türk topluluğunun tarihi, etnik yapısı, yaşayışları, iman ve inanç esasları hakkında insanları azda olsa bilgilendirebilmek ve Hristiyanlaşmış olsalar dahi Türklük duygularını ve özlerini kaybetmediklerini gösterebilmektir.

I. Gagauzların Menşei Hakkındaki Görüşler: Gagauzlar, Hristiyan dinine mensup olmalarından ve tarih boyunca değişik kavimlerle ilişkileri sonucu geçirdikleri tarihi süreçten ve diğer Türk topluluklarından daha değişik ve kendilerine özgü bir kültür yapısına sahip olmalarından dolayı, üzerlerinde yapılan araştırmalar sonucunda, menşeleri hakkında çok değişik fikirler ve görüşler ortaya atılmıştır.¹ Bunları kısaca şöyle sıralayabiliriz;

Gagauzların Bulgar asıllı olduğu görüşü birçok tarihçi tarafından uzun zaman savunulmuştur. Bulgar tarihçileri İvanov, Zanetov, Zaşuk ve Titorov, Gagauzların Bulgar olduklarını ve dillerini kaybetmelerine rağmen dinlerini koruduklarını iddia etmişlerdir.² Gagauzların Rum asıllı oldukları görüşü Yunan araştırmacıları Amantos ve B. Lissof tarafından benimsenmiştir. St. Georgescu, F. Kanitz ve Romen tarihçisi N. İorga'da Gagauzların Rum oldukları görüşünü benimsemişlerdir. Rus Türkolog Maşkof'a göre Yunanlılar Gagauzların adını "gagavüs" olarak telaffuz ederler ve bunu şöyle açıklarlar: "gag" Arnavut soylarından birinin adıdır ve Arnavutlarda Yunanlıların yakın akrabasıdır. "vüs" ise Yunanca "inek" demektir. Bundan dolayı Yunanlılara göre "Gagauz" adı bir yandan onların ziraat ile uğraştıklarını, diğer yandan ise Arnavutların akrabası olduklarını göstermektedir.³

Gagauzların Anadolu'dan geldikleri görüşünü ilk defa 19. yüzyılda Bruun ve Smirnov ortaya atmıştır. Bu teoriyi dil araştırmaları da kuvvetle desteklemiştir. Gagauzların Anadolu'dan geldiklerini ve II. İzzeddin Keykâvus'un (1238-1278) adamları olduğunu ve adlarının Keykâvus'tan geldiğini ilk defa ortaya atan Bulgar tarihçisi G.D. Balasçev olmuştur. Balasçev, İzzettin Keykâvus'la gelen Selçukluların "k" harfini "g" gibi telâffuz ettiklerini ve onun için "Gagauz" adının aslında Kakauz (Keykaus) olması gerektiğini belirtiyor.⁴ Gagauzların Anadolu'dan

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

¹ Ahmet Hasan Cebeci, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar", Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi-SBE, Ankara 2008, s.12.

² Mustafa Argunşah, "Gagauzların Tarihi", Türkler Ansiklopedisi, Cilt-XX, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 228.

³ Harun Güngör, Mustafa Argunşah, Gagauzlar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 17.

⁴ Kemal H. Karpat, "Gagauzların Tarihi Menşei Üzerine ve Folklorundan Parçalar" I.Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Cilt: I, Ankara 1976, s. 167-168.

geldikleri ve Selçuklu Türklerinden oldukları görüşü Osman Turan, Halil İnalıcık, Kemal Karpat, Faruk Sümer, W. Zajackowski ve İ. Cansızof tarafından da kabul edilmiştir. Yine P. Wittek'de Gagauzların menşeyini Sultan Keykâvus'un adına ve Balkanlara geçmiş olan Keykâvus'a mensup kuvvetlere bağlayarak bu görüşü savunmuştur.⁵

En çok kabul gören nazariyelerden birisi ise Gagauzların Oğuz Türklerinden geldikleri nazariyesidir. 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında yıllarca Gagauzlar arasında dolaşan ve bilimsel çalışmalar yapan Maşkof, Gagauzların Türkleşmiş Bulgar yahut Rum oldukları görüşünün hiçbir bilimsel değeri olmadığını belirtmiş, Kumanlardan veya Türk Oğuzlardan gelmiş olabilecekleri ihtimali üzerinde durmuştur. Fakat yaptığı araştırmalar sonucunda onların Kumanların değil Oğuzların soyundan olduğu ve Orhun taraflarından geldikleri görüşünü kabul etmiştir. Ona göre Gagauzlar, Rus yazılı kaynaklarında Karakalpak adıyla bilinen Uz-Türkler ile diğer Türklerin karışımından oluşan bir halkın torunlarıdır. Moğol istilası sırasında bu Karakalpakların bir kısmı Bulgaristan'a gelerek yerleşmişler ve Deliorman yerlilerinin yani Gacalların nüfusu içinde dağılmışlardır. Zeki Velidi Togan, Akdes Nimet Kurat, Atanas İ. Manof, Müstacip Ülküsal, Hüseyin Namık Orkun, İbrahim Kafesoğlu, Hikmet Tanyu, Mihail Çakır, Kara Şemsi, Th. Menzel ve Cami Baykurt'da Gagauzların, Oğuz Türklerinin Balkanlardaki kalıntıları olduğu görüşündedir. İlk defa kendi halkının tarihini yazan, Gagauz başpapazı Mihail Çakır'da eserinde Gagauzların eski Oğuz Türklerinin soyundan olduklarını ileri sürmüştür.

Bütün bu görüşleri inceleyen Kowalski, Gagauz ve Osmanlı Türkçelerini karşılaştırarak bir sonuca ulaşmıştır. Kowalski'nin ulaştığı bu sonuç; Gagauzların sadece Karadeniz'in kuzeyinden gelerek Balkan yarımadasının çeşitli bölgelerine yerleşen Peçenek, Oğuz, Kuman-Kıpçak ve Karakalpakların torunları değil, XIII. yüzyılda Anadolu'dan göç ederek Balkanlarda Hristiyanlığı kabul eden Anadolu Selçuklu Türklerinin de torunları olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat bakıldığında anlaşılabilirliği gibi hâkim unsur Oğuzlardır. Gagauzca'nın ise incelendiğinde Oğuz Türkçesinin bir kolu olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Kısacası Gagauzların, Peçenek, Oğuz, Kumanlar ve Anadolu Selçuklu Türklerinin oluşturduğu Hristiyan ve Türk karışımı bir topluluk olduğunu söyleyebiliriz.⁶

Gagauz Adı Hakkındaki Görüşler: Dilbilimciler, Türk bilimciler ve kazıbilimcilerin birçoğu "Gagauz" adının kökeni hakkında çeşitli görüşlerde ve yorumlarda bulunmuşlardır.⁷ Bunlarda en çok kabul gören görüşler şunlardır;

1. Gök-Oğuz: Gagauz adının Gök-Oğuz'dan geldiği görüşünü, Cami Baykurt, H.N.Orkun, St. Mladenov, Ö.L. Barkan, Y.N.

Nayır, M. Kafalı gibi tarihçiler tarafından savunulmuştur. Kafalı, Slav dillerinde "ö" sesi olmadığından ve vurgusuz "o" sesi "a" olarak okunduğundan "Gök-Uz"- "Gak-Uz" dan Gagauz'a dönüştüğünü söylemiştir.

2. Keykâvus: Bu görüşü ilk ortaya atan Bulgar tarihçisi Georgi Balasçev olmuştur. Gagauzların Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus (1261-1278) ile beraber küçük Asya'dan Dobruca'ya gelen Selçuklu Oğuzlarının torunları oldukları ve Gagauz adının da Keykâvus'tan geldiğini savunmuştur. Anadolu Türklerinin "k" sesini "g" olarak söylediklerini ve XIV-XV. yüzyıllarda Dobruca'daki yer adlarında da "k" seslerinin "g" ile yazıldığına dair belirtilerin olduğunu söylemiş ve bu görüşünü Seyyid Lokman'ın Oğuzname'sine dayanarak söylemiştir. Türk tarihçilerden Halil İnalıcık, Faruk Sümer, Kemal Karpat ve Osman Turan'da bu görüşü savunmuştur.

3. Kalavuz-Kılavuz: Bu görüşü ilk defa ortaya atan Varna Gagauzlarından Atanas Manov'dur. Manov, Gagauz'daki "ga" veya "gaga" ekinin Oğuz milletlerinden birine mensup bir kabileyi ifade eden bir ek olmadığını, sadece bir ünvan olduğunu ve Karakalpakların Hristiyanlaştırıldıkları zamanın başlarında verildiğini söylemiştir. Manov "Auz" veya "Avuz" kelimesinin ise Oğuz anlamına geldiği konusunda Türkologlarla hemfikir olduğunu belirtmiştir. Manov'a göre bunlar Rus steplerinin sınır bekçiliğini yaparlar ve "Kalavuz" (sınır bekçisi) adını taşırlardı ve daha sonraları Hristiyanlığı kabul eden Oğuzlara veya Türklere bu isim verilmiştir ve "Ortodoks-Hristiyan Oğuz" manasını ifade etmektedir.

Gagauz adı hakkındaki görüşlere ve yorumlara bakıldığında, ilk olarak ele alınan "Gök-Oğuz" nazariyesi ilk defa 1930'da Balasçev tarafından ortaya atılmış ve Türkiye'de oldukça taraftar bulmuş kuvvetli bir nazariyedir. Gagauz adı hakkında daha birçok görüş vardır fakat bu görüşler fazla kabul görmemiş ve zayıf görüşlerdir. Kısacası bugün en ağırlıklı olarak kabul edilen ve inanılan nazariye Balasçev ve Wittek'in "Keykâvus" nazariyesidir.⁸

Gagauzların Tarihi: Gagauzların etnik gelişiminin temelinde, Balkanlara yerleşen Peçenek, Oğuz ve Kumanlar görülür. Türk ve gayrimüslim bazı yazarlar onların birlik ve beraberlikten yoksun olduklarını ve bu nedenle kaybolup gideceklerini söylemelerine rağmen görüyoruz ki bugün hâlâ varlığını ve Türklüğünü en iyi koruyan Türk topluluklarından biridir. Gök Türklerin batısındaki uç beyliklerden biri olan Peçenekler, Hazarların baskısına dayanamayarak 860-880 yılları arasında İdil Nehrinin batı kısmına geçmişlerdir. Daha sonra Peçenekleri, Oğuz ve Kuman-Kıpçaklar izlemiştir. Uzlar (Oğuzlar), sürekli göç halinde bulunan Peçenekleri sıkıştırmış ve Peçenekler XI. yüzyıl ortalarına doğru Besarabya ovasına inmişlerdir. Besarabya'ya inen Peçeneklerin, Oğuz kütlelerinin

⁵ Filiz Kayaoğlu, II. İzzeddin Keykâvus ve Zamanı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi-SBE, Ankara 2006, s. 69.

⁶ Argunşah, "Gagauzların Tarihi", s. 230.

⁷ Atanas İ. Manov, Gagauzlar (Hristiyan Türkler), Çev. M. Türker Acaroğlu, TTK, Ankara 2001, s. 34.

⁸ Cebeçi, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar", s. 1-9.

ve Rusların baskısı sonucunda kabile reisleri arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Belçeroğlu Kegen, 1036 yılında Bizans İmparatorluğu'na sığınarak Hristiyan olmuştur.⁹ Daha sonra rakibi Tirah Han'da, Bizanslılara esir düşerek Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bizans İmparatorluğu onları Bulgaristan ve Makedonya topraklarının bazı bölgelerinde yerleştirmiştir. Bizanslıların Uz dedikleri Türkler, IX. yüzyılın sonlarına doğru batıya gelmişler ve Trakya, Makedonya, Selanik bölgelerini yağmalamışlar, daha sonra bir kısmı geri dönmüşler ve Rusları Kumanlara karşı müdafaa etmişlerdir. Kısa zamanda bunlar Ruslar tarafından Hristiyanlaştırılmışlardır. Fakat 1223 yılında Cebe ve Subutay'ın liderliğindeki Türk-Moğol kuvvetlerinin önünden kaçarak tekrar Tuna'yı geçmişler ve Dobruca'ya yerleşmişlerdir.¹⁰ Hristiyan olanlar Karadeniz kıyılarında ve Silistre, Mankalya, Kavarna, Balçık, Varna vb. yörelere yerleşmişler ve buralarda bugüne kadar Uzlar ya da Oğuzlar halinde kalarak milliyetlerini, dilleri olan Türkçeyi korumuşlar; ancak, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra "Gagauzlar" adını almışlardır.¹¹ Moğollar tarafından bozguna uğratılan Kumanlar ise, Bizans İmparatorluğuna göç etmek zorunda kalmışlar ve bir bölümü Hristiyan Uz (Oğuz) Türkleriyle birleşmiş, bir bölümü İlk Bulgarlara ve Müslüman Peçeneklere karışmışlar, bir bölümü de Makedonya'ya inmişler ve Bizanslıların kendilerine verdiği topraklara yerleşmişlerdir. Bu kavimler başlangıçta kavim adlarını korumuşlar fakat zamanla yeni kuşaklar ve Osmanlı Türklerinin bu bölgelere egemen olmaları üzerine hızlı bir şekilde eriyip kaybolmuşlardır. Bunun nedeni birbirleriyle aynı dilde yani Türkçe konuşmalarıdır. Böylece ortaklaşa Türkler adını almışlardır. Fakat Gagauzlar dillerindeki ayrılık sebebiyle kendi adlarını koruyabilmişlerdir.¹² Moğollar 1239'da Kumanlar ile ikinci defa savaşmışlar ve onların Karadeniz'in kuzeyindeki hâkimiyetine son vermişlerdir. 40.000 Kıpçak atlısı Macaristan'a sığınmışlar ve Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Diğer kısım ise Balkanların çeşitli bölgelerine dağılmışlardır.¹³

Balkanlara, 13. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus ile gelen Türkler de yerleşmiştir. Moğol baskısı sonucu önce Antalya'ya gelen II. İzzeddin Keykâvus, 1261 kışında maiyeti ile birlikte İstanbul'a gelerek Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleolog'a sığınmıştır.¹⁴ İmparator Keykâvus'u samimi bir şekilde karşılamış ve binlerce Türkmen Dobruca'da yerleştirilmiştir. Bu Türkmenler arasında Sarı Saltık'da vardır. Bizans İmparatoru daha sonra İlhanlılardan korkup Keykâvus, oğulları ve diğerlerini Enos kalesine hapsedmiş ve İstanbul'da alıkonulan küçük bir oğlu Hristiyan yapılarak "Melik Konstantin" adı verilmiştir. Altın Orda hanı Berke Han daha sonra bir ordu göndererek

Keykâvus ve oğullarını yanına getirtmiş ve Kırım'daki Suğdak ve Solhad şehirlerini dirlik olarak onlara vermiştir.¹⁵ II. İzzeddin Keykâvus'un 1278'de (676/677) ölümünden sonra Türklerin durumunu Yazıcıoğlu Ali şöyle anlatmaktadır: "Merhum Sarı Saltık, Berke Han hükmüyle geçirip karadan geri yurtlarına Dobruca iline getirdi" (1281). Buradaki Türkmenler Sarı Saltık ölünceye kadar Dobruca'da kalmışlardır. Peçenek, Oğuz, Kıpçak ve Selçuklu Türkleri tarafından tamamen Türk bölgesi haline getirilmiş olan Dobruca bir devletin kurulabilmesi için en uygun bölge idi. Çünkü Bizans çok zayıf, Altın Orda ise çok uzaktaydı ve her iki devlet de bölgeyi kontrol edemiyorlardı. Hristiyanlaşmış bir Türk ailesinden gelen Balık bu durumdan faydalanarak bölgede bir Oğuz (Gagauz) devleti kurmuştur. Yeni kurulan bu devletin başkenti Balçık (Karvuna) şehri, resmi dini ise Hristiyanlık olmuştur.¹⁶ 1357'de (758/759) Balık'ın ölümünden sonra yerine kardeşi (veya oğlu?) Dobrotiç geçmiştir. Önceden İskit yurdu olarak adlandırılan bu bölge, bundan sonra Dobrotiç'in adına izafeten Dobruca olarak anılmıştır. 1386'da (787/788) Dobrotiç'in ölümünden sonra bu Türk beyliğinin başına Yanko geçmiştir. Yanko, Yıldırım Bayezid'in hücumlarına dayanamamış ve 1417 senesinde Osmanlı topraklarına katılmışlardır.¹⁷ Oğuz Devleti'nin Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra, halkın bir kısmı Müslüman olmuş bir kısmı da Hristiyan olarak kalmışlardır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethettikten sonra milliyetlerine bakılmaksızın bütün Ortodoksların başı olarak Rum patriğini tanıyarak Patriğe dini ve idari yetkiler vermiştir.¹⁸ Gagauzların bir bölümü Türklerin, diğerleri ise Bulgarların ve Rusların etkisinde kalmıştır.

Gagauzlar 1734-1739 ile 1768-1774 seneleri arasındaki Osmanlı-Rus muharebelerinden etkilenince Moldova'nın içerisine doğru çekilmişlerdir. Moldova boyarlarının insan gücüne ihtiyaçları olduğundan, onlara yerleşim yerleri vermişlerdir. Gagauzlar 1770 yılında Moldova'da Çadır ve Orak adıyla iki köy kurmuşlar ve 1812'den itibaren Tatar Türklerinin bıraktığı Bucak'a yerleşmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Hristiyan oldukları için ilgilenmedikleri bu Türkleri maalesef Rum ve Bulgarlar asimileye tabi tutmuşlar ve bu insanlar çoğu zaman kimliklerini gizlemişler ve Türk'üz diyememişlerdir. Rusya'da 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan milliyetçi hareketler Gagauz bölgesini de etkilemiş ve Gagauzlar birtakım isteklerle harekete geçmişlerdir. Buna bağlı olarak 6 Ocak 1906'da bir devlet kurduklarını açıklamışlardır. Ancak Moldovanlar ve Ruslar bunu kabul etmemişler ve bağımsızlıkları oldukça kısa sürmüştür. Fakat bu bağımsızlık Gagauzların tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Moldova Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1940 senesinde kurulmasıyla Gagauz

⁹ Cebeci, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar", s. 30.

¹⁰ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 458.

¹¹ Manov, Gagauzlar (Hristiyan Türkler), s. 8.

¹² M. Türker Acaroğlu, "Gagauzların Kökeni", Belleten, Cilt-LXIII, TTK, Ankara 2000, s. 457-458.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, TKAE, Ankara 1977 s.176; Cebeci, "XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar," s. 31-32.

¹⁴ Güngör, Argunşah, Gagauzlar, s. 30.

¹⁵ Faruk Sümer, "Keykâvus II", TDV İslam Ansiklopedisi, CİLT-XIII, İstanbul 1996, s. 356.

¹⁶ Güngör, Argunşah, Gagauzlar, s. 32-33.

¹⁷ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 459.

¹⁸ Güngör, Argunşah, Gagauzlar, s. 34-35.

topraklarının büyük çoğunluğu Moldova, % 20'si de Ukrayna'da kalmak üzere parçalanmıştır. 1989'da Gagauz ülkesinde bağımsızlık için gösteriler başlamış ve 19 Ağustos 1990'da Gagauz parlamentosu bağımsızlığını açıklamıştır. Yeni kurulan bu devlet Prut Irmağı ile Ukrayna arasındaki bölgede kalmıştır. 2015 verilerine göre nüfusu 200.000 olan Gagauz Yeri'nin başkenti Komrat'dır. Gagauzlar, 1991'de halk oylamasında İstiklal yönünde oy kullanmışlar ve 1994 yılı başlarında, Gagauz otonomi problemine çözüm için uzlaşma sözü veren Moldova Demokratik Forum Partisi, Gagauzların desteğiyle iktidara gelmiştir.¹⁹ 1994'te Gagauzlarla Moldova hükümeti arasında bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşma ile Gagauz-Moldovan ihtilâfi şimdilik bir sonuca ulaştırılmıştır.²⁰ 1994 yılında Moldova Cumhuriyeti, Gagauzya Yeri'nin idari yetkisini Gagauz halkına devretme kararı almıştır. Gagauzya Yeri'nin özel statüsü üzerine hazırlanan kanun tasarısı 23 Aralık 1994'de kabul edilmiştir. Bu kanun ile Gagauzlara self-determinasyon hakkı tanınmış ve Moldova Anayasası'na ters düşmemek şartı ile millet kongresi kültür, bilim, eğitim, iskân, belediye, ekonomi alanlarında da kanun yapma yetkisi kazanmışlardır.²¹ Türkiye'nin, II. Dünya Savaşı öncesinde Bükreş büyükelçisi (1931-1944) Hamdullah Suphi Tanrıöver aracılığıyla Gagauzları tanıdığını ve belki de onun sayesinde Türklük bilincinin yeniden oluştuğunu ve iki kardeş topluluk arasında manevi ve kültürel köprüler atıldığını da söylemek gerekir.²²

Bugün Gagauzların Yaşadıkları Yerler ve Nüfusları: Gagauzların büyük çoğunluğu Moldova'da, özerk statüye sahip oldukları Gagauzya'da yaşamaktadırlar. Moldava'daki merkez bölgeleri 15.000 nüfuslu Komrat kasabası olup buradaki nüfusları yirmiye yakın köyde dağılmış yaklaşık 160.000 kişiden ibarettir. Ukrayna'nın Odessa bölgesinde yaşayan Gagauzların sayısı 60.000 civarındadır. Romanya'daki nüfusları ise 2.000-5.000 olarak tahmin edilmektedir. II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Moldava sınırları Karadeniz'e kadar uzanırken bütün Gagauzlar bir arada yaşıyorlardı fakat Stalin'in Besarabya'nın güneyini Ukrayna'ya vermesiyle Gagauzlar ikiye bölünmüş oldular. Gagauzların önemli bir bölümü de hâlâ Bulgaristan'ın doğusundaki Varna, Kavarna, Balçık ve civar köylerde yaşamaya devam etmektedirler. Kaynakların onları Türk saymalarına karşın Bulgar hükümeti onları Türkleştirilmiş Bulgar olarak görmeye devam etmektedir. Bugün Bulgaristan'da ise Karadeniz sahillerine yakın, 20.000-50.000 arasında Gagauz yaşamakta ve kendi dillerini konuşmaktadırlar. Moldova'nın başkenti Kişinev'de 7.000-8.000

Gagauz yaşamaktadır. Ayrıca Orta Asya'da Aktyubinsk, Semi-palatinsk, Taşkent, Fergana, Kafkaslar ve Güney Amerika'da dahi bugün Gagauzlar bulunmaktadır. Buralarda yaşayan Gagauzların sayılarını 20.000-40.000 olarak tahmin etmek mümkündür. Böylece son verilere göre dünyadaki Gagauz sayısı 300.000-400.000'e ulaşmaktadır.²³

Gagauzların Dili: Gagauz Türkçesi yaşayan Türk lehçelerinden biridir. Gagauz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile birlikte Türkçenin Oğuz grubunu teşkil etmektedir. Gagauz dili, Osmanlı Türkçesinden etkilenip Türkçe, Arapça, Farsça kelimeler alarak zenginleşmiştir. Ayrıca birlikte yaşadığı Yunan, Bulgar, Romen, Moldovan, ve Rus dillerinden de birçok kelimeyi bünyesine almıştır. Gagauz Türkçesinin içerisinde Slav asıllı kelimelerde bulunmaktadır. 1957 tarihine kadar Gagauzların kendilerine ait alfabeleri olmamıştır. 30 Temmuz 1957 tarihinde Moldova SSR. Yüksek Sovyeti'nin kararıyla Kiril harfli Gagauz alfabesi meydana getirilmiştir. 29 Ocak 1993'te ise Latin alfabesine geçme kararı alınmıştır. Hazırlanan yeni alfabe taslağı, Gagauz dilindeki ilk gazete olan "Ana Sözü"nün (1988) Latin alfabesinde çıkan ilk sayısında (25 Eylül 1993) yayımlanmıştır. 1 Eylül 1996'da ise Gagauz okullarında resmen Latin alfabesine geçilmiştir. Gagauz Türkçesi'nin bugün yaşayan iki ağzı vardır. Bunlar merkez ağzı (Komrat ve Çadır) ve güney (Volkanes) ağzıdır.²⁴ Kısacası Gagauzlar çeşitli yabancı dil kültürlerinin tesiri altında kalmalarına rağmen, kendi ana Türkçelerini bugüne kadar muhafaza etmeyi başarmışlardır.²⁵

Gagauzların Dini: Gagauzların milli ve ruhi lideri Mihail Çakır, Gagauzları "...hepsi Gagauzlar eyi Hristiyandır tutarlar-mış Ortodoks religiyeyi" diye tanımlamaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi Gagauzlar, Hristiyan Ortodoksturlar.²⁶ Ancak Ortodoks olmalarına karşın, dinsel görevlerinin yerine getirilmesi sırasında ve birçok konuda, bağlı buldukları Hristiyan dininin inançlarına açıkça aykırı davranmaktadırlar ve en sakin tutumla "böyle bulduk, böyle götürece(ğ)is" demektedirler.²⁷

Gagauzlarda 19. yüzyıl'da Türkçe din kitapları bulunduğu tespit edilmiştir.²⁸ Bu kitaplar çoğunlukla Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif şehirlerinde basılmış "Karamanlıca" adı verilen kitaplardır. Gagauzların dini, bu kitapları okumalarının dışında, Hristiyanlığı değişik zamanlarda kabul etmeleri, Balkan yarımadasının çeşitli kültürlerin geçiş yolunun üzerinde bulunması, Gagauzların uzun zaman Müslümanlar ile birlikte yaşamaları ve yaşadıkları bölge sınırlarının sürekli değişmesi gibi sebeplerle senkretik bir karakter göstermektedir.

¹⁹ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 460-462.

²⁰ Karpat, "Gagauzlar-Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde Yaşayan Türk Topluluğu", s. 291.

²¹ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 462.

²² Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 461.

²³ Kemal H. Karpat, "Gagauzlar-Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde Yaşayan Türk topluluğu", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt-XIII, İstanbul 1996 s. 288.

²⁴ Güngör, Argunşah, Gagauzlar, s. 51-54.

²⁵ Ahmet Caferoğlu, "Gagauz Türkleri", Türk Kavimleri, TTK, Ankara 2015, s. 118.

²⁶ Harun Güngör, "Gagauzlarda Kurban Kültü", X. Türk Tarih Kongresi, Cilt-III, TTK, Ankara 1991, s.743.

²⁷ Manov, Gagauzlar (Hristiyan Türkler), s. 48.

²⁸ İvan Nikolaev Kolev, "Gagauz Türklerinde Türkçe Dinî Metinler", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi-SBE Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Ankara 2016, s. 23.

Gagauzlar, Ortodoks Hristiyanlığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan teslis görüşünü kabul etmektedirler. Komşu milletlerin (Slav, Romen, Bulgar, Yunan) "Tanrı" terimi yerine Boje, Domn, Dumnezeu, Teos gibi kelimeleri kullanmalarına rağmen Gagauzlar "Allah" terimini kullanmaktadırlar. Gagauzların inançlarına göre, Allah yaratılmamıştır; görünen ve görünmeyen her şeyi yapmış ve yaratmıştır. Gagauzlar Hz. İsa'ya "Allah'ın Oğlu" demektirler. Gagauzlar Kutsal Ruh'un Baba'dan çıktığını ve güvercin şeklinde görünebileceğini kabul etmektedirler.

Gagauzların inanışlarına göre insanların ruhları ölmez. İnsan ölürken melekler ruhu alır, Allah'ın sağ tarafında oturan İsa'nın önünde diz çökmesi için göğe çıkarırlar. Bundan sonra ruh tekrar evine dönerek, cesedi terk etmiş olduğu yerin etrafında üç gün dolaşır. Kırkıncı gün melekler ruhu tekrar alıp günahlarının mı yoksa sevaplarının mı daha fazla olduğunun anlaşılması için göklere çıkarırlar. Ruh, bir terazinin ortasına konur. Terazi meleklerin bulunduğu tarafa eğilim gösterirse, bu günahtan korunmuş demektir. O vakit melekler ruhu alıp cennete götürürler, sol tarafa eğilim gösterirse şeytanlar ruhu alıp cehenneme götürürler.²⁹

Cennet çiçekler, yeşillikler, inci ve mücevherler ile süslenmiştir. Cehennem ise yerin dibindedir. Kazanlardan çıkan duman yüzünden burası karanlıktır. Hiçbir şey görülmez ancak ruhların iniltileri duyulur. Cehennemim kapısında asılan bir tahtada, ruhların ölmeden önce yaptıkları ameller yazılıdır.³⁰ Gagauzlar meleklerle iman etmektedirler ve melekleri Allah'ın hizmetkâri olarak düşünmektedirler. Allah, melekler vasıtasıyla iş görür, insanların canını melekler vasıtasıyla alır.³¹ Gagauzlara göre iki çeşit şeytan vardır. (Boynuzlu ve Boynuzsuz şeytan). Bunlar kuyruklu olanlardır. Bazıları da (Nalî şeytan) olabilir. Gagauzlara göre şeytanların hepsi erkektir, dişisi yoktur. Çünkü dişi şeytanlar olsaydı, geceleri dışarı çıkmaktan, dolaşmaktan korkarlardı. Gagauzlar, Ortodoks kilisesi tarafından kabul edilen yedi kutsal ayın dışında günlük ve haftalık olarak kilisede de ayin yapmaktadırlar. Önceleri Rumca olan ayin dili son zamanlarda değişerek büyük çapta Slavcanın etkisi altına girmiştir. Fakat bugün bazı dualar, şarkılar, cüzler, mev'izeler ve hikâyeler Türkçe olarak okunmaktadır. Gagauzlar, oruç adını verdikleri bazı perhizleri tutmaktadırlar. Her çarşamba ve cuma günleri haftalık perhizleri, 48

gün süren Paskalya perhizleri, Krakuin veya Kırım orucu dedikleri Noel perhizleri, Meryem Ana perhizleri, Haç'ın kuratıldığı gün tuttıkları perhizleri vs. vardır.

Gagauzların ibadetlerinden biriside hacdır. Hac ibadetini yerine getiren erkeklere "hacı", kadınlara ise "hacık" denilmektedir. Gagauzlar hac ibadeti için Kudüs'e giderler. Hac ziyareti senenin her gününde yapılabilir.³²

Gagauzlarda iki türlü kurban vardır: Kanlı kurban ve kansız kurban. Kanlı kurban, kurban kelimesi ile ifade edilmektedir. Gagauzlar, Hz. Meryem gününde, kasım ayında, Hıdırellez'de, birinin ölüm yıldönümünde, bir evin temeline başlarken, kurak zamanlarda yağmurun yağması için ve hastaların iyileşmesinden sonra da kurban keserler. Bu kurbandaki bazı özellikler İslam'daki Akika kurbanında da mevcuttur. Kansız kurban ise genelde bahşiş ve hayır kavramları ile ifade edilir.

Fakirlere ve düşkünlere verilen sadakalar kansız kurban sayılmaktadır.³³ Bu hayvanlar arasında kurbanlık seçilen, kırlarda serbest dolaşan ve kimsenin ilişmediği "Allahlık" denilen boğanın önemli bir yeri vardır.³⁴ Allahlık, İcra edilmiş biçimiyle tamamen Divanü-Lügat'it Türk'teki "Iduk" kavramının ifade ettiği anlama gelir. Bu hayvanlar olağanüstü durumlarda kesilir.³⁵

Gagauzların kutladıkları bazı yortular vardır. Gagauzların en önemli yortularından biri de Canavar (Kurt) yortularıdır. Gagauzlar kurta "canavar" demektirler ve bu hayvan adına bir yortu kutlamaktadırlar. Bilindiği üzere bozkurt kültürü, Hun, Hiung-Nu, Göktürk ve Uygurlarda olduğu gibi Oğuz Destanında da mevcuttur. Fakat Türkler bozkurtu Tanrı olarak görmemiş ve ona tapınmamışlardır. Bozkurtun bazen ana, bazen devlet sembolü, bazen de yol gösterici olduğuna inanılmıştır.³⁶ Türklerin "kurt" peşindeki göçleri şöyle anlatılmıştır. "Önlerinde köpeğe benzeyen (Kurt?) bir hayvan vardı (Bu kurt), doğudan-batıya doğru ilerliyordu. Türkleri Türkçe ile, "kalkınız!" diye çağırıyordu. Türkler de onu izliyorlardı. (Kurt) durduğu zaman, onlar da çadırlarını kurup, konaklıyorlardı".³⁷ Gagauzlarda bozkurtu Tanrı olarak kabul etmemiş, sadece korku ile karışık bir şekilde ona saygı göstermişlerdir.³⁸ Ayrıca Gagauzların bayraklarındaki gök mavisi ve ayın ortasındaki bozkurtta Türklüğü simgelemektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi Gagauzların Türklüğe ve Türklüğün bir simgesi olan bozkurta saygıları oldukça büyüktür.

²⁹ Güngör, Argunşah, Gagauzlar, s. 89-91.

³⁰ Manov, Gagauzlar (Hristiyan Türkler), s. 55.

³¹ Güngör, Argunşah, Gagauzlar, s. 92.

³² Güngör, Argunşah, Gagauzlar, s. 93-96.

³³ Güngör, "Gagauzlarda Kurban Kültü", s. 745-746

³⁴ Karpat, "Gagauzlar-Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde Yaşayan Türk Topluğu", s. 291.

³⁵ Güngör, "Gagauzlarda Kurban Kültü", s. 746-747.

³⁶ Güngör, Argunşah, Gagauzlar, s. 96-100.

³⁷ Bahaeddin Ögel, Düden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 708-709.

³⁸ Güngör, Argunşah, Gagauzlar, s. 100.

ORTA ASYA DİRENİŞİ: BASMACILIK HAREKETİ

Merve İÇEN*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Giriş: Rusya bulunduğu coğrafya sebebiyle tarih boyunca dezavantajlara sahip olmuş ve bu dezavantajları avantaja çevirmeye çalışmıştır. İkliminin soğuk olması, verimsiz topraklarının üretime yeterli gelmemesi sebebiyle knezlikten imparatorluğa geçiş sürecinde dünya ekonomi ve ticaretine dâhil olmak istemiştir. Bu çabası ve sıcak denizlere inme gayesi Rusya'yı içinde bulunduğu kırsal Avrupa ve Asya'da bulunan komşularına yönelmiştir. Rusya, Orta Asya'da bulunan Türk halklarını görmezden gelmeye çalışmış ve sömürgeleştirme için çeşitli yollara başvurmuştur.

Türkistan, coğrafi konumu itibarıyla bazen kuzey komşusu Rusya bazen de doğu komşusu Çin ile sorunlar yaşamıştır. Bu yüzden Türkistan halkı sürekli topraklarını korumak ve savunmak zorunda kalmıştır. Türkistan Milli Mücadelesi ya da Korbaşlar Harekâtı olarak da adlandırılan Basmacılık Hareketi olarak nitelendirdiğimiz bu çalışma Sovyet Rusya'nın dünyaya haydutçuluk, çetecilik olarak servis ettiği ve kendi basın-yayın kuruluşları ile akademik kaynaklarında bu isimle telaffuz ederek yaptığı haksız işgaller ile Türk topraklarını ilhak etme çabasını meşrulaştırmak istemiştir. Biz burada Türkistan halkının Rusya ile giriştiği bağımsızlık savaşından bahsederek Türkistan Milli Direniş Hareketi üzerine değerlendirmede bulunacağız.

Basmacılık Kavramı: Türkistan Milli Mücadele tarihi 1917-1934 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bu hareket önce Sovyetlerin zorla el koymalarına ve saldırılarına, sonra da Bolşevikler tarafından dayatılan reformlara karşı bir harekettir.¹ Basmacı tabiri basmak anlamına gelmekle birlikte birdenbire hücum etmek anlamlarına da gelir. Ancak bu hareketin hiçbir lideri ya da üyesi kendilerini hiçbir vakit basmacı olarak görmemişler, kendilerini "İslam askerleri", "Müsülmanabadlık cenkçileri", "vatan müdafacıları" ve "Türkistan azatlığının askerleri" olarak tanımlamışlardır.² Ruslar basmacılık tabirini kullanarak Türkistan'ı işgal etme isteklerini meşrulaştırmak istemiştir. Ayrıca dışarıdan yardım gelmesinin önünü de bu şekilde keserek Türki halklar içinde 1916 halk ayaklanması gibi bir durumla karşılaşma önlemini de önceden kesmek istemiştir. Çarlık Rusya'sı 1916 Halk ayaklanmasını da haydut-

luk hareketi olarak nitelendirmişti.³ Sovyet Özbekistan'ı gazetesinin 28 Ocak 1986 günü sayısında Afganistanlı mücahit liderlerin başkanı Reagan tarafından kabulünü "basmacıların kabulü" olarak vermesi Afganistan'ın milli istiklal savaşını da Rusların basmacı olarak nitelendirdiğini gösterir.⁴ Bu da bize Rusların işgal ettikleri bölgelerde aynı politikayı uyguladığını ve 1934 yılından 1986 yılına değin Türkistan Korbaşlarına hala aynı bakış açısıyla baktığını gösterir. Sovyetler Birliği'nde, Türkistan'daki Sovyet Dönemi ile ilgili birçok kitap, broşür ve makale yayımlanmış ve basmacı hareketinin tarihiyle ilgili olarak tarih kitaplarına bazı bölümler eklemiştir.⁵ Basmacılık Hareketi'nin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi: Rusya'nın 1552'de Kazan'ı, 1556'da ise Astrahan'ı işgal etmesi Türkistan'ın kapılarını Rusya'ya açmıştır. Rusya 200 yılda beş misli daha büyümüştür. Rusların amacı, Türkleri yavaş yavaş yok etmek ve ülkeyi Ruslaştırarak bu topraklara sahip olmaktır.⁶

1714 ve 1887 yıllarında Çarlık Rusya Türkistan topraklarının büyük bir kısmını ele geçirdi. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı dışında kalan bütün Türkistan topraklarını Türkistan Genel Valiliği ve Bozkır Genel Valiliği olarak iki sömürge bölgeye ayırdı. Hive Hanlığı 12 Ağustos 1873 ve Buhara Emirliği 28 Eylül 1873'te yapılan antlaşmalarla içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Çarlık Rusya'ya bağımlı hale geldi.⁷ 1905 yılında Japon-Rus savaşında Mançurya'da üst üste yenilgiler alan Çarlık Rusya'sı bazı tavizler vermek zorunda kaldı. Bu durum Rusya'da bir özgürlük ortamı oluşmasını sağlarken çeşitli basın, yayın organları ve siyasi parti kuruluşlarının kurulmasını sağladı. Daha sonra bu hürriyet dalgası Türkistan halkında Ceditçilik hareketlerinin ortaya çıkmasına ve 1905 yılından 1920 yılına kadar çok sayıda dergi ve gazete çıkarmalarına sebep oldu. Milli direniş hareketi içinde zemin hazırlanmış oluyordu. Bu süreçte siyasi özgürlük ortamından faydalanmak isteyen İdil-Ural, Kırım, Azerbaycan, Bozkır ve Türkistan vilayetlerindeki siyasi aydınlar Türklerinde Ruslarla aynı siyasi haklardan yararlanması için Rusya hükümetine dilekçe göndermişse de Çarlık İdaresi bu durumu görmezden gelmiştir.

1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı'na Rusya'da katılmıştı. Bu durum Ceditçi aydınlara umut ışığı oldu ve Türkistan'ın bağımsızlığını hayal etmeye başladılar. Fakat 1916 yılında

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: nisamerve@icloud.com.

¹ Roy, Yeni Orta Asya ya da ulusların imal edilişi, s. 82.

² Baymirza Hayit, Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın bazı meseleleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987, s. 146-147.

³ Hayit, B., & Sadak, A. (1995). Türkistan devletlerinin milli mücadelesi tarihi. Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 276.

⁴ Hayit, B. (1997). "Basmacılar": Türkistan millî mücadele tarihi (1917-1934). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 3.

⁵ Hayit, "Basmacılar": Türkistan millî mücadele tarihi (1917-1934), s. 3.

⁶ Kezban Acar, Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimine Kadar Rusya Tarihi, Ankara 2004, s. 123-124.

⁷ Kocaoğlu, "Rus ihtilalleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliğinin Yayılma Siyaseti (1905-1991)", s. 744.

<https://orhaajans.com/basmacilarin-sovyetlere-karsi-dini-ve-milli-mucadelesi/>

Rusya Türkistan ve Bozkır Genel Valiliklerinde Rus kökenli olmayan yerli halkların 500.000'e yakını cephede inşaat işlerinde ve Rusların saklanması için kazılacak çukurlarda çalıştırmak amacıyla seferberlik ilan etti. Bu durum önce şaşkınlık sonra tepkilere sebep oldu. Ardından başlayan protesto gösterileri genel bir halk ayaklanmasına dönüştü. Bu hareket Rusların kanlı müdahalesi ile 1917 sonuna kadar devam etti. Kaçanlar arasından yakalananlar ise idam edilmişti. 168 bin kişi Sibirya'ya sürülerek 300 bine yakın Kazak ve Kırgız Doğu Türkistan'a kaçtı. Ayaklanmada Bozkır Genel Valiliği içinde yaşayan göçmen Rus halka verdiği destekten dolayı Cizzak ve Yedisu Bölgesi'nde toplam 2.700 hektarlık arazi bağışlanmıştı. 1916 Halk Ayaklanması başarılı olamadıysa da Çarlık İdaresinin devrilmesinde önemli bir etken oldu.

1917 Şubat ve Ekim İhtilalleri arasında siyasi özgürlük ortamında Bütün Rusya Müslümanları I.Kongresi 1-11 Mayıs tarihleri arasında geniş bir katılımı toplandı. Ardından birçok kongre yapılarak bu kongreler Kırım, Alaş-Orda, Türkistan ve İdil-Ural'daki Milli Muhtariyet Hükümetleri ile 1918'de Azerbaycan 1920'de de Buhara ve Harezim Bağımsız Cumhuriyetleri'nin art arda ilan edilmesinin temelini oluşturdu. Çünkü 25 Ekim Bolşevik İhtilali'nden kısa süre sonra Bolşevik Hükümeti Halk Komiserleri Konseyi'nin Rusya'daki Bütün Müs-

lümanlara karşı Lenin ve Stalin imzalı çağrısıyla tüm Rus egemenliği altındaki halkları kendi kaderlerini kendileri yazmaları için serbest bırakmıştı. Bu oyun Sovyet Hükümeti'nin Çarlık Hükümeti'ne karşı hala öfkesinin dinmemiş olması ile yeni hükümetin Türk halkları tarafından kabul edilmesi ve Çarlık Hükümeti'nin eski düzeninin yeni hükümete sorunsuz geçmesi için düzenlenmişti. Böylece 12 Aralık 1917'de Kokand şehrinde Türkistan Muhtariyeti ve Orenburg'da Alaş-Orda Hükümeti ilan edildi. 13 Aralık'ta Taşkent'te halk sevinç gösterileri yaparken Ruslar ve onlara yardım eden Ermenilerin ani baskını ile ortam kana bulandı. 9 Şubat 1918'de ise Bolşevikler ordu birliklerini Kokand'a göndererek şehri topa tuttu. 20 binden fazla ev ve bina yandı, 10 binden fazla Türkistanlı öldü. Böylece 63 günlük Türkistan Muhtariyeti sona ererken Türkistanlıların Çar ve Sovyet siyasetleri neticesinde Ruslara inanmamazlıkları, Türkistanlıların ruhunda milli hürriyet arzularının sönmemiş olması ve 1916'da yaşadıkları halk ayaklanmasının bıraktığı milli duygular ile Türkistan'da 16 yıl sürececek Basmacı denilen milli mücadele başladı. Milli Direniş Hareketi'nin amacı, Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturmaktı. Rus İdarecisi George Safarov Basmacılık Hareketi'nin meydana geliş sebeplerini şöyle açıklamıştır: *"Basmacı Hareketi bir yandan Kokand Muhtariyetini yok etmenin ve sömürgeciliğin getirdiği asayişsizliğin sonucu olarak, kendi kaderini*

tain etmek için mücadele verilen topraklarda gelişti. Diğer yandan pamuk ziraatını mahveden ve açlığa sebep olan iktisadi buhranda buna sebep oldu.”

Sovyet Rusya, Kokand'daki Türkistan Milli Hükümeti'ni devirdikten ve Kokand halkını katlettikten sonra hayatta kalan insanlar, Ergaş Korbaşı'nın sevk ve idaresiyle direnişe geçtiler. Direnişçi gruplar “Türkistan Türkistanlılarıdır” sloganıyla seslerini duyurmaya çalışmıştı. Ergaş Korbaşı, Kokand polis şefidir. Bunun içinde polis şefi anlamına gelen Korbaşı unvanını almıştır. Ergaş 1916'dan beri silahını bırakmayarak kendisi gibi düşünenlerle birlikte Rus mallarını yağmalayarak geçimini sağlıyordu. Ne Çarlık ne de Sovyet Rusya geçici hükümeti Ergaş'ı yakalayamamıştı. Kokand'da Türkistan Muhtar Cumhuriyeti ilan edildiğinde gönüllü olarak hükümetin emrine girmişti. Sovyetlere karşı verilen direnme savaşının başına geçtiğinden, Sovyetler ona Basmacı haydut ve onun etrafındaki ayaklanmaya da Basmacılık gözüyle baktı. Basmacı sözü Bolşevikler tarafından Sovyet Rusya ve Bolşevizme karşı Müslüman Milli ayaklanmasını ehemmiyetsiz olarak göstermek için uydurulmuştur. Kokand Muhtar Hükümeti'nin küllerinden doğan basmacı hareketi 1927'ye kadar Orta Asya'nın birçok bölgesinde değişik şekillerde savaştı.1934'e kadar da devam etti. 1918'in ortalarında ayaklanma Fergana Vadisi'ni baştanbaşa sarmıştı. Ayaklanmada asıl gücü köylüler oluşturdu. Onlara sanatkârlar reformistler ve din adamları da katılmıştı. Ayaklanmanın birçok lideri vardı ve ayaklanma düzensiz yerel direniş birliklerinden oluşuyordu. Korbaşı harekâtı bu şekilde Mustafa Kemal önderliğindeki Milli Mücadele Kuva-yı Milliye hareketine benziyordu. İki mücadele arasındaki tek fark Basmacıların tek bir lidere tabi olamadan farklı bölgelerde direniş hareketi oluşturması ve örgütlenememiş olmasıydı. Korbaşılar bu şekilde uzun vadede (1934'e kadar) varlığını sürdürse de onlar için yıpratıcı bir süreç olmuştur. Fergana Kurtuluş Savaşçıları Kasım 1919'dan 1921'e kadar önemli bütün bölgeleri işgal ederek başarıya ulaştı. Ağustos 1919 ve Kasım 1919'da Türkistan ve Fergana Cepheleleri açılmış ve Kızıl Ordu birlikleri Milli Harekâtı durduramamıştır.1920'de Fergana'daki ayaklanma Harezm ve Buhara'ya da sıçradı. Fergana Vadisi direnişçilerin Kızıl Orduya rahat vermediği Buhara Havzası'nda çarpışmaların devam ettiği ve Karakum Sahrası'nda Cüneyid Han'ın başarıları sürerken 8 Kasım 1921'de Buhara'da Enver Paşa görünerek Türkistan Kurtuluş Hareketi'ne iltihak etti. Bu durum Türkistan halkına umut ışığı olmuş ve Basmacılar bu durumu sevinçle karşılamıştı ve Enver Paşa kısa süre içinde direniş hareketinin lideri, Sovyet Rusya'nın ise hasımı haline geldi. Paşa'nın Buhara'ya gelmesiyle birlikte direnişin merkezi Buhara oldu. Enver Paşa Buhara basmacılarının lideri Lakaylı İbrahim ile görüşmek istediye de Lakaylı İbrahim tarafından iki ay boyunca esir alınmıştır. Afgan Kralı

Amanullah Han'ın Âlim Han'a mektup göndermesiyle birlikte Enver Paşa serbest bırakılmıştır. Enver Paşa 28 Ocak 1922'de Duşanbe'ye saldırmış, 19 Mayıs 1922'de Sovyet Hükümeti'ne bir muhtıra göndererek Kızıl Ordu'nun geri çekilmesini istediye de Ruslar geri adım atmadı. Böylece çarpışmalar başlamış. Enver Paşa'nın elde ettiği başarılar halkı cesaretlendirmiş ve basmacılara katılım artmıştır. Enver Paşa 20 Temmuz 1922'de bugünkü Tacikistan'da yer alan Belcivan'a yakın bölgedeki Obdora köyünde Kurban Bayramını geçirmeye gitmişti. Bu sırada Kızıl Ordu birlikleri de Belcivan'ı işgal etmiş ve 4 Temmuz günü Obdora köyüne saldırdılar. Enver Paşa ile çatışırken Ruslar geri çekilmek zorunda kaldıkları bir an arka sıralarda konuşlandırılmış Rus makinelerinden çıkan kurşunlar Enver Paşa'ya isabet etmiş sabah saat 10'da Enver Paşa şehit düşmüştür. Enver Paşa'nın cenazesi on beş yirmi bin kişinin katıldığı cenaze töreniyle toprağa verilmiştir. Enver Paşa'nın ölümü Basmacılık Hareketini sona erdirmemiştir. 1918-1923 yılları Türkistan'da çatışmaların en yoğun olduğu zamandır. 1923'te SSCB Kızıl Ordu Başkomutanı Karamov Türkistan'a gelerek Basmacılar karşı yeni bir plan yapmıştır. 1923'e kadar birçok korbaşı öldürülmüş, kalanlar ise ya esir edilmiş ya da mücadeleyi bırakmıştır. Kızıl Ordu 1924'ün ortasına kadar galip gelmiş bu süreçten sonra ise Basmacılar 1934'e kadar mahalli seviyede direnmeye devam etmişse de 1935'te tamamen sona ermiştir.⁸

Sonuç: Basmacılık Hareketi, Rusların Türkistan topraklarında hâkimiyet kurmak için oluşturduğu politikalar sırasında halkın içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçların birikimi olarak ortaya çıkmış doğal bir tepkidir. Sovyet Rusya Türkistan topraklarında hâkimiyet kurmak için her türlü yola başvurmuştur. 16 yıllık süre zarfında sadece savaşılmamış ayrıca barış görüşmeleri de yapılmıştır. Basmacılar içinde direnişi bırakarak Sovyetlerle anlaşma yoluna gidenler olsa da Ruslar bu durumu zaman kazanmak için yapmış ve geri çekilmeyi hiç düşünmemişlerdir. Sovyet Rusya yeri geldiğinde mücadelecilere para teklif etmiş, yeri geldiğinde ise her türlü modern silahın yanında zehirli gaz kullanmaktan da çekinmemiştir. Basmacılık Hareketiyle ilgili Türkistan'da çok fazla kaynak olmamakla birlikte direnişçilerde bir eser bırakmamış olan kaynaklar ise Rusya'nın elinde bulunmaktadır. Basmacılar Anadolu'da verilen Milli Mücadele kaderini Türkistan'da vermiş, 1917 devrimiyle Rusya yönünü Anadolu'dan Orta Asya bölgesine çevirmiştir. Basmacılar kendi içlerinde farklı bakış açılarına sahip olma, direniş sırasında ortaya çıkan birden fazla lider ve bu liderler arasında fikir anlaşmazlıkları sebebiyle farklı bölgelerde varlığını sürdürerek, tam olarak birleşmemiş ve Kızıl Ordu'nun saldırılarına daha fazla dayanamayarak eriyip gitmiştir.

⁸ G. Ö. K., Türkistan Mücadelesi ve Basmacılar, s. 77.

TÜRK'ÜN GÜÇLÜ SESİ YUSUF AKÇURA

Dilara KIRDAĞ*

Aksaray Üniversitesi

Giriş: 1870'lerde panslavizm ve panortodoksun kurulmasıyla Türkler sıkıntılı bir sürece girmişlerdir. Artık durumun vahimliğini anlayan Tatarlar arasında milliyetçilik duygusu kendisini göstermeye başlamıştır. Çarlık ve Sovyet dönemlerinde rahat bir nefes alamayan Tatarlar artık içinde buldukları durumdan kurtulmak istiyorlardı. Milliyetçiliğin hissedilmeye başlandığı sırada, 19. yüzyılın son çeyreğinde soylu bir aileden gelen ve Kazan Tatarı olan Akçuraoğlu Yusuf, fikirleri ve düşünceleri ile hem Kazan, hem de Osmanlı sahasında etkin rol oynamış bir Türk aydınıdır. Annesinin aldığı bir kararla hayatının değişeceği, onun için bir dönüm noktası olan İstanbul macerası başlamıştır. Türk kültürü ve tarihi ile ilgili eserlerle Avrupa tahsili sırasında edindiği bilgiler sayesinde siyasi ve fikri sahada Türkçüğü ve milliyetçiliği benimsemiş, geliştirmiş ve soydaşlarına aktarmayı kendine vazife edinmiştir. Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti'nin durumunun neden kötüye gittiğindeki düşüncelerini üç siyaset şeklinde ortaya koymuştur. Onun Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük alanında yaptığı çalışması Akçura'yı pantürkizm'in babası durumuna getirmiştir. Makalesinde Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük ile ilgili tahlillerini ortaya koyarken Türk milliyetçiliğinin şart olduğunu mantıklı sebepler ile göz önüne koymuştur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde başta eniştesi İsmail Gaspiralı olmak üzere icraatlarına fikirdaşları ile beraber başlayan Yusuf Akçura, gerek Rusya Türkleri gerek Osmanlı Türkleri arasında fikirleriyle damga vurmuştur II. Meşrutiyetin ilanına kadar memleketi Kazan'da çeşitli gazetelerde önemli yazılar yazarak Rusya Türklerinin mücadelelerine iştirak etmiş, bazı siyasi ve kültürel hareketlere katılmış ve "Cedidciler" yani Türkler arasında yenilikler yapacak olan kişiler arasında yer almıştır. Gençliğinden beri milliyet fikri ile arkadaşlarından bir adım ileride olan Akçura'nın, Türk milliyetçiliğine katkıları ve Türkçülük fikri sadece kendisinin memleketi olan Kazan'ın değil Türk dünyası için büyük önem taşır. "Şehabettin Hazret" adlı makalesinde Kuzeyde dini yenilik ve milli uyanışın öncüsü olan Şehabettin Mercani'nin düşüncelerini ve çalışmalarını Güney Türklerine aktarmak istemiştir. Amacı Rusya Türkleri ile Osmanlı Türklerini tanıştırmaktır. Onun bu düşünceleri döneminde birçok kişiye hitap ederken ve heyecan verirken, bazıları tarafından değeri çok geç bilinmişti.

Yusuf Akçura'nın Hayatı: Türkçülük akımının önde gelen isimlerinden, Tatar asıllı Türk yazar ve siyaset adamı olan Yusuf Akçura, 2 Aralık 1876 'da Kazan'ın Simbir kentinde doğdu. Babası Hasan Bey, büyük bir çuha fabrikasının sahibi oldukça varlıklı bir fabrikatördür. Annesi burjuva bir aileden gelen Bibi Kamer Banu Hanımdır. Varlıklı ve saygın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, fakat bunun rahatlığını yaşayamamıştır. Akçura iki yaşına geldiğinde babası Hasan Beyi kaybetmiştir. Yusuf Akçura annesi ile bir başına kalmıştır ayrıca mal varlıkları da giderek tükenmeye başlamıştır. Annesi ile birlikte her şeyi geride bırakarak 1883 yılında İstanbul'a yerleşmişlerdir. Yusuf Akçura'nın fikri hayatının filizleneceği eğitim yılları İstanbul'da başlamıştır. Yusuf Akçura ve annesi İstanbul'a gelir gelmez Akçura'yı bir mektebe vermişlerdir. Yusuf Akçura bir müddet sonra askeriyeye merak salmıştır ve kendisini şöyle ifade eder: "Bab-ı serasker yakınıımızda idi. Ekseriya akşamları büyük meydandaki asker yoklamasına çıkar seyredirdim. Ali Paşa Camii kapısında bulunan neferler ile konuşurdum. Askerlikten en ziyade haz etmeye başladığım an zannedersem bu evde bulunduğumuz zamandan itibaren."1 1886 yılında rüştiyeye girmiştir. Küçük yaşına rağmen Rusçanın öğrenilmesini düşünecek kadar akıllıydı. Çünkü düşmanı iyice tanımak için dilini iyice bilmek gerektiğini savunuyordu.

Yusuf Akçura küçükken bir sürü mesleği gözden geçirmiş ve olmak istedikleri arasında ressamlık, eczacılık gibi farklı meslekler vardı. Fakat okulu bitirdiği zaman artık bu heveslerinden vazgeçmiş ve yepyeni bir meslek hevesine girmişti. Artık o asker olmak istiyordu. Askeri rüştiyeyi bitirdi ve harbiye mektebine girdi. Henüz harbiye ikinci sınıftayken Genç Türklerin fikirlerine katılmak ve onlara hizmet ettiği gerekçesiyle, 1906 yılında Akçura'nın tevkifine memur oldular. 45 gün hapis hayatı yaşadktan sonra bir daha adının böyle bir işe karışmaması suretiyle serbest bıraktılar. Yusuf Akçura 1897 de Erkan-ı Harb sınıfına ayrıldıktan birkaç ay sonra tekrar tutuklandı ve Yıldız Sarayı'na götürülüp sorgusu yapıldı. Sorguya çekilenler arasında sınıf arkadaşı olan Ahmed Ferid de vardı. İki arkadaş Taşkışla Divan-ı Harbine gönderildi. Bu sefer sonuç daha ağırdı. Divan-ı Harb, mühim bir şey olmadığı halde ikisini de askerlik mesleğinden men etti ve müebbet sürgün cezasına çarptırıldılar. Sürgünün adresi ise Fizan'dı. Yusuf Akçura için bu kez hayatın eğitimi başlıyordu.

* Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi.

1 Yusuf Akçura, Hatıralarım, Haz. Erdoğan Mura, Hece Yayınları Ankara, 2012, s.28.

Sürgün onun için yeni ufuklara açılacak olan bir yolculuğa dönüşecekti.

Akçura'nın Trablusgarp Yılları: Fizan'a sürgün edilen Yusuf Akçura ve diğer mahkûmlar Kabataş rıhtımına yanaşmış olan istimbola dolduruldu ve Salacak açıklarında demirlenmiş olan gemiye götürüldüler.² Gemi 8 Eylül 1897 yılında demir aldı ve rota Trablusgarp idi. Trablusgarp'a ulaştığında yol 84 kişinin masrafları karşılanamayınca mahkûmların Trablusgarp'ta hapsedilmesi kararlaştırıldı. Zor ve meşakkatli hapis günlerinin ardından Avrupa'daki Jön Türkler ve Osmanlı padişahı Sultan II. Abdulhamid arasında imzalanan mütareke şartlarından birisi de mahkûmların kurtulmasıydı. Mahkûmlara artık şehir dâhilinde dolaşmalarına izin verildiği gibi asker olanların istedikleri takdirde fırka erkân-ı harbiyesine katılmalarına müsaade verildi.³

Yusuf Akçura Trablusgarp'ı çok sevmiştir. Boş zamanlarında etrafı dolaşıp doğanın güzelliğine hayran kalır. Fakat bu kadar güzel ve cömert bir coğrafyada yaşayan Müslümanların yoksulluğu ve fakirliği onu derinden etkiler. Türklerin ve Arapların burada ticari faaliyette bulunmaması onu çok üzer. Şehirde birçok dükkânlar İtalya'nın elindedir ve Akçura düşünür; burasının iktisadi ve medeni sahipleri İtalyanlar mı Türkler mi? Buna bir türlü anlam veremez. Akçura ülkenin iktisadi hayatına hâkim olan İtalyanların medeni hayattaki rolünü şöyle açıklıyor: "Trablus'ta para hesabı İtalyan frankı üzerinden yapılıyor, Avrupalılaştan yerli halk İtalyan modasına göre giyiniyor, İtalyanca konuşmaya hevesleniyor, şehrin küçücük tiyatrosunda sadece İtalyan dilinde, İtalyan piyesleri koyuluyor, Belediye Bahçesinde Pitatsa'da çalan orkestranın en iyisi İtalyan bandosu, en çok çalınan bölümler İtalyan halk şarkıları ya da Verdi ve Maskani'nin kolay havaları idi.⁴ Bunlara rağmen burada güzel vakitler geçirmiş hatta buradan ayrılacağı vakit biraz hüzünlenmiştir. İttihat ve Terakki ileri gelenleri Akçura ve yakın arkadaşı Ahmet Ferit Tek'in buradan ayrılmasına karar verdiler. Akçura ve arkadaşı Ahmet Ferit kaçış hazırlıklarını tamamladılar ve doğru zamanın gelmesini beklemeye başladılar. Sandalla sessizce Tunus'a doğru geçtiler. Yakalanmaktan korkuyorlardı fakat korkulan olmamıştı. Artık esaret ya da yarı esaret sona ermişti. Cebe adasında birkaç gün dinlendikten sonra Tunus'a geçtiler. Artık buradan sonra Akçura'nın Paris günleri başlıyordu.

Fikrî Dünyasının Netleşmesi: Akçuraoğlu, daha mektepte iken muharrirliğe heves etmiş ve ilk makalesini, kuzeyde dini yenilik ve milli uyanış hareketinin ilk liderlerinden olan Şe-

habeddin Mercanî'yi merkez alarak Rusya Türkleri ile Osmanlı Türklerini birbirlerine anlatıp tanıştırmak amacıyla Şehabeddin el-Mercanî adıyla yazmıştır. Türkçülük ideolojisinin en güçlü neferlerinden biri, sesini ilk kez geniş kitlelere duyuruyor ve fikrî yapısını belli ediyordu. Onun Türkçülük anlayışı farklı coğrafyalara dağılmış olan tüm Türk ulusunu kapsıyordu. 1899'da başlayan Paris günleri, Akçura'nın bir bakıma fikirlerinin netleşmesini, savunacağı ideallerinin oluşmasını sağlayan dönem olmuştur. Kazan Tatar tecrübesi ve Osmanlı tecrübesinin yanına bir de Avrupa tecrübesi ekleniyordu. O dönemde Avrupa'yı eğitim yönünden Paris temsil ediyordu, bu da onun için büyük bir avantajdı. Paris'te Sadri Maksudi Arsal ile daha önce Jön Türkler hareketinin lideri olan Ahmet Rıza ile tanışarak onun çıkardığı Şura-yı Ümmet gazetesinde yazılar yazmaya başladı.⁵ Orada 3 yıl boyunca Siyasal Bilimler okumuş ve okulu bitirirken yaptığı tezinde "Osmanlı Devletinin bu şekliyle korunmasının artık mümkün olmadığına karar vererek, milliyet fikirleri bu derece geliştikten sonra çeşitli unsurları bir araya toplayarak millet meydana getirmek mümkün değildir." demiştir. Artık onun bir ilmî birikimi vardı ve insanları bu biriktirdiği fikirlerin çatısı altında toplamak için sabırsızlanıyordu ki İstanbul'a dönmesi yasaktı. O yüzden doğduğu topraklara Kazan'a geri döndü. Burada birçok dalda öğretmenlik yapmış, Ahmet Rıza'nın Şura-yı Ümmet ve Meşveret gazetesinde adsız yazılar yazmaya devam ediyordu.

Yusuf Akçura Kazan'a döndükten sonra ilk iş olarak eğitim meseleleri ile ilgilenmeye başladı ki zaten o dönemde siyasi bir faaliyette bulunması imkânsızdı.⁶ Tatar uyanışı, 1870-80'lerde yoğun bir eğitim ve kültür faaliyeti halinde devam etmiş, 1905 yılından itibaren daha da genişleyerek siyasi alana yayılmıştır.⁷ Akçura, Osmanlı devlet ricalinin son dönemde yaptıkları hatalardan en büyüğünün medreseleri ihmal etmeleri olduğu görüşündeydi.⁸ Osmanlı devlet adamlarının siyasi ve içtimai ıslahatlarla uğraşırken medreselerin geri planda kaldığını savunmaktadır. Eğitimde yeni baştan yeni temeller üzerine tesis ve tanzim olunurken medreseler arka plana atılmış, daha doğrusu medreseler sadece din eğitimi verilen yerler olarak görülmüş modern ilimlerin öğretilmesi için bambaşka kurumların tesis edilmesine inanılmıştı.⁹ Ona göre medreselerde verilen eğitim hala 6-7. Yüzyıllarda verilen eğitim ile aynıydı ve hiçbir ilerleme katedilmemişti. Son zamanlarda İsmail Gaspıralı'nın öncülük ettiği Usul-ü Cedid mekteplerinde modern eğitim verecek hocalar yetişiyordu fakat bu sefer de ders kitapları yetersizdi. Elifba, ilmi-hal, Arapça derslerinin yanında coğrafya, matematik, biyoloji gibi pozitif ilimlerinde verilmesi şarttı. Akçura bu eksiklikleri

² İsmail Türkoğlu, "Yusuf Akçura'nın Trablusgarp Yılları", Türk Yurdu, Ankara, Sayı 339, 2015, s.37.

³ Türkoğlu "A.g.m" s.38.

⁴ Türkoğlu "A.g.m" s.38.

⁵ Nuri Yüce, "Akçura Yusuf", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, C.2, s.228.

⁶ İsmail Türkoğlu, "Yusuf Akçura'nın İdil-Ural Tatarları Arasındaki Yenileşme Hareketlerine Katkıları", İstanbul, 2004, s.132.

⁷ Ahmet Kanlıdere, "Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedid Hareketi(1809-1917), Türkiye Günlüğü, Ankara, sayı 46, s.89.

⁸ Ahmet Kanlıdere, "Yusuf Akçura ve Kuzey Türkleri" Sosyoloji Dergisi, İstanbul, Sayı 18, 2009, s.239.

⁹ Kanlıdere, "a.g.m" s.239.

gidermek için 1904-1905 yılları arasında Muhammediye Medresesi'nde tarih, coğrafya ve Osmanlı edebiyatı dersleri verdi.¹⁰

Yusuf Akçura'nın çalışmalarının en büyük meyvesi ve en ünlü eseri ise şüphesiz 1904 yılında çıkardığı 32 sayfalık bir makaledir. "Türkçülüğün ilk manifestosu" olan Üç Tarz-ı Siyaset, Kahire'de yayımlanan Türk adlı gazetede okuyucularına sunulmuştur. Bu makaledeki düşünceleri onu "Pantürkist" veya "Pantürkizm'in babası olarak tanıtmıştır.¹¹ Yusuf Akçura bu makalesinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulması için izlenmesi gereken siyasi yolları sorgulamıştır. Akçura'nın üzerinde durduğu üç farklı siyaset tarzı vardır. Osmanlıcılık, bir Osmanlı ulusu meydana getirmeyi amaçlamaktır. Türkçülük, ırka dayalı bir Türk ulusçuluğu meydana getirmeyi, İslamcılık ise İslam'a dayanan bir devlet yapısı kurmayı hedeflemektedir. Akçura bu üç politikayı analiz etmiş, iyi ve kötü yanlarını ortaya koymaya çalışmıştır.

Yusuf Akçura'ya göre; Osmanlı milletini vücuda getirme arzusunun gerçekte Müslüman ve gayrimüslim kişilere siyasi haklar tanımak ve vazifeleri yüklemek, iki farklı topluluğu

eşitlemek, fikir ve dince serbest bırakarak, din ve soy ihtilaflarına rağmen iki toplumu birbirine karıştırmaktadır.¹² O Türklerin diğer milletler arasında eriyip yok olmamasını istemiştir. Osmanlı tebaası, 600 yıllık bir hükümdarlık sürmüştür. Türklerin, gayrimüslimler arasında öylece yok olmak istemiyorlardı. Müslümanlardan Türk olmayanlarda Türk olmasak bile gayrimüslimlere karşı bir statümüz var diyorlardı. Aynı şekilde gayrimüslim tebaa, Türkler ve Müslümanlarla eşit tutulmaya karşıydılar. Rusya da istikrarlı bir Osmanlı Devleti istemediğinden Osmanlıcılık fikrine karşı çıkanlardandı. Avrupa Devletleri de Hristiyanların ezilmesini istemediklerinden bu fikre tamamen karşı çıkıyorlardı. Ona göre bu politikaların esaslarından biri III.Napolyon'un "plebisiter" esas üzerinde millet yaratma teorisiydi.¹³ Akçura, bu sebeple toplumun bu çatı altında toplanamayacağını savunmuştur.

Ona göre; Irk üzerine müstenit bir Türk milliyet-i siyasiyesi meydana getirmek fikri çok yenidir ve daha önceki Türk milletlerinde böyle bir ideoloji fikri mevcut değildi.¹⁴ Bu siyaset izlenirken takip edilmesi gerekenler, Osmanlı bünyesinde yaşayan Türklerin bağlarının güçlendirilmesi, Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş toplulukların tamamen Türkleştirilmesi, Asya ve Avrupa'nın doğusuna yayılmış Türklerin bilinçlendirilmesi ve kazanılmasıdır.¹⁵ Akçura'ya göre, Osmanlıcılık fikri sağlam bir karaktere sahip değildir. Tebaasındaki bütün ulusları bünyesinde barındırmak zor zanaattır. İslamcılık fikri daha yumuşak ve uygulanabilir bir fikirdir ve Türkçülükle İslamcılık birbirine yakın ideolojilerdir. Türkleşmek ve İslamlaşmak arasında bir zıtlık yoktur.¹⁶ Türkçülüğün harici engellerinin İslamcılığa göre daha az olduğunu ortaya koyar ve ona göre en hayata geçirilebilecek en gerçekçi ve somut sonuç verecek akım Türkçülüktür. Türklerin bilinçlenmesi, Osmanlı tebaasında olanların Türkleşmesi ve Türklerin bağlarının kuvvetlenmesi mühim ve elzemdir. Milliyet hissi bir kavimde uyanırsa çevresindeki kavimlere de sıçrayarak dağılmasına aracı olur ve fedakârlık, yardımlaşma duygusu artar.¹⁷ O zamana kadar Osmanlı Devleti'nin varlığının muhafazası için olabilecek üç akımdan ilk defa bahsedilmiştir. 1905 yılında Rusya'da meşrutiyetin ilan edilmesi, onun fikirlerini rahatça ortaya koyabilmesi için büyük bir fırsattı. Özgürlük, milliyetçilik gibi fikirlerin rahatça dillendirilebileceği bir dönem yaşanıyordu. Akçura, fırsatı değerlendirmekte gecikmeyecekti. Rusya Müslümanlarının içinde buldukları bu durumdan bir an önce kurtulmaları gerekiyordu ve bunun için de İsmail Gaspıralı Beğ eğitiminin şart olduğunu söylüyordu. Aynı zamanda Rusya Müslümanları (Türkleri) arasında birlik ve beraberliğin sağlanması görüşündeydi.¹⁸

¹⁰ Türkoğlu, "a.g.m" s.133.

¹¹ Yüce, "Akçura Yusuf", DİA, C.2, s.228.

¹² M.Hakan Özçelik, "Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset Makalesi Üzerine Düşünceler", ABMYO Dergisi, İstanbul, 2015, s.57.

¹³ Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.280.

¹⁴ Yusuf Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset" Latin Harflerine Aktaran: Mustafa Alkan, Ötügen Yayınları, s. 21.

¹⁵ Özçelik, "a.g.m", s.62-63.

¹⁶ Ziya Gökalp, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, Haz. Dr. Mustafa Öz-sarı, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Nâşiri: Yeni Mecmua, 1918, s.22.

¹⁷ Gökalp, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, s.16.

¹⁸ Ahmet Kanlıdere, "Kazan Tatarlarında Yenileşme", XIX. Yüzyıl Türk Tarihi, Eskişehir, 2013, s.34.

Rusya Türklerinin mücadelelerine iştirak ettiği gibi orada bazı siyasi ve kültürel faaliyetlere katılarak “Cedidciler” arasında yer aldı ve 1905’te “Rusya Müslümanları İttifakı” adlı siyasi harekete katıldı.¹⁹ Bu hareket Türk dünyasının her kesiminden gelen aydınlar tarafından yapılan bir gizli bir harekettir. Yusuf Akçura, sadece kendi bölgesinin bir ürünü olarak kalmıyordu. Fikirlerini geniş kitlelere, Türklere ulaştırmak için “Kazan Muhbiri” adlı bir gazete çıkardı. 1906-1907 yılları, Şimal Türkleri arasında milliyetçilik, Türkçülük hareketinin en canlı olduğu dönemdir. Rusya’nın Japonya karşısında mağlup olmasıyla Rusya’nın gücünün zayıflamış bu bundandır ki Türklerin meşrutiyetçi, ihtilalci, müsavetçi, hürriyetçi fikirlerinin ön plana çıkmıştır.²⁰

1907 yılında Rus yönetiminin sergilediği katı tutum karşısında ona bir kez daha İstanbul yolu görünüyordu. 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanından sonra bir kez daha gençliğinin geçtiği yerlere, İstanbul’a hareket etti (Ekim 1908). İstanbul’a gelince Türklerin içinde bulunduğu derneklere bulunmaya çalışıyordu ve İstanbul’a geldiği aynı yıl Türk Derneği’ni kurdu. Aynı dönemde Sırat-ı Müstakim dergisinde yazılarını yayınlamaya başladı. Türk Derneği kapandıktan sonra 18 Ağustos 1911’de Türk Yurdu Derneği’ni kurdu. Bu derneğin yayın organı olan ve tam 17 yıl faaliyet gösterecek olan Türk Yurdu dergisini çıkarmaya başladı. Yazı hayatı açısından bakıldığında Yusuf Akçura’nın en verimli dönemini Türkiye’de kurulan milliyetçi derneklere ve dergilerde görülmektedir. Bütün Türklerin anlayabileceği sade bir Türkçe ile yazılmış, bütün Türklerce kabul edilebilecek bir idealin ortaya konulması, Türklerin her açıdan kalkındırılması konusuna değinilmiş olması, Türkiye Türkleri ile Rusya Türklerinin tanışıp kaynaşması gibi konuların üzerinde durması Yusuf Akçura’nın Türk birliğine ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Bu derginin büyük bir bölümü Türk dünyasına ayrılmıştır. Ziya Gökalp gibi Türk ideologları Tatar aydınlarından ve aynı zamanda Yusuf Akçura’dan yararlanıp ideolojilerini geliştirmişlerdir. II.Meşrutiyet döneminde gayrimüslimlerin milliyetçilik tepkilerine

karşı oluşmuş Türk aydınlarının kurduğu milliyetçi bir dernek olan Türk Ocağı’nın da kuruluşuna öncülük eden aydınlardandır.

1916 yılında “Rusya Mahkûmu Müslüman Türk Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti” adlı büyük bir siyasi örgüt kurdu. Bu örgütün başında yer alıp dünyanın birçok yerine gidip Türklerin dertlerini anlatmıştır. Yusuf Akçura tarafından 1915’te kaleme alınan “Rusya’daki Türk-Tatarların Bugünkü Durumu ve Faaliyetleri” başlıklı 12 sayfalık metin ve Akçura’nın da içinde bulunduğu heyet tarafından yazılan “Rusya’daki Müslüman Türk-Tatar Halklarının Haklarını Korumaya Komitesinin Muhtırası” başlıklı diğer metinle beraber

tüm Avrupa devletlerine sunulmuştur. Her iki metin de, Türk ve Müslümanların milli haklarının korunması ve bağımsızlık taleplerinin desteklenmesi için başta İttifak Devletleri olmak üzere, İtilaf Devletlerini de göreve çağırılmaktadır.²¹

1918 yılında Rusya’da tutuklu bulunan Müslümanları kurtarmak için, Hilal-i Ahmer Cemiyetinin temsilcisi olarak Rusya’ya gitti ve bir süre burada kaldı. Burada kaldığı sırada Rusya Türklerinin hayatlarına faaliyetlerine yakından tanıklık eder. Birkaç yıl önce Rusya Türklerinin kendi meclislerini kurduklarını, milli alaylar teşkil ederek milli hükümetlerini müdafaaya çalıştıklarını görür.²²1919 yılında İstanbul’da hapsedildi. Milli mücadeleye katılmak için İstanbul’dan Anadolu’ya geçti.²³ Anadolu’da geçtiğinde Maarif Vekâletinde çalıştı. Daha sonra yedek Kurmay Yüzbaşı olarak Kazım Karabekir’in karargâhında görev aldı. Cumhuriyetin ilanından sonra Atatürk’ün yakın çevresinde yer aldı. 1923 yılında Cumhuriyet Halk Fırkasından İstanbul Milletvekili seçildi. 1925 yılında Ankara Hukuk Mektebi’nde siyasi tarih muallimlik yaptı. 1931 yılında Atatürk’ün isteği ile kurulacak olan Türk Tarih Kurumu’nun kurucuları içinde yer aldı ve ölümüne kadar Türk Tarih Kurumu’na başkanlık yaptı. İstanbul Üniversitesi’nde Yakınçağ siyasi tarih profesörü olarak görev yaptı. 11 Mart 1935 yılında Kars Milletvekili iken kalp krizi geçirerek hayata gözlerini yumdu.

İki Türkçü ve İki Fikir: Akçura ve Gökalp: Osmanlı’nın son dönemlerinde iki önemli fikir adamı ortaya çıkmıştır. Birisi

¹⁹ Yüce, “Akçura Yusuf”, DİA, C.2, s.228.

²⁰ Akçura, Yusuf, Türk Yılı 1928, Haz. Dr. Arslan Tekin, Dr.Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009 s.429.

²¹ Kemal Şenoğlu, “ Cumhuriyet Dönemi Fikir Hayatında Yusuf Akçura’nın Yeri”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2008, s.13.

²² Ahmet Kanlıdere, “İdil-Ural Sempozyumu” Ankara, I.Cilt, Sayı 15, 2011, s.191.

²³ Yüce, “Akçura Yusuf”, DİA, C.2, s.228.

Durkheim sosyolojisine dayalı fikirler ortaya koyan Ziya Gökalp, diğeri Türkçülüğün ilk manifestosu olan Üç Tarz-ı Siyasetin yazarı Yusuf Akçura'dır. Türkçülük fikrinin müstesna isimlerinden olan bu iki önemli şahsiyetin aralarında bazı belirgin farklılıklar vardır. Akçura ve Gökalp milliyet kavramının kökeni olan "millet" nedir sorusuna farklı yanıtlar vermektedirler. Akçura'ya göre millet, ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı sosyal vicdanında birlik ve beraberlik meydana gelmiş insan toplumdur.²⁴ Gökalp'e göre ise aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir topluluktur.

Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset makalesinde Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumdan kurtulması için Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarını irdelemiş ve kurtuluşun Türk milletinin birlik olup kalkınmasıyla yani Türkçülük ile Osmanlı devletinin tekerrardan vücut bulacağını yazmıştır. Ziya Gökalp ise Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak adlı eserinde bu kavramların birbirine karşı olmadığını, bu üç kavramın birleşerek bir Türkçülük akımının daha sağlıklı olacağını savunur. Bu üçlü tasniflerde ilgi çeken bir konu ise Yusuf Akçura muasırlaşmayı(Batıcılık), Ziya Gökalp Osmanlılığı ele almamıştır.

Bu iki fikir adamı dilde sadeleşmeyi savunmuşlardır. Fakat sonunda sade bir Türkçe olan hedefe iki farklı yollardan gitmişlerdir. Yusuf Akçura, dilde sadeleşme olacak ise Arapça ve Farsça kelimeler atılmalı insanlarca alışılmış olsun ya da olmasın bütün Türk lehçelerinin köklerin alınması gerektiğini savunurken, Gökalp ise bütün Arapça ve Farsça kelimelerin çıkarılmasını eleştirmiş, sadece Türkçede karşılığı olan Arapça ve Farsça kelimelerin atılmasını savunmuştur.

Din ve Millet konusunda Ziya Gökalp, millet ve ümmetin birbirine zıt kavramlar olmadığını savunmuş ve Türk kimliği ne kadar mühim ise İslam kimliğinde o kadar önemli olduğunu dile getirmiştir. Akçura ise, milletin tanımını yaparken dine yer vermemiş, İslam'ın Türkçülüğün kalkınması için önemli bir rol üstlendiğini savunmuştur.

Bu iki düşünce adamı Turancılık konusunda da pek anlaşamamaktadır. Akçura, Turancılık akımının tarifini din gözetmeksizin yani Macarlar gibi başka milletleride bünyesinde barındırabileceğini söylerken, Ziya Gökalp, "Turan bütün

Türklerin geçmişte ve belki de gelecekte bir gerçeklik olan büyük yurdudur, Turan yalnızca Türkçe konuşan uluslardır."²⁵ demiştir. Gökalp, olaylara Akçura'ya nazaran daha kurumsal yaklaşmaktadır.

Sonuç: Yusuf Akçura'nın küçük yaşta İstanbul'a geldiğinden itibaren zeki ve düşüncelerini somutlaştıran birisi olduğu anlaşılmış ve yaptığı işlerle kendini Türk dünyasına kanıtlamıştır. Tecrübesi tek bir yerle sınırlı değildi. İstanbul, Kazan tecrübelerinin yanına bir de Avrupa tecrübesi eklenmişti. Kazan, İstanbul, Paris'te geçirdiği günlerini iyi değerlendirmiş ve doğru analizler yaparak çalışmalarını o yönde yapmıştır.

Yusuf Akçura Türklerin hak ettiği değeri görmesi, iyi yerlere gelmesi, eski gücüne kavuşması için elinden geleni yapmıştır. Yaptığı faaliyetler memleketi Kazan'da değil, daha çok İstanbul odaklı anlatılmıştır. Rusya'nın sıkıyönetim döneminde gerek gizli anlaşmalar ve toplantılar yapmış, ortamın biraz yumuşamasıyla da bu fırsatı kaçırmayıp çalışmalarını yapmıştır. Akçura, Türklerin dinlerini serbestçe yaşamalarını, modern eğitim almalarını, kültürlerini kaybetmemelerini istiyordu. Bu uğur uğruna Çarlık ve Sovyet Rusya'nın sıkıyönetiminde yeri geldi iftira atıldı tevkif edildi. Bu da gösterir ki Rusya yönetimi bile Yusuf Akçura'dan çekiniyordu. Asıl büyük faaliyetlerini II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul ve Anadolu'da yapmıştır. Atatürk'ün güvenini kazanmış, yakın çevresinde yer almış ve önemli görevler üstlenmiştir. Eşiyle birlikte Anadolu'ya geçip Milli

Mücadeleye dahi destek vermiştir. Türkiye'de birçok yazılar yazıp halkı bilinçlendirmeye çalışmış ve modern eğitime çok önem vermiştir. Dilde sadeliğe önem vermiş, Arapça ve Farsça kelimelerin kaldırılması, yerine Türk lehçelerinin kullanılmasını savunmuştur. Medreseler ıslah edilmediği için Osmanlı devlet erkânını eleştirmiştir. Bütün Türk dünyasının kalkınması için bu kadar çabalayan bir Türkçünün hakettiği değer döneminde değil 20.yy'ın sonlarına doğru verilmeye başlanmıştır. Rusya Türkleri ve Türkiye Türkleri için mühim rol oynayan bu büyük Türk Çınarı son dönemlerde hakettiği değeri görmeye başlamıştır.

&

²⁴ Yusuf Akçura, Türkçülük, İlgili Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015, s.27.

²⁵ Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Haz. Mahir Ünlü, Yusuf Çotuksöken, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2017, s.24.

Dilimde sabah keyfiyle yeni bir umut türküsü
 Kar yağmış dağlara, bozulmamış ütüsü
 Rahvan atlar gibi ırgalanan gökyüzü
 Gözlerimi kamaştırırsa da geleceğim sana
 Şimdilik bağlayıcı bir takvim sorma bana
 -Ihlamurlar çiçek açtığı zaman.

Ay, şafağa yakın bir mum gibi erimeden
 Dağlar çivilendikleri yerde çürümeden
 Bebekler hayta hayta yürümeden
 Geleceğim diyorum, geleceğim sana
 Ne olur kesin bir takvim sorma bana
 -Ihlamurlar çiçek açtığı zaman.

Beklesen de olur, beklemeden de
 Ben bir gök kuruşum sırmalı kesende
 Gecesi uzun süren karlar-buzlar ülkesinde
 Hangi ses yürekten çağırır beni sana
 Geleceğim diyorum, takvim sorma bana
 -Ihlamurlar çiçek açtığı zaman.

Bu şiir böyle doğarken dost elin elimdeydi
 Sen bir zümrüd-ü ankadın, elim tüylerine deydi
 Sevda duvarını aştım, sendeki bu tılsım neydi?
 Başka bir gezegende de olsan dönüşüm hep sana
 Kesin bir gün belirtemem, n`olur takvim sorma bana
 -Ihlamurlar çiçek açtığı zaman.

Eski dikişler sökülür de kanama başlarsa yeniden
 Yaralarım en acı tütünleri basacağım ben
 Yeter ki bir çağır beni çiçeklendiğin yerden
 Gemileri yaksalar da geleceğim sana
 On iki ayın birisinde, kesin takvim sorma bana
 -Ihlamurlar çiçek açtığı zaman.

Bak işte, notalar karıştı, ezgiler muhalif
 Hava kurşun gibi ağır, yağmursa arsız
 Ey benim alfabemdeki kadim Elif
 Ne güzellik, ne de tat var baharsız
 Güzellikleri yaşamak için geleceğim sana
 Geleceğim diyorum, biraz mühlet tanı bana
 -Ihlamurlar çiçek açtığı zaman.

Ihlamurlar çiçek açtığı zaman
 Ben güneş gibi gireceğim her dar kapıdan
 Kimseye uğramam ben sana uğramadan
 Kavlime sâdıkım, sâdıkım sana
 Takvim sorup hudut çizdirme bana
 Ben sana çiçeklerle geleceğim
 -Ihlamurlar çiçek açtığı zaman.

Bahattin KARAKOÇ
 (1930-2018)

MACARİSTAN'DA FİN-UGOR DİL TEORİSİ VE DİL TARTIŞMALARI

Nergiz YAMAN*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Giriş: Makaleye başlarken temel sorulacak ilk soru aslında niye Macaristan'da dil çalışmaları ortaya çıktı olmalıdır. Bu sorunun cevabı üzerinden temellendirip anlatmamız daha doğru olacaktır. 18. Yüzyılda başlayan milliyetçilik kavramı kişilerin, toplumların bir kimliğe ait olma isteğini körüklemiştir. Bu arzu tüm kozmopolit toplumlarda şiddetli çatışmalar, sınırların değişmesi gibi büyük bir kaotik ortama sürüklenmesine neden olmuştur. Var olan durumdan etkilenen devletlerarasında ise toplum yapısı oldukça karışık olan Macaristan da bulunmaktadır.

Coğrafya itibariyle Avrupa'nın ortasında bulunması zaman zaman önemli bir stratejik konumunu beraberinde getirmiş olsa da kültürel bakımdan farklı olması Macarların, Macaristan'da sıkışmasına sebep olmuştur. Slav ve Germen halklarından farklı bir kavim olarak yaşamışlardır.¹ Bu durum Macarlar da "Doğuculuk" kavramını doğurmuştur.

Kimlik arayışında dine dayalı kültürel kimliğin milli duygularla kurulan bir kimlik halini alması "Milletlerin mitleştirilmesine" bıraktığı bu dönemde tartışmaların yüksek dozda olması kaçınılmazdı. Alman romantizminin temsilcileri Johann Gottfried von Herder'in düşün dünyasından ilham alınarak milli mitleşme dilde, halk şarkılarında, mezarlarda aramada etkili bir rol aldı.² Bu durum her iki tarafın Macarların köken araştırmalarında çalışmalarını sıklaştırıp akademik çatışmaya sürüklemiştir. Nasyonalizm dönemiyle yapılan çalışmaların kültürel dayanağı olduğu kadar politik dayanaklarının da olduğunu dil tartışmalarını değerlendirirken unutmamamız gerekmektedir. Çalışmamızı, yapılan çalışmalar sonucunda tarihsel olgular ve kişilerin düşünceleri üzerinden yürüteceğiz.

Türkoloji Ve Turancılık Gözüyle Dil Teorisi Çalışmaları: Türkoloji ve Turancılık her zaman birbirinin itici gücü olmuştur. Birbirinden ayırmak doğru olmaz. Türk kökenli olduğu düşüncesi Doğu'ya bir yönelmenin başlamasında ve aynı zamanda Turancılığın ideoloji olarak doğmasında önemlidir. Devrin önemli irksal sınıflandırmalarına karşın doğan "Turani" kavramının ilk kullanımı yaklaşık 2000 yıl önce Orta Asya'da yaşadığı düşünülen bütün halkların irksal kökenini

belirtmek amacıyla kullanılmıştır.³ Bu kavramın Turan olarak kullanılması ilk kez 1839'da *Ferenc Pulszky* kullanmış olsa da bilimsel olarak ele alan kişi *Marx Müller* tarafından kullanılmıştır. Marx Müller'in düşüncesine göre; diller iki gruba ayrılıyor. Yerleşik ve göçebe halkların dilleridir. Ortaya attığı kavramlar ve görüşler sayesinde Orta Asya araştırması ve bağlantıların nasıl olduğu konusunda çalışmalar başlamıştır. Bu konuda *Armin Vambery ve Jozsef Budenz* ön plana çıkmaktadır. Armin Vambery Macarlarla Türklerin kardeş olduğu düşüncesi daha ağır basıp yurdunu doğuda ararken, Jozsef Budenz Macarların Fin-Ugorlu oldukları düşüncesini desteklemektedir. Bu durumda "Ugor-Türk Savaşı" başlamış bulunmaktadır.⁴

Armin Vambery'nin akrabalığa vurgu yapmak için birçok çalışma yürütmüştür. Özellikle İstanbul'da ikametgâhı sırasında, Türk aydınlarıyla temas kurmuş, *Tasvir-i Efkâr*'da yazılar yazmıştır. Dünya Türkoloji'sinde önemli bir konumda olan Necip Asım'ın 1900-1904 yılları arasında Keleti Szemle adlı Macar Türkoloji dergisinde Uygurca ile Anadolu Türk diyalektleri ile ilgili makaleler yazması, gibi çalışmalarında görülüyor ki Türk milleti ile dostluk kurmak bunu kültürel, toplumsal ve ekonomik alanda sürdürmektir. Kültürel bir bağ kurduklarının önemli örnekleri ise Macar Turan Derneği ile Türk Ocak'larının iş birliği ve Türkiye'de 1908 yılında kurulan ve ülke dışında tek şubesi Budapeşte'de Edebiyat-ı Osmaniye Cemiyeti adlı açılan Türk Derneği'nin fahri başkanlığını Ignacz Kunos'un yapması en güzel örnekleridir.⁵

Macarların Türk olmasının yalnızca kültürel dayanak olarak bakmamalıyız. Dönemin idaresi politik olarak Turanizm düşüncesini destekliyorlar. Bu durumun ekonomik alternatifler sunulacağı da düşünülüyordu. Hatta bu kaygıyla ele alınan ilk eser Lajos Sassi Nagy'nin kitabıdır. (1909) kültürel alanda ise Sandor Körösi Csoma ele almıştır. Körösi Csoma'nın görüşünü şu şekilde ifade ediyor: "Fin-Macar teorisi yanında kılıç kuşananlara Macarlığın Atilla'nın milleti olduğunu kanıtlandığım zaman görevim sona erecek"⁶ Almanların politikaları dolayısıyla Macarların ekonomik aktifliğini yitirmesi, Macarla-

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: nergizyaman3@gmail.com.

¹ Melek Çolak, "Macar Turancıları ve Atatürk (Macar Kaynaklarına Göre), Türk Yurdu Dergisi, S.290, Ekim 2011, s. 94.

² Çapraz, a.g.m., s. 255.

³ Melek Çolak, "Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde Macar Türkolojisi ve "Ugor-Türk Savaşı"(kısaltma; Ugor-Türk Savaşı), IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri C.I. 22-24 Aralık Muğla 2011, s. 529.

⁴ Çapraz, a.g.m., s. 255.

⁵ Çolak, "Ugor-Türk Savaşı", s. 532.

⁶ Çapraz, a.g.m., s. 256.

rın çıkış noktası olarak Turan ırkına bağlanmasını ve aynı zamanda köken araştırmalarıyla dilin oradan geldiğinin savunuculuğunu yapmalarıyla Macar ırkını daha da üstlenmek istemişlerdir.

Macar dilini Türk kökenli olarak savunan kitle dilin “kalıntı” olduğunu savunmaktaydı. Dayanak noktaları ise Türklerle iç içe geçmiş tarihlerinin olması, geleneklerini hala devam ettirmeleridir Bunun yanın da en önemli etkileşim belirten araç olan dildir. Macarca’daki kelimelerin sondan eklemeli oluşu ve Ural-Altay dil ailesinin temel niteliklerini taşıması ve Türkçeden Macarcaya geçen kelime sayısı 1200 civarında olması düşünceleri bu yöne itmektedir. Örneğin; Sator (Çadır), Kapu (kapı), bölcs(bilge), arpa (arpa), tino (dana), ökör (öküz), tyuk (tavuk), törvény (yasa) tanu (tanık), findja (fincan)7... Kelimeler daha da çoğaltılabilir. Varsayılan. Diğer bir örnek; “ede” kelimesi genellikle eski Türklerde kişi manasında kullanılan bu kelime Ön Macarlarda da sıkça rastlanmıştır.⁸

Macar dilindeki Türkçe algısını Türkoloji’nin doğmasıyla yalnızca düşünmemeliyiz. Bunun alt yapısı Osmanlı devrinde atılmıştır. Bu dönemde Türkçe dil kılavuzları hazırlanmış Macarca ve Türkçe arasındaki benzerlikler ilk kez keşfedilmiştir. Macar şairi Valentin Balassi Türkçe şiirleri çevirmiş, kendisi de Türkçe mısralar yazmıştır. Macarcanın Türkçeye akrabalığı düşünülüp Türkoloji kürsüsü kurulması 19.yüzyılın ikinci yarısına tekabül etmektedir.⁹ Aradaki zaman dilimi aslında alt yapının sağlamlığını göstermektedir. Macarlar arasında çoğu kişi Türk oldukları kanısındaydı. Bunlardan bu kişiler arasında yer alan eskiçağ tarihi uzmanı İ. Zichy yurt işgali sıralarında Macarların neredeyse tamamının Türk tarzındaki ordu ve devlet teşkilatını göz önünde bulundurarak onların Türk olduklarını ve bugünkü Fin-Ogur kökenli Macarcayı bir dil sonucunda aldıklarını ileri sürmüştür.¹⁰

Macarcanın Ural-Altay ailesinden olduğunu düşünenleri çizdikleri geniş bilim çevrelerince kabul görmüş şema şu şekildedir.¹¹

“Yukarıdaki şemada Macarcanın Ural dil ailesi ile olan akrabalık ilişkileri gösterilmiştir. Buna göre Macarcanın en yakın dil akrabaları Vogul ve Ostyaklardır. Macarlar, dil akrabalarından ayrılarak bağımsız bir toplum olarak yaşamaya başladıktan sonra yaşanan kültürel ya da tarihsel değişimler doğrultusunda çeşitli dönemlere, dönemler de kendi içlerinde devirlere ayrılmaktadır.”¹²

Türkoloji taraftarı olan diğer kişilerin tartışmalarındaki temel konu; Fin-Ogur savunucuları ağır eleştirilmiş, eleştirilerde genellikle siyasi açıdan çalışmalar yapıldığını dile getirilmiştir. Györgyne Hary’nin makalesinde yer alan eleştiri *“Macarların doğu kökenli olduğunun görmezden gelinerek Finlerle özdeşleştirilmesi, Viyana Arşidüklüğü tarafından desteklenmekte ve onun politik çıkarlarına hizmet etmektedir.”¹³* Turan Cemiyeti’nin kuruluş amacı da oluşan görüşün asılsızlığını göstermeye bağlamaktaydılar. 1920 yılında Turan Birliği ise Jenő Cholnoky ve Balogh Benedek Baratosi tarafından kurulmuştur. *“İrkımızın bilincinin geliştirilmesiyle Macarlığın maddi ve manevi temelini güçlendirilmesi ve akraba turan milletlerinin kültür ve ekonomi alanındaki ilişkilerinin takviyesi”¹⁴* Amaçlarını bu şekilde ifade etmişlerdir.

Budenz’in Fin-Ogur savunuculuğuna kesin ret gözüyle bakıp savunan ve bu durumla ilgili akademik metinler alan diğer önemli isim Zoltán Gombóc (1877-1935) *Honfoglaláselötti török jövevényiszavaink(1908)*, yeni baskısında *Honfoglaláselötti bolgár-török jövevényiszavaink (1960)* çalışmaları Macar dilindeki Türkçe alıntı sözcükleri inceleyip aralarındaki bağlantıları aydınlatmak amacıyla yazılmıştır.¹⁵ *“Akraba diller geriye doğru gidildikçe birbirine yaklaşmalıdır.”¹⁶* Anlayışıyla hareket edersek Türkçe ve Macarca arasında olan kelimeler ve kültürel benzerlikler bu teorileri doğrularken, diğer bir bakış açısı olan mensup olduğun dili konuşmayan toplumlarında bulunması dillerinin ve özellikle Türklerle bu denli simbiyotik ilişki kuran Macarların çözülemez bir hal almasına sebep olmaktadır.

Genel olarak eski çağlardan beri¹⁷ iç içe geçmiş olan Macar Türk geleneksel, kültürel yapı bir nevi zorunluluk olarak bu teorileri ve kişileri ortaya çıkartmıştır.

Fin-Ogur Cephesinden Dil Teorisi Çalışmaları: Fin-Ogur düşüncesinin Alman baskısı sonucu mu ortaya çıktı yoksa gerçekten Fin-Ogurlarla Macarlar akraba mıdır? Bu sorumuzun cevabını ele almamız için Fin-Ogur düşüncesini neden onu ele almalıyız. Mukayeseli dil bilimi XVIII. Yüzyılda meydana geldiği zaman pek çok bilim adamının aklındaki temel soru Orta Avrupa’da konuşulan Macarcanın Fin ve bağlantılı dillerle akraba olup olmadığı idi. Türk diline mensup olduğunu savunucuları olan Macar akademisyenler olduğu gibi Fin-Ogur taraftarları da vardır. Bunun nedeni ise Türklerle Macarların birlikte yaşayıp dil, kültür etkileşimi ile benzer nitelik taşımasıdır. Örneğin; Ön Macar Devrinde, *“Urallardaki*

⁷ Baştav, a.g.e. s. 170-171.

⁸ Osman Karatay, “Türklerde ve Macarlarda Ortak ‘EDE’ İsmi Hakkında”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2 (Kış 2012), s. 491-497.

⁹ Çolak, “Ugor-Türk Savaşı”, s. 528.

¹⁰ Baştav, a.g.e. s. 169.

¹¹ Ayşe Öz, “Macarca ve Türkçede Yardımcı Sözcük “Segédszó” Kavramının Örneklerle Karşılaştırılması”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Kışlta: “Segédszó”) Ankara 2014, s. 4.

¹² Öz, “Segédszó” s. 4-5.

¹³ H.Ş. Çağatay Çapraz, a.g.e. s. 256.

¹⁴ Çapraz, a.g.m., s. 256.

¹⁵ Öz, “Segédszó” s. 17.

¹⁶ N. Demir, Emine Yılmaz, “Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi”, *Türkler*, C. I, 394-402, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz; Eva Csaki, “Macarların Eski Tarihine, Eski Türk-Macar İlişkilerine Dair”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş’ı Veli Araştırma Merkezi*, S.30, 2014. Ayşe Öz, “Orta Çağ Macar Kroniklerinde Hun-Macar Akrabalığı”, *DTCF Dergisi*, C.57, S.2, 2017.

*Birlik Devri (Az uráli egység korszaka)- (M.Ö. 4000), Finugor Birlik Devri (A finnugor egység korszaka)- (M.Ö. 2000-1000)*¹⁸

Fin-Ogur taraftarı olan 1770'de Kopenhag'da *Janos Sajnovics Demonstratio* Latince eserini kaleme almıştır. Bu eserde özellikle Laplar ve Macarların akrabalık bağına değinmesi açısından önemlidir.¹⁹ Bu teorinin ilk nüveleri burada atılmıştır.

Fin-Ogur savunucularının ele alınmasından evvel Macarların Kökeni tartışması yalnızca Ogur-Türk savaşı olarak düşünmemelidir. Bu konuların dışında enteresan teorilerde ortaya atılmıştır. Sümerlerde, Maorilerde, Amerika'da hatta Grönland'da²⁰ arayıp kanıtlamaya çalışanlar da bulunmaktadır.

1799 yılında Samuel Gyarmathi *Affinitas* isimli eserini Göttingen'de yayımladı. Eserin içeriğinde Macarların Fin tipli dillerle benzerliklerinden bahsetmektedir. Aynı zamanda yarım yüzyıl sonra Pal Bugat 1863 öğretim yılı başladığında Pest Üniversitesi'nde Fin-Ogur bölümünün açılmasını talep etmiştir. Fakat isteği reddedilmiştir.²¹ Atılan ilk adımlarda dikkatimizi çeken noktalar bulunması gerekmektedir. Örneğin; bu çalışmaların temelini Almanya'da atılması ve içeriklerinin yapı itibarıyla benzer nitelik taşımasıdır. Fin-Ogur dilinin Alman baskısı ile kurulduğunu düşünmeyen dil bilimci Gabor Bereczki şöyle söylemekte idi; "*Fin-Ogur dillerinin akrabalığı, Hint-Avrupa dillerinin akrabalığını ele alırken kullanılan yöntemlerin aynısını uygulanarak ortaya kondu... Bilim dünyası elde edilen sonuçları kabul etti. Bu sonuçlar yüz yılda fazladır üniversitelerde ayrı bir uzmanlık alanı olarak ele alınmakta ya da Macar çalışmalarının bir parçası olarak öğretilmektedir...*"²²

Ogur-Türk Savaşı'nın ateşlenmesini sağlayan Fin-Ogur savunucusu Jozsef Budenz (1836-1892) *Magyar-ugor összehasználtó szótár (1873-1881)* adlı eserinde Macar ve Ugor dilleri arasında 996 ortak sözü karşılaştırırken, *Zsigmond Simonyi'nin bitirdiği ve yayımladığı Az ugor nyelvek összehasználtó alaktana (1884-1894)* adlı çalışmasında Fin-Ugor dillerinin karşılaştırmalı gramerini yazmak istemektedir.²³ Daha önce de değindiğimiz üzere dil araştırmaları ideolojik savunmaya geçtiği zaman yanlılar çoğalmaktaydı. Naciye Güngörmüş'e göre "*Macarca ile Türkçenin akraba olduğu görüşüne şiddetle karşı çıkan Budenz, iddia ettiği benzerliklerin ve kuralların Türk dillerinde de var olduğunu araştıracak durumda değildi, ya da bu konuda bilgi sahibi olmadığından bu yanlış tezini o yıllarda ısrarla savunmuştur. Bu tartışmalar yaşanırken ayrıca Avrupa bilim dünyası Türk dillerini gereği gibi bilmiyordu. Bu yüzden Budenz'inde en*

az Vambery kadar yanılmış olabileceğini pek çok araştırmacıyı farklı yönler yöneltmek üzere yanılmış olduğunu söylemek mümkündür."

Macaristan'ın tarihsel süreç içerisinde değişim evreleriyle birlikte, gelişen bu tartışmalar 20.yüzyıla gelindiğinde Sosyalist devrin kapanmasıyla her alanda olduğu gibi edebiyat ve dil alanında ciddi değişimler söz konusu olmuştur. Kitap basımındaki Liberalleşme okuyan kitlelerin bakışlarını hızla etkilemeye başladı. Bu değişim sürecinde Fin-Ogur dil teorisi kesinlik kazandı gözüyle bakılmaktadır. Burada karşımıza önemli iki isim çıkacaktır. Peter Domokos ve Karoly Redel.²⁴ Peter Domokos Sovyetler birliğinin de yaşayan azınlıkların dili, edebiyatı ve folkloru üzerinde araştırmalar yapmış, özellikle Udmurtlar üzerine yoğunlaşmıştır. *Domokos'un Uralistik Okuma Kitabı* (Uralisztikai Olvasokönyv) 1977 ve Peter Hadju'ya yazdıkları *Finugor-Samoyed Efsaneleri ve Söylenceleri* (Finnugor-Szamojed Urali Regek es Mondak) 1984 adlı eserleri etimoloji bilimi tarafından ilgi çekici bulunmuştur. Peter Domokos Ugor Kongresi'nin sürekli katılımcısı olmuştur. 1989'da açılan Fin-Ugor Yazarlar Birliği'nin kurucularından birisidir. Dil akrabalıkları üzerine aldığı eserlerinden bazıları şunlardır; "*İskitlerden Laponya'ya, Kadim Tarihimizin Sorunları...*" ele aldığı konular Macarların Fin-Ogurlarla kesin ve reddedilemez akrabalığı, dil uyumları konusunda Hint-Avrupa dillerinin akrabalıklarının açık olduğu kadar Macar-Ogur akrabalığının açık olduğunu dile getirmiştir. Diğer dil tartışmalarını "*Ütopik bir zehirlenme*" olarak değerlendirmiştir. Uralı dillere karşı söylediği cümleyi ele alırsak düşüncesini anlamamız daha da netleşecektir. "*Elbette diğer milletlerde de olduğu gibi Uralı kadim milletlerin antropolojik bir tutarlılığı bulunmaktadır, ayrıca Macarlık bağımsız ömrü sırasında pek çok milletle kaynaşmıştır...*"²⁵

Rendei'nin Türkoloji tarafını destekleyenleri ve diğer dil savunucularını "Diletant" olarak değerlendirir. Kaleme aldığı eserinde vardığı sonuç şöyledir: "*Türklerin, özellikle Bulgar Türklerinin Macarlığın maddi ve manevi gelişiminde büyük rolü olmuştur. Ancak bu ortak bir kökeni işaret etmekten ziyade birlikte yaşamının bir sonucudur.*"²⁶

Altayistik dil savunucularının karşıt görüşler için düşündükleri gibi Fin-Ogur savunucuları da hemen hemen aynı değerlendirmeler yapmıştır. Her ikisinin politik açıdan zehirlendiğini bilimsel nitelikli bir çalışma yapmadıklarını düşünmektedirler.

Dil Tartışmalarının Türkçeye ve Türkiye'ye Yansımaları: Ele aldığımız konu çerçevesinde de Türkçeye etkisini değerlendirecek olursak; 18 yüzyılda çıkan nasyonalist akımlar dolayısıyla

¹⁸ Öz, "Segédszó" s. 3.

¹⁹ Çarpraz, a.g.m., s. 256.

²⁰ İsmail Doğan, a.g.m., DTCF Dergisi, C.47,S.2, 2007, s. 5.

²¹ Çarpraz, a.g.m., s. 256.

²² A.g.e., s. 256.

²³ Öz, "Segédszó", s.16.

²⁴ Çarpraz, a.g.m., s. 257.

²⁵ A.g.e., s. 257.

²⁶ A.g.e., s. 258.

milli bir bilinç arayan Macarlar kendi irki unsurlarını ve dillerinin nereden geldiklerini bulabilmek için olabildiğince araştırmalar yapmış ve yapmaktadırlar. Geçmişin getirdiği kültürel unsurlar ile Türk tarihi ve Türk oldukları teorilerine sığınıp araştırmalar yapmışlardır. Bu durum Türk dilinin yani Türkçenin önemi artmış ve bilinmeyen unsurlarına dikkat çekmeyi sağlamıştır. 19. yüzyılda Türk devletlerinde bulunmayan bir “Türkoloji kürsü” kurulması, Türkçenin bilimsel etiklik disipliniyle incelenmesine ön ayak olmuştur.

Türkoloji kürsüsü Anadolu’da doğan her alanda doyurulmaya muhtaç bir çocuk olan Türkiye’ye örnek olmuş. Türkoloji’nin 19 ve 20. Yüzyıllarda Macaristan’da ortaya çıkışı Moğolistan topraklarına Orhun Türkler’inin anıtlarının keşfedilmeye başlaması, bunun yanında Orta Asya kazılarının yoğunlaştırılması, bilinmeyen yazı ve dillerin keşfedilmesini sağlamıştır. Türk dillerinin birçok bilimsel sahada araştırılmasına ön ayak olmuştur. Macaristan’da oluşan bu görüşler araştırmalar çerçevesinde Türkiye’de Avrupa Bilim dünyasında yer edinmek amaçlı çalışmalar gerçekleştirmiştir. Türkoloji’nin diğer bir ayağı olan Atatürk tarafından Hungaroloji kürsüsü kurulmuş ve Lengüistik araştırmalar yoğunluk kazanmıştır²⁷. Hungaroloji Türkiye’de kurulduğu zaman öğretim üyelerinin bazıları Macaristan’dan gelip destek olmuştur.²⁸ Bu durumun yanı sıra Türkiye’deki uzmanlarımızda Macaristan’a öğrenim görmeye gitmişlerdir. György Hazai Macaristan’a gönderilen Türk Bilim Uzmanlarını iki grupta ele almıştır. Uzmanlar örnek verecek olursak; ilk grupta H.Z. Koşay, H. Eren, H.N. Orkun, R.H. Özdem ve Ş.Baştaf ikinci grupta ise önemli tarihçilerimizden T.Gökbilgin, İ.Kafesoğlu ve S.N. Özerdim bulunmaktadır. “*Türkoloji, Türkiye ve Avrupa arasında birçok önemli ve etkili bağlar kurdu.*”²⁹

Turancılık görüşünün de Macaristan’da doğduğu fakat Türkiye’de de doğmasına neden olduğunu dile getirmiştik. Turan kavramı birkaç farklar içerse de ideolojik olarak Türkiye’yi etkilemiş önemli tarihçilerimizin yetişmesini sağlamıştır. Türkiye’de milli benliğin sağlanması ve yeni kurulan yapının sağlam temeller üzerine inşa edilmek istenmiştir. Bilim ve eğitimin önemini iyi bilen Atatürk bu çalışmaları destekleyip takip etmiştir.³⁰ Güneş dil teorisi³¹ ortaya atılma sebeplerinden birisini de dil tartışmalarının başlatılmış olduğunu düşünebiliriz.

Diğer bir değişle, Türkiye’de çalışmaların başlaması Türkçe’nin Orta Asya akrabalık bağlarının kuvvetlenmesi, Avrupa’nın bilimsel etikliğinin örnek alınarak uzmanlar yetiştirmesi dil tartışmalarının oluşmasının etkisi büyüktür.

Sonuç: Kültür ve dil birbirinin içerisine geçmiştir. Dil ve ırk ise karmaşıktır. Irki unsurumuz ne olursa olsun çoğu zaman çevreye kültüre göre şekil almaktayız. Örneğin; Alman ırkına mensup olan uzun asırlar boyunca Amerika’da yaşaması nedeniyle kişiden Almanca konuşması ve ırkının kültürünü tam anlamıyla yaşamasını bekleyemeyiz, bulunduğumuz çevreyle uyumlu oluruz. Diller ile ırkları aynı değerlendirmek sonuca odaklanma konusunda bizi büyük yanılgıya uğratmaktadır. Çünkü her kavim diğer kavimlerle etkileşim halinde olmuş bu da onun gerek irki unsurunu gerekse dilini büyük oranda etkilemiştir. Irki yapısında hiçbir değişiklik olmadığını düşünen milletler dahil dil yapısı olarak diğer dillerden bilinçli ya da bilinçsiz etkilenmiştir Dil tartışmaları aslında bu düşünce yapısının varlığından ötürü tam anlamıyla çözülememektedir. Türkologlar Macarların Türk olduğunu, Fin-Ogur dilleri ile uğraşanların ise Macarların kökenlerinin Fin-Ogur olduklarını savunmaları³² diğer etmenleri objektif değerlendirememelerine sebep olmuştur. Macarların eski çağlardan bu yana Türklerle iç içe geçmiş yaşantıları ve aynı kültürü yüzyıllar boyunca devam ettirmeleri onların ve en önemlisi, Macarların adının geçtiği yazılı belgeler ve kaynaklarda adının “Türk” diye geçmesi Türk olma ihtimalini yükseltmekle birlikte bu durumun yalnızca birlikte yaşamalarından ötürü olmasının düşünülmesi de doğaldır. Bu çerçevede Ogur- Türk Savaşları meydana gelmiştir. 19. Yüzyıl sonu gibi gerçekleşen bu tartışmalar önemli kişilerin düşüncelerini ve araştırmalarını beraberinde getirmiştir. Dil tartışmaları Orta Asya araştırmaları ve Türk dilinin Türkçe’nin ön plana alınmasında önemli bir adımdır. Tartışmalar Macaristan’da doğmasına rağmen Türkiye’de her alan da etkili olmuştur. Dil, ideoloji, eğitim gibi birçok alanda Avrupa ile etkileşim yükseltilmiştir.

²⁷ Yücel Namal, “Prof. Dr. Şerif Baştaf’la Şöyleşi”, Tarih Okulu, Ocak-Nisan 2011, Sayı IX, s. 225.

²⁸ Erdal Çoban, “Türkiye’de Bir Macar Türkolog: Tibor Halasi-Kun”, DTCF dergisi, C.56, S.2 Ankara 2016 s. 413-439.

²⁹ György Hazai, “Türkolojinin Türkiye’de Cumhuriyet Dönemindeki Gelişiminin Bazı Sorunları Üzerine”, I. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi, 12-14 Aralık Prizren, 1998, s. 155-156.

³⁰ Ayrıca bkz., Melek Çolak, “Atatürk, Macarlar ve Türk Tarih Tezi”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s. 371-402.

³¹ Ayrıca bkz.; Abdülkadir İnan, Güneş- Dil Teorisi Üzerine Ders Notları Türkoloji, II, DTCF, İstanbul Devlet Basımevi, 1936.

³² Melek Çolak, “Ugur-Türk Savaşı”, s. 532.

SİLLE SEYMENLERİ

Birgül DÜNDAR*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Giriş: *Sille* adı, Sibel adlı Frig dininin şarap tanrısı olan Diyonizos'un nedimlerinden olan Silen'lerden geliyor. Silen'lerin pınarların yarı tanrıları olduğunu, Sille ve civarında pınarların çok olmasından, Sille adının Silenler'le ilgili olduğunu ileri sürmüştür. Sille adının Silenos'tan geldiğini iddia edenler, Silenos'un "*kaynayıp coşarak köpürüp akan su*" anlamında olduğunu söylerler. Bu konuda yapılan bazı araştırma ve incelemeler Sille'nin Azyanıklar devriyle bağlantılarını ortaya koymuştur. Buna göre Sille Silen'den gelmektedir. Bilindiği gibi mitolojiye göre Frigya Kralı Midas, Silen'i içtiği suya şarap katarak yakalar ve esir eder. Sille'deki geleneksel üzüm ve şarap şenliklerindeki motifler, bugün bile etkilerini sürdürmektedirler. Tarihi böylesine eski olan bölgenin üzüm bağları, Sille'nin güneyinde ve batısında yaygındır.¹ Ayrıca Sille adının, sel anlamında Arapça "*Seyl*" kelimesi ile ilgili üzerinde durulur. Bu görüşü savunanlar, Sille'nin bir sel güzergâhı üzerinde olmasını önemli delil olarak göstermişlerdir. Milattan önce II. yüzyıl ortalarında Konya ve havalisinde meşhur bir Roma generali olup bu generalin adının Silla olduğu, bu isim ile Sille adının ilişkili olduğu da belirtilmiştir. Koman, Sümer'de Larsa sülalesinden bir zatin adını Leonara Wavley'in, Sili Abad diye yazdığını, Roma Konsüllerinden birinin adının da Sylla olduğunu, Sille adının bunlardan biri ile ilgili olabileceğini iddia etmiştir. Hasan Özönder, yukarıda belirtilen görüşleri zikrettikten sonra, Sille kelimesinin Siella kelimesinden gelmiş olduğunu Siella kelimesindeki "si" nin su, "ella" nın ise Allah kelimesinden geldiğini ileri sürmüştür. Selçuklular zamanında Sille adı İsiyle ve Silye şeklinde kullanılmıştır. Osmanlıdan günümüze ve gayrimüslimlerce de Sille şeklinde kullanılmıştır. Sille Çiftliği, Gümüşhane'de Sille adlı bir köyün bulunması Sille adını sadece Sille'nin coğrafi yapısı, Konya ve çevresi ile bağ kurarak açıklamanın uygun olmadığını göstermektedir.²

Günümüzde Sille, Selçuklu Belediyesi'nin çalışmalarıyla unutulmuş değerler gün yüzüne çıkarılmıştır. Restore edilen Aya Elenia Müzesi, Sille Kültür Evi, Zaman Müzesi, Himmet Ölçmen Barajı vs. belediye tarafından "Sille Kültür Vadisi" olarak belirtilmiş. Sille tarihi dokuya zarar verilmeden topluma kazandırılmıştır. Son olarak, Sille'nin eski muhtarı Çelikleş'in, Sille ile ilgili söyledikleri dikkat çekicidir: "*Sille Ak Mahalle'de 32 yıllık muhtarlık yaptım. 32 yıllık hizmet süremde*

*elimden geldiğince mahalleme hizmet ettim. Sillemiz çok havadar, dışarıdan gelen misafirler özellikle akşam saatlerinde burayı doldurur. Çünkü buranın havası ve suyu hiçbir yerde bulunmaz. Eskiden Konya şehir merkezinde bulunmayan iş yerlerinin burada olduğu söylenirdi. Kilisenin altında 18 tane sarraf dükkânı, 16 tane fırın, 10 tane bakırcı dükkânlarının olduğu ve hepsinin üçer katlı olduğu biliniyor. İpek Yolu buradan geçermiş. Buraya alışveriş yapmaya gelenler dere kenarındaki handa konaklanmış". Konya'ya demiryolu ağının gelmesi ile Sille'ye gelenlerin sayısının azaldığını da dile getiren Çelikleş, "*Sille tam alışveriş merkeziymiş. Ancak Konya'ya demiryolu gelince buraya gelenlerin sayısı azalmış ve Sillemizin alışveriş merkezi bitmiş. Taş ocaklarından şehir merkezine ve Sille merkezine raylarla Sille Taşı çekilmiştir. Sille Taşı o zaman çok kullanılmış ancak bu günlerde kullanılmıyor. Sadece Çimento Fabrikası alıyor. Sille Taş Ocakları buranın ekmek teknesi idi. 150-200 kişi bu ocaklardan sebepleniyordu. Ama taş ocakları kapanınca istihdam da bitti"*³ diyerek Sille'nin değişen yapısı hakkında bilgi verir. Seymenliğin Doğuşu ve Yeniçeriler: Sözlükleri incelediğimizde, Seymen-Seğmen (Fars. Seg-ban "köpek bakıcısı"ndan türemiş, kelime Türkçe'den Balkan dillerine de geçmiştir). 1. Folk. Mahalli kıyafetlerle bayram vb. törenlere katılan, düğünlerde köyden köye gelin almaya giden atlı, silahlı, davullu, zurnalı alaylardaki gençlerden her biri. 2. Tarih. Sekban denen askeri sınıf. Osmanlılarda sekban veya Seymen teşkilatının daha I. Murat zamanında, yani on dördüncü asrın son yarısı içinde mevcut olduğunu biliyoruz. *Seğmen başı*: Sekban başı: Çektiler kazanı Et? Meydanı'na / Haber gitti seğmen başı babaya (Nigârî). Seg (سگ) Farsça: Köpek demektir.⁴ *Sekban* (سكبان) kelimesi yeniçeri ocağının ayrıldığı üç kısımdan birini oluşturan otuz dört ortaya verilen isimdir. Sınır boylarında eyalet paşaları ile sancak beylerinin emrinde bulunan, yerli ahali arasından seçilmiş asker sınıfı. Gevheri bu konu da şunları yazmıştır: "*Gevheri bu yolda çok ibret aldık / Dilberde vefadan gayrısını bulduk / Haraç kesilmiş sekban döndük / Mürvetsiz paşanın kulu böyl'olur.*" Sekbanlar, serhat kulu namıyla tesmiye olunan askerin en fenası idi. Zira bunlar askere ihtiyaç hâsıl olduğu vakit toplanan köy halkından ibaret oldukları için kuru bir kalabalık demektir. XVII.*

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Cedlerintarihi4234@hotmail.com.

¹ Hasan Özönder, Sille, Merhaba Basımevi, Konya, 1998, s.1.

² Barış Sarıköse, "Sille Adı", Konya Ansiklopedisi, C.VIII, Konya 2015, s. 86-87.

³ "Beş bin yıllık tarihe sahip Sille, Konya'nın en gözde yerleşim yeri", <http://www.merhabahaber.com/5-bin-yillik-tarihe-sahip-sille-konyanin-en-gozde-yerlesim-yeri-46836h.html>, 2011, (Erişim Tarihi: 09.05.2017).

⁴ AYVERDİ, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, s. 2710-2711.

Yüzyılda sekbanlar yeniçerilerin yanında imparatorluğun başlıca kuvveti oldu.⁵

Sekban, aslı Farsça köpek demek olan *sek* ve *ban*'dan mürekkep olarak gösterilmekte ise de gerçi bunların avla alakalarına dayanarak av köpeği besledikleri için bu mana muvafık gibi görülüyorsa da bu lügatin, Divan-ı Lügati't-Türk'de, Sokman ile münasebeti ihtimali vardır. Sokman'ın manası muharebe saflarını yaran yiğit demektir. Halk arasında sekbanlara Seymen denilmiştir. Sekbanlar av maksadıyla teşkil olunmuştur.⁶ Sekbanların silahı iyi denmeyecek kadar fena olan bir kılıç ile bir tüfektir. Sekban bayrakları cürmü küçük, rengi ekseriya kırmızı flamalar idi.⁷ Sekban ortaları otuz dört bölüktü. Hepsisi de yaya idi. Sekban bölükleri içinde otuz üçüncü orta sekbanların avcı sınıfını teşkil ederdi. Bu orta sekbanların en itibarlı ortası idi. Büyük devlet adamlarının çocukları ve ocak ağalarının oğulları bu ortaya yazılı idi. Bunlar hükümdar için avlanırlar ve yazın Istranca dağlarında yazıp kalkarlardı. Sekbanlar hükümdarla birlikte sefere giderlerdi. Her ortanın zabitleri vardı. En büyük zabitleri "sekban başı" idi.

Sekbanlara⁸ resmi vesikalarda "Sarı Sekban" halk arasında ise "Seymen" denilirdi. Bu türlü Sekbanlar icap ettikçe nefer olarak yazılırlardı. 1684 tarihli bir vesikada "Yedi adet karyesi olan ve hiçbir karyesinde zabitan ve reayası bulunmayan Umur Fakih kazasında eşkıyalar türeyip halka zarar ıka ettiklerinden müceddeden sekban neferatı tahriri" yazılı olduğu gibi Mora Valisi İsmail Paşa ile kadı ve ayanlara yazılan diğer bir vesikada muhassıllık kaldırıldığı için mahallerinde asayişin temini maksadıyla masrafları kendi taraflarından vermek üzere lüzumunda sekban tedarik ve istihdamı gösterilmiştir. Vesika şöyledir: "Cezire-i Merkume (Mora) kazalarından haydut eşkıyanın def için indel ihtiyaç taraflarından sekban tedarik ve tayinat verilerek muhafaza oluna gelip ancak el-haleti hazihi muhassıllık unvanı ref olunduğu ecilden bu maddede dahi ale'l-umum ehl-i kaza ve reaya taraflarından dikkat olunmak lazım gelmiş de sekban tedarik ve tayinat ve ulufeleri kazaları taraflarından dikkat olunmak lazım gelmiştir."⁹

Piyade sekbanları otuz dört bölük olup padişah ile ava çıktıkları zaman solak ortaları gibi uzun etekli gömlekler giyip bir ellerinde tazı ve diğer ellerinde ucu gümüşlü hazeran değnekler ile ava giderlerdi. Bunlar nerede iyi bir tazı olduğunu haber alsalar ellerindeki emir mucibince hemen o tazının bedelini verip padişah namına almışlardır. Tazılar ve diğer av köpeklerine ekmek pişirmek için sekbanlar fırını yapıp burada

acemi oğlanlarından bazıları fırıncılık ederlerdi.¹⁰ Karamanoğlu ile yaptığı harpten dönen II. Mehmet yeniçerilerin kendisinden bahşiş istemelerinden hiddetlenerek bunların yaya başılarını dövüp Yeniçeri Ağası'nı azletmiş ve yeniçeriler arasındaki itaatsizlik temayüllerini gidermek için o zamana kadar müstakilen sekbanbaşı kumandasında bulunan yedi bin sekbanı yeniçeriler arasına katarak kendisinin hizmetine mahsus olmak üzere beş yüz seksen kişi alıkoymuştu. İşte bu tarihten itibaren sekbanlarla yeniçeriler birleşerek bütün sekban ortaları birer cemaat itibar olunup altmış beşinci yayabaşları cemaat adını almıştı. Bu cemaatin bayraklarında sekbanların oturdukları kışlanın resmi vardı. Yeniçeri ocağındaki sekbanlar ocakla beraber tarihe karışmıştır.¹¹ -Hal böyleyken, insanları korumak için çağırılan bu birliklere halk sekban yerine seğmen ya da yöreye ve söyleniş tarzına göre seymen demiş olabilir. Bu meseleye şu açıdan da bakılabilir. *سکبان* = Sekban yazımı *سگ* aynı zamanda Osmanlı Türkçesi'nde g-ğ olarak okunduğuna göre *سگمن* = Seymen- Seğmen zamanla hızlı ya da dikkatsiz yazıma müteakip *م* ve *ب* harfi dönüşmüş olabilir.-

Yeniçeri Ocağı, Osmanlı askeri teşkilatında önemli bir yere sahipti. Bilindiği üzere, yeniçeri sayısındaki artış neticesinde, yeniçeriler taşraya gönderilmeye başlanmıştı. Konya başta olmak üzere Konya'nın kazalarında ve Sille'de de yeniçerilerin bulunduğu görülmektedir. Sille ve köylerinde yeniçerilerin bulunması ile ilgili tespit edebilen ilk belge 06 Ramazan 1088/03 Kasım 1677 tarihlidir. Bu belgeye göre¹², Turnacıbaşı Mehmet Ağa, Anadolu'nun Orta Kolundaki kasaba nahiye ve köylerden yeniçeri, korucu, oturak, cebeci, kuloğlu iddiasında olanları saltanat izni ile teftiş etmiştir. Konya'da yeniçeri, korucu, oturak, cebeci, kuloğlu teftiş olunmuş ve ellerinde mühürlü mektup olmayan yeniçeri ve neferler tespit edilmiştir. Bu defterde Sille Nahiyesi köylerinde ellerinde mühürlü mektubu olmayan yeniçeri ve neferlerin isimleri şunlardır; Obasıla Köyü'nde Abdullah b. Mustafa, Gödene Köyü'nde Mustafa b. Ahmet, Yusuf b. Kurt, Hatip Köyü'nde Mahmut b. Mustafa, Nebi b. Himmet, Başara Köyü'nde Ahmet b. Hüseyin, Delkemi Köyü'nde Hüdoğlu Süleyman, Sille'de Hüseyin b. Abdullah, Bağ-ı Kutlu Köyü'nde Hasan b. Hasan olmak üzere on nefer tespit edilmiştir. Evasıt-ı Recep 1098/ 24 Mayıs-02 Haziran 1687'de Sille'den Hacı Mehmet ve Ramazan dirlikle alakaları yok iken asker sürücülerini babanız yeniçeriymiş diye, sefer teklif edip, kendilerini rencide ettiklerini beyan etmişlerdir.

⁵ Ayverdi, s. 2713-2714.

⁶ Mehmet Zeki Pakalın; Türk Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Maarif Matbaası, İstanbul 1956, C.III, s. 145.

⁷ Pakalın, Türk Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, s.146.

⁸ Selçuklu ve Karamanoğlu hatta Osmanlı zamanında Sekban Kışlası'nın Sille'de bulunduğunu söylerler. (Bkz. Aliye Tüz Yaşar, "Geleneksel

Sille Kıyafetleri", Medeniyetin Buluştuğu Yer Sille I. Ulusal Sille Sempozyumu 26-27 Eylül 2013, s.456.

⁹ Pakalın, s. 147.

¹⁰ Pakalın, s. 149.

¹¹ Pakalın, s. 146.

¹² Konya Şer'iye Sicili, No: 23, s.161-I, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi. Belge için bkz. Resim:2.

Sille Baranaları: Türkiye’de yaşamakta olan somut olmayan kültürel mirasın unsurlarından biri de “Barana” kültürüdür. Genellikle gençler ve yetişkinler arasında sosyal dayanışmayı sağlayan ve temelde eğlenceye dayalı bir geleneksel kültür unsuru olan barana, Türkiye’nin farklı bölgelerinde aynı adla anılmakta, icra töreleri, sosyo kültürel ortamı ve icra mekânları bakımından küçük farklılıklar göstermektedir. Onlarca yıldır özellikle sohbet ve eğlence amaçlı icra edilen barana toplantıları günümüzde de, Türkiye’nin batısında yer alan Balıkesir ve güneyinde bulunan Konya’da, kendine özgü kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Konya’da barana, dün olduğu gibi bugün de halka kapalı olarak icra töresini uygulamakta, icrasını gerçekleştirirken de kendine özgü bir biçimde oluşturduğu kültürel ortam ve kapalı mekânları tercih etmektedir. Yetişkinliğe adım atan gençlerin kurduğu her yeni barana, kendine ait bir barana odası belirlemekte, yoksa yeni bir oda inşa ettirmektedir. Bireylerindeki yaşlanma, ölüm ya da göç sonucu dağılan baranaların odaları ise zamanla yıkılmaya terk edilmektedir. Özellikle Konya’nın ova köylerinde geleneksel barana kültürünün oluşumunda, gelişmesinde, somut olmayan kültürel miras içindeki yerinin belirginleşmesi ve korunmasında, varlığını sürdürmekte olan “barana” kültürünün önemli etkisi bulunmaktadır. Konuyla ilgili kimi araştırmalarda “barana” sözcüğüne¹³ yer verilmemekle birlikte benzeri birlikteliklere “delikanlı teşkilatı” denildiğinden söz edilmektedir.¹⁴

Eğlence amaçlı olmakla birlikte barananın eğitici bir yanı bulunmaktadır. Kitle iletişim araçlarının bulunmadığı yıllarda barana sohbetlerinin hem bir eğlence ortamı hazırladığı, hem de bir eğitim ve sosyal yardımlaşma ve dayanışma örgütü olarak içinde yaşadığı topluma katkıda bulunduğu, bir anlamda toplumsal işleyişin denetimini yaptığı vurgulanmaktadır. Konya baranasında türküler kendine özgü bir pratikle söylenmekte, ayrıca bu pratik çoğu yerde görüldüğü gibi “eğlenceyi” değil, “sohbeti”, “muhabbeti” ve “arınmayı” amaçlamaktadır. Bu bakımdan diğer türkü ortamlarından farklı olan bu muhabbet ortamının bir kimlik mekânı olduğuna dair görüşler bulunmaktadır. Konya’da barana toplantıları özel bir gizlilik içinde yapılmaktadır. Bu sebeple barananın ne zaman ve nerede toplanacağına son anda karar verilir ve bu durum hemen baranaya katılacak olan kişilere bildirilir. Barananın toplanacağı eğlence mekânı önceden erkek konuklara uygun bir biçimde hazırlanır. Konuklar, müzik icra edilirken konuşmazlar. Konuşanlar hoş karşılanmadığı gibi baranadan dışlanır.

Müziyenler bir usta-çırak ilişkisi içerisinde hareket ederler. İcra sırasında sazıyla eğlenceyi yönlendiren solist, bir yönetmen üslubuyla gösterimi/icrayı yönlendirir. İcra edilen türkülerde “doğaçlama”nın etkin olduğu görülür. Barana toplantılarında doğaçlama yöntemiyle oluşturulan türküler, Konya türkülerinin üslup özelliğini taşımakta ve barana kültürünün önemli ürünleri olarak kabul edilmektedir.¹⁵

<https://business.facebook.com/pg/SilleSeymenleri/posts/>

Sonuç itibarıyla, dün olduğu gibi günümüzde de “barana odası” oluşumu, Konya’nın ova köy ve kasabalarında somut olmayan kültürel mirasın kadroları içinde yer alan geleneksel “barana” kültürü varlığının süreklilik kazanmasında ve sohbet merkezli, sazlı-sözlü eğlence kültürünün yaşatılmasına yönelik işlevselliğinin devamında önemli bir rol oynamaktadır.¹⁶ Biz de Sille’ye yaptığımız ziyaretlerde çalgılı, sazlı, sözlü aynı yaş grubundaki gençlerin bir araya gelip bu geleneği sürdürdüklerini öğrendik. Ayrıca eskiden olduğu gibi gizli bir şekilde toplanmalarının aksine sosyal medya üzerinde eğlencelerini paylaşmaktan çekinmemişlerdir. Konya Barana oyunu, özellikleriyle Meram Belediyesi tarafından da yaşatılmaktadır. Seymenliğin değerleri Oğuz Türklerinin çeşitli dönemlerde oluşturduğu ve birer kardeşlik örgütlenmesi olan Alperenlik ve Ahilik statülerinde olduğu gibi cömertlik, mertlik ve bilgelik temel ilkelerinden oluşan üçlü bir sacayağı üzerine oturmaktadır. Cömertlik ilkesi, fedakârlık, yardımseverlik ve dayanışma erdemlerini kapsamaktadır. Mertlik ilkesi, cesur,

¹³ “Seymen” kelimesi yeniçerilerin bir grubu olan Sekbanlıktan geldiğinden, Baranalık ve seymenlik günümüzde de birlikte hareket ettiklerini Sille örneklerinden biliyoruz. Bu bağlamda “Yeniçeriler” başlıklı bir yazıda konu ile alakasının olacağını düşündüğümüz şu bilgiyi paylaşmak da fayda vardır; “Kış ve yaz yalın olan ayaklarına tomak, filar, yemeni giyerlerdi. Sefer yollarında da bu kıyafetle yürürlerdi. Cenk alanına girecekleri zaman dolama çıkar, börk- üsküf çıkar, beden zırhı giyerler, demir kolçak ve demir dizlik takınırlar ayaklarına da çizme çekerlerdi. Yağmurlu havalarda için “Bârâni” denilen çuha yağmurlukları vardı. Kışın çivit mavisine çuhadan kaput giyerlerdi. (Bkz. Reşat Ekrem Koçu, Yeniçeriler, Koçu Yayınları, İstanbul 1964, s.97.) Ayrıca TDK

sözlük taramasına bakıldığında “kaput” asker pantolonu anlamında verilmiştir. “Çuha” sık dokunmuş yün kumaş demektir. <http://tdk.gov.tr>. Çivit mavisine ve yağmurluk olarak kullanılması Resim: 4, 5,6’ ya bakıldığında Sille Baranaları’nın da mavi pantolon giymeleri yeniçerilerden günümüze geldiklerini bir kez daha kanıtlamıştır. Ayrıca Ahilik geleneği olan birer kardeşlik örgütlenmesine sahiptirler.

¹⁴ Ali Yakıcı; “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Somut Mekânı: Konya Barana Odaları”, 2010, s. 95.

¹⁵ Yakıcı, s. 96.

¹⁶ Yakıcı, s. 98-99.

güvenilir ve dürüst olmakta ifadesini bulmaktadır. Bilgelik ilkesi ise aydın, engin, ağırbaşlı ve tevazu içinde olmayı içermektedir.

Her ne kadar Seymenlik kültürünün ana damarı Orta Asya olsa da Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde yeniden şekillenmiştir. Yeniden şekillenme sürecinden kısaca bahsetmek gerekirse Ankara 1073'ü izleyen yıllarda Bizanslılar, Danişmentliler ve Selçuklular arasında birkaç kez el değiştirmiştir. Nihayet 1143'te Selçuklu Sultanı I. Mesut tarafından kesin olarak Türk ülkesine katılmıştır. 13. ve 14. yüzyıllarda Moğolların ve İlhanlıların istilası sonucu Ankara sıkıntılı yıllar yaşamıştır. Bu dönemde İlhanlılar Devleti'ne ait ordunun bir karargâhı Ankara yakınlarında bulundurulmuştur. İşte bu andan Ankara'nın 1354'te Osmanlı kontrolüne geçeceği ana kadar Ahilik; dini, iktisadi ve sosyal bir kurum olarak gelişmiştir. Ankara İlhanlıların hâkimiyetinden, Osmanlıların idaresine geçinceye kadar Ahiler tarafından yönetilmiştir. Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında çok önemli rol oynayan ahiler, bu dönemde dini ve iktisadi bir örgütlenme olarak kalmamış, içinde yaşanan koşullar gereği, şehrin asayişini koruma ve dışarıdan gelen saldırılara karşı şehri savunma görevini de üzerlerine almışlardır. Bu amaç doğrultusunda Ahi organizasyonunun askeri kanadı olarak Ankara'da bugünde yaşayan ve Seymenlik geleneğinin biçimlenmesinde etkin olan "Ahi Alayları", diğer bir adıyla da "Yiğit Alayları" kurulmuştur. Seymen Alayı da burada bahsettiğimiz ahilerin askeri birliklerinin ve Ahi Alaylarının benzeri ve devamıdır. Başka bir deyişle Seymenliğin bugünkü halini almasında Ahi örgütlenmesinin büyük rolü olmuştur. Sivillerden oluşan ve gönüllü bir kurum olan Seymen (Yiğit) Alayları zorunlu durumlarda ve çoğu kez savunma amaçlı olarak işlev görmüştür. Seymen Alayı kızılca günlerde kurulan bir Oğuz töresidir. Milli felaket günlerinde, bir beyliğin ya da devletin yıkılışında yeni devleti kurmak ve yeni lideri seçmek için Seymen Alayları düzenlenmiştir. Seymenlik geleneğinin köklü tarihinde son büyük Seymen Alayı'nın düzenlenişi ise 27 Aralık 1919 tarihine rastlar. Bu tarih Heyet-i Temsiliye Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya geldiği tarihtir.¹⁷

Ankara Seymen Alayı'nın tertibatı; Seymen alayının kenarları sırmalı bir bayrağı vardır. Bu bayrak caminin avlusuna dikilir. Dua okunduktan ve kurban kesildikten sonra alay şu suretle harekete geçerdi: Alayın önünden davulcular ve zurnacılar geçerdi. Bunlar beyaz şalvar giyerler. Üzerlerinde de sırmalı câmedanlar vardır. Bellerinde geniş bir meşin silahlık ve bunun içinde tel sırmalı bir mendil sarkar. Göğüslerinde bir takım paralar, boynuzlar ve "yada taşı" gibi ufak ufak taşlar asılıdır. Bunlar Seymen Alayı'nın önünde bulunurlar. Davul-

cuların arkasında en iri yapılı bir Efe, Seymen Alayı'nın bayrağını taşır. Bayrağın iki tarafında meşhur kabadayılardan iki Efe'de ellerinde "Tekepala" dedikleri iri palaların uçlarının yukarı tutmuş bir vaziyette ilerlerdi. Bunlara bölükbaşı denilirdi. Bunların önünde on veya on dört yaşlarında bulunan milli kıyafetli çocuklarda ellerinde som saplı bıçaklar yürümekte idi. Davulcularla efe sancağının arasında iki tane gür sakallı ve gayet iri adamlar omuzlarında balta önlerinde birer meşin önlük ağır ağır yürümekte olup adeta seyredene dehşet verirdi. Bunlara Seymen Baltacıları derlerdi. Alaya iştirak eden Seymenler sağlı ve sollu iki dizi teşkil ederlerdi. Seymenler birer adım ara ile birinci ve ikinci diziyi meydana getirirdi. Bütün Seymenlerin elinde Tekepalalar bulunmakta idi. Seymen başı bu dizinin bıraktığı boşluk arasında yürür, yanında iki Efe vardır. Bunların elinde birer Osmanlı kılıcı bulunmaktadır. Altın kakmalı ve üzerinde bir takım ayetler yazılıdır. Bu kılıç yalnız efelerin evinde asılı durur. Gür bir sesle bütün Seymenler bağırarak ilerlerler bunlar pek heybetli bir manzaradır.¹⁸ Seymenler ayaklarına gön ayakkabı, yemeni ve tiftikten diz çorap giyerlerdi. İçlerine Osmaniye kumaşından içlik ve içliğin üstüne sırmalı camadan (bir tür kısa yelek) bellerine de şal sararlar. Aynı zamanda yanları siyah şeritle süslü mavi veya lacivert zıvga (bir çeşit şalvar) giymekteydiler. Şal kuşağın üstüne bir silahlık, içine de som saplı dedikleri beyaz kemikten bir hançer ile gümüşlü tabanca yerleştirirler. Omuzlarından aşağı gümüş atmalı köstek, kollarında gümüş pazıbant, boyunlarından atma dört köşeli ve üzeri süslü gümüş hamaylı takarlar. Hamaylının içinde de kurşun geçirmesin diye yazılı bir dua bulunur. Başlarında fes üzerinde siyah bir püskül ve poşu denilen ipekli bir yazma bağlarlar.¹⁹

Sonuç: Sille Osmanlı döneminde tarım, hayvancılık, ticaret bakımından cazibe merkezi olmuştur. Konya'nın ipek yolu üzerinde bulunması, Sille'yi de ticari açıdan geliştirmiş, hatta Seymen çoraplarının Bursa'dan gelen ipekten üretildiğini belirtirler. Konya'da olmayan pek çok dükkânın Sille'de bulunması da dikkat çekmektedir. Bir diğer dikkat çeken hususta Sille'de Ahi geleneğinin hoşgörüsüne sahip baranalar ve içlerinden seçilen Seymen (Sekban)'lerdir. Yöreye özgü giyimleriyle ve birbirleriyle olan uyumlarıyla Seymenler Sille'ye ayrı bir renk katmaktadır. Biz bu çalışmada Yeniçerilerin bir kolu olan sekbanlardan Seymenlere ulaşmaya çalıştık. Sille Seymenleri ile ilgili ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte, "Konya Düğünleri", başlıklı yazılarda kıyafetleri ve düğündeki rollerinden bahsedilmiştir. Silleli Ali Uygun'un çabalarıyla, bugün Konya'da 80-100 civarında aktif Seymen vardır. Sonuç itibarıyla, Seymenlik geleneğinin sadece Ankara'dan ibaret olmadığı; kılık kıyafet, oyun tarzları dışında birer "Efe" olduklarını bir kez daha belirtmek isterim.

¹⁷ Sakın, "Seymenlik Geleneği ve Ankara Seymenleri".

¹⁸ Yener Altuntaş, vd, Ankara Seymen Oyunları ve Kıyafetleri, Ofset Reprint Matbaası, Ankara 1992, s.5.

¹⁹ Sakın, 2015.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA MUHNIK (ZEHİRLİ) GAZ KULLANIMI: ÇANAKKALE SAVAŞI ÖRNEĞİ

Süleyman BÜBERKÖKÜ*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Giriş: Birinci Dünya Savaşı yapısı itibariyle sanayileşen silah üretiminin nasıl boyutlara ulaştığını tarihin unutulmaz bir köşesine yerleştirmiştir. Savaşın küresel anlamda ortaya çıkarttığı ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlar önü alınmayan harp teknolojilerinin nelere yol açabileceğini de acı bir şekilde öğretmiştir. Hal böyle iken değinmemiz gereken asıl konu bu savaş içerisinde kullanılan silahların karakteri ve etki gücünün nelere yol açtığıdır. Çalışmamızın temelini oluşturan bu konu, kimyasal silah kullanımının hem Birinci Dünya Savaşı için hem de onu izleyen tarihsel süreçte ne kadar ağır sonuçlar doğurabileceğini açıklığa kavuşturmayı gerekli kılmaktadır. Türkiye açısından bakıldığında ise Çanakkale Savaşı gibi bir savunma savaşının kaderini etkileyecek bir silahın kullanımı etik açıdan ve insani açıdan aykırı bir durumu teşkil etmektedir. Zehirli gaz ya da o dönem için muhnik gaz olarak adlandırılan bu silah ve türevlerinin kullanıldığına dair elde bulunan deliller ışığında kanıtlanmaya çalışılmıştır. Günümüzde süren silahlı çatışmalarda ve bölgesel savaşlarda kullanılmaya devam edilen kimyasal silahların ileride nelere sebep olacağı da ön görülememektedir. Öyle ki bu durumun yarattığı kamusal krizin geçmişten bugüne etkilerini görmek mümkündür. Bunun yanında çalışmamızın temel konusu olan Çanakkale Savaşı ve bu harp içinde de kullanıldığı söylenen zehirli gazın nasıl ve hangi yöntemle kullanıldığı da incelenecektir. Bu bağlamda da kimyasal silahların ortaya çıkışından bu yana böylesine sistematik ve saldırgan bir yapıda kullanımı da aktarılmaya çalışılacaktır.

1. Muhnik (Zehirli) Gaz Nedir?: Zehirli gaz, kimyasal silahların en etkili türlerinden biridir. Yakıcı, boğucu, bitki öldüren, kan zehirleri, sınır ajanı olarak sınıflandırılabilirler.¹ Savaşlarda düşmanın hareket kabiliyetini kısıtlayan ve kullanıldığı dönemlere göre değişiklik gösterse de yıkıcı etki yaratan silah türlerindedir. Hava yoluyla veya bomba şeklinde patlatılarak yayılması sağlanan bu silahlar, solunum yolunun tıkanması, felç, görüş alanının kısıtlanması ve ani ölümlere sebep olarak savaşların kırılma noktalarını oluşturabilmektedirler.

Genelde savaşların sonlarına doğru üstünlüğün tam olarak sağlanması amacıyla zehirli gazlar aktif bir şekilde kullanılmaktadırlar.

Bu kullanılan gazların bazıları şunlardır; Chlorine, Fosgen, Hardal Gazı ve türevleridir.² Öyle ki zehirli gazların savaşlarda aktif bir şekilde kullanılmaları sonucunda, savunma için gereken yeterliliğe sahip olmayan devletlerin zayıflarının yüksek olması kaçınılmaz olmuştur. Bu halde oluşan ortamın bıraktığı etki uzun süreli bir psikolojik harbin de tetiklenmesine yol açmıştır.

2. Birinci Dünya Savaşından Önceki Durum ve Zehirli Gaz Kullanımının Kısıtlanması: 1899 Hague ve 1925 Cenevre Protokolleri: Birinci Dünya Savaşına giden süreç içerisinde silah sanayisinin hızlı gelişimi, dönemin koşullarında geliştirilen farklı türden harp teknikleri ve aletleri savaşın kırılğan bir zemine oturmasına sebep olmuştur.³ Savaşların süratle bitirilebilmesi, az asker-çok silah mantığı ile girişilen mücadelelerden ötürü ortaya çıkan silah türleri on dokuzuncu yüzyıldan itibaren değişken boyutlarda kendini göstermiştir.⁴ Öyle ki silahların oluşturduğu tehdit fark edilerek bunlara karşı önlem almanın gerekliliği devletler tarafından öngörülmüştür.⁵ Bu önlemlerin uluslararası ortamda kabul edilmesi için başlatılan çalışmalardan en önemli iki sözleşmeden biri 1899 yılında Hagne (Hague) diğeri 1925 yılında imzalanan Cenevre protokolleridir.⁶ Bu iki sözleşme “Lahey Sözleşmeleri” ve “Cenevre Sözleşmeleri” olarak birleştirilerek kabul edilmiştir.⁷ Bu antlaşmalar ile savaş suçlarının engellenmesi, deniz ve kara savaşları hukukunun oluşturulması, yasadışı silah kullanımının kısıtlanması, savaşan ve savaşmayan devletler arasındaki ayrımın belirtilmesi amaçlanmıştır.⁸ Her ne kadar uluslararası alanda kabul görmüş olsa da bu protokollerde yer alan birçok kural ilerleyen yıllardaki savaşlarda göz ardı edilmiştir.⁹

3. Birinci Dünya Savaşı ve Zehirli Gaz Kullanımı: Birinci Dünya Savaşı silah gücünün yanı sıra insan-yoğun diye tabir edilen bir savaştır. Bu durum taraflar arasındaki mücadelede güç üstünlüğünü sağlamak amacıyla zehirli gaz kullanımının

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi slymnbrkk@gmail.com.

¹ <http://www.canakkalemuzesi.com/defaultmain.asp?inc> (Erişim Tarihi: 20.04.2018).

² Necdet Aysal, “Çanakkale Savaşları’nda Hukuk İhlalleri: Kimyasal Gaz ve Domdom Kurşunu Kullanımı”, 4. Uluslararası Gelibolu Sempozyumu: Tarih, Efsane ve Milli Muhayyile 100.yıl, 15-18 Mart 2015, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul.

³ Fahir Armaoğlu, 20.Yüzyıl Siyasî Tarihi, Alkım Yayınevi, İstanbul, s. 132.

⁴ Armaoğlu, a.g.e, s.133.

⁵ Bkz. 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmeleri.

⁶ Necdet Aysal, “Çanakkale Savaşları’nda Hukuk İhlalleri: Kimyasal Gaz ve Domdom Kurşunu Kullanımı”, 4. Uluslararası Gelibolu Sempozyumu: Tarih, Efsane ve Milli Muhayyile 100.yıl, 15-18 Mart 2015, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul.

⁷ Muzaffer Sencer, İnsan Hakları ve Savaş, İnsan Hakları Yıllığı Dergisi, TO-DAİE, 12(1), 1990, s.38.

⁸ Sencer, a.g.m., s.39.

⁹ Mehmet Temel, Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Bazı Önlemler, Atatürk Dergisi, 4(2), s.83.

yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bunun ilk örneği Belçika'da Almanya'nın Fransız askerlerine karşı kullandığı hardal gazıdır.¹⁰ Yüz bin kişinin ölümüne yol açan bu silah dönemin Almanya'sı için silah sanayinin geliştirilmesini önemli oranda teşvik etmiştir.¹¹ Silahın yıkıcı gücünü fark eden devletler, Birinci Dünya Savaşı'nın ilerleyen yıllarında farklı bölgelerde de zehirli gazı kullanmışlardır. Bu bölgelerden biri olan Çanakkale Cephesi, savunma savaşı olarak cereyan etmesi ve bizim tarafımızdaki mühimmat eksikliğinin yarattığı sıkıntılar nedeniyle bu bölgede muhnik(zehirli) gaz olarak tabir edilen kimyasal silahın kullanılması etik olmayan bir harekettir.¹² Zehirli gazdan korunmak için ilk gereken ekipman gaz maskesidir.¹³ Fakat gazın ortaya çıkışından itibaren bilgi sahibi olan devletler dışında bu türden bir silaha karşı savunma geliştirilebilecek zamana ve bilgiye sahip olunmadığı için büyük kayıplar verilmesi kaçınılmaz olmuştur.¹⁴

4. Çanakkale Savaşı'nda Zehirli Gazın Kullanıldığına Dair Yazışmalar: Tarihimizde bir savunma savaşı olsa da muzafferiyet ile anılan Çanakkale Savaşı, geçirmiş olduğu evreler bakımından da ilk kez karşılaşılan birçok silahında test edildiği yer olmuştur. Hal böyle iken bu silahlardan biri olan ve "muhnik" olarak adlandırılan kimyasal silah türünün cephede düşman kuvvetlerce nasıl kullanıldığı ve ne gibi sonuçlar doğurduğu yazışmalar ile açıklanmaya çalışılmıştır.

4.1 Yazışmalar: "Alman karargâhı istihbarat şubesi telgrafla haber verdiğine nazaran Fransızlar ve İngilizler, Alman Garp

cephesinde gaz bombasıyla taarruz etmişlerdir. Gelibolu'da gaz ile taarruz etmeleri pek muhtemel görülmektedir."

İmza: Von Lossow"¹⁵16

Bu yazışmada yer alan ifadeler ile gaz bombası tabirinin kimyasal silah olarak tanımlanabileceği açıktır. İtilaf Devletlerinin bahsedilen silah ile saldırdıklarını belirten yazışma aynı zamanda Çanakkale Cephesinde de bu türden silahın kullanılabileceğini belirtmektedir.

"72. Alay komutanı tarafından 10 Temmuz 1915 tarihinde gönderilen yazının dokuzuncu maddesinde şu ifadeler yer verilmiştir. "...Top mermilerinde de muhtelif barut kullanılmakta olduğu, tanelerin veya şarapnelin infilakında görünen siyah ve siyah sarı veya sırf sarı olmak üzere çıkardığı dumanlardan anlaşılmalıdır. Bu dumanların kesafeti (yoğunluğu) havanın kesafetinden fazla olduğu için gayet ağır surette yükselmekte ve erlerimize isabet vaki olmasa bile, yüzlerini gözlerini boyamakta ve inkita-i nefese (nefes kesintisine) sebep vermektedir..."¹⁷

Yukarıda yer alan yazışmaya göre Çanakkale Cephesinde kullanılmış olan kimyasal silahın(zehirli gaz) ne gibi etkiler bıraktığı ve nasıl kullanıldığı konusunda bir fikir vermektedir.

"Matbûât Müdüriyet-i Umumiyesi'ne

Çanakkale Cephesi'nde:

Şimal Grubu'nda (Arıburnu) fasıllı topçu ve piyade ateşi muharebesi olmuştur. Düşman fena kokulu gaz neşreden endahına hâlâ devam etmektedir. 19 Haziran'da pârelendikten sonra bu cinsden yeşil gaz neşreden şarapnel endâht eylemiştir.

Cenûb Grubu'nda (Seddülbahir) kıta'âtımız 19 Haziran'da düşmanın sol cenâhına icrâ eyledikleri taarruzlarında epey neticeler elde etdiler ve düşman mevziinin bazı aksâmına süngü hücumlarıyla girdiler. Sahil bataryalarımız 20 Haziran'da Seddülbahir'de düşman topçularıyla kıta'âtını ve tayyâre hangarlarını bombardıman etdiler.

21 Haziran 1331 / 4 Temmuz 1915

Karargâh-ı Umumî

İstihbârât Şubesi Müdürü

Erkân-ı Harb Binbaşı

Seyfi"

Burada yer alan ifadeye göre kullanılan zehirli gazın kötü koku yaydığı, yine rengi ve ne şekilde atıldığı belirtilmektedir. Öyle ki bu taarruzun bir neticesi olarak ortaya çıkan durumun yarattığı infial tahmin etmek mümkündür.

Bâb-ı Âlî

Hariciye Nezâreti

¹⁰ <http://www.ttb.org.tr/eweb/savas/3.html> (Erişim Tarihi: 14.04.2018).

¹¹ <http://www.ttb.org.tr/eweb/savas/3.html> (Erişim Tarihi: 14.04.2018).

¹² İbrahim Yıldırım, Çanakkale Muharebelerinde Zayıf ve Zehirli – Boğucu Gaz Kullanılması, Fırat Üniversitesi, SBD, 26(1), s. 271.

¹³ Yıldırım, a.g.m., s.274.

¹⁴ Liman von Sanders Paşa, Çanakkale Hatıraları, C.2 (Haz: Metin Martı), Arma Yayınları, İstanbul, 2002, s.85.

¹⁵ ATASE Arşivi, Klasör No: 4910, Dosya No:70 Belge No: 27-6.

¹⁶ ATASE Arşivi, 7/9602-183-1 Nolu Harp Ceridesi.

¹⁷ ATASE Arşivi, Klasör No: 3439, Dosya No: 24-29, Belge No: 20-3.

Umûr-ı Siyasiye Müdüriyet-i Umumiyesi
Müsta'celdir

*Hulâsa: Müttefiklerin Çanakkale'de
muhnik gazlar isti'mâl etmesi*

Ordu-yı Hümâyûn Baskumandanlığı Vekâleti'ne

Çanakkale'deki muharebâtda Müttefikler tarafından muhnik gazlar isti' mâl olduğuna dair tebligât-ı resmîyemizden birinde vâki' olan beyânâtı redd ü cerh etmek üzere İngiltere Harbiye nâzırı cânibinden neşrolunan beyânnâme hakkında en bî-taraf gazetelerden Nieuve Rotterdamche Courant cerîdesinin nesriyâtını hâvî olarak Lahey Sefâret-i Osmaniyesi'nden vârid olan 15 Temmuz sene [1]915 tarihli tahrîrâtın sûreti li-ecli'l-malûmât leffen tesyîr kılındı, efendim.

18 Temmuz sene [1]331 / [31 Temmuz 1915]

“Matbûât Müdüriyet-i Umumiyesi'ne

Çanakkale Cephesi'nde:

Mariotte nâmındaki Fransız tahtelbahiri bugün öğleden evvel Çanakkale Boğazi'nda batırıldı. Mürettebâtından 31 kişi esir edildi.¹¹ Temmuz Arıburnu'nda bomba bataryalarımız tarafından endâht edilen bombalardan düşman siperleri arasında yangın çıkarılmıştır. 12 Temmuz' da topçularımız sol cenâhımız karşısında düşman siperlerinin bazı aksâmıyla siperleri önündeki tel örgüleri tahrib etdiler ve öğleden sonra düşman mevzileriyle gerilerine icrâ eyledikleri müessir ateslerin düşmana epey telefât verdirdiği tarassud edilmiştir. Seddülbahir mıntikasından piyade ve bazen fâsıhalı topçu atesleri devam etmiştir. Düşman muhnik gaz nesreden mermilerini hâlen isti'mâl etmektedir. 12 Temmuz öğleden evvel bu mıntikanın sol cenâhında çıkarılan küçük bir kesif müfrezemiz düşman siperine hücum etmiş, siperlerden bir kısmını zabt ederek muhafızlarını süngülemiş ve düşmandan kırk tüfek, bir miktar cephâne ve bir çuval el bombası iğtinâm etmişlerdir.

12 Temmuz günü ve akşamı sahil bataryalarımız Seddülbahir civarında düşman mevâzi'yle ordugâhlarını muvaffakiyetle bombardıman etdi. Düşmanın mukabelesinden hiçbir zarar olmadı. Akşam üstü düşman tayyareleri üzerlerinde ufkan gerilmiş pek aşîkâr Hilâl-i Ahmer işaretleri bulunan Halilpasa Hastahânesi'ne bombalar atdılar.

13 Temmuz 1331 / 26 Temmuz 1915

Karargâh-ı Umumî

İstihbârât Subesi Müdürü

Erkân-ı Harb Binbaşı

Seyfi¹⁸

“Matbûât Müdüriyeti 'ne

Çanakkale Cephesi'nde:

26 Ağustos'ta Anafartalar mıntikasında Azmakdere cenûbundaki düşman mevâzi'ine karşı icrâ edilen topçu ateslerimizin

te'siriyle düşman siperlerinde cephane ve bomba isti'âlleri görülmüştür.

Arıburnu'nda düşman sol cenâhımıza muhnik gazları hâvî bombalar atmış ve bir lağım patlatmışsa da bir zarar yapamamıştır. Seddülbahir cihetinde hafif ates teâtisinden başka bir hâdisе olmadı.

27 Ağustos 1331 / 9 Eylül 1915

Karargâh-ı Umumî

İstihbarât Şubesi Müdürü

Erkân-ı Harb Binbaşı

Seyfi¹⁹

Yukarıda yer alan yazışmalar ile kimyasal silahların Çanakkale Savaşında kullanılmış olduğu açıktır. Bu yazışmaların içerisinde Alman subaylarının da yer alması durumun ciddi-yetini kavramak açısından önemlidir. Kimyasal silahların ne şekilde olursa olsun kullanımının yasaklanmış olması dahi, Çanakkale Savaşında İtilaf Devletlerinin bu etik olmayan silahı kullanmasını engelleyememiştir. Bu durum Çanakkale Savaşının seyrini fazla etkilememiş olsa da harp esnasında aykırı karaktere sahip bir silahın kullanımını meşrulaştırmaktadır. Günümüzde dahi kullanılmaya devam eden bu türden silahlar devletlerin özellikle sivillere karşı uyguladığı ayarsız gücün bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Sonuç: Çanakkale Savaşı, tarihimizin dönüm noktalarından biri olmuştur. Bu savaş esnasında ortaya konulan sabır, irade ve cesaret ile düşman püskürtülebilmiştir. Fakat savaşın gidişatını değiştirecek silahların ortaya çıkışı ve düşman kuvvetlerin bu silah gücünü aykırı bir biçimde kullanması kabul edilemez bir durumu teşkil etmektedir. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı içerisinde böylesine bir gücün ortaya çıkışı ve silahlanma yarışının farklı boyutlarının oluşması neticesinde üstünlük mücadelesinin tarafları, ayarsız güç kullanmaya başlamışlardır. Sadece Çanakkale savaşı ile sınırlı kalmayarak tarihin hemen her döneminde kullanılan bu tür silahlar her zaman en kötü senaryoların baş aktörleri olarak görülmüşlerdir. Çanakkale Savaşında zehirli-boğucu gazların kullanımı da metnin içerisinde yer alan resmi yazışmalar ile teyit edilmektedir. Öyle ki Çanakkale'de kullanılan bu tür bir silahın savunması geliştirilmediği yahut buna zaman olmadığı için büyük felaketlerin yaşanması kaçınılmaz olabilirdi. Her ne kadar bu silahların etkisi geçici olarak kalsa da yaratmış olduğu korku ve psikolojik yıkım, harbin karanlık boyutlarını gün yüzüne çıkarmıştır. Sonuç olarak etik olmayan savaş stratejileri ve insanlığı tehdit edecek her türden silahın kullanımının kısıtlanması gerekmektedir. Geçmişte yaşanan olaylar göz önünde bulundurularak bu türden saldırılara kalkışan tüm devlet, kurum ya da kuruluşların tespiti ve zararlı faaliyetlerine müdahale gerekliliği bilinmelidir.

¹⁸ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1136 Gömlek No: 64.

¹⁹ BOA, HR. MA, (Hariciye Matbuat) Dosya No: 1142 Gömlek No: 67.

İSTİKLÂL MAHKEMELERİNİN BİR OSMANLI AYDINI İLE İMTİHANI: TAHİRÜ'L-MEVLEVÎ

Necmettin AYGÜN

Aksaray Üniversitesi

Tahirü'l-Mevlevî: 13 Eylül 1877'de İstanbul'da doğdu. Gülhane Askerî Rüstiyası'ni bitirdi. 1892'de Bab-ı Seraskerî'de memur oldu. 1896'da Yenikapı Mevlevihanesi'nde çileye girip 1898'de Mevlevi Dedesi oldu. 1909'dan itibaren 35 sene kadar Dârüşşafaka'da, bir süre de Maltepe Askerî Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yaptı. Beyazıt'ta açtığı Tahir Dede Kütüphanesi ve neşretmeye başladığı Resimli Gazete ile yayın hayatına girdi. 1920'de neşrine başladığı Mahfil Dergisi'ni 1925'te İstiklâl Mahkemesine sevkine kadar neredeyse tek başına çıkardı. 21 Haziran 1951'de vefat edene kadar irili ufaklı 100 eser kaleme aldı.

Burada, "Tahirü'l-Mevlevî Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemesi Hatıraları (Haz: Nurcan BOŞDURMAZ), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2012" adındaki kitabın özeti yapılmış, tarafımızdan bir değerlendirmede bulunulmamış, bu keyfiyet okuyucuya bırakılmıştır.

"Erbabının tecrübeten malumudur ki eli biraz kalem tutabilenlerde yazmak ve neşretmek hevesi vardır" diyen Tahirü'l-Mevlevî daha 20'li yaşlarında şiir yazmaya başlayan ve yazdığı şiirleri, "Mekteb" gibi çeşitli dergilerde basılan müstesna bir şahsiyettir. 1894'te Mevlevîliğe intisap etmiş, bu süreçte çok okumuş ancak tekke kapısı beklemektense ekmeğini kendi gayretiyle kazanmak fikrine kapılmış ve bu amaçla, daha evvel Mısır ve Hicaz'dan getirtmiş olduğu ve bir sahaf dükkânına sermaye olabilecek sayıdaki bazı kitaplar ile bir kütüphane açmak ve yeni yeni eserler yayımlamak sevdasına kapılmıştı. Beyazıt'ta Tramvay Yolu'nda bir dükkân tuttu. Böylece Tahir Dede Kitapçısı'nı tesis etti. Neşriyata başlangıç olmak üzere 1899'da Mir'at-ı Hazret-i Mevlânâ'yı bastırdı. Bir müddet sonra kütüphanesinin yerini değiştirmek zorunda kaldı. Zira Beyazıt'taki dükkân yol üstünde olduğu için soluklanma ve sohbet maksadıyla dükkâna girenler kahve içtikten sonra bir de kitap istiyor ve hediye olarak alıyordu. Böylelikle yevmî masraf 40-50 kuruşu bulurken satış 5-6 kuruş civarında kalıyordu. Bâb-ı Âli Yokuşu'nda bulunan Medresetü'l-Hattatin'in karşısındaki konağın altında bir dükkâna taşınarak burada neşriyata devam etti. Yine bu sırada haftalık bir gazete neşri için müracaatta bulundu. Ret cevabı aldı. Bu sefer Kitapçı Karabet Efendi'nin "Resimli Gazete"sini kiraladı. Buna göre gazetenin kâğıdını kendisi temin edecek, üstüne baskı için de 200 kuruş verecekti. Böylelikle 1899'da Resimli

Gazete'nin 1-19. nüshaları Tahirü'l-Mevlevî idaresinde yayımlanmıştır. O, gece geç saatlere kadar gazetenin hazırlanması ve sabah dağıtıcılara verilmesine kadar işin içindeydi. Ancak dizgi hatalarından dolayı problemlili baskılar vuku bulmuş olduğundan, gazete devlet takibine uğramıştı. Kitapçı dükkânına iki polis gelmiş, gazetenin nüshalarını alarak gitmişlerdi. Tahirü'l-Mevlevî Sultanahmet'teki Firuz Ağa Camii'nin karşısında bulunan Zaptiye Nezareti'nde bulmuştur kendini. "Her taraftan ve her yüzdenden heybet yerine sefalet akıyordu" şeklinde tasvir ettiği Zaptiye binası içindeki merdivenlerden tırmanarak, "geniş ve visalli bir merdivenden çıktık. İzzet-i nefis ve hürriyet-i şahsiye gibi ayaklar altında kalan basamakların her biri bir türlü feryat ediyordu" Zaptiye Nazırı'nın odasına girmişti. Ufak bir sorgulanmadan sonra suçu olmadığı tespit edilmiş ve serbest bırakılmıştı. Zamanla işin aslının (Baba 'Mehmet' Tahir ve Nazif Sururî tarafından yapılan) bir jurnalleme olduğu ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla O, basın hayatının daha ilk günlerinde bu mesleğin hoş! tarafı ile tanışmış oluyordu. Altı ay kadar süren bu matbuat hayatı ona neredeyse bir evin bedeli olan 80-90 kuruşa mal olmuştu. Akabinde Sebilürreşad, Beyanülhak, Peyam-ı Sabah gibi birçok dergi ve gazeteye tarihî ve edebî mahiyeti olan yazılar yazdı. Bu yazıların bazıları devrin meşhur yazarlarına çeşitli sebepler nedeniyle verilen cevapları içermekteydi. Mevlevî Şeyh Esad Galib Dede'nin ölüm yıldönümü münasebetiyle kabri önünde, 1912'de düzenlenecek olan merasimi Frenk usullerine göre tertip etmek isteyen Şehabeddin Süleyman Efendi'ye karşı yazdığı gazete yazıları bu nevidendir. Zamanla bunlar arasına Rıza Tevfik Bey ile Abdullah Cevdet de katılacaktır. Bu dönemde, "Tulumbacı kahvehanelerinin peykelerinden değil, küplü meyhanelerin tezgâh başlarından fırlatılmış sada-yı hezayanı (saçma sapan sesleri) andıran bu hurufat (harfler) kümesine cevap vermek mecburiyetinde bulunduğum için" ve "çünkü karşıma pahada hafif, yükte ağır olan makaleniz çıktı" veya "unvanı irfanından büyük efendim" gibi edebî yönü ağır basan eleştiri cümleleri içeren gazete ve dergi yazıları üzerinden yazarların birbirlerine cevap verme geleneği mevcuttu. Bu arada Darülfünun'da bulunan Tetkikat-ı Lisaniye Encümeni (Dil İncelemeleri Kurulu) Türkçe Lügat hazırlamaktaydı. Ahmed Rasim Bey'in istifası üzerine 1918'de Maarif Nezareti'nin atamasıyla bu kurulda çalışmalarda bulundu. Üyeleri arasında Ali Kemal Bey, Cenab

Şehabeddin, Mehmed Akif ve Necib Asım gibi meşhur kimse-ler bulunmaktaydı. Bu çalışmadan bir netice elde edilmediğinden bu sefer bakanlığa bağlı Edebiyat Komisyonuna atanmıştır. Fakat bu komisyonlar bir meyve vermeden çeşitli sebeplerle dağılıp gitmişlerdi. Akabinde Muallim Naci Efendi'nin "Lugat-i Naci" adlı eseri ile Cevdet Paşa'nın "Kı-sas-ı Enbiya" adındaki eserinin yeniden basımlarında "mu-sahhihlik" görevinde bulundu. *Mahfil Mecmuası*: Fatih Cami-i Şerifinde sürekli, "aleddevam" olarak Mesnevî dersi veren Ahmed Efendi saf, derviş-nihad (derviş meşrepli) bir zat idi. Onun tavsiyesi ve Darülfünun müderrislerinden Ferid Bey'in ismini koymasıyla ayda bir yayımlanacak olan müşte-rek bir mecmua çıkarılması kararlaştırılmıştı (1919).¹

Tahirü'l-Mevlevî aynı zamanda Maliye Bakanlığına bağlı bir komisyonda, aka-binde ise Ticaret ve Ziraat Bakanlı-ğına bağlı başka bir komisyonda kâtip veya başkâtip görevlerinde bulunuyordu. Bu arada Teali İslâm Cemiyeti'ne de üye idi. An-cak cemiyetin Kuvay-ı Milliye âleyhine bir beyanname yayımla-ması, kendisi gibi pek çok üyenin bu beyannamenin basılıp yayım-lanmasına şiddetle karşı gelmele-rine ve bu tepki nedeniyle ilgili be-yannamenin cemiyetin mührü ile mühürlenmeden, mühürsüz olarak Yunan teyyareleri ile Anadolu'ya sevk olunması nedeniyle akabinde devlet-teki (Ticaret ve Ziraat Bakanlığındaki) başkâtiplik görevine son verilmişti. Teali İslâm Cemiyeti, İskilipli Atf Hoca'nın önderli-ğinde dinî ve ilmî bir cemiyet olma amacıyla kurul-muştu. Nizamnamesinde siyasetle kesinlikle ilgilenilmeye-ceği yer aldığından Tahirül-Mevlevî bu cemiyete girmekte bir beis görmemişti. Bu arada o vakitler İstanbul Avrupa devlet-lerinin işgali altına girmiş olduğundan Mahfil'e ruhsat almak 1920 yılını bulmuştu.

Devlet dairelerinde başkâtiplik, medreselerinin kaldırılma-sına kadar bazı medreselerde müderrislik görevleri ile geçi-nen Tahirü'l-Mevlevî 1925 yılındaki azline kadar İstanbul İmam ve Hatip Mektebi edebiyat, hitabet ve inşad muallimi görevinde de bulundu. Bu arada Mahfil Mecmuasının yazıla-rını yazıp sıra tertibi yapmakta, provalarını tashih etmekte,

abonelerine göndermeye varıncaya değin neredeyse dergiyi tek başına çekip çevirmektedir. Dergi, basın-yayın hayatında ses getirmişti. "Memleketimizin hayat-ı irfanı hürmetine ve cehle karşı mücahede mahiyetinde olan faydalı yayımları ya-şatmak için Mahfil'i yaşatmaya çalışmalıyız" diyen Cenab Şe-habeddin derginin yayın amacından memnun olduğunu dile getirmekteydi. Bu arada 1921 senesi içinde Teali İslâm Cemi-yeti'nde bazı değişiklikler olmuş, cemiyet içinde bir grup, "iti-lafçılar" cemiyet idaresini ele geçirmek maksadıyla bir kongre tesis etmişler ve Atf Efendi'yi başkanlıktan almışlardı. Bu ge-lişme Tahirü'l-Mevlevî'nin cemiyetten istifasını gerektirmiş, istifasını Mahfil'in 19. sayısında neşretmişti. Yunanlıların

Anadolu'dan sökülüp atılmasının Tahirü'l-Mev-levî'de yaratmış olduğu sevinci Mahfil'de bir manzume ile 28. sayıda yayımlamak için hazırlık yapmış olmakla beraber, İstan-bul henüz işgal kuvvetlerinin denetimi altında olması ve sansürün devam etmesi nedeniyle bu kısım sansür yediğinden, mahfil mecmuasından çıkarılmış olarak bu sayı yayımlan-mıştı.

Mahfil Mecmuasının idare mer-kezi Beyazıt'taki Darülfünun kar-şısında bulunan Hasan Paşa Med-resesindeki boş bulunan bir odaya taşınmıştı.² Tahirü'l-Mevlevî bu-rada sabahları ders veriyor, öğle-den sonra ise derginin hazırlığı ile meşgul oluyordu. Anadolu ile haber-leşme başladığından Anadolu'daki bazı vilayet ve kaza müftü ve hâkimlerine (ka-dırlarına) Mahfil'in nüshalarından gönder-meye başlamıştı. Ödemiş ve Tire müftüleri bun-lar arasında idi. Bu nedenle Mahfil'in sürümü artış gös-termişti. Mahfil'de birçok dinî, tarihî ve edebî yazının yanında Şeyh Galib'in meşhur eseri "Hüsni Aşk" gibi o zamanlar basılı hâlleri pek mevcut olmayan eserler de her bir sayıda yayım-lanmaktaydı. Bu arada Tevhid-i Tedrisat Kanunu yayımlan-mış (Mart 1924), medreselerin idaresi Maarif Vekâletine ve-rilmiş, Hasan Paşa Medresesi de Darülfünun'un bekâr tale-besine yurt olarak tahsis edilmiş olduğundan medresenin bo-şaltılması gerekiyordu. Tahirü'l-Mevlevî, Beyazıt Camii Şeri-finin türbe kapısı karşısındaki kahvenin üstünde aylık 600 kuruş karşılığında bir odayı kiralamıştı, "O kahvenin önü ak-

¹ Mahfil, Zilkade 1338-Ramazan 1344 (Temmuz 1920-Mart 1926) tarihleri arasında altmış sekiz sayı yayımlanan dinî, ilmî, edebî dergidir. Tahirü'l-Mevlevî, Ferid Bey (1877-1951) ve Karahisarlı Ahmed Efendi tarafından kurulmuştur. Yazı işlerine ilaveten maddi yükümlülüklerinin de ekseriyeti şair, mutasavvif, müderris, edebiyat tarihçisi, Mesnevi-han ve gazeteci Tahirü'l-Mevlevî'nin tarafından ifa edilmiştir. Yazar kadrosu arasında Ferid (Kam), Aksekili Ahmed Hamdi, Südülmevlevî, İskilipli Mehmed Âtîf, Mehmed İz-zet, Tokadîzâde Şekib, Şeyh Abdülbâki (Baykara), Muhiddin Râif (Yengin),

Hüseyin Vassâf, Erkân-ı Harbiyye Kaymakamı Miralay Abdurrahman, Bergamağ Cevdet, Reşid Mazhar, Ahmed Remzi (Akyürek), Ödemişli M. Muammer, İhsan Mahvî ve Mazhar Osman yer almıştır. Bkz. <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/87/mahfil>.

² Beyazıt ve çevresinin kültürel hususiyetlerini ele alan nitelikli bir çalışma için bkz. Beşir Ayvazoğlu, Üçüncü Tepede Hayat, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2012.

şamları bir mecma' (toplantı yeri) hâlini alırdı. Memur, muallim, esnaf birçok kimseler gelir, otururdu ki biz de gider okkalı bir kahve ile gündüzki yorgunluğu gidermeye çalışırdık. Daha iyisini buluncaya kadar o kahvenin üstü, Mahfil gibi ancak sahibinin gayretiyle çıkabilen bir mecmua için kâfi idi”.

Sıkıntılı Günlerin Arifesinde: 1924'te medreseler tamamen kapatılmıştı, ancak İstanbul'daki öğrencilerin işesi bir müddet daha devam etti. Mevlevî Tahir hem medresede ders veriyor ve hem de İstanbul İmam ve Hatip Mektebi'nde derse giriyordu. Bu arada Fatih Camii'nde Mesnevî dersi okutmaya da başlamıştı. Kıyafet İnkılabı dolayısıyla sarıkla sokağa çıkmak yasaklanmıştı, ancak din görevlisi olanlar bu kuralın dışındaydı. Sarık sarabilmek için müftülükten görevli olduğunuzu ispat etmek gerekiyordu. Mevlevî Tahir de Laleli Camiinde vaiz olduğunu müftülüğe bildirerek 1925 Teşrin-i evvelinde sarık sarma iznini alabilmişti. Mahfil Mecmuası da 68. formaya kadar gelmişti. Ancak Mevlevî Tahir için Ankara; İstiklal Mahkemesi günleri başlıyordu.

Mahfil'in hazırlıkları devam ediyordu, saat 5'e kadar çalışmış, hava kararırken eve gelmişti. Ancak evde polisler bekliyordu. Arama yapacaklardı. Üç sivil memur bir polis ile mahallenin imamı ve muhtarını evde kendisini bekliyorken bulmuştu, “Arama yapacaklarını söylediler, buyurun arayınız, zavallı anacığım yetmiş yaşını geçinceye kadar böyle bir şey görmediği için fena hâlde müteessir olmuştu.

-Anne korkacak bir şey yok. Yanlış bir ihbar olmalı. Telaş etme! diye ve yüksek sesle ve oturduğu odanın kapısı önünden teselli verdim. Fakat memurlardan biri benim yanlarına gelmemi ihtar ediyordu. Serbest olmadığımı anladım. İçlerinden biri:

-Hususî evrakınız nerede? diye sordu.

-Hususî evraktan ne kastediyorsunuz? dedim.

-Muhabere evrakınız? cevabını verdi.

-Kimse ile hususî muhaberem yoktur. Mecmuaya ait olan mektuplar da idarehanededir”.

Arama yapanlar üç farklı kâğıdı almışlardı. Derken içlerinden biri “ihtiyatlı bulunsanız fena olmaz” dedi. Bunun anlamı tutuklanıyorsunuz demektir, “o vakit sarıklı bulunduğum cihetle arkama pamuklu hırkamı, içi siyah kuzu kaplı kollu haydarımı daha üstüne de aba cübbemi giydim. Ceplerime bir paket enfiye ile birkaç mendil tıktırdım. Boyun atkısını omuzuma attıktan, şemsiyeyi de ele aldıktan sonra validenin ağlamakta olduğu arka odanın kapısından:

-Ben azıcık merkeze kadar gidiyorum, merak etmeyin, dedim ve sokak kapısından fırladım. Gece vakti polislerle karakola gidişin iyi bir şey olmayacağını tabii bizim evdeki kadınlar da anlamışlar ve ben kapıdan çıkarken yüksek sesle ağlamaya başlamışlardı (...) Geçtiğim sokaklar ve götürülmekte olduğum Et Meydanı (Aksaray) her vakit geşt ü güzâr eylediğim

yerlerdi. Fakat bu gece yabancı geliyordu. Çünkü gitmiyordum, götürülüyordum. Yağmurun çisintisi devam ediyor, oldukça soğuk bir poyraz rüzgârı da o çisintileri yüzüme çarpıyordu”. Mevlevî Tahir karakoldadır artık, Ahmediye Karakolu. Geceyi orada geçirdi. Bu arada niye tutuklandığımı kendine sorarak ihtimalleri değerlendiriyordu, “muhalif hiçbir fırkaya mensup değilim. Siyasetle meşgul olmadım ve aklım ermediği için olmak da istemem. Derste sadet harici söz söylemedim. Mahfil'de Takrir-i Sükûn Kanunu'na muhalif bir şey ne yazdım, ne de yazılmışını mecmuaya koydum. Dalmışım, sabah olmuştu.”³ Tahir Bey 12 gün bu karakolda kalmıştı, bu sürede sarığını çıkardı, ailesinin getirdiği bir Frenk şapkayı ve sivil elbisesini giyinmişti.

Gazetelerde, tutuklananların adları yazıyordu. Tahir de bunlardan biriydi. Kitapçı Ermeni Mihran Efendi de Atf Hoca'nın Frenk Mukallidliği ve Şapka Risalesini basmaktan tutuklanmıştı. Gazeteler Giresun ve Rize'de ve başka yerlerde isyanlar çıktığından bahsediyordu. Bir ara Aksaray Polis Merkezine götürülmüştü, bu ânı, “beni tanıyanların görür görmez teamî etmesi (tanımazdan gelmesi) yahut başını devirip kaldırımı değiştirmesi oldukça garib-âmiz (tuhaf) ve ahbab-amuz (dostları belirleyici) hâllerden idi”. Aksaray'da tramvaya binilmiş, Sultan Mahmud Türbesinde inilmişti. Mahmu-diye Caddesini takiben eski Babıali'nin önüne gelinmişti. Polis Müdürlüğünde 15-20 kişi mevcuttu. İçlerinden bazılarını tanıyordum: Fatih dersiamlarından Dağistanlı Abdülfettah ve Konyalı Tahir Efendiler ile Müderris Musa Kazım Efendi. Herkes endişeli idi. Ödemiş eski müftüsü Hüseyin Efendi'den kendisine gönderilen bir mektup, aleyhine kanıt olarak polisin elindeydi. Sorgulamaya alındı, sorulan birçok soru aslında tek bir cevabı bulmayı amaçlamaktaydı: Atf Efendi ile olan ilişkisinin boyutu ile Teali İslâm veya İttihat ve Terakki cemiyetlerine üye olup olmadığı. Elbette Atf Efendi'nin Şapka Risalesinden mecmua merkezinde kaç tane sattığı veya dağıttığı da bu sorular arasındaydı.

“-Şapka hakkında ne dersiniz?

-Bir tür baş kisvesidir, derim.

-Fikrinizi açık söyleyiniz?

-Anlaşıldı Efendim. Şapka için bir tür baş kisvesidir dedim. Hakikat de budur. Müslümanlık ise kisveden ibaret değildir....”. Soru-cevap faslı iki saat kadar sürmüştü. Bu şekilde üç farklı tarihte sorgulanmıştı. Neticede 24 Kanun-ı evvel 1341 (Aralık 1925) gecesi İstanbul'daki son geceleri olmuştu. Yarınları gün tren ile Haydarpaşa'dan Ankara'ya, İstiklal Mahkemesi için sevk edilmişlerdi, “Haydarpaşa'ya çıkarıldık, is tasyondaki polis idaresine getirildik. Cemaatımız epeyce kalabalık imiş (...) Ankara gözüküyor dediler. Nihayet istasyon önünde tavakkuf ettik (durduk). Vagonlardan indirildik. Üçer

³ Takrir-i Sükûn Kanunu 4 Mart 1925'te yayımlanmıştı.

Solda Taşhan (şimdi yerinde Sümerbank binası var)
Bitişinde aynı caddede (sağda yukarıda) Karaoğlan Çarşısı

dörder kişi olarak arabalara bindirildik (...) Doğruca Polis Müdüriyetine götürüldük. Arabalardan inmeden İstiklâl Mahkemesine sevk edildik ve kapısı önünde inip merdivenlerden çıktık. Girdiğimiz bina iki katlı idi. Ortada sofa yahut bir koridor, sağında komiser odası, solunda da mahkeme itti-haz olunan salon vardı.”

Tutuklular jandarma eşliğinde Ankara Hapishanesine (şimdiki Ulucanlar Cezaevi) aktarılmışlardı. Yerleştirildikleri 8. koğuştaki bulunan 19 kişinin 17’si şapka meselesi yüzünden buradaydı. Yandaki koğuştaki bulunan 30-40 misafir Maraş’ın eşrafı ve meclis azası olup, içlerinde Halk Fırkası üyesi ve eski milletvekilleri de bulunuyordu. “Bunlar şapka giymek hususunda ağır davrandılar diye vali tarafından gönderilmişler. Kendileri eşraf ve ağniyadan (zenginlerden) oldukları için burada akşam ve sabah lokantadan yemek getiriliyormuş”. Diğer bir koğuş ise Kayseri’den getirilenlerden oluşuyordu. “Güneş doğmuştu. Rutubetten tavlanan vücudumu ziya-i şems ile ısıtmak için koğuşun bahçesine çıktım.” Mevlevî Tahir annesinin üzülmelerini engellemek için hapishaneden gayet iyi olduklarını bildiren-oysa vaziyet hiç de öyle değildi- mektuplar göndermekteydi, “Dünkü telgrafla lahika (ilave) olmak üzere bugün, yani hapishaneye duhulümüzün ikinci günü valideme bir mektup yazdım. Ankara Tevkifhanesinin 8. koğuşunda misafir olduğumuzu, gayet müsterih ve afiyette bulunduğumuzu bildirdim”.

Tutuklular, niçin burada oldukları, ne ile suçlandıkları ve akbetlerinin ne olacakları soruları üzerine gece sohbetleri ile vakit geçiriyorlardı. Meğer Tekkelerin kaldırılmasından Mevlevihanelerin istisna tutulması için Gazi Paşa’ya bir arzuhal

takdim edenler ile Teali İslâm Cemiyeti’ne üye olanlar de soluğu İstiklâl Mahkemesinde almışlardı. Ne diyebilirdim ki diyor Tahirü’l-Mevlevî, “bulduğum hâl ve mevkie göre teslimiyet göstermekten ve hakikatin meydana çıkmasını beklemekten başka çare yoktu”. Derken validesinden mukabili mektup gelmişti. Açıp okurken gözyaşlarını tutamadı. Durumu gören koğuş arkadaşı Kayserili Mustafa Efendi, “Ulan Hoca! Bize nasihat verecek yerde oturmuş avrat gibi ağlıyorsun. Sen böyle yaparsan biz nidelim ki? Di-

yordu”. Hakkın var, Mustafa Efendi! Validemin mektubunu alınca kendimi tutamadım, dedim. Hele gel seninle bir kahve içelim. Biraz yarenlik idelim, diye beni çağırdı. Gittim, konuştuk. Pişirdiği kahveleri içtik. Hakikaten adamcağızın safveti bana bir neşve verdi”. Muhtelif memleketlerden gelen tutukluların bilhassa Maraşlıların mebusları gelip hemşerilerini ziyaret etmekte iken, İstanbul mebuslarından kimsenin uğramaması Tahirü’l-Mevlevî’nin gücüne gidiyordu. Ayrıca, “Kanun-i Sanî’nin ikinci Cumartesi günü idi. Hava soğumuş, hazine hazin kar yağmaya başlamış, felek bizi bahçeye çıkıp hava almaktan da mahrum ederek dam altında kalmaya mecbur bırakmıştı”. Mevlevî Tahir durumu tutukluluğundan şimdiye kadar yaşadıklarını kayda geçirmeye sevk etmişti. Bu amaçla dışarıdan bir ufak defter ile bir kurşun kalem temin etmişti. Bu arada sıhhi şartların olumsuzluğu nedeniyle tutuklular bitlenmeye başlamışlardı, “*Meğer hapishanenin bu daimi ve kadimi sekenesi (sakinleri) yalnız beni taltif etmemişler, arkadaşlarının hepsini de ziyaretleri ile müşerref kılmışlar*”.

Yargılamalar Başlıyor: İlk Maraşlılar mahkemeye çıkarılmış, on sene hüküm giyen Maraşlı eski mebus Hasib Bey hariç hepsi beraat etmişlerdi. Sıra Tahir ve arkadaşlarına gelmişti. Mahkemeye sevk ediliyorlardı. “İkişer olun emri verildi. Suud Bey sağ tarafıma geçti. Onun sol, benim sağ bileğimize geçirilen kelepçe.... Kayabaşı Mahallesi olduğunu öğrendiğimiz harapça evler arasından geçtik. Kaldırımı olmayan dikçe bir yokuştan indik. Pek güzel bir dereciğin köpüre köpüre aktığını gördük. Buna Bendderesi diyorlarmış”. Tahir ve arkadaşları bu dere üzerindeki bir köprü vasıtasıyla şehre giden yola geçtiler. İleride Hacı Bayram Camii’nin minaresi ve Ankara’nın beyaz badanalı evleri görülmüştü. Debbağhane

önerine gelmişlerdi. Debbâğhane köprüsünü ve akabindeki dolambaçlı sokakları geçmişlerdi. Hafifçe bir yokuşu tırmanıp kalabalık bir yere gelmişlerdi. Ve nihayet mahkemenin önü...⁴

Mahkeme binasının içerisindeki merdivenin alt kısmında bulunan küçük odaya doldurulmuşlardı. Ancak bugün kendilerine sıra gelmemişti. Yatsı vakti idi, yine Suud Bey ile kelepçelenerek geriye, hapishaneye gönderilmişlerdi. Mahkemeden yürüyerek Karaoğlan Çarşısındaki dört yol ağzına (şimdiki Ulus'taki ana meydana) kadar ve akabinde Samanpazarı-Ulucanlar yolu ile hapishaneye gelmişlerdi. Yani Bendderesi yolu ile değil bu sefer şimdiki Altındağ Belediyesinin bulunduğu mahal üzerinden; Kalenin ana giriş kapısı tarafından şimdiki Ulucanlar cezaevinin bulunduğu yere getirilmişlerdi. Tahirü'l-Mevlevî bu şekilde dört defa mahkemeye götürülmesine rağmen sıra kendisine gelmemişti. Bunlardan birinde mahkeme bahçesinde, iki yanında süngülü iki jandarma ile birlikte fotoğrafı dahi alınmıştı. Bu fotoğraf ilkin Ankara, daha sonraki gün de İstanbul'daki gazetelerde teşhir edilmişti, "Beni öyle zayıflamış ve süngülü Jandarma arasında durmuş gören ailemin pek ziyade müteessir olduğunu, hele zavallı anacığımın hüngür hüngür ağladığını sonradan öğrenmiştim".

Muhakeme Edilişi: Kanun-i Sanî'nin 26. Salı günü yine Bendderesi yolu ile mahkemeye götürülmüştü Tahir Bey. Kelepçe arkadaşı yine Suud Bey idi. Bu mahkemeye yedinci götürüldüğüydü. Kitapçı Aziz ve Mihran efendilerden sonra üçüncü sırada çağrıldı, "bulduğum merdiven altından fırladım. Şapka elimde olduğu hâlde salona girdim. Salonda görevlilerin haricinde dinleyici olarak Ankara Hukuk Fakültesi öğrencileri de bulunmaktaydı. Heyet-i Hâkime: Reis Karahisar Mebusu Ali Bey, Aza: Gaziantep ve Rize mebusları Kılıç Ali ve Ali beyler, müddeiummî ise Necip Ali Bey idi. Sorular ve cevaplar yaklaşık bir buçuk saati bulmuştu. Bunlar arasında;

"-Ne ile meşgulsün?

-Tevkifime kadar Darüşşafaka'da muallim idim.

-Ne okutuyordun?

-Tarih ve Edebiyat.

-Ya!

Bu "ya!" kelime-i hayretine karşı ben de mütehayyir kaldım. Acaba reis bey bunların tedrisini bana yakıştıramamış mı idi, benim edebiyat muallimi değil de, ancak "Mızraklı İlmihâl" hocası olacağımı mı zannetmişti, anlayamadım". Sorular arasında Atif Efendi ile nasıl tanıştığı, Teali İslam'a niçin girdiği ve neden çekildiği esası oluşturmaktaydı.

"-Siz bu cemiyetle ne yapmak istiyordunuz?

-Ahlâka ve marifete hizmet etmek, maarifin mektep açamadığı köylerde neşr-i irfana çalışmak niyetinde idik.

-Bu para ile olur. Nereden buldunuz, Vahdeddin'den mi?

-Efendim, niyet para istemez. Para meselesine gelince cemiyet merkez idaresinin kirasını bile veremiyorduk. Beyanname'den cemiyetin haberi olmadığını, kabule heyet-i idare azasından nısfının (yarısının) muhalif bulunduğunu, bundan dolayı o beyannameler reddedilerek mühürlenmediğini tekrar söyledim (...) Daha sonra şapka risalesinden kaç tane sattığım soruldu. Olanları hikâye ettim. Cevaplarım kâfi görüldü ve çıkarılmam emredildi. Cismî ve ruhî yorgunlukla bitmiş bir hâlde idim". Tahir Bey'den sonra Atif Efendi çağrılmıştı. Tahir Bey tekrar koğuşa gönderildiğinde yatsı vakti idi. Bir müddet daha hapishanede kaldılar. Sonrasında 30-40 kişilik kafiye halinde tekrar mahkemeye sevk olunmuşlardı. Kafilenin kalabalık olmasının arkasında Erzurum ve Uşak'tan getirilenlerin bulunması yer almaktaydı. Yine ikişer ikişer kelepçelenmişlerdi. Mevlevî Tahir mahkeme binasına doldurulduklarında burada Atif Efendi ile bir müddet konuşma fırsatı bulmuştu. Şapka Risalesini kanunun neşrinden bir buçuk sene önce tap ettirdiğini beyan ile hocanın gerçekten kurtulacaklarını ümit ettiğini belirtmekteydi Tahir Bey. Bu sefer mahkeme heyeti toplanamadığı için tekrar hapishaneye... 1926 Şubatı'nın ikinci Salı günü tekrar mahkemeye sevk edilmişlerdi. Bu sefer halkın içinden elleri kelepçeli olarak yürütülmek yerine otomobiller ile nakledilmişlerdi. Ancak elleri yine kelepçeli idiler. Hepsi birden mahkeme salonuna doldurulmuşlardı. Müddeiummî Bey, Atif efendi, Sofi Süleyman ve Suud Efendi için 10 ile 15 sene müddetle kürek cezaları verilmesi talebinde bulunmuştu. Tahir Bey ve diğer bazıları için ise 64. Maddeye (3 seneliğine sürgün edilme cezasına) göre ceza verilmesini talep ediyordu.

Müdafa ve Hüküm: 1926 Şubat'ının 3. Çarşamba günü Tahir Bey ve arkadaşlarının heyecanı her günküden fazla idi. Takım takım mahkemeye sevk edilmişlerdi. Atif Efendi metin görünüyordu. Suud Bey'in söylediğine göre Atif Efendi, gece sabaha kadar oturmuş, 8-10 tane eser-i cedid kâğıdını doldurmak suretiyle bir müdafaaname yazmıştı. Nihayet Tahir Bey çağrılmış, elinde müdafaanamesi olduğu hâlde mahkemeye girmişti. Müdafaanamesini kendisi okumuştur: "...kitap meselesine gelince Şapka Risalesinin bey u şırası memnu' olmadığı ve kanunî cürm sayılmadığı bir zamanda taraf-ı kemteranmeden beş nüsha satılmıştır ki bu hususta bütün kitapçılar bendenizle hemhâl bulunmuş, hatta aynı sebeple mahkeme-i celileye sevk edilmiş olan Kitapçı Aziz ve Mihran

⁴ 4 Mart 1925'te kurulan Ankara İstiklal Mahkemesi için 7 Mart'ta üye seçimi yapıldı. Yapılan oylama sonucunda Mahkeme Başkanlığı'na Kel Ali lakabıyla bilinen Afyon mebusu Ali Çetinkaya, savcılığa Necati Bey (İzmir) ve üyeliklerine de Kılıç Ali (Gaziantep), Reşit Galip (Aydın) ve Ali Zırh (Rize) Beyler 124'er oy alarak seçildiler (TBMM, ZC: 225-226). Bu mahkeme halk arasında "Üç Aliler Divanı" olarak bilinir. Mahkeme 12 Mart'ta yayınladığı bildiriyle

görevine başladı. Ankara İstiklal Mahkemesi, hem çalışma bölgesinin genişliği bakımından hem de baktığı muhalefet partisinin, basının susturulması, İzmir suikastı ve Şapka Kanunu ile ilgili davalar bakımından Cumhuriyet döneminde kurulan en önemli İstiklal Mahkemesi'dir. Mahkemenin, meclis onayı alınmadan infaz etme yetkisi vardı. Bkz. Seyfettin Aslan-Tahir Dünder, "Cumhuriyet Döneminde İstiklal Mahkemeleri", Mukaddime, 5 (1), 2014, s.35. <http://mukaddime.artuklu.edu.tr/download/article-file/184143>.

İskilipli Atf Efendi'nin önünde asılarak idam edildiği ilk millet meclisi binası

efendilerin de müddeiumumî tarafından beraatleri talep olunmuştur (...) uğradığım mağduriyetin mükâfatı olmak üzere afv u atıfete mazhar buyurulmaklığımı mahkeme-i celilenin şefkat ve refetine sığınarak istirham ederim”.

Mahkemeye ara verilmiş, bu arada akşam ezanı vakti de yaklaşmıştı. Tutuklular huzura çağrılmış, Atf ve Ali Rıza (eski müftü) Efendiler ile Suud Bey haricindekiler beraat etmişlerdi. Tahir Bey ve arkadaşları mahkemeden çıkmışlardı, “Evet... Mahkemeden çıktık. Karaoğlan Çarşısına doğru yürümeye başladık. Lakin bu defa hem elim serbest idi, hem de kendim azad bulunuyor idim”. Bu arada idam hükümleri Karaoğlan Çarşısındaki Dörtüyl Ağzında infaz edilecekti. Mütessir olmamız için oraya çıkmamamız tavsiye edilmişti. Tahir Bey, arkadaşları ile birlikte Mühendisin Hanı adındaki bir handa oda tutmuşlardı. Uzun zamandır ilk kez bir geceyi hapishanede geçirmiyordu, “O gece sabaha kadar gözümeye uyku girmedim. Fakat uyanık olduğum hâlde âdeta rüya görüyordum. Evden kaldırılışım, polis mevkiine götürülüşüm, orada günlerce kalışım, polis müdüriyetine mükerreren celb ve iade edilmişim. Müdüriyet nezarethanesinde alkonulduktan sonra Ankara'ya yollanışım. Hapishanedeki hayatım, İstiklâl Mahkemesinin merdiven altındaki ızdırablarım facialı bir sinema gibi gözümün önünden geçiyordu (...) Şu azadeyi ihsan etmiş olan rabbime şükrediyordum”.

Nihayet ortalık aydınlanmıştı, kalkıp abdest aldı. Namazını kıldı. İçecek bir şey bulmak amacıyla sokağa çıktı. Karaoğlan Çarşısı tarafına değil aşağıya, meclis binasına doğru birkaç adım atmıştı. “Birdenbire gözümeye ilişen manzara beni olduğum yerde mıhladı. Evet, eski Meclis önündeki meydanın ortasında iki tane sehba dikilmiş, onların arasına da beyazlar giydirilmiş iki vücut çekilmişti. Yüzleri diğer tarafa müteveccih

olan bu cesetlerden birinin Atf Efendi olduğu, boyunun uzunluğundan ve hâlâ görünen metin vaziyetinden anlaşılıyor, o vaz-ı refii (yüce duruşu) ile merhum hayattaki hâlinde yüksek görünüyordu. Bilâihtiyar gözlerimden yaş akarken dudaklarımdan da ...”⁵ Hemen geri döndü, Karaoğlan Çarşısına doğru yürüdü. Günlerden 4 Şubat 1926 idi. Durum, gazete haberlerinde “idama mahkûm edilen Atf Hoca ile Kırk kilise eski müftüsü Ali Rıza dün gece sabaha karşı eski meclis binasının önünde idam edilmişlerdir” ifadesi ile duyurulmuştu. Tahirü'l-Mevlevî'nin İstiklâl Mahkemesinden aldığı Kurtuluş Beratında, “Hiyanet-i Vataniyeden mahkememize sevk edilen Tahirü'l-Mevlevî Efendi'nin icra edilen muhakeme neticesinde beraatine karar verildiğini mübeyyin vesikadır, 4/2/1926” yazıyordu. Tahir Bey İstanbul'a dönmüş, Mahfil Mecmuasından sadece bir sayı (68. Sayı) daha çıkarılmış, bu sayıda dergiyi bir daha yayımlamamak üzere tatil ettiğini beyan ile gazetecilikten çekilmiştir. Böylece 6 senelik bir emek de tarihe mal olmuştur.

Not: Tahirü'l-Mevlevî hatıratını İstiklâl Mahkemesi yargılamalarından yaklaşık 16 ay sonra (1927 yılı Mayıs ayında) kaleme almış olduğundan bu kitabında yanlış hatırlanan bazı bilgilerin yanında süreç ile ilgili bilip de söyleyemediği bazı hatıralarının-anılarının da olabileceği dikkate alınmalıdır.

⁵ İskilipli Atf Hoca ve beraberindeki sanıklar için 1-3 Şubat tarihlerinde yapılan duruşmalarda (Aybars, 2009: 326) Atf Hoca, yazdığı kitabı çeşitli bölgelere dağıtarak halkı isyana teşvik ettiği şeklindeki iddiaları tamamen çürütmüştür. Mahkeme savcısı kitabın bir yıl önce yazıldığını ve Milli Eğitim Bakanlığının izniyle basıldığını sabit olduğunu, fakat yine de olaylarda etkisi olduğunu “vicdanan kabul ettiğini” belirtmiştir (Nedim, 1993: 276). 3 Şubat'ta yapılan son duruşmada, savcı tarafından İskilipli Atf Hoca için 3 ila

15 yıl arasında bir ceza istenmiş olmasına rağmen Mahkeme, Ali Rıza ve Atf Hoca'yı “Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu tamamen veya kısmen tağyir” gerekçesiyle idama mahkûm etti. İdam kararı ertesi günü Meclis binasının önünde infaz edildi. Aynı davada yargılanan on sekiz sanığa çeşitli hapis cezası verilirken diğer sanıklar da beraat etti (Aybars, 2009: 327).

VEFATININ 80. YILINDA ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI VE SON GÜNLERİ

Fatih TUĞLUOĞLU

Aksaray Üniversitesi

Milli mücadele kahramanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün 80. Yıldönümünü yaşıyoruz. Atatürk vefatının ardından İstanbul ve Ankara'da yapılan cenaze törenleri ile geçici bir kabre defnedilmiş, daimi istirahatgahı olan Anıtkabire ise 1953 yılında yerleştirilmişti. Bu çalışmamızda Gazi Paşa'nın son günlerini ve vefatının ardından yapılan törenleri anlatmaya çalışacağız.

Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çevresi, cumhuriyetin onuncu yıldönümünden sonra Paşa'nın sağlığında değişiklikler olduğunu, zaman zaman Paşa'da sinirlilik, isteksizlik ve unutkanlık fark ettiklerini anlatmışlardı. Buna göre sık sık ateşlenen ve gündün güne zayıflayan Gazi Paşa'da 1937 yılı içinde önce uzun aralıklarla, sonraları sık sık burun kanamaları görülmeye başlamış ve bu nedenle Nisan ayında altı kez Ankara Numune Hastanesine gidilmişti. Paşanın daimi doktorlarından Prof. Dr. Nihat Reşat Belger, Yalova'da Termal Otel'de muayene ettiğinde karaciğerinin büyüdüğünü fark etmişti. Doktoru Gazi Paşa'ya hemen bir diyet programı hazırlamış, ancak programa sadece on iki gün devam eden paşa, dinlenmek yerine Bursa Merinos Fabrikasının açılış törenine gitmişti.(Ocak 1938) Bursa ziyaretinden İstanbul'a döndüğünde Atatürk'ün zatürre olduğu anlaşılmış ve istirahat etmesi istenmişti. Paşa'nın diğer doktorlarıyla yapılan konsültasyon sonrasında, rahatsızlığın siroz adı verilen karaciğer hastalığı olduğu anlaşılmıştı. (7 Mart 1938).

Başbakan Celal Bayar, Gazi Paşa'nın muayenesi için yabancı uzmanların getirilmesini istemiş ve sonuçta 28 Mart 1938'de Fransa'dan Dr. Fiessinger İstanbul'a davet edilmişti. Muayene sonucunda Gazi'nin sağlık durumu resmi bir açıklama ile halka duyurulmuştu. Tebliğde endişe edilebilecek bir durum olmadığı açıklanmıştı. Ancak Dr. Fiessinger de Gazi Paşanın siroz olduğu görmüştü. Paşa için bir diyet programı hazırlanmış, dinlenmeye başlayan Atatürk'te, iyileşme emareleri görülmüştü, Ancak Hatay meselesi, Paşa'yı hep meşgul ediyordu. Kendisini iyi hissettiği günlerde yatağından kalkar, odasından çıkar ve eskiden olduğu gibi devlet işleriyle ilgilenmeye ve Hatay meselesi konusunda çalışmaya başlamıştı. Hatta bölgede incelemeler yapmak için 20-24 Mayıs 1938'de Mersin'e gitmişti.

Atatürk'ün hastalığı Mersin-Adana yolculuğu sonrasında iyice ilerlemişti. 27 Mayıs günü Dolmabahçe Sarayına yerleşmiş, rahatsızlığı iyice artmış, karnında su toplamaya başlamıştı.

Doktorlar, Atatürk'e deniz havasının iyi gelebileceğini düşünerek, deniz seyahati yapmasını tavsiye etmişlerdi. Bunun üzerine hükümet Savarona yatını satın almıştı. Gazi Paşa 3 Haziran tarihinden itibaren Savarona dinlenmeye başlamıştı. Ancak bir süre sonra Atatürk'ün şikâyetleri artmış, özellikle karnında biriken su kendisini rahatsız etmişti. Berlin Tıp Fakültesinden Von Bergmann ve Viyana Tıp Fakültesinden Eppinger Ağustos 1938'de İstanbul'a davet edilmiş ve İstanbul'da doktorlarla konsültasyon yapılmıştı. Hastalık ilerlemiş ve Gazi Paşa'yı daha fazla yatağa bağlamıştı. Dr. Fissenger'in üçüncü gelişinde onun onayı ile Dr. Mim Kemal Öke tarafından karın boşluğunda biriken sıvı boşaltılmış(7 Eylül 1938). 21 Eylül 1938'de ikinci defa karın boşluğundan su tahliyesi yapılmıştı.

Bu arada Gazi Paşa, vasiyetnamesini 5 Eylül tarihinde kendi el yazısıyla yazmış, Beyoğlu Altıncı Noterine teslim edilmişti. Vasiyet 28 Kasım 1938 tarihinde açıklanacaktı. Ekim ayının başında TBMM yeni çalışma yılına başlayacaktı. Açılış nutkunu her yıl kendisi hazırlaması ve meclise sunması bir gelenek olmuştu. Bu yıldönümüne cumhuriyetin on beşinci yılı olması nedeniyle büyük önem veriyordu. Hazırlanan konuşma metnini Başbakan Celal Bayar'a veren Gazi Paşa Ankara'ya gidemeyecek durumdaydı.

Gazi Paşa 17 Ekim günü derin bir koma haline girmişti, 19 Ekim akşamı komadan çıkmış ve kendi gelmişti. Bu koma günlerinde kız kardeşi Makbule Hanım başucunda Kur'an-ı Kerim okumuştur. 29 Ekim 1938 akşamı Kuleli Askeri Lisesi öğrencileri, vapurlarıyla Dolmabahçe sarayının önünden geçerken, Gazi lehine tezahürat yapmışlardı. Bu sırada yatağında doktorlarının yardımıyla doğrulmuş ve el sallayabilmişti.

8 Kasım sabahı Gazi, istifra ediyor, midesindeki safraları çıkarmaya çalışıyordu. Yanında bulunan Doktor Neşet Ömer Bey, gereken müdahaleyi yapıyordu. Bu sırada Gazi, doktora bakmış ve "vealeykümüsselam" diyerek gözlerini kapatmış,

komaya girmişti. 9-10 Kasım gecesini hareketsiz ve sakin geçirmişti. Artık hayatının sonuna gelmişti. Yanındaki herkes ümitsizlik ve çaresizlik içindeydi. 10 Kasım sabahı saat 08.00'de Gazi, gözlerini son kez açmış, bilinçsizce etrafa bakmış başını düzeltmiş ve sonsuza kadar kapatmıştı.

Hükümet, Atatürk'ün ölüm haberini, 10 Kasım 1938 günü öğle saatlerinde resmi bir bültenle açıkladı. Bu bültende hükümet, Atatürk'ün ölümünü iç ve dış kamuoyuna vakur bir şekilde duyuruluyordu. Atatürk'ün öldüğü ancak Türkiye Cumhuriyetinin "ölümsüz" olduğu vurgulanıyor, hükümetin görev başında olduğu, otorite boşluğu olmadığı mesajı özenle veriliyordu. Bültende, Cumhurbaşkanlığı seçiminin hemen yapılacağı ve seçilecek kişiye hükümetin, milletin bilhassa ordunun destek vereceğinin altı çiziliyordu.

11 Kasım 1938 günü saat 9.30'da CHP Parti Grubu, Cumhurbaşkanı adayını belirlemek için toplandı. CHP Grup Toplantısına 323 milletvekili katıldı. Gizli olarak yapılan oy verme işlemi sonucunda 322 oyun İsmet İnönü için kullanıldığı ortaya çıktı. Türkiye Cumhuriyeti kurucusunun ölümünün hemen ardından ciddi bir sınav vermiş, iktidar çatışması yaşanmadan 24 saat içinde yeni cumhurbaşkanını belirlemişti. Kurucusunu kaybeden Türkiye'de, herhangi bir otorite boşluğu olmadığı mesajı böylelikle verilmiş oldu.

11 Kasım 1938 günü, Ankara'da Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılırken İstanbul Dolmabahçe Sarayında ise naaş, cenaze töreni için hazırlandı. Naaş işlemleri için, Atatürk'ün doktorları, Sağlık Bakanı Dr. Hulusi Alataş ve Sağlık Bakanlığı Müsteşarı Dr. Asım Arar Dolmabahçe Sarayına geldi. Doktorlar, Atatürk'ün "tedfin" (gömme) töreni yapılncaya kadar naaşın bozulmaması için tahnit yapılmasına karar verdi. 13 Kasım 1938 günü dahi naaş yatak odasında bulunuyordu. Tahnit edilen ve tabuta konan naaş, 14 Kasım 1938 günü Dolmabahçe Sarayı Merasim Salonunda hazırlanan katafalka yerleştirildi.

Atatürk'ün ölümünün ardından Dolmabahçe Sarayının çatısında bulunan Cumhurbaşkanlığı sancağı yarıya indirildi. İçişleri Bakanlığı, hükümetin resmi vefat duyurusunu ve doktorların raporunu yayınlamayı beklemeden bayrakların yarıya indirilmesi için genelge yayınladı. Milli Savunma Bakanlığı da askeri birliklere aynı içerikte bir genelge yayınladı. Ardından saat 11.25'ten itibaren bütün bayraklar milli matem sembolü olarak yarıya indirildi.

Ankara Radyosu öğle yayınında ölüm haberini, tüm Türkiye'ye ağlayan bir spikerin sesinden duyurdu. Haberler 11 ayrı dilde okundu. Atatürk'ün ölümünün ardından İstanbul'daki tüm sinemalar, tiyatrolar yetkililere müracaat ederek, kapılarına kapalı olduklarını belirten ilanlar astı. Belediye Başkanlığı da İstanbul Şehir Tiyatrosunun temsilcilerini tatil etti. 10 Kasım akşamından itibaren eğlence yerleri fasıl ve konserleri iptal etti.

İçişleri Bakanlığı, başta askeri birlikler olmak üzere tüm bürokrasiden, Atatürk'ün ölümü sonrası kamu düzeninin korunmasını ve gelişebilecek olaylardan merkezin haberdar edilmesini talep etti. Hükümet Atatürk'ün ölümü sonrası gelişebilecek olaylardan endişe ediyordu. Atatürk'ün ölümünden bir ay önce hükümet, ölüm sonrası gelişmelerle ilgili tedbirleri almıştı. Hükümet, kontrol edilemeyecek kalabalıklardan çekiniyordu. Atatürk'ün cenaze törenine bu güvenlik endişesi damga vurdu.

Hükümet, Atatürk'ün ölümünden önce tedbirler almış, hatta cenaze töreni ile ilgili hazırlıklar yapmaya bile başlamıştı. Henüz daha 10 Kasım 1938 tarihinde dönemin gazeteleri, Atatürk'ün Cenazesinin İstanbul'da halk tarafından üç gün boyunca ziyaret edileceğini, ardından cenazenin nakil töreni ile Ankara'ya götürüleceğini, Ankara'daki törenin on güne kadar yapılacağını yazmaktaydı. Anlaşılan hükümet, cenaze töreni ile ayrıntıları daha Atatürk'ün ölümünden önce düşünmüştü. Hükümet, acı ama mutlak sona hazırlıklı idi. Hükümetin ilk toplantısında Ankara'da düzenlenecek cenaze töreninin 21 Kasım 1938 günü yapılması kararlaştırıldı. Törenin gerçekleştirildiği 21 Kasım'dan 28 Kasım'a kadar, 23 Kasım'da başlayan Ramazan Bayramı nedeniyle okullar tatil edildi ve törenden iki gün sonra başlayan 1938 yılının Ramazan Bayramı, Atatürk'ün ölümü nedeniyle tüm ülkede mateme dönüştü.

İçişleri Bakanlığı gönderdiği genelgede son cenaze töreninin 21 Kasım 1938 günü Ankara'da yapılacağını, Bakanlık, her vilayetten, belediyeden, partiden ve halktan belirlenecek birer kişiden oluşacak üç kişilik bir heyeti 21 Kasım'da düzenlenecek törene göndermelerini, heyetin frak ya da takım elbise giymesini istiyordu. Ayrıca 21 Kasım'ı 22 Kasım'a bağlayan gece Atatürk büstü ve heykeli olan kasaba ve şehirlerde büstün veya heykelin çevresinde altı oku temsilen altı meşale yakılmasını, 21 Kasım günü saat 16.00'da tüm şehirlerde tören yapılması için hazırlık yapılması isteniyordu. Yine aynı genelgede, 21 Kasım günü dükkân, mağaza ve gazinoların kapanmasının arzu edildiği, ancak bunun mecbur tutulmamasını, bu hususun "telkin" yoluyla sağlanması isteniyordu. Genelge, kaymakam ve valilerin görev başında olmalarını, asayişini sağlamak için hazırlıklı olmaları yönünde uyarı ile sona eriyordu. Bakanlar kurulu toplantısında, "Atatürk'ün cenazesinin kendisine layık bir Anıtkabir yapılncaya kadar Etnografya Müzesinde kalması" kararlaştırıldı. Böylelikle Bakanlar Kurulu, Atatürk için bir Anıtkabir yapılmasına karar verdi. Etnografya Müzesi, "muvakkat kabir" tabiri kullanılarak geçici kabir yeri olarak belirlendi. Program, 16 Kasım 1938 gününden itibaren Dolmabahçe Sarayı Merasim Salonunda Atatürk'ün belirlenen protokol sıralamasına göre üç gün boyunca ziyarete açılmasını, 19 Kasım 1938 günü sabah saat 08.30'da cenazenin Dolmabahçe Sarayından alınmasını, cenaze kortejini, güzergâhı, Yavuz Zırhlısına bindirilişini, İzmit'e varışını,

daha sonra tren güzergâhında yapılacakları, Ankara'daki karşılamayı, Meclisten Etnografya Müzesine doğru güzergâhı ve korteji ayrıntıları ile belirliyordu. Hükümetin kararına göre, cenaze töreninin yapılacağı 21 Kasım günü tüm ülkede, resmi daireler kapalı olacak, özel müesseselerin de kapanması için valilikler ricada bulunacak, eğlence yerlerin kapalı olmasına dikkat edilecek, devlet memurları 10 Aralık 1938'e kadar davet edildikleri akşam yemeklerine katılmayacak ve akşam yemeği de vermeyeceklerdi.

Dolmabahçe Sarayı Merasim Salonunda Katafalk hazırlandı. Atatürk'ün tabutunun üstüne Türk bayrağı örtüldü. Tabutun etrafı güllerle donatıldı. Tabutun çevresine "Altı oku" temsil eden altı meşale konuldu. Yüksek rütbeli altı subay, 16 Kasım sabahından 19 Kasım sabahına kadar nöbet bekledi. Dolmabahçe Sarayında önceden belirlenen program çerçevesinde 16 Kasım günü 1938 günü sabah 10.00'da katafalk ziyareti başladı. Birinci Ordu Müfettişi Orgeneral Fahrettin Altay ve askeri erkân ilk ziyareti gerçekleştirdi. 10.15'de sivil erkân, 10.30'da üniversite heyeti, onları subaylar, askeri öğrenciler, Cumhuriyet Halk Partisi ve Halkevleri yetkilileri ve izciler takip etti. Saat 12.00'den sonra İstanbul halkının ziyareti başladı. Her kesimden insan bulunmaktaydı. Ziyaretçilerden biri de Afganistan'ın Eski Kralı Amanullah Han'dı. Dolmabahçe Sarayına halkın akın etmesi üzücü bir olaya da neden oldu. 17 Kasım 1938 günü saat 20.00'den sonra yüz binden fazla insanın akın etmesi ile meydana gelen izdiham sonucu Dolmabahçe Sarayında çoğunluğu kadın 11 kişi ezilerek öldü. 40'dan fazla yaralı vardı.

Katafalkın önünden İstanbulluların geçişi tüm gün sürdü ve 18 Kasım 1938 günü saat 24.00'de üç gün süren ziyaret sona erdirildi. Aynı gün Başbakan Celal Bayar, saat 12.00'de Ankara'dan İstanbul'a geldi. Bayar, cenazenin İstanbul'dan Ankara'ya nakil töreni için gelmişti. Başbakan, Dolmabahçe Sarayında katafalkı ziyaret etti. 19 Kasım 1938 günü, İstanbul'dan Ankara'ya Atatürk'ün cenazesinin nakil töreni yapılacaktı. Atatürk'ün naaşının yer aldığı tabut, 19 Kasım günü Dolmabahçe'den çıkarılmadan önce cenaze namazı kılındı. Ancak öncesinde cenaze namazı konusunda bir tartışma yaşandı. Camide kılınacak namazın yoğun bir kalabalığa ve güvenlik zaaflarına neden olacağı düşünülüyordu. Anlaşılan bu nedenle, cenaze namazının cami yerine Dolmabahçe Sarayının Merasim Salonunda kılınmasına karar verildi. Bu amaçla görüşüne başvuru Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin, de uygun görmesiyle cenaze namazı sarayda kılınacaktı. 19 Kasım 1938 günü saat 08.10'da, salonun ortasındaki büyük avizenin altına konmuş iki masa üzerine tabut yerleştirildi ve cenaze namazına başlandı. İmamlık görevini Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya, müezzinlikleri de Hafız Yaşar ve Hafız İsmail Efendi yaptı. Cenaze namazının kılınmasından sonra naaşın bulunduğu tabut, 19 Kasım 1938 günü 08.21'de, Dolmabahçe'den çıkarılarak top arabasına konuldu. Resmi nakil töre-

nini oluşturan cenaze korteji saat 08.59'da hareket etti. Kortej, tramvay yolunu takiben Tophane, Karaköy, köprü yolu ile Eminönü Meydanı, Bahçekapı, Sirkeci ve Salkımsöğüt üzerinden Gülhane Parkı ve park içindeki yolu takiben Sarayburnu'na 12.26'da ulaştı. Atatürk'ün cenazesinin geçeceği yolları İstanbullular, doldurmuştu.

Dolmabahçe'den Sarayburnu'na kadar bütün caddeler, caddelelere inen bütün yollar, yamaçlar, binalar, damlar, cami kubbeleri, minareler insanlarla doluydu. Atatürk'ün naaşı Sarayburnu'ndan, Zafer Torpidosu'na, oradan da naşı İzmit'e götüreceği olan Yavuz zırhlısına konuldu. Atatürk'ün naşının Yavuz'a konulması sırasında ona yabancı devletlere ait savaş gemileri ve töreni denizden takip etmek isteyenler için belirlenmiş vapurlar da eşlik etmişti. Yavuz zırhlısı, Atatürk'ün cenazesini aldıktan sonra, arkasında Hamidiye, Zafer, Tınaztepe ve iki denizaltı gemisi ile Savarona, sancağında İngiliz dretnotu, bunu takiben Sovyet, Alman, Fransız, Yunan, Roman savaş gemileri, üstünde uçak filoları olduğu halde Marmara açıklarına doğru ilerlemeye başladı.

Ankara Garı'nda Cenazeyi Bekleyenler. Soldan Sağa: Şükri KAYA, Kazım ÖZALP, Celal BAYAR, Fevzi ÇAKMAK, İsmet İNÖNÜ, Abdulhaluk RENDA. 20 Kasım 1938.

Yavuz zırhlısı, saat 19.30'da İzmit Mayın İskelesi'ne yaklaştı. Cenaze, burada binlerce İzmit'li tarafından karşılandı. Yavuz zırhlısından alınan Atatürk'ün naaşı, tren istasyonuna götürüldü. Tren, saat 20.30'da İzmit'ten ayrıldı. Tren, İzmit'ten sonra geçtiği bütün istasyonlarda yavaşlayarak Bilecik, Eskişehir, Polatlı ve Etimesgut'tan sonra Ankara'ya ulaştı. Hat boyunca, trenin geçtiği yerlerde halk, geç saate aldırımsızın, kimi zaman ellerinde meşalelerle, treninin geçişini izledi. Atatürk'ün naaşının taşıyan tren, 20 Kasım 1938 günü saat 10.03'te Ankara garına ulaştı. Tabut vagonundan alınarak bir top arabasına kondu. Tabutun bulunduğu top arabası, arkasından yürüyen Cumhurbaşkanı, Başbakan, Mareşal Fevzi Çakmak, milletvekilleri, mülki ve askeri erkân eşliğinde istasyondan Türkiye Büyük Millet Meclisi binasına geldi. Atatürk'ün tabutu katafalka konuldu. Başta Cumhurbaşkanı İnönü ve protokol katafalkın önünde saygı duruşunda bu-

lundu. Meclisin önünde yer alan katafalkın çevresinde subaylar, 20 Kasım 1938 günü saat 10.30'dan itibaren saygı nöbeti tuttu ve nöbet 21 Kasım 1938 günü törenin başlayacağı 09.00 saatine kadar devam etti. Saygı nöbeti, her rütbeden altı subayın yarım saat aralıklarla değiştiği 45 nöbet postası ile gerçekleşti. Saat 12.00'den itibaren halkın katafalkın önünden saygı geçidi başladı ve gece yarısına kadar devam etti. Ankara'da da halk, İstanbul'daki gibi gözyaşları içinde katafalkın önünden geçti.

Gazi Paşa'nın Cenazesi Ankara Garından çıkarılıyor.
20 Kasım 1938

Ertesi gün 21 Kasım 1938'de, Atatürk'ün tabutunun Etnografya müzesine konulduğu resmi devlet töreni düzenlendi. Cenaze töreni için çeşitli tedbirler alındı. Yalnızca törene davetlileri taşıyacak resmi görevli araçların trafiğe çıkmasına izin verildi. Halka Gençlik Parkı alanından töreni izleyebilmelerine müsaade edildi. Saat 08.00'den sonra otobüs seferleri kaldırıldı.

Saat 9.42'de Atatürk'ün tabutu, 12 milletvekili tarafından katafalktan alınarak top arabasına yerleştirildi. Saat 10.07'de, Türk ve Yabancı askeri birlikler top arabasının önünde saygı geçidi yaptılar. Saat 10.45'de cenaze korteji, meclisin önünden Etnografya Müzesine Cumhurbaşkanlığı Bandoşunun çaldığı Chopin'in cenaze marşı eşliğinde hareket etti. Cenaze kortejinin önünde Türk ve yabancı askeri birlikler ve bandolar yer alıyordu. Askeri birliklerin ardında 80 askerin çektiği ve yanında kılıçlarını çekmiş 12 generalin bulunduğu Atatürk'ün tabutunu taşıyan top arabası geliyordu. Top arabasını Atatürk'ün İstiklal Madalyasını taşıyan bir General takip ediyordu. Hemen ardından kız kardeşi Makbule Hanım ve eşi yürüyordu. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ve Atatürk'ün yaverlerinin arkasında Cumhurbaşkanı İnönü, ağır adımlarla ilerliyordu. Cumhurbaşkanının ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda, Başbakan Celal Bayar, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, yer alıyordu. Kortejde, daha sonra sırasıyla yabancı büyükelçiler, temsilciler, bakanlar, milletvekilleri, askeri ve mülki erkân bulunuyordu. Cenaze korteji, saat 13.10'da Etnografya

Müzesine ulaştı. Atatürk'ün tabutu top arabasından alındı. Türk askerlerinin omuzlarında Etnografya Müzesinin girişinde yer alan beyaz mermerden kaidenin üzerine konuldu. 21 Kasım 1938 günü düzenlenen Atatürk'ün Naaşının Etnografya Müzesine Nakil Töreni, devlet adamlarının ve korteje

Halk, Cenazenin Önünde Saygı Geçişinde Bulunuyor,
20 Kasım 1938

katılanların veda geçişi ile son buldu.

Cenaze töreninin ardından Atatürk'e veda konuşmasını, Cumhurbaşkanı İnönü, yaptı. İnönü'nün Türk halkına seslendiği konuşması, 21 Kasım 1938 günü radyodan yayımlandı. *"Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği sevgili milletinin ihtiram kolları üstünde Ulu Atatürk'ün fâni vücudu istirahat yerine tevdi edilmiştir. Hakikatte yattığı yer, Türk milletinin, O'nun için aşk ve iftiharla dolu kahraman ve vefalı göğsüdür"* cümleleri ile başlayan konuşmada İnönü, Atatürk'ün ülkesine ve Türk milletine yaptığı hizmetlerden övgüyle söz etti. Atatürk için yapılan daimi kabir için çalışmalar, ilerleyen günlerde başlanacak, 1953 yılında tamamlanacak ve Gazi Paşa'nın naaşı vefatının 15. Yıldönümünde törenlerle Anıtkabir'e taşınacaktı

Atatürk'ün Naaşı Etnografya Müzesine Alınırken

BUGÜNÜN CEVABI GEÇMİŞTE SAKLIDIR